АР38
Кн. 24 (1980)

ВЪПРОСИ НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК И НЕГОВАТА ИСТОРИЯ

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

XXIV

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК.

КНИГА XXIV

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ВЪПРОСИ НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК И НЕГОВАТА ИСТОРИЯ

София · 1980

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отговорни редактори

ст. н. с. I ст. К. Ничева, ст. н. с. В. Станков

Членове на редакционния комитет

акад. Вл. Георгиев, ст. н. с. Ив. Кочев, ст. н. с. А. Минчева

© И-т за български език
1980
c/o, Jusautor, Sofia

808 Б (03)

Ралица Цойнска

КЪМ ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА ЛЕКСИКАТА И УСТОЙЧИВИТЕ СЪЧЕТАНИЯ НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК ОТ НАЧАЛОТО НА XIX В.

(върху материал от съчиненията на Йоаким Кърчовски)

Особен интерес за историята на съвременния ни книжовен език представя писмената практика на първите български възрожденци. В съчиненията на Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович се съдържа богат материал за състоянието на новобългарския книжовен език по време на неговото начално изграждане (втората половина на XVIII в. — първата четвърт на XIX в.). Чрез проучване на езиковите особености (фонетични, морфологични, синтактични, лексикални) в съчиненията на тези възрожденци може да се получи представа за строежа и състава на писмения език на книжнината от началото на Българското възраждане, за състоянието и особеностите на изграждащия се български книжовен език.

Предмет на проучване тук са лексикалните особености в езика на Й. Кърчовски, един от първите последователи на книжовното и просветното дело на Софроний Врачански. Книгите на Кърчовски[1], които съдържат около 5000 лексикални единици в над 100 000 словоупотреби, представят интересен материал за осветляване на някои въпроси от изграждането на речниковия състав на съвременния ни книжовен език. Същевременно те — едни от първите български печатни книги, отразили редица особености на живата говорима реч — са ценен източник и за състоянието на лексиката на българската народна реч в края на XVIII и началото на XIX в. Проучването на лексикалния състав на съчиненията на Кърчовски е полезно и за осветляване на тези пластове от лексиката на езика, които са резултат от езикови контакти на българския език с езици на други народи.

---

[1] Слово йскаꙁаное заради Оумираніе, 1814 г. (по-нататък съкр. Слово, С); Повѣсть ради страшнагw и втораго пришествіа Христова, 1814 г. (съкр. Повест, П); Сіа книга, глаголемаа митарства, 1817 г. (съкр. Митарства, М); Чюдеса престыа Бгородицы, 1817 г. (съкр. Чудеса, Ч); Различна поучителна наставленіа, 1819 г. (съкр. Наставления, Н). Пълните заглавия вж. у М. Стоянов. Българска възрожденска книжнина, т. I. С., 1957, с. 227—228.

Интерес към книжовното дело на Кърчовски съществува доста отдавна[2]. Съчинения на книжовника са били известни например още на В. Караджич, В. Копитар, П. Шафарик, К. Иречек. У нас пръв говори за Кърчовски Н. Рилски в своята „Болгарска граматика" (1835). А М. Дринов[3] и Н. Начов[4] откриват за науката този книжовник, чиито книги, „писани с народен български език", съдържат „любопитен материал за началната история на нашето възраждане".

Що се отнася до лексикалните особености на езика на Кърчовски, в някои от досегашните изследвания има известни наблюдения и по този въпрос. Така например отбелязани са отделни характерни черти: употреба на думи с еднакво значение от различни български говори[5], някои думи с техните старобългарски форми и съответствия в различни наши говори[6], думи, характерни и за говори в Западна Македония[7], турцизми[8] и някои особености на употребата им[9], черковнославянски лексикални елементи[10], отделни книжовни словообразователни типове[11], поясняване на черковнославянизми с употребявани в народната реч думи[12], някои сърбизми[13]. С оглед на лексикалните особености в съчиненията на Кърчовски повече въпроси са поставени и изяснени (макар и доста накратко) само в някои от изследванията на М. Миовски[14]. Авторът разглежда два основни лексикални слоя: черковнославянска лексика и народна лексика. Черковнославянските лексикални единици (според автора повече от 2200)

---

[2] Вж. подробен преглед на литературата в монографията ми „Езикът на Йоаким Кърчовски" С., 1979.

[3] М. Дринов. Няколко бележки за Хаджи Иоакима, даскала Крчовскаго. — Псп, кн. XXXIV, 1890, с. 569—573.

[4] Н. Начов. Две хаджи Йоакимови книги. (С приложение на един малък ръкопис). — Псп, кн. XXXIX, 1892, с. 405—427.

[5] Н. Начов. Цит. съч., с. 416; Е. Каранов. Материали по етнографията на някои местности в Северна Македония, които са смежни с България и Сърбия. — СбНУ, IV, 1891, с. 298; А. М. Селищев. Хаджи Иоаким и язык его книг. — Македонски преглед, IX, 1935, кн. 3 и 4, с. 150.

[6] Н. Начов. Цит. съч., с. 417.

[7] Ј. Крчовски. Избрани текстови. Приредил Б. Конески. Скопје, 1970, с. 58 (поговор); Ал. Цукески. Првите печатени книги на македонски народен јазик — Јоаким Крчовски. — Просвета, 1965, бр. 203, с. 10.

[8] Х. Поленаковиќ. За првиот превод од српската книжевност на македонски јазик (Јоаким Крчовски: „Чудеса Пресвјатија Богородици..." Будим, 1817). — Македонски јазик, 1967, с. 59, 67.

[9] А. М. Селищев. Цит. съч., с. 152.

[10] А. М. Селищев. Цит. съч., с. 147; Х. Поленаковиќ. Цит. съч., с. 66.

[11] Р. Угринова-Скаловска. Улогата на црковнословенизмите во оформувањето на современиот писмен македонски јазик. — В: Реферати на македонските слависти за VI Меѓународен славистички конгрес во Прага. Скопје, 1968, с. 68; Т. Димитровски. Лексемите на *-ие* и *-ние* во македонскиот писмен јазик во XIX столетје. — Македонски јазик, 1971, с. 6—7.

[12] А. М. Селищев. Цит. съч., с. 150—152; П. Динеков. Първи възрожденци. С., 1944, с. 139; Р. Угринова-Скаловска. Цит. съч., с. 69; Х. Поленаковиќ. Цит. съч., с. 59—60, 66—67.

[13] Х. Поленаковиќ. Цит. съч., с. 67—68.

[14] М. Миовски. Лексиката во текстовите на Јоаким Крчовски. — Годишен зборник на Универзитетот, Филозофски факултет, кн. 1, Скопје, 1975, с. 349—358; За сложенките во текстовите на Јоаким Крчовски и на Кирил Пејчиновиќ. — Македонски јазик, 1975, с. 177—187; Кон дефиницијата на лексичките варијанти. — Македонски јазик, 1976, с. 175—180; Од лексиката на Партенија Зографски (по повод стогодишнината од неговата смрт). — Литературен збор, 1976, кн. 2, с. 53—56.

са отделени въз основа на определени езикови особености — фонетични, морфологично-структурни, лексикални. Посочени са някои черковнославянски лексеми по отношение на образуването им. Народната лексика е характеризирана с оглед на два основни слоя: славянски и неславянски. Обърнато е внимание и на някои синонимни двойки, лексикални варианти, сложни думи. Установено е, че народните езикови особености преобладават и са присъщи на по-широк диалектен район. Отбелязани са и неславянските лексеми (около 450) — заемки от гръцки език (част от черковнославянския или народния лексикален слой) и от турски език (отнасящи се към народния лексикален слой). В резултат на пълна ексцерпция на материала е посочен и общият брой на лексикалните единици в петте книги на Кърчовски — около 5300 думи, включително и антропонимичният и топонимичният материал. Някои от въпросите, поставени в разглежданата статия, са анализирани от Миовски по-обстойно в отделни изследвания,напр. сложните думи, лексикалните варианти, отношението на Кърчовски към славянската и неславянската лексика (в сравнение с Партений Зографски). Сложните думи от черковнославянския лексикален слой в съчиненията на Кърчовски и Пейчинович са класифицирани по отношение на броя и произхода на съставните компоненти, по начин на свързване на компонентите, с оглед на първия компонент като част на речта. Дадено е пълно описание на ексцерпираните 334 сложни думи (съществителни имена, прилагателни имена, числителни, наречия, глаголи), посочени са техните гръцки еквиваленти и наличието им в някои речници. Авторът отбелязва и типовете сложни думи по отношение на първия компонент, както и статистически данни за продуктивността на първата съставка.

В посочените статии на Б. Конески, Х. Поленакович, Т. Димитровски, Р. Угринова-Скаловска, Ал. Джукески и М. Миовски книжовното дело на българския възрожденец Йоаким Кърчовски е представено като начало на най-новия период в историческото развитие на друг, небългарски писмен книжовен език — „македонски език". За изясняването на този въпрос е необходимо да бъдат анализирани, от една страна, сведенията, които ни дава сам авторът за своето национално съзнание и за писмения си език, а от друга — характерът на езиковите особености в съчиненията на книжовника.

Засега науката не разполага с документи и материали за живота и дейността на Кърчовски. Единствен източник за нас са заглавните страници на книгите му и народните предания. Още в заглавието на една от първите си книги — Повест, авторът посочва, че съчинението му е преведено на простѣйшїй ѩзыкъ Болгарскїй. Книгата Чудеса е преведена също на Болгарскїй ѩзыкъ. Издаването на книгата Митарства е станало възможно Иждивенїемъ же православныхъ хрїстїанъ Штипскихъ и прочихъ градwвъ Болгарскихъ. Всичко това говори съвсем определено, че Кърчовски има българско национално съзнание и пише книгите си за българи, на български език. Този книжовник, както и други ранни български възрожденци (Паисий, Софроний, Пейчинович), пише съчиненията си с ясно поставена цел — да задоволи известни практически и духовни потребности на читателите, да допринесе за просветното издигане на на-

рода, да постави задачите на националното развитие — утвърждаване на българската народност, на българския език, на българското национално съзнание. Кърчовски е осъзнал, че за да въздействува чрез словото, за да бъде разбран от повече читатели и слушатели, трябва да пише на достъпен за народа език, т. е. необходимо е да изостави неразбираемия вече писмен език на старата книжнина и да използува изразните средства на живата, на говоримата българска народна реч.

Лингвистичният анализ на книгите на Кърчовски може да даде неоспорими доказателства за характера на авторовия език. В резултат на проучване на фонетичните, морфологичните и синтактичните особености в съчиненията на книжовника, направено в посочената по-горе монография, се установява, че езикът на Кърчовски е новобългарски тип език, характеризира се с всички най-съществени, типични особености на българския език от новобългарския период в развитието му. Писменият език на книжовника е изграден главно върху съвременната за автора народна българска основа, допълнена с някои изразни средства от книжовната писмена традиция. Що се отнася до народните езикови особености, въведени от автора в ранната ни възрожденска книжнина, те са свързани с български говори от различни географски области, срещат се из цялата българска езикова територия и разпространението им не съвпада с разделянето на българските говори в зависимост от изговора на старобългарската гласна ѣ. Наред с общобългарски по разпространение езикови особености в съчиненията на Кърчовски са използувани и езикови елементи, които се срещат в някои наши народни говори. Авторът е отразил състоянието главно на тези народни говори, които е познавал най-добре — югозападнобългарски говори от днешна Североизточна Македония и Югозападна България. Отразяването на езикови черти от определени народни говори (обикновено родния говор на даден книжовник) в съчиненията на първите български възрожденци е напълно естествено явление. По това време още няма общоприет писмен български книжовен език със задължителни норми. Редица въпроси относно строежа и състава, относно устройството на езика на печатната книжнина не само не са разрешени, но не са и поставени. Всеки книжовник в зависимост от подготовката, от езиковото си чувство и познаване на езиковата действителност определя сам как да пише, стреми се да разреши езиковите въпроси. Основен източник на езиков материал за книжовниците е народната българска реч от определена говорна област. Книжовноезиковата практика на Кърчовски не се различава по принцип от дейността на книжовници от други области, например Паисий или Софроний, Пейчинович или Бозвели и т. н. Книжовната обработка на българската народна реч от географската област Македония (от Кърчовски, Пейчинович и други възрожденци) е част от общия процес на постепенно изграждане на новобългарски книжовен език през XVIII—XIX в. и не може да бъде откъсната от историческото и културното развитие на българскатанация.

За пълна характеристика на книжовноезиковата практика на Кърчовски, един от първите опити за книжовна обработка на българския народен език в края на XVIII и началото на XIX в., е необходимо да бъдат проучени и лексикалните особености на съчиненията му. Тук ще бъдат поставени няколко въпроса. Ексцерпираният пълен материал от

всички книги[15] на книжовника ще бъде анализиран въз основа на лексикално-словообразователни признаци, като се посочат продуктивните модели и групи думи (разбира се, доколко това е възможно въз основа на ограничения материал). Речниковият състав ще бъде характеризиран с оглед на произхода на думите: домашна лексика и заета лексика. Ще бъдат разгледани и устойчивите съчетания. Лексикалните особености в съчиненията на Кърчовски ще бъдат изяснени в сравнение със старобългарския език, с някои дамаскини, с писмената практика на предходници и съвременници на този книжовник (Паисий, Софроний, Пейчинович), с книжовния ни език днес[16]. Това ще даде възможност да се очертаят известни тенденции, да се посочи началото на някои процеси в развитието на лексиката на новобългарския книжовен език. По този начин може да се изясни и въпросът за мястото на Кърчовски, за ролята на неговата книжовноезикова практика в процеса на изграждане на съвременния български книжовен език.

I. ОСОБЕНОСТИ ПРИ ОБРАЗУВАНЕТО НА НЯКОИ ГРАМАТИЧНО-ЛЕКСИКАЛНИ ГРУПИ

Словообразуването като начин за образуване на нови думи с помощта на морфеми се свързва с морфологията и синтаксиса, а като един от начините за попълване на речника — с лексиката[17]. В тази част от изследването ще бъдат разгледани някои словообразователни модели при съществителните имена, прилагателните имена и глаголите преди всичко с оглед на мястото им в лексикалната система на авторовия език и на ролята им за попълване на речника на изграждащия се новобългарски книжовен език.

Както в съвременния ни книжовен език и в народните ни говори в езика на Кърчовски има два основни словообразователни типа: непроизводен и производен[18]. Трудно е да се постави рязка граница между думите от двата типа. Под „думи от непроизводен тип" се разбират думи, които са образувани от основа, схващана сега като проста, неразложима цялост. Тези думи не служат вече като образец за образуване на нови думи. Например непроизводни са съществителни имена като братъ[19] (П, М, Ч, Н), сынъ (С, П, М, Ч, Н), баща́ (Ч, Н), жена́ (С, П, М,

---

[15] За характеризиране на лексиката на Кърчовски няма да бъдат взети под внимание само цитатите от богослужебни книги (най-многобройни в книгата Наставления), написани на черковнославянски език и непреведени от автора. Тези цитати, отразяващи нормите и особеностите на черковнославянския език, не могат да бъдат източник за анализ и оценка на писмения език на книжовника.

[16] За съпоставяне ще бъдат използувани главно публикувани изследвания.

[17] Вж. Е. Ф о д о р. Словообразование и семантика. (К вопросу о внутренней валентности слов на материале восточнославянских языков). — В: Доклады и сообщения, представленные на Седьмом международном съезде славистов (Варшава, 21—27 августа 1973 г.). Bucureşti, 1973.

[18] Вж. Ст. С т о й к о в. Банатският говор. С., 1967, с. 333—335.

[19] Примерите се посочват с графика, близка до оригиналната. Придихателното е изоставено. Трите вида ударение се предават само с един вид — остро (´). Основната форма на думата, когато тя не е зарегистрирана в нито една от книгите на автора, се реконструира със знак *, поставен пред думата.

Ч, Н), дѣте́ (С, П, Ч, Н), рыба (Ч, Н), пи́ле (С, Н), патъ (С, П, М, Ч, Н), хлѣбъ (С, П, Ч, Н), вода́ (С, П, Ч, Н), глава́ (С, М, Ч, Н), день (С, П, М, Ч, Н), ноць (С, П, М, Ч, Н), вре́ме (П, М, Ч, Н), чѣдо (С, П, Ч, Н) и др.; прилагателни имена като бѣлъ (С, М, Ч, Н), босъ (С, П, Н), голъ (С, П, М, Н), голе́мъ (С, П, М, Ч, Н), живъ (С, П, М, Ч, Н), младъ (П, М, Ч, Н), новъ (С, М, Ч, Н), слабъ (Н), слепъ (П, Ч, Н), старъ (М, Ч, Н) и др.; глаголи като пи́шемъ (С, П, Ч, Н), *чете́мъ (Ч, Н), зна́емъ (С, П, М, Ч, Н) но́симъ (С, П, М, Ч, Н), *стоимъ (С, П, М, Ч, Н), хо́димъ (С, П, М, Ч, Н), и́мамъ (С, П, М, Ч, Н), че́камъ (С, П, М, Ч, Н), и́скамъ (Ч, Н) и др. Под „думи от производен тип" се разбират думи, които са образувани от основа, схващана като сложна цялост. Те имат ясна и разложима сегашна структура и служат като модел за образуване на нови думи. Думите от производния тип в книгите на Кърчовски са образувани главно чрез афиксация и композиция.

1. Производни съществителни имена

В този тип могат да бъдат отделени няколко семантични групи: названия на лица, названия на животни, названия на предмети, названия на растения, названия на места и названия на отвлечени понятия.

1) Названия на лица. Съществителните имена на лица от мъжки род са образувани с наставките -акъ (-акъ), -анинъ (-анинъ), -арь, -атай, -ачъ, -джіа (-чіа), -ецъ (-енецъ), -икъ, -инъ, -иръ, -истъ, -ихъ, -ица (-ца), -ія (-ія), -никъ (-икъ), -окъ, -тель. По-често се срещат имена на лица, образувани с наставките -никъ (-икъ), -тель, -ецъ (-енецъ), -джіа (-чіа) -арь, -инъ, -анинъ (-анинъ).

С наставка -никъ (-икъ), прибавена към именни основи или глаголни основи, са образувани най-много имена на лица от м. р.[20]: грѣ́шникъ (С, М, Ч, Н), дѫховникъ (С, П, М, Ч, Н), *па́тникъ (Ч), *пѫстынникъ (П), работникъ (Н), *оученикъ (Н), *хѫ́аникъ (Ч) и др. Една част от имената от този словообразователен тип вероятно са употребени от автора под влияние на черковнославянски писмени източници, напр. *дѣ́вственникъ (Н), *испытникъ (М), ми́рникъ 'миролюбив човек' (Н), ѿстѫпникъ (Н), *цер-

[20] Често се срещат съществителни имена с наставка *-ник* и в Паисиевата История (вж. Е. Георгиева. Някои словообразователни типове в езика на Паисиевата Славяно-българска история. — Бълг. език, 1962, кн. 6, с. 522) и в Софрониевия „Неделник" (вж. К. Ничева. Езикът на Софрониевия „Неделник" в историята на българския книжовен език. С., 1965, с. 82).

ковникъ (Н). Познати на старобългарските паметници (у Кърчовски са с черковнославянски фонетични черти) са думи като блѧдникъ (Ч, Н), должникъ (Н), мѵченикъ (П, М, Ч, Н), *причастникъ (Н), сквделникъ 'грънчар' (Н), соперникъ (Н), сотникъ (Н). Други имена на -никъ (-икъ) са се срещали и в черковнославянски езикови източници, и в старобългарски писмени паметници[21], напр. беззаконникъ (Н), *наслѣдникъ (Н), наставникъ (С, Н), *поклонникъ (Ч), постникъ (С, М, Ч, Н), сщенникъ (Н), оугодникъ (М, Ч, Н), *хѵлникъ (Ч). Вероятно някои имена от разглежданата група са свойствени не само на писмени паметници, но са се употребявали и в народната реч[22]. Ето защо имена като грѣшникъ (С, М, Ч, Н), дѵховникъ (С, П, М, Ч, Н), завистникъ (Н), клеветникъ (Ч), *любовникъ (Ч), магесникъ (Ч), праведникъ (Н), работникъ (Н), разбойникъ (Ч, Н), *оученикъ (Н) са могли да бъдат познати на автора и от говоримата реч.

По-голяма част от имената на -никъ, които се срещат в книгите на Кърчовски, са запазени непроменени в езика ни до днес, срв. *грешник, девственик, духовник, завистник, клеветник, любовник, магьосник, наследник, наставник, пътник* (у автора с диалектна фонетична черта), *поклонник, праведник, пустинник, работник, разбойник, ученик.* Други имена са били побългарени фонетично, напр. *длъжник, мъченик, отстъпник, съперник, свещеник*, или са със запазени черковнославянски фонетични особености, срв. *блудник.*

С наставка -тель, прибавена към глаголни основи, са образувани също доста имена[23]. Както е известно, този словообразователен тип, старобългарски по произход, но по-късно престанал да се употребява в новобългарските народни говори, е бил активизиран в нашия книжовен език главно по книжовен път, чрез черковнославянски и руски език[24]. Вероятно под влияние на книжовни източници са употребени и повечето имена на -тель в книгите на Кърчовски. Една част от тях са се употребявали още

---

[21] В старобългарски език са се употребявали например 75% от съществителните с наставка -никъ (-икъ), срещани в разглежданите книги, вж. Р. М. Цейтлин. Лексика старославянского языка. М., 1977, с. 70—90.

[22] Например около 50% от имената на *-ник (-ик)* в съчиненията на Кърчовски (дѵховникъ, завистникъ, клеветникъ, любовникъ, магесникъ, наслѣдникъ, невѣрникъ, постникъ, праведникъ, сващенникъ, оугодникъ, хѵлникъ и др.) се срещат и в български писмени паметници от XVII и XVIII в., срв. T. Szymański. Słowotwórstwo rzeczownika w bułgarskich tekstach XVII—XVIII wieku. — Prace Komisji słowianoznawstwa, Nr 15. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968, с. 36, 38, 40, 153—154.

[23] Съществителните имена с наставка *-тел* са голяма група в Паисиевата История (Е. Георгиева. Цит. съч., с. 521—522) и са особено типични за езика на Софрониевия „Неделник" (К. Ничева. Цит. съч., с. 80—82).

[24] Вж. Л. Андрейчин. Взаимодействие между народен език и книжовни влияния при формирането на новобългарския книжовен език. — Бълг. език, 1963, кн. 4—5, с. 347—348.

в старобългарските паметници[25], напр. *гѣбѝтель (Ч, Н), *жѝтель (М, Ч) прїа́тель (Ч, Н), *роди́тель (М, Ч, Н), спаси́тель (Ч, Н), строи́тель (Н), оучи́тель (С, Ч, Н), храни́тель (С, Ч, Н). Ето защо те биха могли да проникнат в книгите на автора и от домашната книжовна традиция. Под влияние на черковнославянски писмени източници вероятно са употребени имена като *води́тель (Н), люби́тель (Ч), моли́тель (Н), мѣчи́тель (С, М, Н) (стб. мѫчитель), настоа́тель (Н), просвѣти́тель (Н), овецъ собира́тель (Ч), созда́тель (П, Ч, Н) (стб. съзьдатель). Може би от руски език е заета думата *хвали́тель (Ч). Разбира се, отделни думи са могли да бъдат познати на автора и от дамаскинската книжнина[26] или от народната реч. Би могло да се допусне, че част от имената на -тель, проникнали от писмени източници в говоримата народна реч, са били известни на автора именно от народната реч. Имена като прїа́тель, непрїа́тель, роди́тель, оучи́тель са зарегистрирани и в речника на Н. Геров, отразил състоянието на народната българска реч през миналия век.

С непроменена форма и значение до днес са някои от имената на -тель, употребени от Кърчовски: *водител, жител, молител, приятел, неприятел, родител, спасител, учител, утешител, хранител.* С променено значение са съществителните *любител, настоятел, просветител, строител,* а побългарени фонетично са *мъчител* и *създател.*

Наставката -ецъ[27] е прибавена към глаголни основи: бо́рецъ (Н), кѫпецъ (Ч), пѣвецъ (Ч), към основи на прилагателни имена: *лако́мецъ (Н), *мрѣтовецъ (Н), *мѫдре́цъ (Н), слѣпецъ (Ч, Н), ста́рецъ (Ч, Н), към основи на съществителни имена: *фре́нецъ (Н). С тази наставка е образувано

[25] Срв. Р. М. Цейтлин. Цит. съч., с. 96—105.

[26] Например имена на лица с наставка *-тел* се употребяват често в Копривщенския дамаскин. Общи за книгите на Кърчовски и за Копривщенския и Троянския дамаскин са съществителните *мѣчи́тель* (К, Тр), *прия́тель* (К), *роди́тель* (К, Тр), *съпаси́тель* (К, Тр), *строи́тель* (К, Тр), *създатель* (К) (у Кърчовски созда́тель), *оучи́тель* (К, Тр), *хранитель* (К, Тр), срв. К. Бабов. Езикът на дамаскините и въпросът за черковнославянското и руското влияние върху българския книжовен език. — В: Славистични изследвания. С., 1968, с. 176; А. Иванова. Троянски дамаскин. Български паметник от XVII век. С., 1967, с. 305, 357, 371, 369, 384, 386. Наставката *-тел* е една от най-продуктивните за имена на лица и в писмените ни паметници от XVII и XVIII в., срв. T. Szymański. Цит. съч., с. 15—20. Около 50% от имената на *-тел* в съчиненията на Кърчовски (гѣбѝтель, прїа́тель, роди́тель, спаси́тель, оутѣши́тель, оучи́тель и др.) се срещат и в паметници от XVII и XVIII в.

[27] Прави впечатление рядката употреба на съществителни имена с наставка *-ец* в Паисиевата История (Е Георгиева. Цит. съч., с. 522). В Софрониевия „Неделник" се срещат повече имена с тази наставка (К. Ничева. Цит. съч, с. 86—87) А в писмените ни паметници от XVII и XVIII в. тази наставка е една от продуктивните, срв. T. Szymański. Цит. съч., с. 23-26, 156. Около 50% от имената на *-ец* в съчиненията на Кърчовски (бо́рецъ, кѫпе́цъ, ста́рецъ, тръгове́цъ и др.) се срещат в книжнината от XVII и XVIII в.

и съществителното *тръгове́цъ (Н). Една част от имената на -е́цъ (-е́нецъ) са се срещали и в по-стари български писмени паметници[28], и в черковнославянски езикови източници, напр. бо́рецъ, кѫпе́цъ, пѣ́вецъ, мрѣ́товецъ, слѣпе́цъ, ста́рецъ, *младе́нецъ (Ч), оте́цъ (С, П, М, Ч, Н). Други имена вероятно са проникнали в текста на автора от черковнославянски източници: бѣле́цъ (М, Н), мѫдре́цъ. Може да се предположи, че съществителни на -е́цъ, които не се срещат в старобългарски и черковнославянски паметници, са образувани на новобългарска почва. Вероятно под влияние на говоримата реч Кърчовски употребява имена като лако́мецъ, тръгове́цъ. Всички имена на -е́цъ (с изключение на фре́нецъ) са отбелязани в речника на Н. Геров, следователно имат народен произход.

В съвременния ни книжовен език се употребяват непроменени имената *борец, певец, лакомец, младенец, слепец, старец.* Известни фонетични промени са претърпели имената *мрътвец, мъдрец, търговец.*

С турската по произход наставка -джи́а (-чи́а), прибавена към основи на съществителни имена, са образувани не много имена на лица от м. р.[29], напр. *бекчи́а (Н), гемиджи́а (Ч, Н), *гемичи́а (Ч), *занаатчи́а (Н), изметчи́а (Н), *механчи́а (М), хекимчи́а (Ч, Н), хекимчи́а (Ч), чорбаджи́а (Ч, Н), ябанчи́а (М, Ч, Н) и др. Имената с посочената наставка, които са употребени в разглежданите текстове под влияние на народната реч, са зарегистрирани в речника на Н. Геров. Според „Българския тълковен речник" от Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев и др. (С., 1973) в съвременния ни език се употребяват без стилистична отсянка само няколко имена — *гемиджия, занаятчия, кеседжия, механджия, чорбаджия.* С бележка *нар.* е посочена думата *ябанджия,* а с бележка *нар. остар.* — *миразчия.*

С наставка -а́рь[30], прибавена към основи на съществителни имена, са образувани имена на лица като *врата́рь (Ч), ключа́рь (Ч), коза́рь (Ч), ле́карь (Н), *лоза́рь (Н), овча́рь (П, Н), *ри́барь (Н). С тази наставка са образувани и съществителните дърва́рь (С, М, Ч, Н) и господа́рь (М, Ч, Н).

---

[28] Срв. Р. М. Цейтлин. Цит. съч., с. 107—115.

[29] Много рядко се срещат имена на лица от м. р. с наставка *-джия (-чия)* в Паисиевата История (Е. Георгиева. Цит. съч., с. 522) и Софрониевия „Неделник" (К. Ничева. Цит. съч., с. 89). Имена с тази наставка още не са характерни за писмените ни паметници от XVII и XVIII в., срв. T. Szymański. Цит. съч., с. 43—49.

[30] С характерната за народната реч наставка *-ар* са образувани много малко имена в Паисиевата История (Е. Георгиева. Цит. съч., с. 522). В Софрониевия „Неделник" примерите са повече (К. Ничева. Цит. съч., с. 82—83). А в писмените ни паметници от XVII и XVIII в. тази наставка е една от продуктивните, срв. T. Szymański. Цит. съч., с. 28—33. Около 70% от имената на *-ар* в съчиненията на Кърчовски (врата́рь, ключа́рь, ле́карь, овча́рь и др.) се срещат и в посочените текстове.

Всички имена на -арь в книгите на Кърчовски имат народен произход. Те се употребяват и в съвременния ни книжовен език.

С наставките -инъ[31], -анинъ (-янинъ), прибавени към основи на съществителни имена, са образувани имената на лица господи́нъ (Ч), села́нинъ (Ч), хрїстїа́нинъ (С, П, М, Ч, Н). С наставка -инъ са и някои чужди по произход имена на лица, напр. ара́пинъ (М, Ч, Н), евре́инъ (П, М, Ч, Н), тела́линъ (Н), хеки́минъ (Ч). Посочените дотук имена са употребени от автора под влияние на народната реч. Думата евре́инъ вероятно не е била характерна за говоримия език, за което свидетелствува и отсъствието ѝ в речника на Н. Геров. С наставка -анинъ (-янинъ) са образувани и две имена на лица според местопроизхода им (*сечица́нинъ (М, Ч), Ри́млянинъ (Ч, Н) и едно име на последовател, привърженик на учение — Несторїа́нинъ (Ч).

Някои съществителни имена, които се срещат само в мн. ч. (агаря́ните (Ч), боля́ри (Ч), граждани (Ч), Єгиптяните (Н), мїря́ни (Н), сейме́ни (Ч, Н), содо́мляни (Н), фарисеє (Н) и др.), вероятно също са образувани с наставки -инъ, -анинъ (-янинъ).

Имена на лица от м. р., образувани с наставките -якъ (-якъ), -атай, ачъ, -икъ, -иръ, -истъ, -ихъ, -ица (-ца), -ія́ (-ія́), -окъ, се срещат в отделни случаи. Наставката -якъ (-якъ) е прибавена към основи на прилагателни имена: дебеля́къ (Ч), юна́къ (Ч).

С характерната за народната реч наставка -ачъ, прибавена към глаголни основи, са образувани само две съществителни имена: *кова́чъ (Н) и жра́чъ (Ч, Н). Рядката употреба на имена на -ачъ[32] и сравнително почестите имена на -тель показва, че книжовното влияние върху изграждащия се новобългарски книжовен език в началото на XIX в. е било доста силно. Освен това посоченият факт говори за ясно изразена тенденция, наблюдавана в езика на Кърчовски, а така също в съчиненията и на други възрожденски книжовници (Паисий, Софроний, Берон), да се предпочитат имена на *-тел*, които имат по-общо значение в сравнение с народния тип съществителни с наставка *-ач*. В съвременния ни кни-

[31] Имена на лица с наставка *-ин* са особено характерни за Паисиевата История (Е. Георгиева. Цит. съч., с. 522). Те се срещат и в Софрониевия „Неделник" (К. Ничева. Цит. съч., с. 87—88). В паметници от XVII и XVIII в. се срещат само две съществителни имена на *-ин* от книгите на Кърчовски — господи́нъ и тела́линъ, срв. T. Szymański. Цит. съч., с. 170.

[32] Имена на лица, образувани с наставка *-ач*, се срещат рядко в съчиненията и на други възрожденски книжовници. Например в Паисиевата История са употребени две съществителни с наставка *-ач* (Е. Георгиева. Цит. съч., с. 522), а в Софрониевия „Неделник" тези имена са четири (К. Ничева. Цит. съч., с. 82). Много малко са имената на *-ач* и в паметниците ни от XVII и XVIII в., срв. T. Szymański. Цит. съч., с. 20—22.

жовен език съществителните за деятели лица с наставка *-тел* са много повече от имената на *-ач*[33].

С чуждата по произход наставка -икъ са образувани две съществителни: ерети́къ (Ч, Н) и кли́рїкъ (Ч, Н). С наставка -а́тай е съществителното хода́тай (Н), с наставка -иръ — па́стыръ (С, П, Ч, Н), с наставка -истъ — е҃ва́ги́стъ (Ч, Н), с наставка -ихъ — жени́хъ (Ч, Н), с наставка -ица (-ца) — пїа́ница (П, Н), оубі́йица (Ч, Н), с наставка -окъ е заетата от сръбски език дума свед о́къ 'свидетел' (Ч).

Наставката -і́а (-і́а) е прибавена към основи на съществителни имена от турски произход, напр. *комши́а (Ч, Н), *сами́а (П), терзі́а (Ч), харами́а (Ч, Н), *юзбаши́а (Н). Когато обаче тези съществителни служат за прозвищни собствени имена, те не получават наставка, срв. Ми́то Бо́ци́ (Н), Ми́цо Сапа́нди́ (Н).

Съществителните имена на лица от женски род са образувани с наставките -ика, -ина, -ица (-ница), -ка, -ойка, -ота.

По-многобройна е само групата на имената, образувани с наставка -ица (-ница)[34], напр. *баснари́ца (М), *безза́мница (Ч), вдови́ца (Ч, Н), оудови́ца (М), дѣви́ца (Ч, Н), *игумени́ца (Ч), калу́герица (Ч), си́ротица (Ч), *сро́дница (Ч), цари́ца (Ч, Н) и др. Една част от разглежданите имена вероятно са имали книжовен произход в езика на автора: нача́льница (Н), *послу́шница (Н), рабда́льница (Н). Други имена от разглеждания словообразователен тип, употребявани в старобългарски език, в черковнославянски източници или в дамаскини, са били познати на автора вероятно от домашната книжовна традиция, срв. влъдни́ца (Ч, Н), Влады́чица (Ч), отрокови́ца (Ч, Н), помо́щница (Ч, Н), ходата́ица (Н). В съвременния ни книжовен език са запазени непроменени само няколко от имената на -ица: *блудница, вдовица, девица, помощница, послушница, сродница, царица.* При други имена наставката *-ица* е била изместена от наставката *-ка*, срв. *игуменка, калугерка, началничка.*

С наставка -ка са образувани имената дщерка (Ч), ще́рка (Н), ма́йка (П, Ч, Н), па́сторка 'доведена, заварена дъщеря' (Ч), села́нка (Ч), хр҃тїа́нка (Ч), *цыганка (Н).

---

[33] Вж. Л. Андрейчин. Взаимодействие . . ., с. 348.

[34] Този словообразователен тип е продуктивен и в Паисиевата История (Е. Георгиева. Цит. съч., с. 523), в Софрониевия „Неделник" (К. Ничева. Цит. съч., с. 89—90), в писмени паметници от XVII и XVIII в. (T. Szymański. Цит. съч., с. 173—177).

С останалите наставки са образувани отделни имена: -ика — сро́дика (Н), -ина — робы́на (Ч), -ойка — дѣвко́йка (Ч, Н), -ота — сиро́та (М, Ч).

По-голяма част от съществителните имена за лица от ж. р., образувани с наставки, са употребени от автора под влияние на живата народна реч.

2) Названия на животни. Те са образувани с наставките -ецъ — *скакавлецъ (Н), *телецъ (Н); -ина — животи́на (Н); -ица — звѣри́ца (Ч), лиси́ца (Н); -ка — ме́чка (Н), кокошка (Н). Вероятно с наставка *-ок* е образувано съществителното доби́цы (С, П, М, Н), употребено само във форма за мн. ч. Всички названия от тази група се срещат в речника на Н. Геров, с изключение на звѣри́ца.

3) Названия на предмети (в най-широк смисъл). Те са образувани със следните наставки: -ална, -ва, -во, -елъ, -ïа (-іа), -икъ, -никъ -ина, -ица (-ница), -ка (-ка), -ло (-ало, -ило), -мо, -окъ, -сло. Повече имена има само с някои от наставките, напр. с наставка -ка (-ка) — *ми́шка 'мишница' (Ч), *шпа́шка (Ч), покри́вка (Ч), *пости́лка (Н), *сви́рка (Н), сла́мка (Ч), ста́пка (Ч); с наставка -ица (-ница) — десни́ца (Ч, Н), *жлъти́ца (Ч, Н), кади́лница (Н), *но́жница (Ч); с наставка -ло (-ало, -ило) — бѣли́ло (П), кле́пало (Ч), ле́гало (М, Ч, Н), носи́ло (Ч, Н), шблекло́ (Ч), огледа́ло (Н), ора́ло (Н); с наставка -ïа (-іа) — геми́а (Ч, Н), *кѣсïа (Н), квтïа (Ч); с наставка -икъ, -никъ — ка́микъ (Н), же́ртвенникъ (Н), наве́дреникъ (Н), свѣщникъ (Н). С останалите наставки са образувани отделни съществителни имена: -ална — на́ковална (Н); -ва — *бо́чва (Ч), бра́два (С, М); -во — *сѣчиво (М); -елъ — *ва́зелъ (Н); -ина — павчи́на (Н), рогози́на (Ч), годи́на (С, П, М, Ч, Н); -мо — писмо́ (Ч, Н); -окъ — песо́къ (Н), пето́къ (М, Ч), пѣпокъ (Ч); -сло — ма́сло (М), *на́сли (Н). По-голяма част от названията на предмети, образувани с наставки, имат народен произход. Вероятно от книжовни източници са заети отделни имена, срв. же́ртвенникъ, наве́дреникъ, които не се срещат и в речника на Н. Геров.

4) Названия на растения. Те са образувани с наставките -ецъ — пѣ́вецъ (Н); -ика — тръсти́ка (Н); -ина — *капи́на (Н), главши́на (Н); -ица — пшени́ца (Ч, Н); -ка — би́лки (Н). От срещаните в разглежданите книги названия на растения вероятно книжовен произход е имала думата смоковница (Н).

5) Названия на места. Те са образувани обикновено с наставките -ище (жили́ще (Ч, Н), пазари́ще (Ч), *пристани́ще (Н), се́лище (Н), свди́лище (Н) и -ища (бъждъ́рница (П, М), воденица (Н), *жи́тница (Н), *по́стница (Ч), темни́ца (С, П, М, Ч, Н). Срещат се названия на места, образувани и с други наставки, напр. -ара — *кошара́ (Н); -ина — гради́на (Н), доли́на (Н); -ика, -вшка — па́тика (Ч), пътвшка (Н); -ина — пъсты́на (Ч, Н); -ıа — чаршıа́ (Н). Повечето от названията на места имат народен произход. В речника на Н. Геров не се срещат например свди́лище и скри́вница 'скривалище'.

6) Названия на отвлечени понятия. В книгите на Кърчовски се срещат доста отвлечени съществителни имена, които са образувани със следните наставки: -авица, -ба (-итва, -итва), -да, -есть, -ешъ, -ıа (-ıа́, -тıа́), -їе, -ина, -ина́, -ка, -аъкъ (-авкъ), -нъ, -нїе, -на, -ость, -ота, -отıа́, -ть, -тва, -тїе, -ствїе, -ство, -ци́на, -∅. Авторът употребява предимно имена, образувани със стари, домашни по произход наставки.

Отвлечените съществителни имена за действия са образувани от глаголни корени и основи най-често с наставките -нїе (233 същ.) и -нъ (85 същ.). Както е известно, отглаголните съществителни имена с наставка -нїе по времето на Кърчовски не са били характерни за народната ни реч. Употребявали са се само отделни думи. Значителният им брой в разглежданите книги свидетелствува, че книжовното езиково влияние върху писмения език на ранните български възрожденци е било доста силно[35]. Анализът показва, че имената на -нїе са употребени под влияние не само на черковнославянски източници, но и на по-стари български писмени паметници (тези имена например са много характерни за старобългарския език), срв. вѣнча́нїе (М, Н), возглашени́е (Н), воздаа́нїе (Н), воздыха́нїе (Ч), возноше́нїе (Н), воспомина́нїе (Н), вочавѣче́нїе (Ч, Н), вхождени́е (Н), говѣ́нїе (Ч, Н), дарова́нїе (С, М, Н), *иждиве́нїе (М), исповѣда́нїе (С, П, М, Ч, Н), исцѣле́нїе (Ч, Н), любле́нїе (Н), *мановени́е (Н), мъче́нїе (С, М, Ч, Н), навче́нїе (Н), неможе́нїе (Н), wбрѣче́нїе (Н), обладе́нїе (Н), wпвщени́е (Ч), wстъпле́нїе (Н), паде́нїе (Н), повеле́нїе (Ч, Н), помышле́нїе (М, Ч, Н), порвга́нїе (Н), послъша́нїе (Ч, Н), преставле́нїе (М, Ч, Н), *прещени́е (Н), прихожде́нїе (Н), свобожде́нїе (Н), сконча́нїе (Н), славжени́е (Н), смире́нїе (Ч, Н),

[35] Многобройни са отглаголните съществителни имена на *-ние* и в Паисиевата История (Е. Георгиева. Цит. съч., с. 524—525), и в Софрониевия „Неделник" (К. Ничева. Цит. съч., с. 103—104). Това е най-многобройната група сред отвлечените съществителни имена.

сокрꙋшєнїе (Ч, Н), спасєнїе (С, М, Ч, Н), *срѣтєнїе (Ч), толкованїе (Н), хотѣнїе (Ч, Н), хвалєнїе (Н) и др. Възможно е обаче част от отглаголните съществителни на -нїе да са проникнали в съчиненията на Кърчовски и от дамаскините. Широката употреба на отглаголни съществителни на *-ние*[e] в дамаскините[36] свидетелствува за силна домашна книжовна традиция, която е била затвърдена и обогатена чрез черковнославянските печатни текстове. Както показват изследванията, отделни книжовни по произход думи са били познати и на народната езикова практика. Ето защо някои съществителни на -нїе са могли да бъдат познати на книжовника и от устната народна реч. Повече от 30 отглаголни съществителни на -нїе са отбелязани например в речника на Н. Геров. Ето някои от тях: бдѣнїе (Ч, Н), благовѣщєнїе (Ч, Н), видѣнїе (П, Ч, Н), желанїе (Н), искꙋшєнїе (Ч, Н), исцѣлєнїе (Ч, Н), наказанїе (Ч), *наставлєнїе (Н), писанїе (М, Ч, Н), покаанїе (С, П, М, Ч, Н), почитанїе (Ч), спасєнїе (С, М, Ч, Н), оучєнїе (Ч, Н). С наставка -нїе, а не с -не са и някои характерни за народната реч съществителни[37], срв. леганїе (Н), мꙑванїе (Н), славанїе (Н), оумираніе (С), хвалєнїе (Н). Известно е, че отначало наставката *-ние* е била само книжовна форма на наставката *-не*. Диференцирането на двете наставки по значение става доста по-късно[38].

Много са отглаголните съществителни с наставка -нїе, които се употребяват и до днес в езика ни: *бдение, благоволение, благодеяние, благословение, благоухание, видение, движение, достояние, единение, желание, забвение, заблуждение, знамение, зрение, изображение, имение, изкупление, изкушение, изпитание, колебание, мечтание, наказание, намерение, наставление, наслаждение, обновление, основание, писание, показание, покаяние, поклонение, послание, поучение, предопределение, разделение, решение, ридание, сияние, сказание, смирение, спасение, стенание, страдание, творение, уверение, удивление, украшение, умиление, уныние, утешение, учение, явление.* Други отглаголни съществителни на *-ние* са претърпели известни фонетични промени, срв. *вдъхновение, въжделение, въздържание, възнесение, вълнение, въоръжение, въплъщение, възкресение, възхищение, дързновение, деяние, изпълнение кръщение, мълчание, мъчение, нетърпение, отмъщение, разсъждение, събрание, съдържание, създание, съмнение, търпение.*

---

[36] Така например за Копривщенския дамаскин и за разглежданите книги общи са 60 отглаголни съществителни на *-ние* (К. Бабов. Цит. съч., с. 178—181), за Троянския дамаскин — 54 отглаголни съществителни (А. Иванова. Цит. съч., с. 247—394), а за паметници от XVII и XVIII в. — 45 отглаголни съществителни (T. Szymański. Цит. съч., с. 75—85).

[37] С книжовна наставка *-ние* вм. *-не* са и редица български народни съществителни в Копривщенския дамаскин (К. Бабов. Цит. съч., с. 182), в съчиненията на други възрожденски книжовници — Софроний (К. Ничева. Цит. съч., с. 104), Берон (Р. Русинов. Някои наблюдения върху езика на Рибния буквар от Петър Берон.—Бълг. език, 1971, кн. 5, с. 423).

[38] Вж. Л. Андрейчин. Иван Вазов и българският език. — В: Сборник по случай сто години от рождението му. С., 1950, с. 176.

В разглежданите книги се срещат и такива отглаголни съществителни на -нїе, които са отпаднали от езика. Глаголите, от които са образувани, са послужили за оформяне на друг вид отглаголни съществителни — с наставка *-не*: *досаждане, молене, ограждане, осъждане, пленяване, покоряване, почитане, прочитане, укоряване, хвалене, четене* и др.

Характерните за народната реч отглаголни съществителни с наставка -нѣ са представени в езика на автора с доста примери. Това говори за силно влияние на живата народна реч върху писмената книжовноезикова практика на Кърчовски. От друга страна, книжовникът прави крачка напред в сравнение с някои свои предходници[39] и допринася за начално изграждане на речника на книжовния ни език на народна основа. Анализът показва, че повечето глаголи, от които са образувани съществителните на -нѣ в разглежданите текстове, са се употребявали в народната реч, срв. напр. бѣ́нѣ (С, П, Н), бега́нѣ (Н), ви́канѣ (Ч, Н), гриза́нѣ (Н), доχожда́не (Н), дѣ́манѣ (Н), жене́нѣ (Н), игра́нѣ (Н), има́нѣ (Н), клевета́нѣ (Н), лютѣ́нѣ (М, Н), мо́ленѣ (П, Н), радѣ́нѣ (Ч), рожда́нѣ (Ч, Н), ре́ванѣ (Н), сан8ванѣ (Н), сѣдѣва́нѣ (Н), съдѣ́нѣ (М), тр҃пѣнѣ (Н), оудѣ́моканѣ (Н), фѣча́нѣ (Ч), χо́канѣ (Н), чѣ́нѣ (Н), чѣ́канѣ (П), шепоте́нѣ (М, Н), ѣ́денѣ (П, М, Ч, Н).

Почти всички отглаголни съществителни имена на -нѣ са запазени без промяна и в съвременния ни език, напр. *биене, борене, броене, веселене, викане, гледане, грабене, гърмене, жалене, живеене, мислене, пиене, плачене, почитане, работене, седене, слушане, смеене, спане, стоене, треперене, умиране, усещане, учене, ходене, четене* и др. Някои съществителни са получили известни фонетични промени в книжовния ни език, срв. бега́нѣ — бягане, воздишанѣ — въздишане, крсте́нѣ — кръстене, сан8ванѣ — сънуване, сѣдѣ́нѣ — сърдене. Тези промени засягат и народни, и книжовни фонетични черти.

Много малко са отглаголните съществителни на -нѣ в разглежданите книги, които не се срещат вече в езика ни, тъй като са отпаднали и глаголите, от които са образувани, напр. заповѣ́нѣ 'баене' (С), нема́рѣнѣ 'нехайство' (М, Н), χте́нѣ 'искане' (Н).

Интерес представя опитът на автора да употреби отглаголни съществителни, образувани от едни и същи глаголи, но с различни наставки — -нѣ и -нїе. За разлика от съвременния ни книжовен език в писмената практика на Кърчовски, а и много по-късно[40] тези двойки съществи-

[39] По-различно е състоянието например в съчиненията на Паисий и Софроний. В Паисиевата История се срещ т само четири отглаголни съществителни имена на *-не* (Е. Георгиева. Цит. съч., с. 525), а в Софрониевия „Неделник" този вид имена не са употребени (К. Ничева. Цит. съч., с. 104).

[40] Вж. Л. Андрейчин. Ролята на черковнославянския език за изграждането на съвременния български книжовен език. — Бълг. език, 1958, кн. 4—5, с. 318.

телни не са се различавали по значение. Ето някои от примерите: воздишанѣ (Н) — воздыханїе (Ч), иманѣ (Н) — именїе (Н), колебленѣ (Н) — *колебанїе (Н), крестенѣ (Н) — крещенїе (С, П, М, Ч, Н), поенѣ (М, Ч) — пѣнїе (Ч, Н), приходенѣ (Н), прихожданѣ (Н) — прихожденїе (Н), слышанѣ (Н) — слышанїе (Н), трѫпенѣ (Н) — терпѣнїе (Ч, Н), оумиранѣ (С, П, М, Ч, Н) — оумиранїе (С), *оученѣ (Ч) — оученїе (Ч, Н).

Освен най-многобройната и типична по строеж група на съществителни за действия с наставки *-не* и *-ние* в проучените текстове се срещат и съществителни имена за действия, състояния или резултати от действия, образувани с други наставки. Повече са имената с наставка -ба (-итва, -итва) и с нулева наставка.

При съществителните, образувани с наставка -ба (-итва, -итва), действието носи белег на продължителност, срв. борба (Н), жалба (М, Ч, Н), женитва (Н), кражба (М), ловитва (Н), свадба (Н), слежба (Ч, Н), *цѣлба (Н) и др. Повечето от разгледаните имена имат народен произход в съчиненията на автора и са запазени до днес в езика ни. Съществителните с нулева наставка означават опредметено действие, което се представя като резултат, срв. ѿвѣтъ (Н), помыслъ (С, П, М, Ч, Н), заемъ (Н), залогъ (Ч, Н), потопъ (Н), похоть (Ч), оукоръ (Ч), похвала (Ч, Н) и др. Вероятно авторът е съзнавал по-народния характер на този тип съществителни в сравнение със срещаните в книжовни източници по-стари отглаголни съществителни на *-ние* като *потопленїе (Ч), похотѣнїе (Н), оукоренїе (Н). Сравни също доспада (Ч, Н) и доспажденїе (Н), навка (Ч, Н) и навченїе (Н). Голяма част от имената с нулева наставка в съчиненията на Кърчовски се употребяват и до днес в езика ни.

Съществителни нарицателни от разгледания тип са образувани и с някои други наставки, напр. с наставка -авица — грѣмавица (Н); с наставка -ешъ (за означаване на непосредствено извършване на действие) — лютешъ (Н), оумрешъ (Н); с наставка -ïе — веселïе (М, Ч, Н), *дѣйствïе (Н), законïе (Н), причастïе (Н), оумертвïе (Н); с наставка -іа — прокопсіа (Н); с наставка -ка (за означаване на еднократно действие) — *грѣшка (Н), *приказка (Н), разменка (Н), смешка (Н); с наставка -на — *свирна (Н), сѫдна (М, Н); с наставка -ство — бѣгство (Н), *дѣйство (Н), ловителство (Н), мѣчителство (Н), *оубійство (М, Н), чѣство (Н); с наставка -ть — власть (С, М, Ч, Н), завистъ (П, М, Ч, Н), напасть (Н), ненавистъ (Н), почесть (Ч, Н); с наставка -тва (за означаване на действие или резултат от дей-

ствие) — жѣ́ртва (Н), клѣ́тва (С, М, Н), молѝтва (С, П, М, Ч, Н); с наставка -тїе[41] — *бытїе́ (Н), воспрїѧ́тїе (Н), зача́тїе (Ч, Н), мы́тїе 'миене' (Н), питїе́ 'пиене' (Н), проклѧ́тїе (С), ѣ́стїе 'ядене' (Ч, Н); с наставка -ствїе[42] — пришествїе (П, М, Н). По-голяма част от посочените дотук имена са били характерни за народната ни реч по времето на автора. Книжовен произход имат само някои съществителни с наставките -їе, -ство, -тїе.

Съществителни имена за качества, свойства, отношения, душевни състояния и за други абстрактни понятия са образувани обикновено от основи на прилагателни имена със следните наставки: -да, -есть, -іа (-ія, -тіа), -їе, -ина (-инѧ), -инѧ, -лъкъ (-лѣкъ), -ость, -ота, -отіа, -ствїе, -ство, -шина. Най-многобройни са групите на имената, образувани с наставките -ство, -ость, -їе, -ина и -ота[43].

С наставка -ство, прибавена към основи на съществителни имена, прилагателни имена или глаголи, са образувани най-много имена[44]. Тези съществителни назовават някакво качество, проява, състояние или свойство. Една част от тях са характерни и за черковнославянската книжнина, и за по-стари български писмени паметници[45], напр. велѝчество (Н), Влѧ́чство (Н), дѣвѝчество (Ч), достои́нство (Н), пророчество (Н), свидѣ́телство (Н). Вероятно по книжовен път са проникнали в разглежданите книги и съществителни имена като: могѣ́тство (Н), мѣ́жество (Ч), мѣчи́телство (Н), начѧ́лство (Н), отличаващи се с черковнославянски фонетични особености. Някои съществителни на -ство несъмнено са били познати на автора от говоримата народна реч, напр. бога́тство (М, Ч, Н), дѣ́вство (Ч, Н), детѝнство (М), дѣ́тство (Н), калѣ́герство (Ч), кѣ́мство (М), кѣрва́рство 'блудство' (М), ла́комство (М, Н), лѣка́вство (М, Н), пїа́нство (П, М, Ч, Н), робство́ (Ч, Н), харами́ство (Ч), человѣ́чество 'човещина' (Н). Около половината от имената с наставка -ство са зарегистрирани например в речника на Н. Геров.

---

[41] Малобройни са съществителните с наставка *-тие* и в Софрониевия „Неделник" (К. Ничева. Цит. съч., с. 104).

[42] Няколко имена на *-ствие* има и в Софрониевия „Неделник" (К. Ничева. Цит. съч., с. 101—102). Думата *пришьствїе* се среща в Копривщенския дамаскин (К. Бабов. Цит. съч., с. 183) и в Троянския дамаскин (А. Иванова. Цит. съч., с. 344).

[43] Тези наставки (без *-ие*) са най-продуктивни и в писмените ни паметници от XVII и XVIII в., срв. T. Szymański. Цит. съч., с. 180.

[44] Тази наставка е продуктивна и в Софрониевия „Неделник" (К. Ничева. Цит. съч., с. 97—101).

[45] Например повече от 50% от имената на *-ство* в разглежданите книги се срещат в старобългарски паметници (Р. М. Цейтлин. Цит. съч., с. 138—155) и в писмени паметници от XVII и XVIII в. (T. Szymański. Цит. съч., с. 135—144).

Що се отнася до съвременния ни език, може да се отбележи, че почти всички съществителни имена на -ство са запазени до днес, срв. *блаженство, богатство, божество, величество, владичество, господство, девство, детство, доказателство, достойнство, естество, кумство, лакомство, лукавство, митарство, множество, началство, пиянство, пророчество, рождество, робство, свидетелство, свойство, свещенство, тайнство, царство.* Други имена са получили известна фонетична промяна, срв. бѣгство (Н) — *бягство*, могѫтство (Н)—*могъщество*, мѫжество (Ч) — *мъжество*, свѣщество́ (Н) — *същество*. С развитието на езика ни са настъпили промени в продуктивността на разглеждания словообразователен образец. Например при някои имена наставка *-ство* е била изместена от друга наставка: *-ост—човечност.*

Отвлечени съществителни имена, образувани с наставка -ость и означаващи качество, също се срещат често в книгите на Кърчовски[46]. Обикновено това са думи, характерни за по-стари наши паметници[47], напр. блáгость (М, Ч, Н), жáлость (Ч, Н), кротость (Н), лютость (М, Ч, Н), мúлость (М, Ч, Н), рéвность 'усърдие' (Н), слáдость (М, Н), стáрость (М, Ч, Н), хúтрость (Ч, Н), ѣрость (Н) и др. Посочените имена, както и лéность (Н), млáдость (М, Ч, Н), рáдость (С, П, М, Ч, Н), слáбость (Н), хѣбость (Ч, Н) вероятно са били употребявани и в народната реч по времето на автора. Ето защо за редица имена на -ость може да се каже, че са проникнали в писмения език на книжовника по народен път, от народната езикова практика. Срещат се и имена на -ость, употребявани още в старобългарски език, които имат черковнославянски фонетични черти, срв. лéгкость (Ч) (в речника на Н. Геров има *лекост*), мéрзость (Н), мѫдрость (Н), премѫдрость (Н), сквѣрность (М). Вероятно от черковнославянската книжнина са проникнали в разглежданите текстове и имена като мѣрность 'умереност' (Н), *прáвость (Н), тúхость (Н)[48].

Много от имената на -ость се употребяват и днес в книжовния ни език, напр. *безгрижност, благост, гнилост, гордост, жалост, кротост, леност, лютост, мерзост, милост, младост, пакост, радост, ревност* (с променено значение), *светост, слабост, сладост, старост, хитрост, хубост, ярост.* С известна фонетична промяна са думите *мъдрост* и *премъдрост.*

С наставка -есть е образувано само едно съществително име —бóлѣсть (П, М, Ч, Н).

---

[46] Имената с наставка *-ост* са характерни и за Паисиевата История (Е. Георгиева. Цит. съч., с. 525), и Софрониевия „Неделник" (К. Ничева. Цит. съч., с. 93—96).

[47] Например около 60% от имената на *-ост* у Кърчовски се срещат в старобългарски паметници (Р. М. Цейтлин. Цит. съч., с. 162—168), а около 50% — в писмени паметници от XVII и XVIII в. (Т. Szymański. Цит. съч., с. 127—132).

[48] Трудно е да се приеме, че думите правость и тихость са индивидуални образувания на Софроний (К. Ничева. Цит. съч., с. 94—95), тъй като те се срещат и в старобългарски писмени паметници (Р. М. Цейтлин. Цит. съч., с. 165, 167), и в черковнославянската книжнина.

С наставка -їе, прибавена към основи на прилагателни имена, са образувани главно отвлечени съществителни с книжовен произход[49] и означават състояние, напр. безмо́лвїе (Н), безсме́ртїе (Н), безбо́жїе (Ч, Н), безче́стїе (Н), вели́чїе (Ч), наслѣ́дїе (Н), неслобо́бїе (Н), *неразбо́жїе (М), *подо́бїе (Н), *согла́сїе (Н). Вероятно някои имена от разглеждания словообразователен тип са били познати на Кърчовски и от дамаскинската книжнина[50].

По-голяма част от съществителните имена с наставка -їе в книгите на Кърчовски са запазени до днес в езика ни и се употребяват непроменени (*беззаконие, безумие, безчестие, величие, наследие, неверие, незлобие, подобие*) или с известна фонетична промяна (*безмълвие, безсмъртие, съгласие*). При някои имена наставката -їе е заменена от други наставки, срв. съвременната форма *неразумност* вместо неразбо́жїе у автора.

Образуваните с наставка -ина (-ина) съществителни означават по-конкретен признак. Повечето от тях са проникнали в книгите на Кърчовски от народната реч или от по-стари писмени паметници[51], напр. высина́ (Ч), врѣ́кина 'горещина' (Ч), добрина́ (М, Ч, Н), же́жчина (Н), *зли́на (Н), кривина́ 'кривда, неправда' (М, Н), лютина́ (М, Ч, Н), пра́вина 'правда' (Ч, Н), светлина́ (Ч), тежина́ (Ч, Н), тишина́ (Н), хитрина́ (М, Н), хѹбавина́ (М, Ч, Н), ширина́ (М, Н). Вероятно от черковнославянски източници са заети имена като глѣбина́ (Н), должина́ (М), свѧтыня́ (М, Ч, Н), стремина́ (Н).

В съвременния ни книжовен език се употребяват *висина, добрина, дължина* (с фонетична промяна), *злина, кривина* (с променено значение), *светлина, стръмнина* (с фонетична промяна), *тежина, тишина, ширина*. При някои имена наставката -ина е била заменена от други наставки, срв. *кривда* вместо кривина́, *правда* вместо пра́вина, *хубост* вместо хѹбавина́.

С наставка -ота (както и с наставка -ина) са образувани двадесетина съществителни имена, които означават качество, свойство, абстрактен признак, състояние. В сравнение със съществителните с наставки *-ина* и *-ост* имената на *-ота* означават по-отвлечен признак. В проучените текстове едни от имената от разглеждания словообразователен тип имат книжовен произход: долгота́ (Н), теплота́ (Н), *щедрота́ 'милосърдие' (М, Ч, Н), а вероятно и темнота́ (Ч, Н). За други имена е трудно да се определи точно по какъв път са проникнали в съчиненията на автора — от

[49] Съществителни имена с наставка *-ие* се срещат често в Паисиевата История (Е. Георгиева. Цит. съч., с. 525). Отбелязани са редица примери и в Софрониевия „Неделник" (К. Ничева. Цит. съч., с. 102).

[50] Например в Копривщенския дамаскин се срещат около 40% от употребените в книгите на Кърчовски имена на *-ие* (К. Бабов. Цит. съч., с. 182).

[51] Около 50% от имената с наставка *-ина* у автора са регистрирани и в български писмени паметници от XVII и XVIII в., срв. T. Szymański. Цит. съч., с. 119—126.

народната реч или от книжовни източници[52], срв. высота́ (Н), гнасота́ (Ч, Н), голота́ (Н), доброта́ (Ч, Н), красота́ (П, М, Ч, Н), лѣпота́ (Н), лошота́ (Н), мокрота́ (Н), простота́ (Н), слепота́ (П, Ч, Н), срамота́ (Н), чистота́ (М, Ч, Н), широта́ (Н).

В съвременния ни книжовен език се употребяват непроменени имената *висота, голота, доброта, красота, лошота, мокрота, простота, слепота, срамота, теснота, чистота, широта.* С фонетична промяна са *гнусота, тъмнота, топлота.* Вместо долгота днес се употребява *дължина.*

С другите, посочени по-горе наставки са образувани малко отвлечени съществителни имена. Едни от тях са използувани от автора под влияние на народната реч, напр. имена с наставка -да — непра́вда (М, Ч, Н), пра́вда (Ч, Н); с наставка -ія (-ія, -тія) — майсторія (Ч, Н), сиромашія (П, Ч, Н), слободія (Н); с наставка -ина — милостына (М, Ч, Н), светы́на (М, Ч, Н); с наставка -отія — лошотыа (Ч, Н), *мрѣсотія (Н); с наставка -ціина[53] — мрѣзѣціина (Н), пріа́телціина (Ч). С турската по произход наставка -лъкъ (-лякъ)[54], прибавена към основи на съществителни също от турски произход, са образувани имената душманлъкъ (Ч, Н), калабалъкъ (М, Ч, Н), кахпелъкъ (Н), фодзалякъ (Ч, Н), шаитлъкъ (Н), шаншайтлъкъ (М). С тази наставка е образувано и името *хрїстанлъкъ (Н), където чуждата наставка е прибавена към нетурска по произход основа.

От посочените дотук отвлечени съществителни имена днес се употребяват *правда, неправда, милостиня, светиня, лошотия, мръсотия, майстория, сиромашия, слободия* (с променено значение). От имената с наставка *-лък* се срещат *калабалък, фодуллък* (в разговорната реч), а *душманлък* е остаряла. Някои имена са били изместени от други словообразователни типове, напр. *мързеливост* вместо мрѣзѣціина, *приятелство* вместо пріа́телціина, *християнство* вместо хрїстанлъкъ.

Книжовен произход имат отвлечените съществителни, образувани с наставка -ствїе — wтечествїе (Н), црствїе (Н). В разглежданите книги те имат и словообразователни варианти с наставка -ство[55] — отечество (Н),

[52] Напр. мер повече от 50% от имената на *-ота* у Кърчовски се срещат в старобългарски паметници (Р. М. Цейтлин. Цит. съч., с. 170—175), а около 60% — в писмени паметници от XVII и XVIII в. (T. Szymański. Цит. съч., с. 132—135).

[53] Рядко се срещат имена с наставка *-щина* и в Софрониевия „Неделник" (К. Ничева. Цит. съч., с. 105).

[54] В Софрониевия „Неделник" не се срещат съществителни имена с наставка *-лък* (К. Ничева. Цит. съч., с. 92). В писмени паметници от XVII и XVIII в. тези имена са много малко (T. Szymański. Цит. съч., с. 146—148).

[55] Същото явление се наблюдава още в старобългарските паметници, срв. Р. М. Цейтлин. Цит. съч., с. 141, 142—143.

цáрство (С, П, М, Ч, Н), които се употребяват в книжовния ни език до днес.

В книгите на Кърчовски рядко се срещат умалителни съществителни имена. Те са образувани с наставка -е — *орлé (Н), момчé (Ч) и с наставка -ка—*колúбка (Н). Не се схващат като умалителни имената цéрква, дѣвúца, цúца дъскá, *бúлка.

Авторът е употребил няколко събирателни съществителни имена, които са образувани с наставка -ство — воúнство (Ч); с наставка -ïе — каменúе (Н), людúе (Н), робые (Н), мѫжúе (Н); с наставка -ина — дрѣвúна (С, Ч, Н), родúна (М, Ч).

Освен многобройната група съществителни имена, образувани с наставки, в разглежданите текстове се срещат и някои съществителни с представки: без-, во-, воз-, до-, за-, на, w-, wб-, w̃-, по-, пре-, при-, про-, раз-, с-, со-, оу-. Най-често освен представка тези имена имат и наставка. Ето някои примери: безꙋгрижнwсть (Н), беззаконникъ (Н), безсмéртïе (Н), безвмïе (Ч, Н), возрасть (Н), *довръшокъ (Н), заплáта (Н), затворъ (Ч, Н), набéдреникъ (Н), наковалня (Н), навúка (Ч, Н), огледáло (Н), wгóворъ (Ч), погúбель (М, Ч, Н), помúсль (С, П, М, Ч, Н), потóкъ (Н), похвалá (Ч, Н), прéдѣди (Н), прелюбодéйца (Н), премúдрость (Н), прилúка (Ч), притворъ (Н), пришествïе (П, М, Н), промúслъ (Н), разменúка (Н), рáзвмъ (П, Ч, Н), скривúница (Н), сосéдъ (Н), *сродúца (Ч), оумрéшъ (Н), оутѣхá (Ч).

Кърчовски не си служи често със сложни съществителни имена[56] — около 2% от всички думи са сложни. Това показва, че книжовното влияние върху езика на автора не е много силно. Известно е, че значителното увеличение на посочената категория думи в книжовния ни език (в сравнение с народния език) през миналия век се дължи на книжовно езиково влияние[57]. Възможно е обаче част от сложните думи в съчиненията на книжовници като Паисий, Софроний, Кърчовски и други да са употребени под влияние на дамаскинската книжнина[58] или да са били известни на авторите от говоримата народна реч.

---

[56] Многобройна е групата на сложните съществителни имена в Паисиевата История (Е. Георгиева. Цит. съч., с. 526) и Софрониевия „Неделник" (К. Ничева. Цит. съч., с. 124—131).

[57] Вж. Л. Андрейчин. Взаимодействие ..., с. 348.

[58] Например общи за книгите на Кърчовски и някои дамаскини са сложни думи като *благодáть* (Тр), *благочúстые* (Тр) (у Кърчовски блаꙋгочéстïе), *дрьводѣлець* (Тр) (у Кърчовски дрѣводѣвль), *йдолослѫжúтель* (Тр), *мúронóсицúте* (Тр), *прьвомѫченика* (Тр) (у Кърчовски первомꙋченика), *рѫкóписáнïето* (Тр), *славословúе* (К), *сребролю́бець* (Тр),

Съставните елементи на сложните думи в езика на Кърчовски обикновено имат славянски произход и са свързани най-често със съединителна гласна *-о-* (или *-е-*), напр. бгомати (Ч), бгословъ (П, Ч, Н), бгочеловѣкъ (Н), *пѧтевождь (С). Среща се и друг начин на свързване на компонентите на сложната дума — без съединителна гласна, срв. древодѣль (П), триѧтенъ (Ч), чревовгодїе (М). В разглежданите текстове преобладават сложните съществителни за отвлечени понятия и за имена на лица. Те са оформени обикновено със следните наставки: при отвлечени понятия *-їе* (бговѣстїе (Н), богатолюбїе (Н), маловѣрїе (Ч), *пѧтешествїе (Н), славословїе (М, Ч, Н), человѣколюбїе (Ч, Н); *-ство* (*бгоборство (Н), благоговѣйнство (Ч), сребролюбство (Н); *-нїе* (рѹкописанїе (Ч); при имена на лица *-ецъ* (бгоборецъ (Н), бгомолецъ (Ч), сребролюбецъ (Н), чѧдотворецъ (Ч); *-никъ* (братоненавистникъ (М), клетвопреступникъ (Ч), *первомѵченикъ (Ч); *-ица* (всецрица (Ч), прелюбодѣица (Н); *-тель* (вседержитель (П, Н), *ідѡлослужитель (Н). Най-много са сложните съществителни имена с първи компонент благо- (20 думи) и бого- (9 думи). С първи компонент архѡ-/архи-, все-, зло- са по четири съществителни; с първи компонент анти-, дѹше-, идоло-, миро-, прелюбо-, сребро-, чѧдо- са по три съществителни; с първи компонент добро-, їеро-, мило-, много-/многѵ-, право-, пѧте-, само-, сладко- са по две съществителни; с първи компонент богато-, брато-, верто-, вино-, високо-, ди-, долго-, древо-, дрѵго-, едино-, иконо-, кало-, клетво-, козло-, лихо-, мало-, масло-, митро-, младо-, мона-, остро-, пара-, патри-, перво-, полѵ-, присно-, ѱалмо-, рѵко-, славо-, слово-, смиренно-, сщенно-, фило-, халко-, хрто-, цѣло-, человѣко-, четири-, чрево- са по едно съществително. Малко сложни съществителни имена имат еднакъв втори компонент, напр. думи, на *-борецъ* (бого-, иконо-), на *-вѣрїе* (зло-, мало-), на *-градъ* (верто-, вино-) на *-дѣйствїе* (сщенно-, чѧдо-), на *-любецъ* (дѹше-, сребро-, хрто-, человѣко-), на *-любїе* (богато-, дрѵго-, сребро-, человѣко-), на *-мѧдрїе* (смиренно-, цѣло-), на *-пѣвецъ* (сладко-, ѱалмо-), на *-творецъ* (миро-, чѧдо-), на *-честїе* (благо-, бого-). Някои от вторите компоненти на сложните думи са употребени и като самостоятелни думи, напр. борецъ, градъ, гѣбитель, дѣва, дѣйствїе, мати, мѧченикъ, ненавистникъ, нощь, пѣвецъ, писанїе, поклонникъ, оубїйца, царица, человѣкъ.

Малка част от сложните съществителни имена, срещани в книгите на Кърчовски, се употребяват и в съвременния ни език, напр. *богоборец, сребролюбие* (К, Тр), *человеколюбие* (К, Тр), *чудотворец* (Тр) (у Кърчовски чѧдотворецъ) и др., срв. К. Бабов. Цит. съч., с. 182; А. Иванова. Цит. съч., с. 251, 252, 273, 285, 302, 347, 357, 365, 390, 391.

богомолец, благодат, добродетел, единомислие, злодей, идолопоклонник, иконоборец, маловерие, милосърдие, правосъдие, пътешествие, полунощ, самовила, самоубийца, славословие, сребролюбец, сребролюбие, целомъдрие, човеколюбие, чревоугодие, Цариград. В речника на Н. Геров се срещат само няколко сложни съществителни имена. Това показва, че тази категория думи не е била характерна за народната ни реч и по времето на автора.

Освен чрез афиксация и композиция някои съществителни имена са образувани и чрез транспозиция — прилагателни имена са употребени в значение на съществителни, напр. добро̀ (С, М, Ч, Н), зло (П, М, Ч, Н), лошо̀ (М, Ч, Н), чѣ́жд̀о (Н), пра́во (Ч), блаже́но (Н), по́стно (Ч, Н).

Съществителните имена в книгите на Кърчовски са образувани със следните наставки: -авица (отвл.), -акъ (-якъ) (лица), -ална (предм.), -анинъ (-янинъ) (лица), -арь (лица), -ара (места), -атай (лица), -ачъ (лица), -ба (-итба, -итва) (отвл.), -ва (предм.), -во (предм.), -да (отвл.), -джа (-ча) (лица), -елъ (предм.), -есть (отвл.), -ецъ (-енецъ) (лица, жив., раст.), -ешъ (отвл.), -ие (отвл.), -икъ (лица, предм.), -ика (лица, раст., места), -инъ (лица), -ина (жив., предм., раст., места, отвл.), -ира (лица, места, отвл.), -иръ (лица), -истъ (лица), -ихъ (лица), -ица (-ница, -ца) (лица, жив., предм., раст., места), -ище (места), -ја (-ја) (лица, предм., места, отвл.), -ка (-ка) (лица, жив., предм., раст., отвл.), -ло (-ало, -ило) (предм.), -лъкъ (-явкъ) (отвл.), -мо (предм.), -нѣ (отвл.), -нїе (отвл.), -никъ (-икъ) (лица, предм.), -на (отвл.), -ойка (лица), -окъ (лица, жив., предм.), -ость (отвл.), -ота (лица, отвл.), -отја (отвл.), -ло (предм.), -ствїе (отвл.), -ство (отвл.), -ть (отвл.), -тва (отвл.), -тель (лица), -тїе (отвл.), -ушка (места), -ција (отвл.), ø (отвл.).

Имената на лица са образувани най-често с наставките -никъ (-икъ), -тель, -ецъ (-енецъ), -джа (-ча), -арь, -инъ, -анинъ (-янинъ), -ица (-ница, -ца). Имената на предмети са образувани най-често с наставките -ка (-ка), -ица (-ница), -ло (-ало, -ило). Названията на отвлечени понятия са образувани най-често с наставките -нїе, -нѣ, -ство, -ость, -ие, -ина, -ота. Названия на животни, растения и места се срещат в отделни случаи.

В разглежданите книги се срещат и някои съществителни имена, образувани с представките без-, во-, воз-, до-, за-, на-, о-, об-, ѡ-, по-, пре-, при-, про-, раз-, с-, со-, съ-.

Сложните съществителни имена са около 100.

Наблюденията показват, че в книгите на Кърчовски преобладава употребата на славянски наставки за образуване на съществителни имена. Обикновено това са старобългарски по произход наставки. Някои чужди наставки (-джа, -лъкъ, -икъ) се срещат рядко, в отделни примери и обикновено са свързани с употребата на някои чужди думи.

Прави впечатление, че в книгите на автора слабо са представени някои типични за народната реч производни думи. Рядко се срещат съществителни имена, образувани с наставките -ешъ, -ја, -на, -тја. В същ-

ност това е обща черта за ранната ни възрожденска книжнина, характеризира и книжовноезиковата практика на Паисий, Софроний. Тази особеност отличава и някои български писмени паметници от XVII и XVIII в.

За силата на книжовното езиково влияние, за въздействието на старата писмена традиция върху езиковата практика на книжовника говори значителният брой съществителни имена, образувани с наставките -нїе, -тель, -никъ, -ство, -ость. Естествено, някои книжовни словообразователни образци са били разпространени и в народната ни реч. Вероятно по народен път те са проникнали и в езика на автора.

Анализът на производните съществителни имена в книгите на Кърчовски показва известна неустановеност на словообразователната система на авторовия език. Така например срещат се имена, образувани от една и съща основа с различни наставки: *-ник* и *-тел* (*хвáникъ (Ч) — *хвáлитель (Ч), *-ин* и *-джия* (хекúминъ (Ч) — хекимцíа (Н), *-ойка* и *-ица* (дéвойка (Ч, Н) — дéвица (Ч, Н), *-ние* и *-не* (молéнїе (М, Ч, Н) — молéнъ (П, Н), почúтанїе (Ч) — почúтанъ (Ч), прочúтанїе (Н) — прочúтанъ (Н), хотѣнїе (Ч, Н) — хтѣнъ (Н), чúтанїе (Н) — чúтанъ (Н), *-ие* и *-ство* (сребролю́бїе (М, Н) — сребролю́бство (Н), *-ота* и *-ина* (высотá (Н) — высúна (Ч), доврóта (Ч, Н) — добрúна (Ч, Н), долготá (Н) — долúжина (М), темнотá (Н) — тéмнина (Н), широтá (Н) — ширúна (М), *-ота* и *-отия* (лошотá (Н) — лошотíа (Н), *-ство* и *-ствие* (отéчество (Н) — отéчествїе (Н), цáрство (С, П, М, Ч, Н) — цáрствїе (Н). Наличието на такъв вид варианти в книгите на Кърчовски (а също и в други ранни възрожденски издания) говори за неустановеност на писмения ни език в началото на XIX в.

Интересно е да се отбележи, че Кърчовски за разлика от своя предходник Софроний не прави словотворчески опити. В разглежданите съчинения е използуван само готов лексикален материал, в голямата си част познат на по-стари български писмени паметници. В лексикално отношение книгите на Кърчовски са доста близки и до Софрониевия „Неделник". Това е обусловено както от общата проблематика на съчиненията на двамата книжовници, изискваща употреба на определени лексикални средства, така и от състоянието на писмения ни език в края на XVIII и началото на XIX в. Несъмнено в книжнината по това време е съществувал общ пласт лексика, който е запазен до днес.

Анализът на материала от посочените текстове показва, че продуктивни наставки за образуване на съществителни имена в езика на Кърчовски са тези наставки, които са характерни и за съвременния ни книжовен език. Голяма част от производните съществителни имена се употребяват и в съвременната ни книжовноезикова практика. Някои имена (обикновено от книжовния черковнославянски пласт, а по-рядко народните по произход) са получили известни фонетични промени, съобразени са със съвременната книжовна изговорна норма. С развитието на

книжовния ни език отделни наставки са били изместени от други словообразователни типове.

Естествено, в книгите на Кърчовски се срещат и производни съществителни имена, които не са останали в съвременния ни книжовен език. Обикновено това са книжни словообразователни типове, чието отсъствие в живата говорна практика не е намирало достатъчна подкрепа за употребата им и в писмения език. Не е имало основа за употреба и на такива производни думи, които са били образувани от нехарактерни за народната реч имена и глаголи. Разбира се, част от тази лексика е била свойствена за писмения ни език през миналия век, среща се у отделни книжовници.

2. Производни прилагателни имена

Според значението и граматичните особености в този тип могат да бъдат отделени два вида прилагателни имена, образувани обикновено с наставки: качествени и относителни. Отнасянето на прилагателните към един от посочените видове в някои случаи е условно, тъй като редица относителни прилагателни например са употребени и със значение на качествени прилагателни. Следователно наблюдава се понякога преход на относителни в качествени прилагателни.

1) Качествените прилагателни имена са образувани най-често с наставка -енъ (-ный)[59], прибавена към основи предимно на абстрактни съществителни имена, напр. бѣ́денъ (Ч, Н), бѣ́сенъ (Ч, Н), бо́ленъ (П, М, Ч, Н), вѣ́ренъ (П, М, Ч, Н), гла́денъ (С, П, М, Н), ра́достенъ (С, Ч), раз-вме́нъ (П, Ч, Н), свобо́денъ (Ч, Н), слобо́денъ (М, Н), си́ленъ (П, М, Ч, Н), оу́менъ (П, М, Н), че́стенъ (П, Ч, Н) и др. С разширената наставка -овенъ (-евенъ) са образувани няколко прилагателни: *грѣхо́венъ (М, Ч, Н), дхо́-венъ (С, М, Ч, Н), дъше́венъ (Ч, Н), *лажо́венъ (Ч, Н), плаче́венъ (М, Н).

По-малко са прилагателните, образувани с наставка -ивъ (-ливъ), която е прибавена към именни основи, напр. завистливъ (Н), ми́лостивъ (П, М, Ч, Н), мрѣзешли́въ (Н), *страшли́въ (Н), или към глаголни основи: горделя́въ (Н), горчи́въ (С, М, Н), дремли́въ (М, Н), крадливъ (Н), лъжи́въ (Н), *ради́въ 'работлив' (Н).

В отделни примери се срещат и производни прилагателни имена, образувани с други наставки. С наставка -авъ (-явъ), прибавена към именни основи, са грѣ́бавъ (Н), *козина́въ (Ч), *крѣ́вавъ (М, Ч), лѧка́въ (М, Ч, Н), хѧбавъ (П, М, Ч, Н). Книжовната наставка -ителенъ, прибавена

[59] Тази наставка е продуктивна и в Паисиевата История (Е. Георгиева. Цит. съч., с. 527).

към глаголни основи, се среща само в няколко прилагателни имена[60] — *повчи́теленъ (Ч), *зарази́теленъ (Ч), *спаси́теленъ (Ч, Н), които са употребени под влияние на писмени източници. С наставка -овитъ, прибавена към основи на съществителни имена, са прилагателните *лековѝтъ (Ч), *плодовѝтъ (П), *ѣдовѝтъ (Ч, Н). В първоначалния си вид (-итъ) тази наставка се среща само в сѫдѝтъ (М, Н). С наставка -окъ са прилагателните высо́къ (С, П, Ч, Н), *длабо́къ (П, Ч, Н), широ́къ (Ч, Н). С наставка -окъ (< стб. -ъкъ) са прилагателните кр҃по́къ (Н), кро́токъ (П, Ч, Н), сла́докъ (П, Ч, Н), а с наставка -окъ (< стб. -ькъ) е прилагателното ма́нечокъ, ма́лечокъ (Н).

По-голяма част от качествените прилагателни имена в книгите на Кърчовски имат народен произход, например всички прилагателни имена, образувани с наставките -авъ (-явъ), -итъ, -овитъ, -окъ, както и повечето прилагателни с наставките -енъ, -ивъ, -овенъ. От книжовен произход са някои прилагателни имена, образувани с наставка -енъ (-ный), напр. земленый (Ч, Н), мы́сленный (Н), *сердечень (Ч, Н), скоро́венъ (Н), смр҃те́нъ (М, Н), те́менъ (С, П, М, Ч, Н). Вероятно от книжовни източници са проникнали у автора и прилагателни като *повчи́теленъ (Ч), спаси́тельный (Ч, Н)[61], главоки́й (Ч, Н).

В съвременния ни книжовен език се употребяват всички прилагателни с наставките -авъ (-явъ), -ивъ (-ливъ), -итъ, -овенъ (-евенъ), -овитъ, по-голяма част от прилагателните с наставките -енъ и -окъ. Някои прилагателни имена са получили известни фонетични промени, срв. *гнусен, сърдечен, скръбен, смъртен, тъмен, червен, дълбок, кротък, сладък.*

2) Относителните прилагателни имена са образувани най-често с наставките -овъ (-евъ), -ски и -енъ (-ный)[62].

Прилагателните *за индивидуална принадлежност* са образувани обикновено с наставка -овъ (-евъ), прибавена към лични имена от м. р.: *Авраа́мовъ (Н), Ада́мовъ (Н), *Г҃дов҃ъ (Н), Гєѡргїовъ (Ч), *Каи́новъ (Н), *Ла-

---

[60] Прилагателни имена с наставка *-телен* се срещат рядко в ранната ни възрожденска книжнина. Те имат единичен характер и още не би могло да се говори за оформен словообразователен тип. Например в Паисиевата История е употребено едно прилагателно с тази наставка, отделни примери има в съчиненията на Софроний, в „Огледало" на К. Пейчинович, срв. Р. Русинов. Из историята на прилагателните имена със суфикс *-телен (-ителен, -ателен)* в съвременния български книжовен език (Първата половина на XIX в.). — Rocznik Slawistyczny, т. XXXII, 1971, кн. 1, с. 51.

[61] Необходимо е да се отбележи, че някои прилагателни имена на *-телен* са се употребявали в дамаскинската книжнина. Например в Свищовския дамаскин (XVIII в.) се срещат прилагателните *спасителни, поучителны,* което може да се обясни не само с черковнославянско езиково влияние, но и с известна домашна книжовна писмена традиция.

[62] Тези наставки за образуване на относителни прилагателни имена са продуктивни и в Паисиевата История (Е. Георгиева. Цит. съч., с. 527), и в Софрониевия „Неделник" (К. Ничева. Цит. съч., с. 107—109, 113—115).

заревъ (Ч), Но́евъ (Н), *Петро́въ (Н), Хр̃то́въ (С, П, М, Ч, Н). Освен от лични имена с тази наставка са образувани и няколко притежателни прилагателни от съществителни, които означават имена на лица (Архїере́овъ (Н), *дх̃о́вниковъ (Ч), жени́ховъ (Н), *спси́телевъ (Н), *ца́ревъ (Ч) или животни и фантастични същества (*дїа́воловъ (Н), *зми́евъ (Н), левїа́ѳа́мовъ (Н). Притежателни прилагателни, образувани от нелични имена (*а́до̀въ (М, Н), *ака́ѳїстовъ (Ч), не са запазени в съвременния ни книжовен език, но са се срещали в ранната ни възрожденска книжнина[63]. Повечето от прилагателните имена с наставка -овъ (-евъ) в езика на автора имат книжовен произход.

Срещат се и прилагателни имена, образувани с наставка -инъ от лични собствени (Мари́инъ (Ч, Н), *Е҃винъ (Н) или нарицателни роднински имена от ж. р. (*ма́йкинъ (Ч, Н) и от м. р. (*б̃а́щинъ (Н). С тази наставка са образувани някои притежателни прилагателни и от други нарицателни имена, срв. Бг̃оро́дичинъ (Ч), *дѣви́чинъ (Ч), *мо́минъ (Н), *зми́инъ (Н). Прилагателните с наставка -инъ са употребени от автора вероятно под влияние на народната българска реч.

Прилагателните *за родова принадлежност* са образувани най-често с наставка -ски (-скїй) от нарицателни имена, а по-рядко от лични имена: *Авраа́мски (Ч), апо́столски (М, Н), *госпо́дскїй (Ч), Евре́йскїй (Ч, Н) и др.; от имена на животни: звѣ́рскїй (Н), ко́нски (Н); от имена на места: Кана Галиле́йска (Н), Галли́йскїй (Ч), гра́дскїй (Ч), Гре́ческїй (Ч), *Итали́йски (Ч), *Пе́рски (Н), *Ри́мски (Ч), *сїна́йски (Ч, Н), *тврски (Ч), *Фре́нски (Н). Една част от разглежданите прилагателни имат книжовен произход в съчиненията на Кърчовски, срв. а́г̃глскїй (П, М, Ч, Н), а́дскїй (Ч), геенски (С, Н), мѫ́жескїй (Ч, Н), о́ческїй (Н), проро́чески (М, Н), сатани́нски (Н), *свпр̀же́скїй (М), челове́ческїй (Ч, Н). А други прилагателни имена вероятно са проникнали в езика на автора от устната народна реч, напр. же́нскїй (Ч, Н), измека́рскїй (Н), кала́герскїй (Ч), учи́телскїй (Н), ца́рски (С, П, М, Ч, Н), *чове́чески (М, Н), хр̃істі́анскїй (С, П, М, Ч, Н), ко́нски (Н), ско́тски (Н), мо́рски (Ч, Н), ра́йски (С, М, Н).

Наставката -ски има и някои фонетични варианти — -ки (ма́жки (Ч, Н), -шки (сирома́шки (Ч, Н), -чки (невѣрни́чки (Н), чове́чки (Н).

---

[63] Вж. К. Ничева. Цит. съч., с. 108—109.

С широко разпространената в старобългарски език наставка -и (стб. -ии < *ьјь) са образувани малко притежателни прилагателни: от имена на животни — *о́вечь (Н), па́вчь (Н), пе́сїй (Н); от нарицателни имена — бо́жїй (С, П, М, Ч, Н), *о́течь (Н), чл҃ве́чь (Н); от собствени имена — Іа́кѡвль (Н). Ограничена употреба имат прилагателните имена с наставка -и не само в съчиненията на Кърчовски (вероятно и у други книжовници от миналия век[64]), но и в съвременния ни книжовен език. Под влияние на книжовни източници са употребени няколко прилагателни имена, образувани от съществителни имена с наставка -ически: дѣви́ческїй (Ч, Н), *влады́чески (М, Ч), *свѧще́ннический (Н). В съчиненията на първите ни възрожденци прилагателни имена с наставка *-ически* се срещат само в отделни случаи. По-късно (а също и днес) този словообразователен тип става доста характерен за нашата книжовноезикова практика[65].

С наставка -енъ (-ный) са образувани някои притежателни прилагателни от съществителни имена на предмети и отвлечени понятия, срв. *и́гленъ (П, М, Н), *небе́сенъ (С, П, М, Ч, Н), *сна́женъ (С, М, Ч, Н), *со́лнеченъ (Ч), *тѣлѣ́сенъ (Ч, Н), *церко́венъ (М, Ч, Н), *неде́ленъ (М), *ноцѣнъ (Ч), *слове́сенъ (Н). С разширена наставка -овенъ е образувано прилагателното *свето́венъ (Ч, Н).

Прилагателните *за веществен произход* са образувани с наставка -енъ (-ный) от съществителни имена на метали, минерали, вещества: *желѣ́зенъ (П, М), *зла́тенъ (М, Ч, Н), *во́денъ (Н), *возду́шенъ (С, М), *о́гненъ (П, М, Ч, Н), или с наставка -овъ от имена на растения: *фи́никовъ (Н). С разширена наставка -овенъ е образувано прилагателното терно́венъ (Н).

Към групата на прилагателните за произход и предназначение се отнасят и Бжественный (М, Ч, Н), *та́йственъ (Н), оувїи́ственъ (Н).

Някои прилагателни имена са образувани от наречия за време и място с наставка -шенъ, срв. сега́шенъ (П, Н), *тога́шенъ (Н), *дома́шенъ (Ч, Н), *вонка́шенъ (Н), *о́вдешенъ (Н), *та́мошенъ (Н).

Срещат се и прилагателни имена, образувани с представки. Обикновено освен представка те имат и наставка, напр. без'бо́женъ (П, Н), *безгла́сенъ (Н), безду́шенъ (М, Ч, Н), *безъ ро́денъ (Н), безсме́ртный (Н), *безсна́женъ (Н), безъ́менъ (С, П, М, Ч, Н), безча́денъ (Ч), неве́рен (П, М, Ч, Н),

---

[64] Например този вид прилагателни имена се срещат рядко и в Софрониевия „Неделник" (К. Ничева. Цит. съч., с. 110).

[65] Срв. М. Георгиева. Прилагателни на *-ичен* и *-ически* в развитието на съвременния български литературен език. — Бълг. език, 1962, кн. 4, с. 273—282.

немилостивъ (П, М, Ч, Н), невѣченъ (Ч, Н), *послѣшливъ (Н), *преголемъ (Н), разѣменъ (П, Ч, Н) и др.

В книгите на Кърчовски не са употребени много сложни прилагателни имена[66] — около 2% от всички думи. Двете съставни части на сложните прилагателни са свързани най-често със съединителна гласна *-о-*, а понякога *-е-*, напр. аггелогласный (Ч), богоблаженный (Н), *боголюбивъ (Ч), *братовбийственъ (Н), *дѣшевредителенъ (Н), свѣтоносїи (С, М), чловѣколюбывъ (Н), *четвероногъ (М).

Сложните прилагателни имена са образувани главно с наставка *-енъ*, напр. *благодаренъ (М, Н), *благороденъ (С, Ч), добродѣтеленъ (Ч, Н), малодѣшенъ (Н), многоцѣненъ (Ч, Н), всесиленъ (Ч, Н), *самовластенъ (Н), *злословенъ (Ч), *трилѣтенъ (Ч). По-малко са сложните прилагателни имена, образувани с други наставки: *-ивъ (-ливъ)* — благомирислivъ (Ч, Н), благочестивъ (Ч), всемилостивый (М, Ч, Н), златолюбивъ (Н), сребролюбивъ (М, Ч); *-ски* — *стогорски (Ч); *-авъ* — всеславкавый (С, Ч, Н).

За първа съставна част на сложните прилагателни имена служат обикновено прилагателни и наречия (благо-, много-), а по-рядко местоимения (все-), съществителни имена и числителни.

Повечето сложни прилагателни имена в книгите на Кърчовски имат книжовен произход. В речника на Н. Геров са зарегистрирани само няколко: благоговѣйный, *благодаренъ, *благодатенъ, благословенъ, благочестивъ, *драгоцѣненъ, *многогрѣшенъ, *многѣмативъ, *правовѣренъ, *православенъ, *стогорски, богобоязливъ, *боголюбивъ, богоугоденъ, *злополѣченъ, мїролюбывїи, *чѣдотворенъ, единородный. Може би и по времето на автора някои от тези прилагателни имена също са били познати на народната езикова практика.

От сложните прилагателни имена в книгите на Кърчовски в съвременния ни книжовен език са останали немалка част, напр. сложни прилагателни имена с първа съставна част прилагателно или наречие — *благовонен, благоговеен, благодарен, благодатен, благообразен, благоприятен, благороден, благословен, благочестив, добродетелен, драгоценен, животворящ, малодушен, милосърден, многострадален, новозаветен, полумъртъв, правоверен, православен, светогорски*; сложни прилагателни имена с първа съставна част местоимение — *всеблаг, всемирен, всемогъщ, всецял, самовластен*; сложни прилагателни имена с първа съставна част съществително — *богобоязлив, богоугоден, бра-*

[66] Сложните прилагателни имена са многобройна група в Паисиевата История (Е. Георгиева. Цит. съч., с. 528) и в Софрониевия „Неделник" (К. Ничева. Цит. съч., с. 131—137).

тоубийствен, злополучен, злословен, злочест, миролюбив, сребролюбив, чедолюбив, човеколюбив, чудотворен; сложни прилагателни имена с първа съставна част числително — *единороден, единосъщен, първороден.*

Прилагателните имена в книгите на Кърчовски са образувани със следните наставки: -авъ (-явъ) (кач.), -енъ (-ный) (кач., отн.), -и (отн.), -ивъ (-ливъ) (кач.), -инъ (отн.), -итъ (кач.), -ителенъ (кач.), -ически (отн.), -овъ (-евъ) (отн.), -овенъ (-евенъ) (кач., отн.), -овитъ (кач.), -окъ (кач.), -ски (-скїй) (отн.), -шенъ (отн.). Най-често са употребени прилагателни имена, които имат продуктивни наставки и в съвременния ни книжовен език — -енъ (при качествените прилагателни), -овъ (-евъ), -ски и -енъ (при относителните прилагателни).

Срещат се и прилагателни имена, образувани с представките без-, воз-, за-, из-, не-, w-, по-, под-, пре-, пред-, при-, раз-, оу-.

Сложните прилагателни имена са около 100.

За разлика от съществителните при прилагателните имена се срещат по-малко словообразователни варианти, срв. напр. образуваните с наставки *-ски* и *-ов*: *а́дски (Ч) — *а́довъ (М, Н), дїа́волски (С, П, М, Ч, Н) — *дїа́воловъ (Н), с наставки *-ски* и *-ен*: гее́иски (Ч, Н) — гее́нный (Н), *зе́мски (Ч) — *зе́менъ (Н), с наставки *-ски* и *-овен*: *свето́тски (М) — *свето́венъ (Ч, Н), с наставки *-ски* и *-и*: *отеческїй (Н) — *отечь (Н), с наставки *-ически* и *-и*: *дѣви́чески (Ч, Н) — *дѣви́чь (Н), с наставки *-ен* и *-ов* господе́нь (М, Ч, Н) — го́сподовый (Н), с наставки *-ен* и *-овен*: грѣ́шенъ (С, П, М, Ч, Н) — *грѣхо́венъ (М, Ч, Н), с наставки *-ен* и *-лив*: *мрѣзе́шенъ (М) — мрѣзешли́въ (Н), с наставки *-ин* и *-ев*: *смїи́нъ (Н) — *смїе́въ (Н).

Някои от посочения вид вариантни прилагателни имена имат различен произход (народен или книжовен), срв. ма́йкина (Ч, Н) и ма́терна (Ч, Н), ма́жки (Ч, Н) и мѫ́жески (Ч, Н), *чове́чески (М, Ч, Н) и *челове́чь (Н).

По-голяма част от качествените прилагателни и редица относителни прилагателни, които се срещат в разглежданите текстове, имат народен произход, т. е. употребени са от автора под влияние на народната езикова практика. Езикът на Кърчовски показва голяма близост до съвременния ни книжовен език и по отношение на производните прилагателни имена.

3. Производни глаголи

Глаголите от този тип са образувани от други думи с помощта на наставки или на представки.

1) В разглежданите книги глаголите са образувани със следните наставки: -а- (-я-), -ва-, -ава- (-ява-), -е-, -и-, -иса-, -даиса-, -н-, -ова-, -ва- (-ствва-), -ве-, -от-.

Наставката -а- се прибавя към именни основи, напр. ви́камъ (Ч).

Наставките -а- (-я-), -ва-, -ава- (-ява-), прибавени към глаголни основи, служат за образуване на глаголи от несвършен вид, напр. *кла́замъ (П, Н), затва́рамъ (Ч, Н), забова́рамъ (Н), забора́вамъ (П), *зи́мамъ (М, Н), *нами́рамъ (Н), *проче́тамъ (Ч, Н), *фръ́лямъ се (Ч, Н), фръ́ляме (П, М), *ѿкри́вамъ (Н), *ѿгова́рамъ (Ч, Н), *повча́вамъ (Н), *оуклоня́вамъ се (Н) и др.

По-голяма част от глаголите, образувани с наставка -ва-, се употребяват и в съвременния ни книжовен език, срв. вли́вамъ (Н), *доби́вамъ (Н), *изли́вамъ (Н), *ка́звамъ (Н), познавамъ (П, Ч, Н), *преда́вамъ се (П, М, Н), *прода́вамъ (Н), *ста́вамъ (Н), *оуби́вамъ (П, Ч, Н). С наставка -ва- са и някои книжовни по произход глаголи. Кърчовски, както и други книжовници от началото на XIX в., например Софроний[67], чрез тази наставка се стреми да „осъвремени", да „онародни" някои чужди на говоримата народна реч глаголи, срв. *возвраня́вамъ (Н) (< стб. возвраняти), *возвѣжда́вамъ (Н) (< стб. возвѣждати), *подвиза́вамъ (Н) (< стб. подвизати сѧ), *подража́вамъ (Н) (< стб. подражати), *помышля́вамъ (М) (< стб. помъшлѧти), *соблюда́вамъ (Н) (< стб. соблюдати), *оуклоня́вамъ се (Н) (< стб. оуклонѧти), *оупраждня́вамъ се 'унищожавам' (Н) (< стб. оупражнѧти сѧ), *оустраша́вамъ (М) (< стб. оустрашати).

Една част от глаголите, образувани с наставка -ава- (-ява-), са запазили формата си и в съвременния ни книжовен език, срв. *воорвжа́вамъ (Н), *искѣша́вамъ (Н), *навча́вамъ (Н), *побѣжда́вамъ (Н), *покоря́вамъ (Н), *посѣща́вамъ (Н), *повча́вамъ (М, Н), *проща́вамъ (Ч, Н), *спаса́вамъ се (Н), *оукоря́вамъ (М, Ч, Н). Други глаголи в съвременния ни книжовен език имат форми за несвършен вид с наставка -*a*-, напр. *досаждава́мъ (Н), *насыща́вамъ се (Н), *wсѣжда́вамъ (М, Ч, Н), *ѿвраща́вамъ 'отвръщам' (Н). Както беше посочено по-горе, авторът е направил опит да „онародни" някои глаголи и с наставка -ава- (-ява-), срв. *заключа́вамъ се (Н) (< стб. заключити сѧ), *исцѣля́вамъ се (Н) (< стб. исцѣлити), *wсваша́вамъ (Н) (< стб. осватити), *wскверня́вамъ се (Н) (< стб. оскверьнити), *совершава́мъ (Ч, Н) (< стб. съвръшити), *согрѣша́вамъ (Н) (< стб. съгрѣшити), *ѩвля́вамъ (Н) (< стб. ѩвити).

[67] Срв. К. Ничева. Цит. съч., с. 118.

С наставка -ѣ- са образувани глаголи от прилагателни имена, напр. живе́ѣмъ (Ч), *wслабе́ѣмъ (Ч), wслепе́ѣмъ (Ч), *wздраве́ѣмъ (Ч).

Наставката -и- служи за образуване на глаголи от имена, напр. *весе́лимъ (Ч), *го́стимъ (Ч), *жа́лимъ (С, М, Ч, Н), гръмы (Н), *ло́вимъ (П, Н), *лю́тимъ се (Н), мѫ́чимъ се (Ч, Н), *хора́тимъ (Н), *хва́лимъ (Ч, Н). Едновременно с наставката може да е прибавена и някоя представка, срв. *wгрѣши́мъ (М), *погрѣши́мъ (Н), wчи́стимъ се (Ч, Н), *wживи́мъ (П, Ч, Н), *wскоро́бимъ (М, Н), *wсвобо́димъ се (Ч), *раздѣли́мъ (С, М, Ч), *оумѫ́дримъ се (Н).

Наставката -иса- и -диса- се срещат в няколко глагола, заети от турски език: *кѫртвли́самъ се (М, Н), *wбколи́самъ (М), *бесенди́самъ (Ч), *оуйди́свамъ се (Н). Елементът -са- от наставката се среща и във фонетична разновидност -ша-, срв. кѫртври́шатъ се (Н).

Наставките -н- се свързва с глаголни основи и служи за образуване на глаголи от свършен вид, напр. *ви́кнемъ (Ч, Н), *глъ́тнемъ (С, М), *гра́бнемъ (С, М, Ч), *па́днемъ (П, М, Ч, Н), погле́днемъ (Ч), *светнемъ (Ч), ста́немъ (Ч).

Наставката -ова- се свързва с именни основи: *ми́ловамъ (Ч, Н), *да́ровамъ (С, М, Ч, Н), ра́довамъ се (Н), *вѣ́ровамъ (Ч, Н), *сла́говамъ (Н), и с глаголни основи: *ка́зовамъ (Н), *цѣ́ловамъ (Ч).

Наставката -ѣва- (-ствѣва-) е прибавена към именни основи: *да́рѣвамъ (Н), мила́ѣвамъ (Н), *ра́дѣвамъ се (Ч, Н), *вѣ́рѣвамъ (Н), *зборѣ́вамъ (М), *лекѣ́вамъ (Ч), *славѣ́вамъ (Н), *царѣ́вамъ (Н), *пророчествѣ́вамъ (Н)' и към глаголни основи: *каза́ѣвамъ (Ч, Н), *кѫпѣ́вамъ (Н), *писа́ѣвамъ (С, П, М, Н). С тази наставка са образувани голям брой глаголи, от които в съвременния ни книжовен език са останали много малко, срв. *кѫпѣ́вамъ (П, М, Н), *поменѣ́вамъ се (П, Ч, Н), *помила́ѣвамъ (Ч, Н), *пра́зднѣвамъ (Ч, Н), *срамѣ́вамъ се (М, Н). Повечето от разглеждания вид производни глаголи, непознати вече на книжовноезиковата ни практика, са били характерни за народната реч по времето на автора и са били широко разпространени и във възрожденската ни книжнина[68]. При част от глаголите е отпаднала гласната *у* (или сричката *ну*) и сега те се схващат като образувани с наставка *-ва-*, срв. *връза́ѣвамъ (Н), *гра́бнѣвамъ (М), *загѣ-

[68] Вж. някои данни у К. Ничева. Цит. съч., с. 120—122.

-ѣвамъ (С, Н), *запа́лювамъ (Н), *запи́сѣвамъ (С, М, Н), заповѣ́двамъ (Ч, Н), *засе́лювамъ се (Н), *испи́сѣвамъ (Н), *испы́твамъ (С, М, Ч, Н), *испове́двамъ (Ч, Н), *ка́звамъ (М, Ч, Н), *ми́лвамъ (Ч, Н), наказ̀вамъ (Ч), *напи́сѣвамъ (М, Н), *поги́нвамъ (М, Н), *поха́рчвамъ (Ч, Н), прика́зва се (Ч), *ра́двамъ се (Ч, Н), *смесѣ́вамъ (Н), *ста́нвамъ (Н), тре́бва (Ч, Н). С наставка -ва- е образуван и глаголът *минавам* и производните му[69]: *мин̀вамъ (М, Ч, Н), *замин̀вамъ (Н), *помин̀вамъ (П, М, Ч), *премин̀вамъ (Н). Интересно е да се отбележи, че освен значителния брой глаголи от народен произход с наставка -ва- са и някои глаголи на -овати, характерни за книжовни източници, напр. *поми́лвамъ (Ч, Н) (< чсл. помиловати), *пра́здн̀вамъ (Ч, Н) (< чсл. праздьновати), проповѣ́двамъ (Н) (< чсл. проповѣдовати), *ска́звамъ (Ч) (< чсл. сказовати), *толкѣ́вамъ (Н) (< чсл. толковати), тре́бва (Ч, Н) (< чсл. требовати).

Наставката -ѣ- е прибавена към именни основи: *да́рѣвамъ (Ч, Н), *вѣ́рѣвамъ (Ч), *зборѣ́вамъ (М), *ми́лѣвамъ (П, Н), *ра́дѣвамъ се (С, П, Н) и към глаголни основи: *пи́сѣвамъ (М, Ч, Н), *цѣлѣ́вамъ (Ч).

С наставка -от- е образуван един глагол — посрамо́ти (Ч).

От прегледа на начините на образуване на производни глаголи с наставки се вижда, че най-продуктивни са наставките, които се свързват с глаголни основи. С характерните за народната говорна практика наставки -ва-, -ѣ-, -а-, -ка-, -ава- (-ава-) са образувани глаголи от несвършен вид. С книжовната по произход наставка -ова- са образувани много малко глаголи, някои от които имат вариантни форми на -ва-, -ѣ-, -ка-.

От едни и същи глаголи от свършен вид са образувани несвършени по вид глаголи с различни наставки, които не се различават по граматично и лексикално значение. Най-чести са вариантните глаголни форми с наставки -ва- и -ѣ-, напр. *ви́двамъ се (Ч) — *ви́дѣвамъ (М), влѐгвамъ (Н) — *влѐзвамъ (П), *връ́звамъ (Н) — *връ́звамъ (Н), *загъ́бвамъ (С, Н) — *загъ́бѣвамъ (П, Н), *изгъ́бвамъ (Н) — *изгъ́бѣвамъ (Н), *мин̀вамъ (М, Ч, Н) — *мин̀ѣвамъ (Ч), *наказ̀вамъ (Ч) — *наказ̀ѣвамъ (Ч, Н), пи́сѣвамъ (С, П, М, Ч, Н) — *пи́сѣвамъ (П, М, Ч, Н), *пока́звамъ (М, Ч, Н) — *пока́звамъ (М, Н), *ска́звамъ (Ч) — *ска́звамъ (Ч, Н), умо́лява се (Н) — умо́лява се (Н) и др. Глаголи с наставки -ва-, -ѣ- имат вариантни форми с наставка

[69] Вж. К. Ничева. Цит. съч., с. 121.

-ава- (-ава-), напр. *воскре́свамъ (Н), *воскре́семъ (Н) — *воскреша́вамъ (Н), *помы́слювамъ (М, Н), *помы́слемъ (М, Ч) — *помышля́вамъ (М, Н), *про́ствамъ се (Н), *про́ствемъ (С, П, М, Н) — прощава́мъ (С, П, М, Ч), *раздѣ́лювамъ (Ч), *раздѣлвемъ (М) — *раздѣля́вамъ (Н), *спа́свамъ (Н), *спа́семъ (Н) — *спаса́вамъ се (Н), *собла́знвамъ (Н) — *соблазня́вамъ (Н), *ла́ввамъ (Н) — *лавля́вамъ (Н), совръ́шве се (Н) — совершава се (Ч, Н) и др. При глаголи, образувани с други наставки, се срещат малко вариантни форми, напр. при -ва- и -ова- (*испы́твамъ (С, М, Ч, Н) — *испы́товамъ (Н), *поми́лвамъ (Ч, Н) — *поми́ловамъ (Ч), тре́бва (Ч, Н) — тре́бова (Ч, Н); при -ве- и -ова- (ка́звемъ (С, П, М, Ч, Н) — *ка́зовамъ (Н), *испы́твемъ (Ч, Н) — *испы́товамъ (Н), тре́бве (С, П, М, Ч, Н) — тре́бова (Ч, Н); при -ва-, -ве- и -ва- (ка́звамъ (М, Ч, Н), ка́звемъ (С, П, М, Ч, Н) — *ка́зямъ (Н), *ста́нвамъ (Н), ста́нвемъ (Ч, Н) — *ста́вамъ (Н).

Колебанието при употребата на глаголи, образувани с различни наставки, отразява в същност различни езикови влияния върху писмената практика на автора. Това показва също, че езикът на ранната ни възрожденска книжнина е още неустановен, редица езикови явления още са ненормирани. В този случай, както и в много други, се наблюдава борба между старата, книжовната норма и особеностите на живата народна реч.

2) Глаголи са образувани и със следните представки: без-, в- (во-), воз-, до-, за-, из-, на-, над- w- (wб-), wбез-, ѿ-, по-, под-, пре-, пред-, при-, про-, раз-, с- (со-), оу-.

С представките без- и wбез- са образувани глаголи за означаване 'лишаване от нещо': *безче́стимъ (Ч), и 'преминаване в друго състояние': *wбезя́мимъ се (Ч).

С представка в- (во-) са образувани глаголи за означаване 'насочване на действието навътре': *вле́земъ (С, П, М, Ч, Н), *вли́вамъ (Н), *вно́симъ (Н); 'преминаване към ново качество': *вowрѫжи́мъ се (Н), воцари́ся (Н).

С представка воз- са образувани глаголи за означаване 'интензивност в проявата на действието или изчерпването му': возвеселимъ (Ч), *возлю́бимъ (Ч, Н), возсі́ѧтъ (Н), *воздрѫби́мъ (Н); 'насочване на действието нагоре': *возво́димъ (Н), *возлети́мъ (Н), *вознесе́мъ (Н); 'обратна насоченост на действието': *возвръ́немъ се (Н); 'започване или възобновяване на действието': *воздыхнемъ (М, Ч), *возигра́емъ (Н), *вострепери́мъ (Ч, Н);

'забрана': *възбра́нимъ (Н), *въздържа́вамъ се (Н); 'резултат на действието': *възвѣ́димъ (Н), *въздо́имъ (Ч), *възмо́жемъ (Н).

С представка до- са образувани глаголи за означаване 'довеждане на действието до известен предел': *додръжи́мъ се (Н), *досе́тимъ се (Н); 'довършване на започнато действие': *довръ́шимъ (Н), *допра́вимъ (Ч), *дочи́тамъ (Ч), *допю́вамъ (Ч), дотама́ни се (Н); 'достигане до определена цел': доведе́мъ (П, М, Ч, Н), до́йдемъ (С, П, М, Ч, Н), *докачѣ́мъ се (Н), *донесе́мъ (М, Ч, Н), *допра́тимъ (Н), *дости́гнемъ (М, Ч, Н).

С представка за- са образувани глаголи за означаване 'започване на действие': *заболи́ (Ч), *загръми́ (Ч), *запѣ́емъ (П, М), *запла́чемъ (С, П, М, Ч, Н); 'преминаване в ново състояние': *задре́мемъ (Ч), *замы́слимъ се (Н), *зара́двамъ се (П, М, Ч, Н); 'пълно преминаване в ново състояние' *заспи́мъ (Ч), *застои́мъ се (Ч, Н), *заста́немъ (М, Ч); 'завършване на действие': *зави́димъ (П, М, Ч, Н), *заги́немъ (П, Ч, Н), *закове́мъ (Ч, Н), *зако́памъ (М, Ч, Н), *залепимъ се (П, Ч, Н), *запеча́тамъ (Ч), *запла́тимъ (Ч), *запле́нимъ (Н), *засе́лювамъ се (Н); 'движение в пространството до определена точка': завлече́мъ (П, М), *замине́мъ (Н), *занесе́мъ (Ч, Н); 'насочване на действието зад някаква граница': *завзе́димъ (П, Н).

С представка из- са образувани глаголи за означаване 'насоченост на действието навън или нагоре': изба́вимъ се (Ч, Н), *изва́димъ (С, П, М, Ч, Н), *из'веде́мъ (Н), *извлече́мъ (Ч), изгре́ва (Н), изле́земъ (П, М, Ч, Н), изли́ямъ (Ч, Н), *изнесе́мъ (М, Ч, Н), *искорени́мъ (Н), *испли́камъ (Н), истръ́гнемъ (С, М, Ч, Н); 'извършване на действието в цялост, докрай': *изброи́мъ (Н), изгни́вамъ (Ч, Н), *изгори́мъ (С, П, Ч, Н), *из'гѣ́бвемъ (Н), *изеде́мъ (П, Ч, Н), изла́жемъ (М, Ч, Н), *излекѣ́вамъ (Ч, Н), *измы́емъ (М, Н), *испи́емъ (М, Н), *испи́шемъ (Ч, Н), *испро́симъ (Ч), *изра́снемъ (Ч); засягане на повече предмети от действието': *изба́цамъ (Ч), *изби́емъ (Ч, Н), *изда́вимъ се (Ч, Н).

С представка на- са образувани глаголи за означаване 'насоченост на действието върху някаква повърхност или към предмет': наве́дамъ (Н), нано́симъ (Ч, Н), *напа́дънѣвамъ (Н); 'изпъляване на действието': *наки́тимъ (Ч), *накла́демъ (Ч), *накра́симъ (Ч), *налю́тимъ се (Ч), *намы́слимъ

(Ч), *намо́крим̀ъ се (Ч), напи́шем̀ъ (С, П, М, Ч, Н), напо́им̀ъ (С, М, Ч, Н), *насы́тим̀ъ (П, М, Ч, Н), на́вчим̀ъ (С, П, Ч, Н), *нахра́ним̀ъ (Н); 'слабо засягане на действието': *нагле́двам̀ъ (Ч); 'преминаване в ново състояние': нажа́ли се (Ч, Н).

С представка над- е образуван глагол за означаване 'извършване на действието в повече от определена степен': *надвіе́м̀ъ (Н).

С представка ѡ- (ѡб-) са образувани глаголи за означаване 'извършване на действието около нещо или от всички страни': *ѡбико́лим̀ъ (С, М, Ч, Н), *ѡбиха́ждам̀ъ (Н), *огле́дам̀ъ се (Н), *ѡгра́дим̀ъ (Н), *ѡко́пам̀ъ (Н), *ѡпа́шем̀ъ се (Н), *ѡплете́м̀ъ (Ч), *ѡтріе́м̀ъ (Н); 'довеждане до някакво състояние': *ѡбе́лим̀ъ (Н), ѡбно́вим̀ъ (Н), *ѡбога́тим̀ъ (Ч, Н), *ѡбра́довам̀ъ се (Ч), *ѡгладне́е́м̀ъ (Н), *ѡго́лим̀ъ се (Н), *ѡдебели́м̀ъ (Н), *ѡживе́е́м̀ъ (П, М, Ч, Н), *ѡздраве́е́м̀ъ (Ч, Н), *ѡсиромаше́е́м̀ъ (Ч), *ѡслабе́е́м̀ъ (Ч), ѡслепе́е́м̀ъ (С, П, Ч, Н), *ѡстаре́е́м̀ъ (Ч); 'завършеност на действието': *ѡбе́рем̀ъ (Ч, Н), *ѡбе́сим̀ъ (Ч, Н), *ѡбри́шем̀ъ (Ч), *ѡгрѣши́м̀ъ (М), *ѡмі́ем̀ъ се (Ч, Н), *ѡпи́вам̀ъ се (П, М, Ч, Н), *ѡпро́стим̀ъ (Ч, Н), *ѡса́мне се (Ч), *ѡчи́стим̀ъ се (С, Ч, Н), *ѡтро́вим̀ъ (П, Н).

С представка ѿ- са образувани глаголи за означаване 'отделяне, отдалечаване на действието от нещо'; *ѿведе́м̀ъ (М, Ч), *ѿдалечи́м̀ъ се (Н), *ѿдели́м̀ъ (М, Н), *ѿи́дем̀ъ (С, П, М, Ч, Н), *ѿлі́там̀ъ (Н), ѿне́се́м̀ъ (П, М, Ч), *ѿпа́днем̀ъ (Ч, Н), *ѿско́чим̀ъ (Н), *ѿфрѣ́лим̀ъ (Н); 'завършеност на действието': ѿво́рим̀ъ (С, П, М, Ч, Н), ѿгово́рим̀ъ (М, Ч, Н), *ѿпи́шем̀ъ (Ч, Н).

С представка по- са образувани глаголи за означаване 'извършване на действието върху някаква повърхност': *повіе́м̀ъ (Н), *покры́вам̀ъ (С, П, М, Ч, Н), *поле́гнем̀ъ (Н), *посы́пем̀ъ (С, М, Ч), *посте́лем̀ъ (Н); 'извършване на действието за кратко време или в слаба степен': погле́днем̀ъ (М, Ч, Н), *пожа́лим̀ъ (С, М, Ч, Н), *пома́чим̀ъ (С), *помы́сляем̀ъ (М, Ч, Н), помо́лим̀ъ се (М, Ч, Н), *потра́ем̀ъ (Ч), *потрѣ́дим̀ъ се (Н), *потрѣ́пим̀ъ (Ч), *поче́кам̀ъ (Ч, Н); 'повтаряне на действието': *повра́тим̀ъ се (Ч), *повто́рем̀ъ (Н); 'завършване, изчерпване на действието': *побѣ́гнем̀ъ (П, М, Ч, Н), побѣ́дим̀ъ (Ч, Н), *поболе́ем̀ъ се (Ч), повѣ́рем̀ъ (Ч), поги́нем̀ъ (М, Ч, Н), *погово́рим̀ъ (Н), *погре́бем̀ъ се (Н), *погрѣши́м̀ъ (Н), *погѣ́бим̀ъ (Н), *пока́ем̀ъ се

(С, П, М, Ч, Н), *полѧдеемъ (Ч), *попалимъ (Н), *попитамъ (Н), *попишмамъ се (Н), *пораснемъ (Ч, Н), *посадимъ (Н), *посѣчемъ (С, П, Ч, Н), послѣшамъ (М, Ч, Н), посрамимъ се (М, Ч, Н), *пострадамъ (Ч, Н), *потанѣвамъ (Н), *потемнее се (П, Н), *повчавамъ се (М, Н), *почѣдимъ се (Ч, Н); 'начало на действие': *повее (Ч, Н), *поведемъ (П, М, Ч, Н), *полетимъ (Н), *потечемъ (П, Ч, Н), *потръчимъ (М, Ч, Н), почне се (Н).

С представка под- са образувани глаголи за означаване 'насочване на действието надолу': подклонимъ (Н), *подфрълимъ (Н); 'скрито действие': *подговоримъ (Н), *подправимъ (Н); 'извършване на действието в по-слаба степен': *подканимъ се (Н), *подсещамъ (Н).

С представка пре- са образувани глаголи за означаване 'преминаване на действието през нещо': *преведемъ (С, Н), *прескачамъ (Н), *прейдемъ (М, Ч, Н), *прелетамъ (С, Н), *преплиѵамъ (Ч); 'извършване на действието над някаква норма': *прeамъ (М), *престѣпимъ (С, Н); 'пренасяне на действието на друго място': *пресселимъ се (Ч), *преминемъ (М, Ч, Н), *пресадимъ (Н); 'раздвояване на предмета': *прекинемъ се (Ч), *пресекнемъ (Ч); 'завършеност на действието': *прекрестимъ се (М, Ч, Н), *преставимъ се 'умирам' (С, П, М, Ч, Н), *престанемъ (М, Ч, Н).

С представка пред- са образувани глаголи за означаване 'насочване на действието пред нещо във времето': *предваримъ (Н), *предстоимъ (Н).

С представка при- са образувани глаголи за означаване 'приближаване на действието до нещо или пълно достигане на нещо': *прибирамъ (Ч, Н), приближимъ (М, Ч, Н), *привлечемъ (М, Н), *приковемъ (Н), *прилепимъ се (Ч, Н), принесемъ (Н), *притръчимъ (Ч), *приходимъ (М, Ч, Н); ' извършване на действието в по-слаба степен': *примирѵвамъ (Н), *пристапимъ (Н); 'прибавяне': *придадемъ се (Н), *притворимъ (Ч); 'изчерпване на действието': привръша се (Н), *приготовимъ се (Ч, Н), *придобыемъ (Ч), *притреперимъ (Ч).

С представка про- са образувани глаголи за означаване 'преминаване на действието през нещо': *пробождамъ (Н), *проведемъ (Ч), *проминѵвамъ (М, Н); 'начало на действие': *провидимъ (Ч, Н), *прогледнемъ (Ч, Н), *проговоримъ (Ч), *продѵмамъ (Н), *проплачемъ (М), *проходждамъ (Н); 'из-

черпване на действието': *прогла́немъ (Ч, Н), *прогони́мъ (Ч, Н), прокли́намъ (С, Ч, Н), *проли́вамъ (Н), *проме́нимъ се (Н), *просла́вимъ (Ч, Н), *проче́тамъ (Ч, Н).

С представка раз- са образувани глаголи за означаване 'насочване на действието в различни страни': *разбе́гаме се (Ч), *разбръ́камъ се (Н), *разгле́дамъ (Ч), *раздаде́мъ (Ч), *раздере́мъ (М, Ч, Н), *раздро́бимъ (С) *разле́мъ се (Н), *разнесе́мъ (Ч, Н); 'извършване на действието в силна степен или в пълна мярка': *разлю́тимъ се (Ч), *развесе́лимъ се (Ч), *разго́рвамъ се (Н), *разсръ́димъ (М, Ч, Н), *разшири́мъ се (Ч), *раз'надо́самъ (Ч), *распа́лимъ се (Ч, Н), растреперим̀ъ се (Ч, Н), *расфода́лимъ се (Ч); *разболи́мъ се (Ч), *развя́димъ се (Ч), *разгова́рамъ (Ч), *раздрани́мъ се (Н), *раска́емъ се (Ч, Н); 'връщане на действието в обратна посока': *разръзве́мъ (Н).

С представка с- (со-) са образувани глаголи за означаване 'движение от горе на долу или отдалечаване от някоя точка': *сла́зимъ (Ч, Н), собо́римъ (Ч, Н); 'движение от различни места до една обща точка, събиране на едно място': *зби́рамъ (Н), *собе́ремъ (П, М, Ч, Н); 'получаване на ново качество': *состаре́емъ (Ч), *стевни се (Ч); 'изчерпване на действието': *свръ́шимъ (Ч, Н), *свръжемъ (Н), *сгоди́мъ се (М), *сгрызе́мъ (Н), скри́мъ се (М, Ч, Н), *совя́димъ се (Ч, Н), совръ́шимъ (Ч, Н), *согре́вамъ (Ч), *сожа́лимъ се (Н), *сохрани́мъ (П, М, Ч, Н), *сплете́мъ (Н). Тази представка има и фонетичен вариант са-: *сачя́камъ (Ч, Н).

С представка оу- са образувани глаголи за означаване 'навлизане във вътрешността на нещо': *оуведе́мъ (М, Ч, Н), *оутопи́мъ (Ч, Н); 'отдалечаване на действието': *оуда́лимъ се (Н); 'довеждане на действието докрай': *оувя́лимъ (Н), оувіемъ (П, Ч, Н), *оуводе́мъ (Ч), *оувои́мъ се (Н), *оуга́симъ (П, Ч, Н), *оугре́емъ се (Н), *оудя́вимъ се (П, Ч, Н), *оуди́вимъ се (Ч), *оукора́вамъ (М, Ч, Н), *оукраси́мъ (Ч, Н), *оукро́тимъ се (Ч, Н), *оулови́мъ (Ч, Н), *оумре́мъ (С, П, М, Ч, Н), *оумы́слимъ (Н), *оупа́зимъ (Н), *оупи́вамъ се (Ч, Н), *оупла́шимъ се (С, П, М, Ч, Н), *оурабо́тимъ (Ч, Н), *оухапемъ (Н), *оухя́лимъ (Н), оучи́нимъ (С, П, М, Ч, Н), оучя́камъ се (Ч), *оучя́димъ се (Ч).

Рядко се срещат глаголи, образувани с две представки: *прѣисполнимъ (М), *прѣвосхо́димъ (Ч, Н), *происхо́димъ (Н).

По-голяма част от глаголите, образувани с различни представки, имат народен произход. Глаголите, употребени от автора под влияние на книжовни източници, са малобройни. Така например в речника на Н. Геров се срещат всички глаголи с представките без-, до-, на-, над-, wбез-, при-, пред-, по-голяма част от глаголите с представките за-, из-, w- (wб-), ѿ-, по-, под-, пре-, про-, с- (со-), съ-.

Освен разгледаните дотук глаголи в книгите на Кърчовски са употребени и няколко сложни глагола. Двете коренни морфеми са свързани със съединителна гласна -о-: *бла҃говѣ́стимъ (Н), *бла҃гово́нимъ (Н)' *блаѓоговѣ́мъ (Н), бла҃годари́мъ (М, Ч, Н), *бла҃гомири́самъ (Н), *бла҃гослови́мъ (Ч, Н), *блаѓово́хаемъ (Н), *злосло́вимъ (Н), *пѣсносло́вимъ (Н), *славосло́вимъ (П, Ч, Н). Повечето сложни глаголи се срещат в речника на Н. Геров. Вероятно и по времето на автора те са били познати на народната езикова практика.

Кърчовски си служи само с общоупотребявани словообразователни средства. По-голяма част от наставките и представките за образуване на съществителни имена, прилагателни имена и глаголи имат старобългарски произход. В книгите на Кърчовски не се срещат индивидуално образувани думи. Повечето от наставките и представките са продуктивни и в съвременния ни език.

Известно е, че словообразователната система на българската народна реч е преминала изцяло в книжовния ни език, като е била обогатена с редица книжовни словообразователни типове[70]. В книгите на този автор се срещат както народни словообразователни типове: съществителни имена с наставки -арь, -ачъ, -джи́а, -инъ, -не, -ота, -ина, -ешъ, -ѝа, -тѝа, -ка, -на; прилагателни имена с наставки -енъ, -ивъ (-ливъ), -авъ, -окъ, -овитъ; глаголи с наставки -ѕва-, -ѕе-, -а-, -ва-, -ава- (-ава-) и представки без-, до-, за-, из-, на-, w- (wб-), ѿ-, по-, пре-, про-, раз-, съ- и др., така и книжовни словообразователни типове (по произход старобългарско-черковнославянски): съществителни имена с наставки -тель, -ица, -нѝе, -ѝе, -ство, -ота; прилагателни имена с наставки -ителенъ, -ически, -ственъ, -и; глаголи с представки в-, воз-, с- (со-), с наставка -ова-; сложни съществителни и прилагателни имена.

Някои книжовни по произход наставки за образуване на съществителни имена са проникнали от писмени източници в народната реч. Ето защо отделни имена на -никъ, -ство, -нѝе и др. вероятно отразяват състоянието на лексиката и на народната българска реч в края на XVIII и началото на XIX в. Употребата на тези производни думи в ранната ни възрожденска книжнина е била активизирана и затвърдена под влияние на

[70] Вж. Л. Андрейчин. Характер и произход на някои структурни особености на новобългарския книжовен език. — В: Славистичен сборник. С., 1963, с. 164.

черковнославянските текстове. Би могло да се допусне, че Кърчовски също е подпомогнал да бъдат въведени някои книжовни словообразователни типове в писмения ни език от началото на XIX в.

В редица случаи е трудно да се посочи по какъв път е проникнала дадена дума в езика на Кърчовски. Така например редица думи, образувани с книжовни по произход наставки и представки, се срещат в речника на Н. Геров. Вероятно голяма част от тях са били познати на народната българска реч и по времето на автора.

Анализът на производните съществителни имена, прилагателни имена и глаголи в разглежданите книги показва, че езикът на Кърчовски има народна основа в словообразователно отношение. По-значително книжовно влияние се наблюдава само при някои словообразователни типове — отвлечени съществителни имена, относителни прилагателни имена, сложни прилагателни и съществителни имена. Макар и отдалечен в известна степен от живата народна реч от началото на миналия век, с употребата на известен книжовен лексикален пласт Кърчовски показва вярна ориентация за пътя на изграждане и начина на обогатяване на речника на оформящия се новобългарски книжовен език.

По-голяма част от производните думи в книгите на Кърчовски са запазени до днес в езика ни.

II. СЪСТАВ НА ЛЕКСИКАТА С ОГЛЕД НА ПРОИЗХОДА НА ДУМИТЕ

В зависимост от произхода думите в проучваните текстове могат да бъдат разделени на две групи: домашни и заети. Под „домашни думи" се разбира тази част от лексиката, която е общославянска по произход, а под „заети думи" — тази част от лексиката, която е чужда по произход.

1. Домашна лексика

Известно е, че за ранната ни възрожденска книжнина е характерна употребата на два типа изразни средства — от устната народна реч и от писмени книжовни източници. Употребявани в говоримата реч, народните езикови особености проникват и в писмената езикова практика на отделни книжовници. Книжовните езикови особености не са били свойствени на узуса на народната реч по време на началното изграждане на новобългарския книжовен език. Тези изразни средства проникват чрез различни писмени източници — черковнославянски богослужебни текстове, представящи руска фонетична редакция на старобългарския книжовен език, по-стари български паметници, дамаскинска книжнина. Досегашните езикови проучвания, а така също и състоянието на историческата ни лексикология и лексикография не дават достатъчна основа, за да се определи точно характерът на всички езикови особености. А въпросът за пътя (устен, писмен) на проникване на народните и книжовните елементи, както и за разграничаване на различните книжовни пластове (старо-

българско-среднобългарски, черковнославянско-руски и др.) трябва да бъде предмет на специално проучване.

Според източниците на материал лексиката в съчиненията на Кърчовски също може да бъде разделена на две основни групи: народна и книжовна.

1) Лексика от народен произход. Народната лексика е изконна в езика ни или е възприета от други езици по народен път, от разговорната реч. Анализът на непроизводните и на производните думи показва, че по-голяма част от лексиката в съчиненията на Кърчовски има народен произход — около 85 % от всички думи са регистрирани в речника на Н. Геров. Вероятно и по времето на Кърчовски тези думи са били познати на народната езикова практика.

Народната лексика може да бъде разпределена в няколко тематични групи, които са свързани с понятия, отразяващи определени явления от действителността. Описанието на лексиката по семантични групи има за цел да представи наличния материал, да изясни каква част от речниковия състав на общонародния език е използувал авторът. Макар че употребата на думите зависи от съдържанието на разглежданите книги, от темите им и от авторовия подбор, анализът на лексикалния състав на съчиненията на Кърчовски може да осветли отчасти и въпроса за характера на лексиката на изграждащия се новобългарски книжовен език.

Необходимо е да се има пред вид, че при тематичната класификация на наличния лексикален материал отнасянето на някои думи към определени лексикални групи има в известна степен условен и относителен характер. Така например някои думи принадлежат на повече тематични области.[71]

Голяма е групата на названията на понятия, които посочват *различни природни явления*, напр.:

— природни явления и качества, климат: нєбо (С, П, М, Ч, Н), звѣздà (П, Н), слънце (С, П, М, Ч, Н), облакъ (П, М, Ч, Н), пекъ (Н), жєга (Ч), мразъ (М), вѣтаръ (П, Ч, Н), *бѣра (Н), снѣгъ (С, М, Н), слàна (П), роса̀ (П), капка (Ч, Н), ствдєнъ (П, М, Н), *горєщь (Ч, Н), топлъ (П, Н), сѫхъ (С, М, Ч, Н), *дѫхамъ (П), *топи се (Н), грѫмы (Ч, Н), грѫмєнѣ (Н) и др.;

— време: врємє (П, М, Ч, Н), дєнь (С, П, М, Ч, Н), нощь (С, П, М, Ч, Н), оутро (П, Ч, Н), вєчєръ (П, Ч, Н), полѫнощь (Ч, Н), часъ (С, П, М, Ч, Н), сєдмица (Н), годѝна (С, П, М, Ч, Н), вѣкъ (С, П, М, Ч, Н), свѣтъ (Ч, Н), лѣто (Ч, Н), зѝма (Н), срєда (М, Ч, Н), петокъ (М, Ч), нєдѣла (М, Ч, Н), *нощєнъ (Ч), сегàшєнъ (П, Н), вѣчный (С, П, М, Ч, Н), *wсàмнє се (Ч), стєвни се (Ч), изгрєва (Н), дєнъ (М), денà (Н), нокъ (М), нощи (Н), сегà (С, П, М, Ч, Н), лѣтоска (Н), зѝмє (Н) и др.;

[71] Думите са отнесени към определена група въз основа на значението, с което са употребени от автора, а при многозначните думи — по основното си значение. В една тематична група са включени различни части на речта.

— географски обекти: страна́ (Ч, Н), земла́ (С, П, М, Ч, Н), се́вєръ (Н), *югъ (Н), пать (С, П, М, Ч, Н), доли́на (Н), я́ма (П, Ч, Н), бе́здна (М, Ч, Н), про́пасть (С, П, М, Ч, Н), гора́ (С, П, Ч, Н), моги́ла (Н), пещера (Ч), пѫстина (Ч, Н), вода́ (С, П, Ч, Н), рѣка́ (П, Ч, Н), е́зеро (Н), блато (Н), мо́ре (П, Ч, Н), пото́къ (Н), брегъ (Ч), песо́къ (Н), высо́къ (С, П, Ч, Н), *длабо́къ (П, Ч, Н), чистъ (С, П, М, Ч, Н), мо́рски (Ч, Н), *безводенъ (Н), *тѫкашенъ (Н), *до́ленъ (М, Н), *течемъ (Ч, Н), тѫка (М, Н), тамъ (Ч), тамѡ (С, П, М, Ч, Н), го́рѣ (Ч, Н), до́лѫ (С, П, Ч, Н), бли́зѫ (П, М, Ч, Н), далече (П, Н) и др.;

— растителен свят, минерали: дрѣво (П, М, Ч, Н), ко́рень (Ч, Н), *сте́бло (Н), трава́ (П, Н), *трънъ (Н), тръсти́ка (Н), *капина (Н), цвѣтъ (П, Ч), цвете (Н), боръ (Н), ка́мень (П, Ч, Н), о́лово (П), желѣзо (Н), зла́то (С, М, Ч, Н), сребро́ (М, Ч, Н), *зла́тенъ (М, Ч, Н), *желѣзенъ (П, М), *гніемъ (Н), *изра́снемъ (Ч) и др.;

— животински свят: живо́тнѡ (Н), доби́цы (С, П, М, Н), звѣръ (С, П, М, Ч, Н), лиси́ца (Н), ме́чка (Н), волкъ (М, Н), бабръ (Н), за́якъ (Н), кошѣта (Ч), пти́ца (Н), оре́лъ (П, Н), ѩстребъ (Н), *жа́ба (П, М, Н), ры́ба (Ч, Н), змїа́ (С, П, М, Ч, Н), *мѣха (Ч, Н), пчела́ (Н), ди́вїй (П, Ч, Н), звѣрскїй (Н), сверѣпъ (Н), *ревемъ (Н), *ры́камъ (С, П, М, Н), *ви́емъ (М), *лети́мъ (Ч, Н) и др.

Най-голям е броят на названията на понятия, свързани с *човека и обществото*, напр.:

— човек, човешко тяло, съществуване, действия и реакции на човека: челове́къ (С, П, М, Ч, Н), снага́ (С, П, М, Ч, Н), тѣ́ло (П, Ч, Н), глава́ (С, М, Ч, Н), ко́са (М, Ч, Н), лице́ (С, П, М, Ч, Н), о́ко (П, М, Ч, Н), *вѣ́жда (Н), оухо (П, М, Ч, Н), носъ (Ч, Н), оуста́ (С, П, М, Ч, Н), *челюстъ (Н), шыа (М), грѣло (П, Ч, Н), рѫка́ (С, П, М, Ч, Н), прѣстъ (Ч), но́га (С, П, М, Ч, Н), *кракъ (Н), колѣно (Ч, Н), ра́мо (Н), плещи (М, Н), ср̂це (С, П, М, Ч, Н), ребро́ (Н), *жи́ла (С, М, Н), смехъ (М, Ч, Н), плачь (П, М, Ч, Н), сльза (М, Ч, Н), слѣхъ (Н), ста́пка (Ч), оумъ (С, П, М, Ч, Н), па́мєть (М, Ч, Н), ра́зѣмъ (П, Ч, Н), мысль (П, Н), гласъ (М, Ч, Н), речь (С, П, М, Ч, Н), дѣма (М, Н), живо́тъ (П, М, Ч, Н), оумре́шъ (Н), трѣпъ (Н), гробъ (П, М,

Ч, Н), носи́ло (Ч, Н), *чове́чески (М, Н), живъ (С, П, М, Ч, Н), мрѣ́товъ (Ч, Н), живе́емъ (П, М, Ч, Н), *оумі́рамъ (С, П, М, Ч, Н), гле́дамъ (С, П, М, Ч, Н), ви́димъ (С, П, М, Ч, Н), позна́вамъ (П, Ч, Н), *по́мнимъ (Ч), ꙗ́демъ (С, П, М, Ч, Н), гово́римъ (С, М, Ч, Н), дѣ́мамъ (М, Н), *ла́жемъ (М, Ч, Н), мы́сламъ (С, П, М, Ч, Н), знамъ (С, П, М, Ч, Н), пла́чемъ (С, П, М, Ч, Н), хо́димъ (С, П, М, Ч, Н), че́камъ (С, П, М, Ч, Н), чѣ́емъ (С, П, М, Ч, Н), вы́канѣ (Ч, Н), гле́данѣ (М, Ч), жела́нїе (Н), живе́енѣ (П, М, Ч, Н), мы́сленѣ (Н), санѣ́ванѣ (Н), оумі́ранѣ (С, П, М, Ч, Н), хо́денѣ (Н), чѣ́енѣ (Н) и др.;

— качества: юна́къ (Ч), *ла́комецъ (Н), ла́комство (М, Н), го́рдость (Н), си́ла (С, П, М, ᵕ, Н), сла́бость (Н), мрѣ́зъа (М, Н), лѣ́ность (Н), добрина́ (С, Ч, Н), доброта́ (Ч, Н), зло́ба (Ч, Н), лошотꙑ́а (Ч, Н), лѣка́вство (Н), простота́ (Н), достои́нство (Н), завѝстникъ (Н), клеве́тникъ (Ч), добръ (П, М, Ч, Н), лошъ (П, М, Ч, Н), золъ (Ч, Н), вѣ́ренъ (П, М, Ч, Н), че́стный (П, Ч, Н), кро́токъ (П, Ч, Н), оу́менъ (П, М, Н), си́ленъ (П, М, Ч, Н), гро́зенъ (П, М, Ч, Н), хѣ́бавъ (П, М, Ч, Н), прекра́сенъ (П, М, Ч, Н), разѣ́менъ (П, Ч, Н), *слове́сенъ (Н), крадливъ (Н), гордъ (Ч), горделѝвъ (Н), завѝстливъ (Н), ла́комъ (М, Ч, Н), ми́лостивъ (П, М, Ч, Н), стра́шенъ (С, П, М, Ч, Н), хитръ (Н), лю́тѡ (С, М, Ч) и др.;

— чувства, състояния: ра́дость (С, П, М, Ч, Н), жа́лость (Ч, Н), *ма́ка (Н), срамъ (С, М, Ч, Н), гнѣвъ (Н), страхъ (С, П, М, Ч, Н), ре́вность (Н), за́висть (П, М, Ч, Н), не́нависть (Н), ꙗдъ (Н), бѣда́ (М, Ч, Н), гри́жа (Ч, Н), неволѧ (М, Ч, Н), безꙋгри́жнѡсть (Н), покой (Н), лѣ́ность (Н), нѣ́жда (Ч, Н), ра́достенъ (С, Ч), жа́лостенъ (Ч), *сръдѝтъ (М, Н), *оукоряѧмъ (М, Ч, Н), *сръдимъ се (М, Ч, Н), *лю́тимъ се (М, Ч, Н), *жа́лимъ (С, М, Ч, Н), стра́дамъ (Н), *тръпи́мъ (С, П, М, Ч, Н), *срамѣ́вамъ се (М, Н), *ра́дѣемъ се (С, П, М, Ч, Н), лютенѣ (М, Н), сръ́денѣ (М), тръпенѣ (Н), ра́достнѡ (Ч), ве́селѡ (М), стра́шнѡ (С, П, М, Ч, Н), жа́лнѡ (С, Н), жа́лостнѡ (Ч) и др.;

— религия и вярвания, мироглед, нравствени категории, морал: вѣ́ра (С, П, М, Ч, Н), невѣ́рїе (П, Ч, Н), моли́тва (С, П, М, Ч, Н), испове́дъ (Н), кле́тва

(С, М, Н), рай (С, П, М, Ч, Н), Гдь (С, П, М, Ч, Н), Бгъ (С, П, М, Ч, Н), троица (С, П, М, Ч, Н), църква (Ч, Н), храмъ (Ч), слъжба (Ч, Н), вечерня (Ч), дъховникъ (С, П, М, Ч, Н), Владыка (П, Ч, Н), бгоборецъ (Н), бгомолецъ (Ч), грѣхъ (С, П, М, Ч, Н), грѣшникъ (С, М, Ч, Н), праведникъ (Н), дъхъ (С, П, М, Ч, Н), дъша (С, П, М, Ч, Н), поменъ (Н), постъ (С, М, Ч, Н), постникъ (С, М, Ч, Н), пророкъ (П, М, Ч, Н), чъдо (С, П, Ч, Н), чъдотворецъ (Ч), истина (Ч, Н), лажа (М, Ч, Н), клевета (М, Ч, Н), вина (Н), неправда (М, Ч, Н), правда (Ч, Н), *цръковенъ (М, Ч, Н), Бгородиченъ (Ч), божій (С, П, М, Ч, Н), грѣшенъ (С, П, М, Ч, Н), праведенъ (С, П, Ч, Н), райски (С, М, Н), вѣрвемъ (С, П, М, Ч, Н), *къленемъ се (М, Ч, Н), *каемъ се (М, Ч, Н), *кръстимъ се (Ч, Н), постамъ (С, М, Ч, Н), причестимъ се (Ч, Н), бдѣніе (Ч, Н), покаанїе (С, П, М, Ч, Н), спасенїе (С, М, Ч, Н), постническw (Ч), побожнw (Ч) и др.;

— обществен живот, обществени и икономически отношения, прояви явления: отечество (Н), народъ (Ч, Н), *гражданинъ (Ч), селанинъ (Ч), селанка (Ч), градъ (П, Ч, Н), село (Ч, Н), власть (С, М, Ч, Н), кметъ (Н), князь (П, М, Ч, Н), борба (Н), бой (Н), войска (С, Ч, Н), воинъ (П, Ч, Н), воинство (Ч), *войвода (Ч), дрвжина (С, Ч, Н), пленъ (Ч, Н), *верига (П), wковы (Н), затворъ (Ч, Н), темница (С, П, М, Ч, Н), миръ (Ч, Н), слобода (Н), дрвгаръ (С, М, Ч, Н), прїатель (Ч, Н), *непрїатель (Н), врагъ (Ч, Н) робъ (П, Ч, Н), робына (Ч), ровство (Ч, Н), господаръ (М, Ч, Н), слвга (П, Ч, Н), законъ (П, М, Ч, Н), беззаконїе (Ч, Н), работникъ (Н), работа (С, П, М, Ч, Н), трвдъ (С, М, Ч, Н), *законенъ (Н), заробенъ (П, Н), слободенъ (М, Н), свободенъ (Ч), работимъ (С, П, М, Ч, Н), *трвдимъ се (Ч, Н), *слвгвамъ (Ч, Н), работенѣ (Н), слвгванѣ (Н) и др.

Голяма е групата и на названията за понятия, които отразяват *различни страни от домашния бит*, напр.:

— къща: кыща (П, М, Ч, Н), домъ (С, М, П, Ч, Н), жилище (Ч, Н), зграда (Н), дворъ (М, Ч, Н), врата (П, М, Ч, Н), зидъ (Ч), слъба (Ч, Н) ключь (С, М, Н), столъ (М, Ч, Н), одръ (Ч, Н), постела (М, Ч, Н), котелъ (М, Ч), грънцы (М), огинь (С, П, Ч, Н), пепелъ (М, Ч, Н), *заселювамъ се (Н), *преселимъ се (Ч), *влеземъ (С, П, М, Ч, Н), излеземъ (П, М, Ч, Н), *изгоримъ (С, П, Ч, Н) и др.;

— възрастови и роднински отношения: мла́дость (М, Ч, Н), ста́рость (М, Ч, Н), дѣ́тство (Н), момче́ (М, Ч), мома́ (Н), дѣвойка (Ч, Н), *юноша (Ч), ста́рецъ (Ч, Н), роди́тели (М, Ч, Н), жена́ (С, П, М, Ч, Н), мажъ (Ч, Н), дѣ́до (Н), *ба́ба (Н), ма́йка (П, Ч, Н), ма́щеха (Ч), баща́ (Ч, Н), та́тко (Ч), дѣ́те (С, П, Ч, Н), че́до (С, П, М, Ч, Н), сынъ (С, П, М, Ч, Н), дщерка (Ч), щерка (Н), керка (Ч), сиро́та (М, Ч, Н), братъ (П, М, Ч, Н), сестра́ (Ч, Н), нев'е́ста (С, П, Ч, Н), зетъ (Ч), свекоръ (Ч, Н), родъ (М, Ч, Н), *рода́ (Н), родни́на (М, Ч, Н), сро́дницы (Ч), младъ (П, М, Ч, Н), старъ (М, Ч, Н), *ма́йкинъ (Ч, Н), *ба́щинъ (Н), же́нскїй (Ч, Н), *ѡстарѣ́емъ (Ч), ѡжени́мъ (се) (П, Ч, Н), женен'ѣ (Н) и др.;

— облекло и материи: дре́ха (С, М, Ч, Н), ша́пка (Н), пола́ (Ч), ѡпи́нцы (Н), пла́тно (Ч, Н), *козина́въ (Ч), голъ (С, П, М, Н), босъ (С, П, Н), *ѡблечёмъ (се) (С, М, Ч, Н), *соблечёмъ (се) (С, М, Ч, Н) и др.;

— здраве и болести, хигиена: здра́вїе (Ч, Н), не́мощь (Н), лѣкъ (Ч, Н), *би́лка (Н), ра́на (П, Ч, Н), слѣпе́цъ (Ч, Н), слепота́ (П, Ч, Н), чистота́ (М, Ч, Н), здравъ (П, Ч, Н), бо́ленъ (П, М, Ч, Н), слепъ (П, Ч, Н), лѧдъ (М, Н), слабъ (Н), глѧхъ (Н), грѣбавъ (Н), *лекови́тъ (Ч), бо́ли (Ч, Н), *боледѧ́вамъ (Н), *лекѧ́вамъ (Ч), *ѡздравеемъ (Ч, Н), *исцѣлимъ (Ч, Н), исцѣ-ле́нїе (Ч, Н) и др.:

— празници и развлечения: пра́здникъ (М, Ч, Н), сва́дба (Н), весе-лїе (М, Ч, Н), игри́ (Н), пѣвецъ (Ч), пѣсенъ (С, П, М, Ч, Н), *гвсла (Н), *сви́рка (Н), *весе́лъ (Ч), *праздня́емъ (Ч, Н), *свири́мъ (П, М, Н), *пе́емъ (С, П, Ч, Н), *играемъ (С, П, М, Ч, Н), *весе́лимъ се (Ч, Н), весе́лен'ѣ (П) игра́н'ѣ (Н), пое́н'ѣ (М, Ч), смѣ́н'ѣ (П) и др.;

— храни и питиета: храна́ (Н), ѣ́стїе (Ч, Н), хлѣбъ (С, П, Ч, Н), ме́со (П, Ч, Н), мле́ко (П, Ч, Н), соль (Н), медъ (Ч, Н), питїе́ (Н), ви́но (С, П, Ч, Н), гладъ (С, П, Ч, Н), обѣ́дъ (Н), вечера (Н), гла́денъ (С, П, М, Н), ситъ (П, Н), же́денъ (П, М, Н), *пїа́нъ (П, М), *изеде́мъ (П, Ч, Н), пѣ́мъ (С, П, М, Ч, Н), вечера́мъ (Ч, Н), пѣ́н'ѣ (С, П, М, Н), ѣде́н'ѣ (П, М, Ч, Н) и др.

В сравнение с разгледаните дотук тематични групи по-малко са названията за понятия, които отразяват *различни страни от производствената дейност на човека*, напр.:

— земеделие, лозарство: по́ле (Ч, Н), *ни́ва (Н), wра́чъ (Ч, Н), зъ́рно (Н), жи́то (Ч, Н), пшени́ца (Ч, Н), ове́съ (Н), воденица (Н), гъ́мно (Н), сѣ́но (Н), ло́зїе (Ч, Н), лоза́ (П), *лоза́ръ (Н), гро́здїе (Ч), плодъ (П, Ч, Н), *плодови́тъ (П), *оре́мъ (Н), *сѣ́емъ (Н), *ни́кне (Ч), *поса́димъ (Н), млене́ (Н) и др.;

— животновъдство: ста́до (Н), а́гне (Н), овца́ (С, П, Н), коза́ (Ч, Н), конь (П, Ч, Н), коби́ла (Н), ма́ска (П, Н), волъ (П, Н), кра́ва (Н), быкъ (Ч), *сви́на (П, М, Н), овча́рь (П, Н), па́стыръ (С, П, Ч, Н), коза́рь (Ч), *коша́ра (Н), ѣ́ремъ (Н), оузда́ (П, Н), кокошка (Н), пете́лъ (Н), кѣ́че (Н), песъ (С, П, М, Ч, Н), *о́вчи (Н), ко́нски (Н), *воло́вски (Н), пасе́мъ (П, Ч, Н) и др.;

— оръдия на труда, дейност: *сѣ́чиво (М), бра́два (С, М), сѣки́ра (С, П, М, Н), тесла́ (С, М), *пи́ла (С, М), кле́щи (Ч, Н), *сръпъ (С, М)' ножъ (Ч, Н), ко́пїе (С, Н), мечь (С, Ч), *пѣшка (Н), са́бла (М, Ч, Н), *стрѣла (С, П, М, Н), разбо́й (Н), кле́пало (Ч), ора́ло (Н), на́ковалня (Н), *сѣ́чемъ (С, М, Н), *ковемъ (Н), *тка́емъ (Н) и др.;

— парични отношения, мерки: сто́ка (П, М, Ч, Н), бога́тство (М, Ч, Н) сирома́хъ (С, П, М, Ч, Н), сиромаци́я (П, Ч, Н), запла́та (Н), цѣна́ (Н), *жлъ́тица (Ч, Н), мѣ́ра (Ч, Н), полови́на (Ч), широ́ки́на (М, Н), *тѣ́снота́ (Н), тежина́ (Ч, Н), бѣ́денъ (Ч, Н), бога́тъ (П, Ч, Н), *сирома́шки (Ч, Н), скапъ (М, Н), широ́къ (Ч, Н), те́сенъ (С, П, М, Ч, Н), голе́мъ (С, П, М, Ч, Н), малъ (С, М, Ч, Н), дебе́лъ (Н), цѣлъ (С, Ч, Н), зе́мемъ (С, П, М, Ч, Н) да́вамъ (С, П, М, Ч, Н), *квпѣ́вамъ (П, М, Н), *wбога́тимъ (се) (Ч, Н), *wсиромаше́емъ (Ч), *пла́тимъ (С, Ч, Н), *ме́римъ (М, Н), има́нѣ (Н), ма́лѧ (С, М, Ч, Н), мно́гѧ (С, П, М, Ч, Н), о́бщо (Н) и др.

Анализът на лексикалния състав в разглежданите книги показва, че Кърчовски има доста богат език. Независимо от известна тематична ограниченост на съчиненията му, която от своя страна определя избора на изразните средства, той използува речниковия състав на общонародния език, употребява думи, свързани с различни области на живота.

Книжовноезиковата практика на Кърчовски, макар и отдалечена от нас с повече от 150 години, в лексикално отношение показва много общи черти със съвременния ни език. По-голяма част от домашните народни думи се употребяват и днес в народните ни говори или в книжовния език. Някои народни думи в съчиненията на книжовника от съвременно гледище са диалектни по форма или по значение. В сравнение със съвременните книжовни това обаче не са нови лексеми, а думи, които се различават във фонетично отношение (*вера, некои, пат, мака, вонкашни,*

слобода, тогива, заборават, влази, фрълил, обрише, минува), в морфологично отношение (*овчаре, грехови, дивий, царо, умрените, учат се книга*), в словообразователно отношение (*живина, правини, видело, мишките, допратил, премина, зачуден, заплакал се, загубили*).

Някои от употребените в разглежданите книги народни думи имат други лексикални съответствия в съвременния ни книжовен език, напр.: паметъ — *ум*, трепки — *мигли, клепки*, образъ — *лице*, снага — *тяло*, *поясъ — *кръст на човек*, *кошвла — *риза*, *чекоръ — *крачка*, нога — *крак*, одръ — *легло*, разбой — *тъкачен стан*, оубрвсъ — *кърпа*, *шица — *дъска*, лепота — *хубост*, манне — *празна работа*, благъ — *сладък*, харенъ — *добър*, *хилевъ — *загрижен*, ѥкw — *здраво, силно; твърде много*, доцна — *късно*, надворъ — *навън*, овде — *тук*, спроти — *според*, двмамъ — *казвам*, сакамъ, ищемъ — *искам*, *тражимъ — *търся*, *седимъ — *живея*, чювамъ — *пазя, отглеждам*, *милювамъ — *обичам*, *изидемъ — *излизам*, *найдемъ — *да намеря*, *прейдемъ — *да премина* и др.

Наблюденията над лексикалния състав в съчиненията на Кърчовски показват, че авторът има известни предпочитания към думи, характерни повече за определени български говори, главно западнобългарски. Това може да се обясни, от една страна, с непосредственото влияние на тези говори, на чиято територия книжовникът е живял и работил през целия си живот, върху оформяне на езика му, а, от друга — с по-голямата лексикална близост между западнобългарските говори и книжовната писмена традиция.

Същевременно обаче прави впечатление, че в лексикално отношение езикът на Кърчовски няма тясно регионален характер. В стремежа си да бъде разбран от читателите книжовникът употребява такива думи, които се срещат в повече български говори. Несъмнено авторът е имал известна представа за някои различия между българските говори, правело му е впечатление, че отделни думи се срещат в някои говори, имат по-тясна употреба, а други думи са с по-широко разпространение, характерни са за повече български говори. Интересни са например случаите, в които авторът въвежда в съчиненията си равнозначни думи от различни наши народни говори. Ето например някои от този тип синоними: жежчина и пекъ (10 Н), гнасна манца, гнвсно настїе (184 Н), w мрзза лѣпости ради (81 Н), оу ненависть и двшманлькъ (22 Н), ногите, сирѣчь кракатa (63 Н), голема полза, сирѣчь файда (88 Н), речи и зборове (19 С), двѣ ризы, сирѣчь двѣ кошвли (87 Н), мое тѣло, сирѣчь моа снага (107 Н), двмаме хоратиме (12 Н), елате... дойдете (114 Н), изброи и изчете (119 Н), искатъ и желаатъ (45 Н), любатъ и wбычатъ (20 С), да намератъ и да

наи́дать (14 Н), зара́дъ да па́зать и дачѣ́ватъ (57 Н), са́калъ ищелъ (54 Н), да сторѣва́ да чи́ни (11 Н), сосъ сла́дки и благи дѣ́ми словеса́ (87 Н), за тѫхното, за ни́хното (186 Н), тѫхъ си́рѣчь ни́хъ (80 Н).

В по-голямата си част лексиката на съчиненията на Кърчовски има общобългарски характер.

2) Лексика от книжовен произход. Книжовната лексика е възприета по книжовен път, от книжовни източници.

В езиковата практика на Кърчовски се наблюдават две противоречиви тенденции. От една страна, авторът се стреми да онародни езика на книгите си, да доближи езика на печатната книжнина до говоримата народна реч. Затова той си служи предимно с изразни средства, характерни за народната ни реч по това време. От друга страна, съчиненията на Кърчовски са свързани в тематично отношение с по-старата българска книжнина, с широко разпространената тогава авторитетна книжнина на черковнославянски език. А това предполага използуване и на някои архаични езикови средства, на форми, думи и изрази, които не са се употребявали в говоримата народна реч. От четената литература, в резултат на полученото образование, Кърчовски е усвоил определена лексика и фразеология, които е използувал в писмената си езикова практика.

Книжовното влияние върху езика на Кърчовски намира по-значително отражение в областта на лексиката. И това е напълно естествено. Докато в областта на граматиката и фонетиката народната ни реч е разполагала със свои изразни средства и не е било необходимо да бъдат използувани други средства, в областта на лексиката се е чувствувала нужда от редица думи и изрази, които не са се срещали в народната реч. Попълването на речниковия състав на изграждащия се новобългарски книжовен език е могло да се осъществи по няколко начина: 1) чрез заемане на думи от по-развити или с по-дълга история книжовни езици (както родствени, така и генетично чужди езици), 2) чрез образуване на нови думи в съответствие със словообразователните особености на нашия език, 3) чрез семантично обогатяване на съществуващи в езика ни думи. За допълване и обогатяване на лексиката на писмения си език Кърчовски прибягва главно до средствата на черковнославянския език, който за него (както и за други книжовници от края на XVIII и началото на XIX в.) е старобългарски език. Думите от книжовните източници са използувани от автора като обикновен лексикален материал, без стилистични функции, макар че в отделни случаи би могло да се открие начало на известна стилистична отсянка в употребата им. Както показват някои изследвания[72], черковнославянските думи, които са имали съответствия в народната реч, в много случаи са се схващали от първите възрожденски книжовници като думи от по-висок стил. В съчиненията на Кърчовски думите от книжовен произход се срещат предимно в заглавия и в тези части от книгите, в които се тълкуват цитати от богослужебни книги или се дават поучения. Следователно употребата на книжовните думи в разглежданите съчинения е обусловена в повечето случаи тематично.

[72] Вж. К. Ничева. Цит. съч., с. 152, 201—207.

Важно значение за историята на лексиката на новобългарския книжовен език има въпросът за източниците и пътя на проникване на книжовна лексика. В досегашните изследвания по история на българския език и на новобългарския книжовен език не е отделено специално внимание на този въпрос. Ето защо все още няма основа за изследване на пластовете книжовна лексика и в езика на Кърчовски. Вероятно по-голяма част от книжовните по произход думи са употребени от автора под влияние на черковнославянски писмени източници, чрез които новата ни възрожденска книжнина се свързва със старобългарската книжовна традиция. А някои думи и изрази, познати от по-стари български писмени паметници или от много популярните през XVII и XVIII в. дамаскини, са проникнали и в народната езикова практика. Освен това редица народни лексеми (а също и фонетични, морфологични особености) са съвпадали с употребявани в черковнославянския език думи. Затова е все още доста трудно да се разграничат отделните пластове лексика, намерили отражение в писмената практика на Кърчовски под влияние на различни източници. Когато се оценява мястото и ролята на книжовния лексикален пласт в езика на Кърчовски, необходимо е да се има пред вид също, че една част от книжовните по произход думи са били употребявани и от други дейци през Възраждането, били са характерни за книжовния ни език през XIX в.

В сравнение с народната лексика думите от книжовен произход в книгите на Кърчовски са значително по-малка част — около 15% от думите не се срещат в речника на Н. Геров. Тези лексеми имат освен това и твърде ниска честота на употреба — повечето книжовни думи се срещат в отделни случаи.

Лексиката, заета от книжовни източници, се отнася предимно до нравствено-религиозни понятия. Тематичното еднообразие на този пласт се дължи главно на съдържанието, на проблемите, поставени в съчиненията на книжовника. Освен книжовните производни думи, които бяха посочени по-горе, в разглежданите текстове се срещат и други думи, които авторът е усвоил от черковнославянския език или от по-стари български писмени паметници. Повечето от тези думи са имали синоними в народната реч. Ето някои примери: съществителни имена — а́гнецъ (П, Н), болѣ́знь (Ч, Н), вѣ́но 'зестра' (Н), *вѣтвь 'клонче' (Н), вождь (Н), вопро́съ (Н), вхо́дъ (Н), гора́ 'планина' (С, П, Ч, Н), же́злъ (Н), жи́знь (Ч), жѣ́пелъ (Н), ка́знь (Н), клеврѣ́тъ (Н), ло́же (Н), ло́но (Н), мзда (Н), *мєскоръ́дъ 'тесла' (С), *па́ства 'стадо' (П), *препра́да 'багреница' (Н), проповѣ́дь (Н), *скинїа 'шатър' (Ч), сопоста́тъ 'противник' (Н), стеза́ 'пътека' (Н), степе́нь 'стъпало' (Н), свѣтъ 'светлина' (Ч, Н), страсть 'страдание' (Ч, Н), сѣ́дище (Н), свята́ (Н), трѣсъ (Ч, Н), ужасъ (Н), язы́къ 'народ' (С, П, М, Ч, Н); прилагателни имена — безконе́чный (С, П, Н), возлю́бленный (Ч), наси́щный (Н), нищъ (Ч), *подо́лний 'полски, равнинен' (Н), превѣ́чный (П), премѣ́дрый (Ч, Н), сладкій (М, Н), *славкій 'прегърбен' (Н), свѣ́вый

'двоен' (Н), *оубогїй (Ч), оузкїй 'тесен' (Н), *чрменъ 'червен' (Ч); глаголи — бгословити (Н), глаголетъ 'говори, казва' (П, Н), дѣйствовати (Ч, Н), *wбличати (Н), wвѣщати 'да отговоря' (Н), *wпвстити 'прощавам' (Ч), *питати 'храня' (Н), преставилъ се 'умрял' (С, П, М, Ч, Н), пріати 'вземам, хващам' (С, Н), пророчествовати (Н), свободити сѧ (Ч, Н), *тврждати сѧ (Ч), *оуслышати (Ч, Н); наречия — абіе 'веднага' (Н), вспатъ 'назад' (Н), древле 'порано, отдавна' (Н), здѣ 'тук' (Ч, Н), сѣло 'много, твърде' (Н), крестовиднw (Ч), мѫжественнw (Ч), неисказаннw (М), одеснѹю (Ч), пречѣднw (Ч), строптиво 'опърничаво' (Н), точїю 'само' (Ч), тѣне 'напразно, даром' (Н); служебни думи — къ, ко (Ч, Н), прежде (Н), сїесть (Ч, Н), оубо (Н), якоже (Н), горе 'горко' (С, П, М, Ч, Н), оувы (М, Н), wле (П, Ч, Н) и някои други.

Известна част от книжовните думи, употребени в разглежданите книги, са се различавали от народните, и то не във всички български говори, само във фонетично отношение. В такъв случай може да се говори за фонетични черковнославянизми[73], напр. стб. ѫ > у: *мѫдрецъ (Н), мѫченикъ (П, М, Ч, Н), мѫчитель (С, М, Н), мѫдрость (Н), мѫчимъ (С, П, М, Ч, Н), *мѫка (С, П, М, Ч, Н), тѫга (Ч, Н); стб. ъ > о: должникъ (Н), создатель (П, Ч, Н), сокровище (П, Н), *молчимъ (М, Ч, Н), вонъ (Ч, Н), воздѣхъ (Ч, Н), дождь (М, Ч, Н); стб. ѧ > 'а: чадо (Ч, Н); стб. ър > ор, ьр > ер: *търговецъ (Н), перстень (Н), крест (П, Ч, Н), крестенъ (Н), жертва (Н), скорбенъ (Н), смерть (С, П, М, Ч, Н), държава (Ч, Н), първо (П, Ч).

Вероятно бъдещите изследвания ще установят, че известна част от книжовните по произход думи, които са имали съответствия в народната реч, се срещат не само в книгите на Кърчовски, но са характерни за съчиненията и на други възрожденски книжовници[74].

По-голяма част от фонетичните черковнославянизми са били променени по-късно в съответствие с българския изговор, напр. *мъдрец, мъченик, създател, съкровище, мълча, мълва, възраст, дължина* и т. н. Други думи пък са установени в съвременната ни книжовноезикова практика с черковнославянски фонетични особености, срв. *блудник, жертва, утроба, хребет, жезъл, жертвеник, черта,* които се срещат и в разглежданите текстове.

Когато е съставял книгите си, Кърчовски е съзнавал, че една част от книжовните думи са известни само на по-образовани хора. А целта на автора е била съчиненията му да достигнат до най-широк кръг читатели и слушатели, които да разберат написаното и да се поучат. Ето

[73] Този въпрос е разгледан подробно в посочената по-горе монография „Езикът на Йоаким Кърчовски".

[74] Вж. например някои данни у К. Ничева. Цит. съч., с. 153—156.

защо необходимо е било значението на някои думи да бъде изяснено с помощта на познати от народната реч изразни средства. Въвеждане на нови думи чрез използуване на средствата на народната реч се наблюдава и в по-ранната ръкописна и печатна българска книжнина, и в по-късни възрожденски издания[75].

Кърчовски пояснява значението на книжовни думи най-често с отделни думи от народната реч, както домашни, така и заети (обикновено турцизми). Ето например някои от този тип синоними: вѣно прика (14 Н), на чистїи воздѣхъ на хѣбава хава (59 Н), жизнь и животъ (5 Ч), знаменїе нишанъ (161 Н), изинъ и процѣнїе (21 Ч), изметъ и славѣнїе (3 Н), клеврети сирѣчь работници (186 Н), майка матерь Бжїа (53 Н), орѣжїа и пѣсатъ (64 Н), ѡ свето небеха, сирѣчь ѡ мира (109 Н), свидѣтелство шаитакъ (137 Н), сила, и крѣпость (39 П), наши хранители векчїи (263 Н), возглашаетъ вика хорати дѣма (251 Н), многѳ страшнїи и грозни (48 М), оузкїй пѣть, сирѣчь тѣсныи пать (93 Н), грознѡ и страшнѡ (46 М), многѳ и вело (33 Н), невозможнѡ нее кабилъ (20 Н), толкѡ салтъ (16 Н).

В други случаи книжовни думи са пояснени с цели изрази, тъй като в народната реч не е имало равностойни или близки по значение лексикални единици. Така е обяснено значението на отвлечени съществителни имена като *чувство* (цосе оусѣщаме за секакво нѣцо, товае чѣвство (74 Н), *убийство* (оу гюмрѣкъ оубїйства, сирѣчь кои оутепѣватъ човѣцы (39 М), *мълчание* (молчанїе, сирѣчь когасе нечѣе (39 Н), *безсмъртие* (безсмертїе, цосе никогашъ невмира (14 Н), *немилосърдие* (немилосердїе, саникїй, кой не е милостивъ (52 М), *богатолюбие* (оубогатолюбїе, сирѣчь кои ищатъ многѳ стока (59 Н), на сложното съществително *братоненавистник* (кой былъ братоненавистникъ; и кой не малъ любовь, и дѣволюбїе; и былъ ненавистникъ (33 М), на прилагателните *безсмъртен* (вили безсмертни дане оумиратъ никога (23 Н), *словесен* (словесни, сирѣчь защо дѣмаме хоратиме товасе каже словесни (12 Н), *самовластен* (самовластна и има своа волл (44 Н), на глагола *наследя* (да наслѣдиме, саники като коги некои бащино си земе, и е негово (216 Н), на наречието *благочестиво* (благо-

[75] Вж. Ем. Кочева. За народния характер на лексиката в Сборника на поп Пунчо. — Известия на Института за български език, кн. XIX, 1970, с. 684—685; Е. И. Демина. Проблема нормы в формировании книжного болгарского языка XVII в. на народной основе. — В: Славянское языкознание. М., 1973, с. 135; К. Ничева. Цит. съч., с. 160; К. Мирчев. За съдбата на турцизмите в българския език. — Известия на Института за български език, кн. II, 1952, с. 122.

чєстиѵѡ; санки да нїѣ живото безъ лажи и безъ клєвєтенѣ, и ѡ сите грѣхѡвы да сме чисти това се каже благочестиѵѡ (217 Н).

Употребата на думи от книжовен произход в съчиненията на Кърчовски дава известен отпечатък върху характера на лексикалния им състав, а и на езика на автора. Необходимо е обаче да се има пред вид, че в сравнение с народните повечето непроизводни книжовни думи имат ниска честота на употреба. Въвеждането на редица книжовни думи дори е било необходимо, тъй като те не са имали съответствия в народната ни реч. Макар и непознати на народната езикова практика, те са служели за обогатяване на изразните възможности на народната реч или за изместване на някои заемки (главно турцизми) със славянски думи. Поголяма част от книжовните думи (предимно производни, а и някои непроизводни) са останали в езика ни до днес. Някои от тях служат например за стилистично обогатяване на книжовните изразни средства.

2. Заета лексика

Част от заетата в българския език лексика е намерила отражение и в разглежданите книги. Наблюденията над лексикалния състав на книгите на Кърчовски показват, че могат да се отделят няколко групи думи, които са били заети от други езици и са се употребявали по времето на автора в народната ни реч или са се срещали в писмени паметници (например дамаскини).

В сравнение с домашната лексика в езика на Кърчовски думите от чужд произход, които свидетелстват за историческите връзки на българския език с езици на други народи, не са многобройни — около 10%. По-значителното влияние върху лексиката на българския език, оказано от турски и гръцки език, е отразено и в разглежданите книги. Например този пласт от заетата лексика е около 97%.

Както при домашната лексика, и при заетите думи също могат да бъдат обособени две групи: народни думи и книжовни думи.

1) Турски заемки. Тук няма да бъде анализирана етимологията на заемките от турски език в разглежданите книги. Някои наблюдения показват, че около половината от тези заемки имат нетурски произход[76] — арабски (адєтъ, берекетъ, замбакъ, захметъ, зейтинъ, зїафетъ, кабилъ, *кѣбе, маскара, севда, таманъ, хава, шербетъ и др.), персийски (ашикаре, баждарница, баремъ, денкъ, диванъ, зеръ, *мешина, *папѵцы, *сейменинъ, фѣрма, *чаркъ и др.), персийски или гръцки (тефтеръ), гръцки (калемъ, кереветъ, лїманъ, *мермеръ, сѣнгеръ, темель, фиданъ), латински през гръцки

[76] За етимологията на турцизмите вж. Български етимологичен речник, под ред. на Вл. Георгиев, св. I—XVI. С., 1962—1978; Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. Български тълковен речник. С., 1973; St. Stachowski. Studia nad chronologią turcyzmów w języku bułgarskim. Kraków, 1971; Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim. Kraków, 1967.

(гюмрѣкъ), италиански (дюменъ, манца, скеле), романски *(грошъ), тюркски (камдчіа), унгарски (хайдѣкъ).

Турцизмите са най-многобройната част от заемките в езика на Кърчовски — около 60% от заетата лексика. Известно е, че по времето на автора (края на XVIII — началото на XIX в.) турцизмите са били широко разпространени в българските народни говори[77], били са част от народната лексика, от речника на българския език. От друга страна, авторът е съзнавал, че само ако пише на „простейший язик болгарский", т. е. ако си служи с изразните средства на живата народна реч, съчиненията му могат да достигнат до читателите, да изпълнят целта и предназначението си. Следователно употребата на турцизмите в книгите на Кърчовски е свързана преди всичко с народната основа на неговия език, със състоянието на българската народна реч от края на XVIII и началото на XIX в. Необходимо е да се отбележи обаче, че в текста на автора, обхващащ над 100 000 словоформи, не се чувствува присъствието на турцизмите. Това се дължи преди всичко на обстоятелството, че посочените думи не са обособени в отделен лексикален пласт, не са стилистично диференцирани по отношение на другите лексикални средства, употребени са успоредно с думите от славянски (народен български и книжовен старобългарско-черковнославянски) или чужд произход (например гръцки). За приобщаване на заетата лексика допринася и фактът, че турцизмите се характеризират с българско словоизменение (бесѣдисалъ, вексиле, зевкобы, дѣрто, бахчата, квбето, папѣцыте) и български афикси (пазарище, харамство, фодѣлски, похарчи, расфодѣли се) и окончания (одаа, геміа, квтіа, завалія, харамія). Само някои прилагателни имена са употребени в типичната неизменяема турска форма: ачикъ,гючъ, ексикъ, халисъ, което свидетелствува за силата на турското езиково влияние върху нашия език. Приспособени към българската граматична система, някои от турските думи служат за образуване на нови думи, срв. гаразлиїи, измекарскїй, натаманѣва се, попишмани се, фодѣлски, фодѣлатъ се, харчи. Срещат се турски думи и в състава на устойчиви съчетания.

По-голямата част от турцизмите в книгите на Кърчовски са съществителни имена. Групите на прилагателните имена, наречията и глаголите наброяват по двадесетина думи, а съюзи, числителни имена, междуметия и частици се срещат само по няколко. Подобно е съотношението на турските думи по части на речта изобщо в нашия език[78].

[77] Срв. например отражението им и в езика на съвременника на Кърчовски — К. Пейчинович в изследванията: Хр. Първев. Турцизмите в „Огледало" (1816) на К. Пейчинович. — Известия на Института за български език, кн. XVI, 1968, с. 521—530; О. Јашар-Настева. Турцизмите кај К. Пејчиновиќ со оглед на религиозната терминологија. — В: Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. Скопје. 1970, кн. 2, с. 257—267.

[78] Вж. К. Мирчев. Цит. съч., с. 120, 125—126. Същата закономерност се наблюдава и в езика на К. Пейчинович, вж. Хр. Първев. Цит. съч., с. 524 и сл.

Турцизмите в разглежданите книги са предимно названия на предмети и понятия, свързани *с човека*, напр. бой 'ръст' (П, Н), ачи́къ 'хитър' (Н), кадръ 'годен, способен' (М), фодя́лъ 'горд, горделив, надменен' (Н); *с неговата трудова дейност*: берекéтъ 'плодородие, богатство' (Н), *бахча́ 'градина' (Н), дизги́нъ 'поводи за кон', (Н), дзкáнъ (Ч), *ексе́ръ 'гвоздей, пирон' (Н), занаáтъ (Ч, Н), *занаатчíа (Н), терзíа 'шивач' (Ч), халáтъ 'сечиво' (С, М, Н), хекимцíа 'лекар' (Ч, Н), *чирáкъ (Н); *с домашния бит*: ахъ́ръ 'обор, конюшня' (Ч), басамáгъ 'стъпало на стълба' (Ч), дирéкъ 'дървен стълб' (Ч, Н), *дзвáръ 'зид, стена' (Ч), *казáнъ (П), керевéтъ 'креват' (Н), кюшé (Н), одáа́ (Ч), *пенджéра 'прозорец' (Ч), перде́ (П), софрá (Н), *хамбáръ (Ч, Н), чардáкъ (Н), чаршáфъ (Н); *с обществения живот*: *амúръ 'емир, мохамедански княз' (Ч), бына́ 'сграда, постройка' (Ч), *векúлъ 'пристав, пълномощник' (Н), вергíа 'вид данък' (П, Н), вилаéтъ 'административна област' (М, Ч, Н), *грошъ (Ч, Н), ценкъ 'битка, бой, сражение' (Н), изметчíа 'слуга' (Н), калé 'крепост' (М, Н), *капиджíа 'вратар' (Ч), карáвлъ 'стража' (П, Н), касабá 'малък град' (Ч), кя́ла (Ч, Н), махалá (Н), мегдáнъ (Н), *механчíа 'кръчмар' (М), ортáкъ 'съдружник' (Н), пазáръ (Ч, Н), пáри (С, П, М, Ч, Н), паша́ (Н), рая́ (Ч), рицаци́а 'големец' (Н), *саибúа 'стопанин, собственик' (П), сарáй 'палат, богата къща' (М), *сеймéнинъ 'стражар' (Ч, Н), *сокáкъ 'улица, път' (Н), телáлинъ 'глашатай' (Н), хаци (Н), хазнá 'каса, държавно съкровище' (С, Ч, Н), харамíа 'хайдутин, бунтовник' (Ч, Н), чаршíа (Н), чорбаджíа (Ч, Н), *юзбашíа 'сотник' (Н), чабанцíа 'чужденец, другоселец' (М, Ч, Н).

Сравнително голям е броят на турските думи *за отвлечени понятия*[79]. Известно е, че турски наименования на отвлечени понятия са се срещали и в народната ни реч[80]. Ето някои примери: адéтъ, хадéтъ 'навик, обичай' (Ч, Н), газéпъ 'лютост' (С, П, Ч, Н), гарéсъ, гарáсъ 'яд, злоба, ненавист' (П, М, Ч, Н), *дертъ 'грижа, страдание, болка' (Н), цевáпъ, чевáпъ 'отговор' (П, Н), дзшманлъкъ 'омраза, вражда' (Ч, Н), захмéтъ 'труд, грижа, безпокойство' (С, П, М, Ч, Н), зоръ 'голяма трудност, нужда, усилие' (Ч, Н), иктирá 'клевета, обвинение' (Н), изúнъ 'позволение,

---

[79] Срв. например някои данни за този лексикален пласт и в езика на К. Пейчинович у Хр. Първев. Цит. съч., с. 524 и сл. Многобройна е групата на съществителните за изразяване на абстрактни понятия и в някои източнобългарски паметници от XVIII в., срв. у М. П. Рускова. Турецкие заимствования в болгарских письменных памятниках XVIII века. — Советская тюркология, 1973, кн. 2, с. 60—70.

[80] Вж. Цв. Вранска. Турските наименования на отвлечени понятия в езика на българския фолклор. — Известия на Института за български език, кн. II, 1952, с. 220—222.

разрешение' (П, Ч, Н), изме́тъ 'служба, слугуване' (П, М, Ч, Н), икра́мъ 'чест, почит, уважение' (Ч), ина́тъ 'упорство' (Ч), ита́ѥтъ 'послушание' (Н), ища́хъ 'искане, желание, охота' (Н), кабаха́тъ 'вина, грешка' (П, Ч, Н) касаве́тъ 'грижа' (М, Ч), каҳпела́къ 'лукавство, хитрост' (Н), каҳъ́ръ 'грижа, скръб, тъга' (Ч, Н), кѣфъ 'добро настроение, удоволствие' (Ч, Н), мѫка́ѥтъ 'грижа' (Ч), раҳа́тъ 'спокойствие, безгрижие' (Ч, Н), сакла́ѥтъ 'мъка, тъга, вътрешно притеснение' (Н), себе́пъ 'причина, повод' (Ч, Н), севда́ (Ч, Н), файда́ 'полза' (М, Н), хабе́ръ 'вест, известие' (Ч), хаи́ръ 'добро, благополучие, добрина' (Н), хатъ́ръ 'угода, желание' (Ч, Н), яланшайтла́къ 'лъжесвидетелство' (М).

Колкото и да е била необходима употребата на отделни турски думи (някои например са останали в езика ни до днес), авторът дава предимство на лексиката от славянски произход. Среща се например успоредна употреба на равнозначни думи от различен произход — български и турски, при което предпочитание е дадено на българските, срв. *дар* вм. „курбан", *слуга* вм. „измекяр", *причина* вм. „себеп", *полза* вм. „файда", *крив* вм. „кабахатлия", *кая се* вм. „пишманя се", *слугувам* вм. „чиня измет" и др. Интерес представя и методът на езиково строителство на книжовника. Както беше посочено по-горе, в редица случаи чрез турски думи са обяснени някои книжовни думи и изрази, които са били непознати на читателите. По този начин Кърчовски въвежда в книгите си, а същевременно и в оформящия се писмен български книжовен език славянски лексикални средства.

По-голяма част от турцизмите в съчиненията на Кърчовски се срещат рядко. Така например от 261 думи 111 думи са употребени по един път, а 85 думи — от два до пет пъти. По-често се срещат някои служебни думи (ами́ — 346 пъти, ама́ — 236 пъти, са́нки 'тоест, впрочем' — 122 пъти), наречия (сала́тъ 'само' — 104 пъти, бирде́нъ 'изведнъж' — 19 пъти, каби́лъ 'може, възможно' — 18 пъти), съществителни имена (дѣшма́нъ — 51 пъти, па́ри — 35 пъти, арсла́нъ — 30 пъти, баждарница — 27 пъти, раха́тъ — 25 пъти, гемі́а — 24 пъти, изме́тъ — 24 пъти, тѣрли́ — 21 пъти, гюмрѣ́къ — 20 пъти, захме́тъ — 18 пъти, ниша́нъ — 18 пъти, файда́ — 18 пъти, измека́ръ — 17 пъти, кабаха́тъ — 14 пъти, ма́нца — 14 пъти, хекиминъ — 14 пъти, саха́тъ — 13 пъти), прилагателни имена (хали́съ 'същ, истински' — 23 пъти), глаголи (*кѣртѣлисамъ се — 31 пъти).

В писмената практика на Кърчовски е засвидетелствувана една от началните фази на постепенно изтласкване на турските думи от езика на българската книжнина, начална проява на тенденцията към ограничаване на употребата на турските думи в българския книжовен език.

Заместването на турцизми с изразни средства от славянски произход довежда по-късно и до стилистично оцветяване на повечето от тях в книжовния ни език.

Стремежът на Кърчовски, а и на други български книжовници, да ограничат употребата на турцизмите във възрожденската книжнина е в известно противоречие с ясно изразената тенденция към сближаване на писмения език на новата книжнина с говоримата народна реч, към изграждане на книжовния език на основата на народната реч. Избягването на чужди лексикални средства, макар и много характерни за народната езикова практика, е проява на верен езиков усет, на реализъм, израз е на българско национално съзнание. Това отговаря на стремежа да се запази славянската, българската лексикална основа на изграждащия се книжовен език, да се даде решителен отпор на чуждото езиково влияние.

Докато в речника на Н. Геров са зарегистрирани почти всички турцизми от разглежданите книги (с изключение само на десетина думи), в съвременния ни език много от тях вече не се употребяват[81]. В съвременния ни книжовен език са запазени думи като *бакър, барут, бой, грош, занаят, занаятчия, казан, кесия, кибрит, кула, кутия, пазар, пари, паша, рая, синджир, тефтер, чак, чардак, чаршаф, чешма, чифт, чорбаджия, чул, шербет* и някои други. Известна част от турските думи се срещат днес в разговорната реч и обикновено не са неутрални в стилистично отношение, срв. *адет, бадиява, барабар, барем, дерт, дип, зор, зорле, инат, кахър, кеф, комшия, кюше, манджа, ортак, рахат, сакън, файда, хич, шубе* и др.

2) Гръцки заемки. Етимологията на гръцките думи няма да бъде предмет на анализ. Една част от думите, разглеждани тук като гръцки, в същност са заети в речника на гръцкия език от други езици[82] — латински (*а҃гг҃ельскъ, *камара, *кандило, келлія, майсторъ, мандія, *раса, тітла, ф҃арна), еврейски (аминь, елої, левїа-фанъ, манна, мессія, wсанна, пасха, сатана, серафімъ, сѣббота, *фарисей), арамейски (авва, мамона), италиански (дѣкатца). В случая е важно, че думите са заети в нашия език чрез гръцки език.

Сред заетата лексика в езика на Кърчовски на второ място по брой са гръцките думи — около 37% (162 думи). В по-голямата си част това са стари заемки в езика ни. Така например около две трети от гръцките думи в разглежданите книги се срещат още в старобългарски писмени паметници. Гръцки заемки са широко разпространени в народните ни говори и до днес. Основен източник за проникване на този лексикален пласт в съчиненията на Кърчовски несъмнено е живата народна реч. А известна част от гръцките думи (около една трета) вероятно са употребени от автора под влияние на някои книжовни източници.

---

[81] Така например в „Българския тълковен речник" не са отбелязани 70 думи, а голяма част от останалите турцизми са със стилистична бележка: употребявани в недалечното минало, а днес се чувствуват като остарели 39 думи; широко разпространени в народната и битовата реч са 30 думи, а присъщи на един или няколко диалекта — 7 думи.

[82] Вж. Български етимологичен речник; Български тълковен речник; М. Филипова-Байрова. Гръцки заемки в съвременния български език. С., 1969

Гръцките заемки са главно съществителни имена. Само няколко са заетите глаголи, съюзи, наречия и междуметия. От някои гръцки думи с български афикси са образувани нови думи, срв. *а́дъ, ов ъ (М, Н), а́д-ск ъ̀ й (Ч), а́ггл ъ̀ ск ъ̀ й (П, М, Ч, Н), апостолски (М, Н), дїа́волск ъ̀ й (С, П, М, Ч, Н), кал ѵ̀ герица (Ч), кал ѵ̀ герство (Ч), покал ѵ̀ герила се (М, Ч), *фи́никовъ (Н) и др.

По-голяма част от употребените от книжовника гръцки заемки са названия на предмети и понятия, свързани *с черквата и християнската религия*: църковни и манастирски длъжности — авва́ (Ч), архїепи́скопъ (Ч), *архїере́й (Н), дїа́конъ (Ч, Н), епа́рхїа (Ч), игѵ́менъ (Ч, Н), игѵме́нїа (Ч), икономъ́ (Ч), иере́й (Н), иеродїа́конъ (Ч), *иеромона́хъ (Н), кал ѵ̀ геръ (С, М, Ч, Н), клири́къ (Ч, Н), *митрополи́тъ (Ч), монасты́рь (С, Ч, Н), мона́хъ (Ч), па́па (Ч), *патрїа́рхъ (Н), попъ (П, М, Ч, Н); принадлежности на църкви и манастири — амво́нъ (Ч, Н), ана́фора (Н), анти́доръ (Н), ди́скосъ (Ч, Н), ікѡ́на (М, Ч), *канди́ло (М, Ч, Н), келлі́а (Ч), пара́клисъ (Ч), пати́ръ (Ч, Н); мирогледа́ггелъ (С, П, М, Ч, Н), адъ (М, Н), арха́ггелъ (П, Ч, Н), гее́нна (М, Н), *де́монъ (Н), дїа́волъ (С, П, М, Ч, Н), *е́ресъ (М, Н), еретикъ (Ч, Н), *і́долъ (Ч, Н), кано́нъ (С, М, Ч, Н), ко́ливо (Ч), лїва́нъ (Н), маге́сникъ (Ч), *маги́а (С, П, Ч, Н), ма́нна (Н), ми́ро (М, Ч, Н), про́сфора (Н), сатана́ (П, Ч, Н), серафи́мъ (П, М, Н), та́ртаръ (М, Н), *херѵвѷ́мъ (П, М, Н), хрїстїа́нинъ (С, П, М, Ч, Н); празници — па́сха (Ч, Н); църковни молитви, песни, богослужебни книги — екте́нїа (Ч, Н), лїтѵргі́а (П, М, Ч, Н), ака́-ѳїстъ (Ч, Н), *анти́фонъ (Ч), кѡнда́къ (Ч), псало́мъ (Н), тропа́рь (Ч, Н), апока́лупсисъ (Н), апо́столъ (П, Ч, Н), *ви́блыа (Н), еѵа́ггелі́е (С, П, М, Ч Н), псалти́рь (М, Н), *трі́ѡдъ (Ч); облекло на духовници — епїтра́хі́лъ (Н), ма́нда́їа (Н), ми́тра (Н), омо́форъ (Н), порфи́ра (Ч), *ра́са (Н), стїха́рь (Н), фелѡ́нъ (Н).

Срещат се и някои названия на предмети и понятия, свързани *с човека*: части на тялото — *коре́мъ (Н); качества — *ха́ренъ (Ч); домашен бит — *керами́да (Н), *коли́ва (Н), при́ка (Н), сто́вна (Н), трапе́за (Ч, Н), фѵ́рна (П, Ч, Н); трудова дейност — *ва́пцамъ (Н), *зогра́фъ (Ч), лїва́да (Ч), прокопсі́а (Н), *харі́жа (М), *хора́тимъ (Н); образование — да́скалъ (Ч, Н), *фїлосо́фъ (Н), харті́а (Н), шко́ло (Ч, Н); обществен живот —

*агарѧнинъ (Ч), арапинъ (М, Ч, Н), *аспра (Н), варваръ (Ч, Н), *дїдрахма (Н), еврєинъ (П, М, Ч, Н), кѵръ (П), мамона (Н), *фарисей (Н).

3) Както беше отбелязано по-горе, в сравнение с турските и гръцките заемките от други езици в разглежданите книги са незначителен брой. По-голяма част от тези неславянски по произход думи са стари заемки в нашия език, например първобългарски като болгарскїй ꙗзыкъ (П, М, Ч), *болѧринъ (Ч), *капице (Н), бисеръ (Н), ковчегъ (Ч, Н), тоага (Ч, Н), или заемки от балканския латински език — олтарь (Ч, Н), *квмъ (Н), *поганъ (М, Ч, Н), цари (С, П, М, Ч, Н), бана (Ч, Н), *рѫжа (Ч), кошѵла (М, Н). Тези заемки са били част от речника на народната ни реч по времето на автора.

Наблюденията над лексикалния състав на книгите на Кърчовски показват, че в началото на XIX в. в оформящия се български книжовен език още няма обособен пласт на т. нар. международна културна терминология. В отделни случаи се срещат думите минѵта (Н), *мїлїѡнъ (С), *фїлософъ (Н), *ѹнївєрсїтетъ (М, Ч, Н). Това естествено е свързано и с тематиката на книгите, която е изисквала употреба на определен семантичен кръг от думи, а също така и с все още слабото по това време руско и западноевропейско езиково влияние.

В резултат на анализа на лексикалния състав с оглед на произхода на думите могат да се направят някои изводи. В книгите на Кърчовски преобладава употребата на домашна лексика. Заетите думи са значително по-малобройни, но повечето от тях отразяват един лексикален пласт, присъщ на речника на живата народна реч по времето на автора.

Както е известно, в началото на XIX в. изграждащият се новобългарски книжовен език още няма установен лексикален състав, не са възприети и определени лексикалните норми за употреба на изразните средства. Авторовият език се оформя под влияние на различни източници. От една страна, силно влияние оказва живата народна реч от края на XVIII и началото на XIX в., а, от друга — езикът на някои писмени паметници, книжовната езикова традиция, практиката на други книжовници по това време.

От двата вида лексикални средства — народни и книжовни — в писмения език на Кърчовски се срещат по-често народни думи. Речниковият състав на общонародния език е използуван от книжовника доста пълно (разбира се, в зависимост от тематиката на разглежданите съчинения), употребени са думи, свързани с различни области на живота.

По-голяма част от домашните народни думи се употребяват и днес в народните ни говори или в книжовния ни език. Някои народни за началото на миналия век думи от съвременно гледище са диалектни по форма или по значение. Повечето диалектни думи обаче не са нови лексикални единици в сравнение с книжовните, а се различават от съвременните български книжовни по фонетични, морфологични, словообразователни или семантични особености.

Думите от книжовен произход в сравнение с народната лексика са много по-малка част. Повечето книжовни думи са имали съответствия в българската народна реч, но са се различавали от тях главно във фонетично отношение. Употребата на редица книжовни думи е тясно свързана със съдържанието на разглежданите книги. Вероятно с книжовната си практика Кърчовски е допринесъл за въвеждане на някои народни и книжовни думи, които по-късно чрез дейността на повече книжовни дейци са били затвърдени в езика ни. В това отношение обаче са необходими редица конкретни изследвания.

В езика на Кърчовски, а вероятно същото се отнася изобщо за езика на ранната ни възрожденска книжнина, се наблюдава синкретизъм в употребата на езикови елементи от различен произход. Български народни, книжовни и чужди думи не са споени здраво. Това може да се обясни с отсъствието на лексикални норми и на стилистична диференциация на различните лексикални пластове в изграждащия се български книжовен език.

Между отделните книги на Кърчовски има известна разлика в лексикално отношение. В книгите Слово, Повест и Митарства народните лексикални особености са по-еднородни по отношение на диалектно разпространение. В книгата Чудеса и особено в Наставления са отразени езикови особености от повече български народни говори, т. е. диалектната основа на езика на книжовника постепенно се разширява, става по-разнородна. По отношение на книжовното лексикално влияние също се установяват известни различия. Например в книгите Слово, Повест и Митарства книжовното влияние в областта на лексиката е по-слабо изразено, а в следващите издадени книги — Чудеса и Наставления — се наблюдава по-силно черковнославянско влияние в областта на лексиката. Това влияние, свързано с използуване на повече цитати от богослужебни книги, се изразява преди всичко в употребата на определени изрази, думи.

III. УСТОЙЧИВИ СЪЧЕТАНИЯ

Обект на проучване в тази част от изследването са устойчивите съчетания в най-широк смисъл.

Засега е трудно да се посочи за всяко устойчиво съчетание по какъв път е проникнало в езика на автора. Отделянето на народни и книжовни устойчиви съчетания е в известна степен условно — много от устойчивите съчетания са предадени с български народни езикови средства. Поради отсъствие на изследвания трудно е да се установи само въз основа на анализирания материал дали сегашните устойчиви съчетания са се осъзнавали и функционирали така и в началото на XIX в. По-нататъшното разглеждане на двата основни типа устойчиви съчетания е опит да се осветли отчасти и този въпрос от историята на българската книжовна лексика.

1. Устойчиви съчетания от народната реч

В езика на Кърчовски се срещат редица устойчиви съчетания, употребявани в народната реч, а някои живи и до днес. Ето част от примерите :

*ѝмамъ ⁞на оумъ 'помня': и́ма на оумо́ (241 Н), да и́ма на оумъ (59 М), да и́матъ на оумъ (45 П), имала на оумъ (23 Ч). Срещат се и вариантни съчетания с глагола *държа*, напр. дръ́жи на оу́моси (43 М, 38 Н), и́матъ и держа́тъ на оумѡ́тси (180 Н). Понякога вместо *ум* в съчетанието е употребена думата *мисъл*, срв. и́малъ Бг̃ъ на своя́та мысль (223 Н).

*зе́мамъ на оумъ 'запомням': земе́теси на оумо́ (137 Н), даги́ зи́ма оу ср҃це́то и на оумо́ (203 Н).

ма́лѡ и ма́лѡ 'постепенно': ма́лѡ и ма́лѡ да си оудержатъ сна́гата ѿ мно́гѣ на́денѣ и ѿ мно́гѣ пѣ́нѣ (49 М).

пръ́во и пръ́во 'най-напред, преди всичко': пръ́во и пръ́во кре́сто самъ Хр҃то́съ поне́сего (113 Н).

еди́нъ по еди́нъ (еде́нъ по еде́нъ) 'един след друг, поотделно': и и́шле еде́нъ по еде́нъ (49 Ч), и та́ка по една́ по една́ сите ра́ны wздра́вели (63 Ч), и ги собира́ха едно́ по едно́, да ги тврат̀ъ на терези́а (19 М) тогаи́ Игѣ́мено сказа́, кой є, и се едно́ по едно́ (100 Ч).

ско́рѡ ско́рѡ 'много скоро': за що́ ско́рѡ ско́рѡ и́маме, да поми́неме мно́гѣ до́лгїй патъ (60 М).

едва́ едва́ 'много мъчно, с усилие': и та́ка едва́ едва́ се квртвлисахъ ѿ тїа лю́тїа бѣ́ды (45 М), едва́, едва́, сосъ голе́мъ тр҃дъ и заχме́тъ дасе́ спаса́тъ (232 Н).

еди́нъ (еде́нъ) патъ 'веднъж': еде́нъ патъ стоа́лъ си ѿ келлїа́та на дворъ (37 Ч), еде́нъ патъ даи́мсе на́ви да ви́датъ лице́ Бж̃ïе (38 Н).

ни́кой патъ 'никога': тїе ни́кой патъ не оуми́ратъ (5 С), та́мѡ ни́кой патъ несе оуми́ра (7 П), гледа́хъ ли́ца, що ни́кой патъ не бехъ ви́дѣла (11 М), на ни́кой патъ не́самъ помы́слилъ за та́а ра́бота (20 Ч), и ни́кой патъ немо́же дасе́ разме́слы зацно́е согрѣши́лъ (172 Н).

сѣки (сѣкїй) патъ 'винаги': даги бїе и даги мѫчи сѣки патъ непрестанно (6 С), кѣдѣ има дїаволъ власть ѡ Бга, да ги мѫчи грѣшните сѣкїй патъ (8 М), вѣраже истины, сѣкїй патъ лажешь, а сега право говоришь (45 Ч), кой си дръжи на оумо сѣки патъ вѣчна мѫка (38 Н).

сѣки (сѣкїй) часъ 'постоянно, винаги': и сме должни сѣкїй часъ, дасме готови за оумиранѣ (25 С), и сѣкїй часъ бгѫ дасе молатъ (11 П), сѣкїй часъ и сѣкїй день тые скврѣвятъ и чинатъ блѧдъ сосъ дѵша (4 М), да благодариме на сѣки часъ (171 Н).

ни единъ (еденъ) 'никой', 'никакъв': ѡ нихъ ни единъ не може, да помине овїе страшнїи дїаволи (20 С), като дѣца цѣнематъ ни единъ грѣхъ (135 Н), не имъ простве бгъ ни денъ грѣхъ (17 П), и не можатъ на тѣа дша ни една пакость да чинатъ (42 М), на неа сакамъ а дрвга ни една (24 Ч).

[н]день и нощь; [н]денѣ и нокѣ 'постоянно': и день и нощь се молилъ бгѫ (27—28 С), день и нощь ходатъ, и чинатъ това, що имъ бгъ заповѣдалъ (3 П), стїи аггли день и нощь стоатъ Бгѫ дивант (59 М), толкѫ го борила тѣа помышленїа грѣшна и день и нощь (37 Ч), былъ бы каилъ сички тешки работи день и нощъ даработи (189 Н), и чѫва го ѡ зло иденѣ и нокѣ; додѣ е живъ члкъ (37 М). Среща се и вариантно съчетание на сѣки день, и на сѣка нощь (172 Н).

по сичкїо (сиотъ) светъ 'навсякъде': това се чѫло по сичкїо светъ (45 Ч) оваа работа требве да се искаже по сиотъ свѣтъ (42 Ч).

на кѫпъ 'на едно място, заедно': сите были на кѫпъ (83 Ч).

на тамъ и на самъ (натамо и натамо) 'насам-нататък': и ходи на тамъ и на самъ ега бы нашелъ вода (14 Ч), онися като пасва, салтъ ходатъ натамо и натамо (69 Н).

тамѡ и вамѡ (овамѡ) 'тук-таме': и комѫ мѫ ходи оумъ тамѡ и вамѡ по помыслы грѣшни (31 П), а попъ тражилъ тамѡ и вамѡ, да не падналъ долѫ на земла (71 Ч), и ѡвраках си очите тамѡ и овамѡ, да не гледамъ тїа страшни лица (13 М).

(оу) той часъ 'веднага, тутакси': и той часъ на зедоха стіи аггли оу своите рѣки (17 М), ама оу той часъ имъ дошелъ газепъ ѡ Бга (5 Ч), акосе чисто покаешъ, оу той часъ тисе дава цр҃тво Бжїе (50 Н).

по малѫ по малѫ: можешъ помалѫ помалѫ, дагo оучинишъ, катo ѡ златo (302 Н).

на тoм свѣтъ (вѣкъ), на (по) овoй вѣкъ (свѣтъ): катo оумрени се сториха на тoм свѣтъ (91 Н), дврисме живи на тoм вѣкъ (90 Н), нема ницio погoрко на овoй вѣкъ колкѫ бeше горчивъ той шербeтъ (12 С), дїаволъ есть кнѧзь на овoй вѣкъ (8 П), да го не пѫща, да хoди по овoй вѣкъ (5—6 М), а ѳeoфїлъ се оучинилъ какw оумренъ на овoй вѣкъ (48 Ч), на овoй вѣкъ кедa имате бѣди и невoли (7 Н), дeвѣ голeмїй и преславнїй чѫда видѣли чл҃вѣцы; на овoй свѣтъ (25 Н). Среща се и вариантното съчетание оу той плачевнїй вѣкъ (232 Н).

на (за) онa (онай) свѣтъ: а на онa свѣтъ wще по многѫ сосъ аггли кедасе рaдѫватъ вѣчнw (78 Н), и мыслила, да ли ке да быде и на онай свѣтъ хѫбавъ (29 Ч), на онай свѣтъ на онoва багaтство достоинъ е (128 Н), да мыслиме за Бга и за доброe и за онай свѣтъ (167 Н). Срещат се и вариантни съчетания многѫ са го човѣцы пытале, що е видѣлъ на онай вѣкъ (17 Ч), можe дани Бгъ накaже по выше и полюто ѡ фaраwна; и тѫва и тaмw на онай вѣкъ (213 Н).

безъ време 'не навреме, преждевременно': не сeди овде безѫмнице да оумрешь безъ времe (39 Ч).

*лежимъ болeнъ: лежи тридесатъ и осмъ години болeнъ (145 Н).

*видимъ съ свои очи 'да видя лично': и е казалъ цютое видeлъ сосъ свой очи (207 Н).

*ставамъ ѡ санъ: никой патъ немѫ дава рaхатъ ... ни коги стaе ѡ санъ (191 Н).

нема совершенїе: а мѫката и цр҃тво Бжїе нема совершенїе (201—202 Н).

чѫвамъ заповѣдь: ама да чѫваш заповѣдь сна моегw, докадъ си живъ (88 Ч).

предъ очите: и продaли го дане имъ е пред очите (29 Н), твpите вїе пред очите ваши (35 Н).

*стоймъ дива́нъ 'стоя прав': стоа́ле на но́ги дива́нъ бг҃ (26 С), стоа́тъ бг҃ дива́нъ (59 М), стоа́лъ дива́нъ (97 Ч).

*излиза ми дъша́та 'умирам': да ни не изле́зе дъша́та оу сѣ҃бѡта цюе́ пра́зникъ (84 Н).

*при врата́та самь 'привършвам се, на края съм': на́шїѡ живо́тъ привръша́се при врата́тае (72 Н).

*ди́гамъ се на голе́мо 'възгордявам се, големея се': ама́ тыа не се ди́гали на голе́мо оу тыа велїки́и да́рове бж҃ии (35 Ч), и коги́ но́си хѣ́бави дре́хи недиго́се наголемо́ (135 Н).

пошелъ на лошъ пѫть 'станал нечестен, развратил се': или́ пошелъ на лошъ пѫть ло́шо даживе́е строптиво (55 Н).

*намъ чѫжда (тѣ҃гїй) потъ : и ны́е да рабо́тиме, да не на́деме чѫжды́й потъ (36 П), и кои́ тѣ҃гїй потъ на́датъ, а са́ми не́катъ, да рабо́татъ (30 М).

*до́йдемъ оу себе́ 'съзнанието ми се възвръща': мно́гѡ дни преминали, дошелъ оу себе́, и се wсвести́лъ (94 Ч). Среща се и вариантното съчетание оу чѣ́вство дойде́ (111 Н).

до вѣкъ (вѣка); до живота́ 'докато съм жив': ка́кѡ черве́нъ коне́цъ се ви́деше за ра́ди да се прика́зва до вѣкъ (21 Ч), и й напра́виле цр҃ковь за ра́ди да се зна́е до вѣка (27 Ч), и живе́алъ бг҃овго́днѡ до живота́ своегѡ (57 Ч).

до смерть : той мона́хъ се разболе́лъ до смерть (89 Ч).

*при смерть самь 'на смъртно легло съм, умирам, предстои да умра': о́на е при сме́рти (87 Ч).

*зна́мъ кни́га 'мога да чета и да пиша, грамотен съм': кои́ зна́ѧтъ кни́га ане́ тво́ратъ добро́ (126 Н).

*безъ о́чи самь 'не виждам': а тока́ цюе́ подземла́та невиди́ме безъ о́чи сме (106 Н).

*дръжи́мъ гаре́съ : дръ́жатъ гаре́съ (36 М), дръжиме еди́нъ на дрѣ́ги гаре́съ (202 Н). Среща се и вариантно съчетание и́малъ гаре́съ (65 Ч).

*фа́тимъ на гаре́съ : фа́тилъ на гаре́съ (74 Ч).

*задръжимъ си ѧзы́къ 'мълча, въздържам се да говоря': или́ си задръжи́хъ ѧзы́къ ѡ кле́твы и лжи, и ѡ пра́зднi зборови (19 М).

като ги ма́йка родила 'голи': а едни́ голы ходи́ле катоги́ ма́йка роди́ла (262 Н).

тврилъ сльзи на слъзи: и зелъ, да се наде́е за ради́ да се спасе, и тврилъ слъзи на слъзи (48 Ч).

С глагола *тегля* в значение на 'търпя' са образувани фразеологични съчетания със съществителни като *страх, мъка, беда, неволя* и др., напр. сега́ не бы трахъ [страхъ] тегли́ла (42—43 М), неса́ тегли́ли бѣ́ды и невóли и мѫ́ки (204 Н), захмéти тегли́ле (28 С), мѫ́ки . . . тегли́ли (65 Н). Срещат се и съчетания с глагола *търпя*: да претръпи такви́ лю́ти и те́шки мѫ́ки (39 П), да тръпи . . . тыя́ мѫ́ки (33 Ч). Тези фразеологични съчетания не се употребяват в съвременния ни език, но през време на Възраждането са били живи в народната реч[83].

В разглежданите книги се срещат устойчиви съчетания и с други глаголи, напр. със *ставам* в значение 'изправям се': стана́ха нано́гите си (55 Н), стана́лъ на но́ги (41 Ч), в значение 'съмва се': ста́нало день (94 Ч)' в значение 'оздравявам': стана́лъ здравъ (60 Ч), в значение 'онемявам': стана́ли какw безгласни (29 Н), в значение 'оживявам': w мéртвите стана́лъ (165 Н), в значение 'забременявам': стана́ла те́жка (8 Ч); с глагола *сторя* в значение 'бивам напълно унищожен': прахъ, и пепелъ бысе́ стори́ле (231 Н); с глагола *хващам*: фана́ло дождь (75 Ч), фана́лагw болéсть (112 Н), ме фана́ срамъ (44 М); с глагола *хвърлям*: фръли́лъ на нея́ севда́ (29 Ч), или́ мѫ фръли́ли не́коя ивтира́ (203 Н); с глагола *вземам*: зема́лсамъ жена́ (76 Н), да мѫ зе́ме та́я за же́на (24 Ч), да зе́мемъ жениха́ (28 Ч), зима́ле родни́на (48 М), на зае́мъ зи́матъ (301 Н); с глагола *ходя*: почѫ́жди жени́ ходи́ли (50 Н), не ходи́ла сосъ дрѫгъ мѫжъ (50 Ч).

Срещат се няколко съчетания със съществителното *ум*: имъ до́йде оумотъ (28 Ч), даси́ сбере́ оумо́ (306 Н), даси́ збе́рете си́чкiw оумъ (261 Н), w страхъ като́ даси́ загѫби́ли оумо́ (87 Н), плѣнѭе оумотъ (61 М), врѣзе оумо́тъ (28 П), да си др'жи оумотъ (5 М); със съществителното *реч*: сосъ една́ дѫма сосъ една́ рѣчь (48—49 Н), сосъ една́ речь сло́вомъ (222 Н), кедаси́ стои́шъ нарѣчта́ (14 Н).

---

[83] Вж. някои данни у К. Ничева. Цит. съч., с. 164—165.

Както беше отбелязано и в други случаи, езикът на Кърчовски се отличава в лексикално отношение с известна неустановеност, с употреба на някои вариантни изразни средства. Тази особеност характеризира и устойчивите съчетания от народен произход. Поради отсъствие на изграден книжовен език с общоприети норми авторът си служи с различни по отношение на разпространението народни думи, т. е. срещат се устойчиви съчетания и с по-общонародни думи и техни варианти, и с по-тясно диалектни думи, напр. *свет — век, тоя — овой, оня — онай, нощ — нок, чужд — тугий, един — еден, натам — натамо.*

Разгледаният вид устойчиви съчетания имат народен характер и по отношение на лексикалния състав. Така например рядко се срещат в народни устойчиви съчетания книжовни по произход думи (совершєнїє) или думи с черковнославянски фонетични особености (мѣка, мѣжъ, азыкъ, дождь, смерть, мертвите).

Повечето народни устойчиви съчетания, срещани в книгите на Кърчовски, се употребяват и в съвременния ни книжовен език, срв. *имам на ум, първо и първо, един по един, едва-едва, един път, никой път* (у автора *пат*), *нито един* (у автора *ни*), *ден и нощ, на куп, този (тоя) свят* (у автора *свет*), *онзи (оня) свят, без време, пред очите ми, стоя диван някому, излезе ми душата, идвам на себе си, зная книга, държа си езика, ставам на крака, хваща ме страх* (у автора *фана*), *дойде ми умът в главата, събирам си ума.* Други устойчиви съчетания са претърпели в езика ни известни лексикални промени. Например авторът употребява *реч* вместо *дума* в съчетанията *с една дума, стоя на думата си; дигам се* вместо *държа се* в *държа се на голямо, пошел на* вместо *тръгнал по* в *тръгвам по лош път, сторя* вместо *ставам на* в *ставам на прах и пепел, загубвам* вместо *изгубвам* в *изгубил си ума*

2. Устойчиви съчетания от книжовни източници

В съчиненията на Кърчовски се срещат и някои книжовни по произход устойчиви съчетания. Вероятно една част от тях са били известни на нашите книжовници от по-стари български писмени паметници. Например още в старобългарския език са се употребявали съчетания като *приносимъ жертвѫ — какѡ да приносиме въ мирѣ Гдеви жертвѫ хваленїа и жертвѫ возношенїа духовнагѡ* (225 Н); драгоцѣнныи каменъ (296 Н); сосъ страхъ и трепетъ (37 Ч), сосъ големъ страхъ и трепетъ (95 Ч); во вѣки вѣкѡвъ (С, П, Ч, Н), во вѣки (23 П, 53 М, 88 Ч, 137 Н), во вѣчнїа и безконечнїа вѣки (7 П). Съчетанието *принасям жертва* се среща и във вариант да принесешъ безкровнѭю слѫжбѫ (2 Н). Вероятно под влияние на говоримата реч е употребено съчетанието *принасям дар*, срв. даровы да приносатъ на Бга (229 Н), ако какашъ даръ дапринесешъ (104 Н).

Под влияние на черковнославянския език авторът употребява някои устойчиви съчетания, напр. создалъ ... по образз Бжїю (192 Н), по образъ Бжїй созданъ (129 Н); сокрушенно сръце и смиренно (277 Н); преступиле заповѣдь Божїа Адамъ и Ева (23 Н), кой преступиве заповѣды Гдни (295 Н). Съчетанието *престъпя заповед* се среща и във вариант една клетва ... преступилъ (26 С). Понякога наред със заетото от черковнославянски писмени източници съчетание авторът употребява със същото значение и други съчетания, които са му били известни от говоримата народна реч, срв. во дни они (120 Н) — оной день (197 Н), оу едно време (276 Н), оу онова време (14 Ч, 58 Н), оу това време (25 Ч), това време (26 П).

Някои устойчиви съчетания, характерни за черковнославянски език (а може би и за руски език), са предадени с български езикови средства, срв. съчетанията със значение 'искрено, от цялата си душа': воздыхалъ ѡ сето сердце (47 Ч), любимъ ѡ се сръце (76 Ч), любатъ ... ѡ чисто сръце (55—56 М), дасе молиме сосе сръце (78 Н), се показалъ, ѡ сичко сердце (44 Ч), да возлюбишъ Гда Бга твоегѡ ѡ сичкѡ твое сръце, и ѡ сичка твоа дша (37 Н); съчетанията единъ дрвгомв (16 Н) — едни на дрвги (47 Н); предала ... своа дша (5 Ч); скръцаха сосъ звби (34 М), шеда скръца и да скрежеце со свои звбы (106 Н), чкрътаха сосъ звбы (19 М); поминале изъ иглени оушы (36 П, 55 М), прошле изъ иглени оушы (10 Н); и си посыпалъ главата со пепелъ (31 Ч); кръвтаси пролїалъ сичката (41 Н), даси кръвта излїатъ (42 Н); ѡвращамъ свои очи 'насочвам вниманието си другаде, не гледам' (176 Н), да ми ѡвратишь очите (5 М). Последното съчетание се среща и във варианти ѡвращамъ си лицето (180 Н), ѡвракахъ оумъ (27 М).

Голяма е групата на глаголните устойчиви съчетания. Образувани от фразеологично свързани значения на глаголите *да дойда, да уцина (да сторя, цина), държа, имам (нямам), падам (упадам), давам, вземам*, този вид устойчиви съчетания като модел вероятно са били познати на автора главно от книжни източници. Възможно е обаче някои съчетания да са били разпространени и в говоримата народна реч и от нея да са проникнали в разглежданите текстове.

С глагола *да дойда* са съчетанията мв дошло на оумъ 'спомнил си, сетил се' (56 Ч), цюмв дойде на главата 'сполетя го' (203 Н), дойдохъ вскъ на оумиранъ (12 М), дошелъ на оумиранъ (15 Ч).

Глаголът *да учиня* (или синонимът *чиня*) се свързва и с по-конкретни, и с по-отвлечени съществителни. Глаголът започва да означава действие със значение на съответното съществително име, напр. чинили лекови (94 Ч), чини войска (22 Н), чинили ценкъ (64 Н), се чинатъ дрвжина (18 С), исе чинатъ дрвгари (5 С), чинили великъ день (114 Н), чинатъ грѣхъ (83 Н), оучини ... грѣхъ (4 М, 37 Ч, 26 С), чинатъ блвдъ (4 М), оучинile блвдъ и квркарство (46 М), чинили пакость (19 Ч), оучини ... пакость (22 Н), вехъ добро оучинила (14 С, 18 М), никое добро не чините (12 П), чинile честь (150 Н), оучинила мать (50 Ч), чинила блгодарeнїe (26 Ч), оучинилъ блгодарeнїe (53 Ч), метанїи чинатъ (28 П), покаанїe не чинатъ (84 Н), чинатъ голема хвла (72 Н), да не чини таковъ оукоръ (29 Ч), чинатъ досадв (87 Ч).

В някои случаи отвлечените съществителни, с които се свързва глаголът *да учиня*, имат турски произход. В случая се наблюдава известно побългаряване и онародняване на съчетанията. Ето някои примери: чинимъ изметъ 'слугувам' (21 Ч), чинатъ изметъ (29 П, 310 Н), оучинила изметъ (43 М), което се среща и във вариант стори изметъ (140 Н); чинимъ рахатъ (92 Ч, 76 Н); чинехме инатъ (42 Ч); мв чинile икрамъ (54 Ч); чинилъ калабалъкъ (44 Ч), фанаха, да чинатъ калабалъкъ и шамата (12—13 М); каxпелъкъ чинатъ (102 Н); големъ зараръ чинатъ и погибелъ (125 Н); тисе чиниме теслимъ (249 Н); чинете хаберъ (27 Ч); се чинамъ каиль (7 Ч), което се среща и във вариант станалъ каиль (8 Ч).

Също за полукнижовни съчетания би могло да се говори и в случаите на устойчиви съчетания с народния глагол *сторя*, вместо *да учиня*, срв. сторвва грѣхъ (154 Н), сториле големъ грѣхъ (194 Н), срамъ сторвате (160 Н), сторвватъ пакости (12 Н), чинилъ сторввалъ на Бга сопротивнw (213 Н).

С глагола *държа* са образувани следните съчетания: дръжатъ заповѣдъ Бжїа (80 Н), дръжи законъ Бжїй (19 Ч), да дръжатъ чистw и правw вѣра Хтова (19 Ч), держатъ чисто вѣра истиннаа (5 Н), дръжала канwнъ (45 М), держи тїа речи (62 М), дръжатъ праздницы (6 Н), держатъ ... посты (6 Н).

Няколко устойчиви съчетания са образувани с глагола *имам* (*нямам*), напр. имать вѣра (16 П, 6 Н), имале чиста вѣра (55 М), имаме горещa вѣра (31 Ч), нема вѣра (13 С); ималъ страхъ (28 С, 26 П), не матъ

стра́хъ (3 М); и́маш ь ... любо́вь (91 Ч), да и́маме любо́вь (6 М), не ма́лъ любо́вь (33 М); и́ма власть (8 Н); и́малъ голе́мо жела́нїе (306 Н); има́лъ ... благоговѣ́нїе (53 Ч); не́ма ми́ра оусе́бе (105 Н); и́маме голе́ма прїя́телщина (20 Ч); и́мамъ ба́ре ма́лѡ оутѣ́ха (23 Ч); да и́мамъ гри́жа (86 Ч); да и́матъ добра́ во́ля (20 Н); и́машъ нѣщо сръ́дна́ (104 Н); да и́маме ре́вность (139 Н); не́ма цѣломдрїе мѣ́рность (102 Н); и́малъ жаль (61 Ч); има́лъ самь жа́лость (89 Ч); и́маме ма́тѣы (171 Н); и́маме обы́чай (107 Н). Понякога в съчетанията, образувани с глагола *имам* (*нямам*), абстрактните съществителни имат турски произход, срв. има́лъ шѣ́ре (24 Ч), има севда (233 Н), и́матъ каҳъ (171 Н), има́лъ ҳаде́тъ (18 Ч), има́лъ добръ табїе́тъ (53 Ч), нема́ли итаетъ и нема́ли послѣша́нїе (65 Н), и́матъ межд҃ се́бе дѣшмана́'къ (15 Н), и́ма фа́йда́ (170 Н), не ма́мъ кабаҳа́тъ (51 Ч), не мо́же, да и́ма никако́въ раҳа́тъ (30 Ч).

С глагола *падам* са образувани няколко устойчиви съчетания, които не се срещат в книжовния ни език днес, но са се употребявали често във възрожденската книжнина[84]. Ето някои примери: да не па́днатъ оу грѣ́хъ бла́дный (34 Ч), оу колк҃ голе́мо зло падна́лъ (43 Ч), да непа́днешъ оу не́коѧ лошота́ (34 Н), кѣда́ па́днатъ ... оу мн҃ките (22 П), падна́лъ оу голе́ма жа́лость (24 Ч), падна́лъ оу бо́лесть те́жка (10 Ч), падна́ла оу голе́мъ стра́хъ и трепе́тъ (39 Ч), оу тако́ беззако́нїе па́дна́ли (23 Ч), па́дна оу фодѣла́вк҃ъ (21 Н), оутако́въ дѣшмана́къ падна́ҳа (131 Н), даѕпа́дате оу грѣ́хъ (9 Н), оупа́дн҃ватъ оумно́гѡ напа́сти и оупри́мки дїа́волски (147 Н). Както се вижда от посочените примери, глаголите *падам* (*падна*) и *упадам* (*упадна*) се свързват с доста различни по значение съществителни.

Някои съчетания са образувани с глагола *давам*, свързан както с домашни по произход съществителни имена (да имъ да́де́ зако́нъ (28 Н), се да́ва честь Хр҃т҃ѡ (250 Н), и мѣ да́де́ ... кано́нъ (38 Ч), така и със заети турски съществителни имена (цѣка́пъ кеда́ да́ватъ за ... (83 Н), цѣка́пъ ще да́каме на ... (95 Н), да́лъ изи́нъ (87 Ч), да́де́ изи́нъ (42 П).

Няколко глаголни съчетания са образувани с глагола *вземам*: зе́ла не́коѧ ма́ть (10 М), зе́мали до́бра на́вка (38 Ч), зема́ли чинъ (40 Н).

[84] Срв. К. Ничева, Цит. съч., с. 171.

В разглежданите книги се срещат още някои устойчиви съчетания, образувани с други глаголи, напр. wчистилсе w грѣховете (84 Н), wставилъ вѣра Бжїа (50—51 М), пакъ си подигналъ сърцето на гордость на фодвлавкъ (21 Н), може данамерите смерть (37 Н).

Необходимо е да се отбележи също, че макар и книжни като модел, редица глаголни устойчиви съчетания са предадени от автора с изразни средства на народната реч. Например използувани са народни по произход, глаголи (*чиня, сторя*) и съществителни имена (*приятелщина, сръдня, лошота, примка, умиране*). В състава на редица съчетания или като варианти съчетания са употребени някои турцизми, широко разпространени в българската народна реч по времето на книжовника, срв. *дженк, джуван, душманлък, изин, измет, икрам, инат, итает, кабахат, каил, калабалък, кахър, рахат, севда, табиет, теслим, файда, фодуллук, хабер, хадет, шамата, шубе*. Това е също и опит за „онародняване" на разглеждания вид устойчиви съчетания от книжовен произход.

Към устойчивите съчетания, употребени от автора под влияние на книжни източници, се отнасят също и следните: геєнна огненна 'ад' (39 М), вѣчна мѫка 'ад' (13 П, 12 М, 11 Ч, 70 Н), мѫка вѣчнаа (20 С), осмый вѣкъ 'страшен съд' (145 Н), цр҃тво небєсное 'рай' (20 С), стадw Бж҃іе (169 Н).

Интерес за историята на лексиката на книжовния ни език представя и употребата на някои устойчиви сравнения в разглежданите книги. Ето някои примери с именни сравнения: бѣла какw снѣгъ (14 М), девєли като оуже w геміа (197 Н), девєли колкѣ кола (197 Н), кротки ... какw овцы на овчарь (26 П), лєгкw, какw єдно перо, или сламка (70 Ч), лѫкави като лисицы (231 Н), твєрди какw камикъ (56 Н), тєшки какw олово (7 П), тѣсна како иглени оуши (197 Н), свѣтли какw слнце (15 П, 77 Ч), хѫбавы какw аггли (15 П), красни какw молнїа (81 Ч), черлєнъ какw кръвь (25 Н), черенъ като арапинъ (212 Н), цр҃ни какw Арапы (12 М), цр҃ни какw сажи (12 М), чистъ какw аггль Бж҃ій (26 П), чистъ като бѣлій голѫбъ (230 Н).

Срещат се и някои глаголни сравнения, напр. бѣгатъ като димъ и като сиани вѣтръ (261 Н), бѣгатъ, като пчела w дымъ (303 Н), бѣга какw w огинъ (8 Н), да бѣгатъ ... какw w люти зми (30 С), като огнь дла гори (74 Н), и се загѫбилъ какw дымъ (41 Ч), заткорень като оутемница (110 Н), какw пси лаєха (13 М), кѣдa лєтнатъ высокw какw орли (15 П), лежалъ, какw мєртовъ (94 Ч), грабатъ и крадатъ чѫждо като

вóлцы (231 Н), мълчéхъ кáкw нѣмá (23 М), пошéлъ на крътъ катó áгне назаколíе (66 Н), катó рúба оумóре ... плúва (108 Н), проминáваме нашъ живóтъ, катó оу нóщи (76 Н), wстáнаха, кáкw безъ оумъ (15 С, 20—21 М), рúка кáкw арслáнъ (8 П), сíáло кáко слънце (33 Н), стóáлъ кáкw íáгле (81 Ч), стóáтъ, катó мéртвы, илú катó закованú (250 Н), стóáтъ кáкw íдоли нѣмы и глáвхи (13 Н), катó оумренú се сторúха (91 Н), смръдáтъ бгв кáкw пси (16 П), текла́ кръвь кáкw чешмá (62 Ч), сетóпатъ катó вóсокъ w óгинь (274 Н), слéзы ... катó дождь текли́ (210 Н), оупрегнáги кáкw оу íаремъ (76 Н), се оучúни кáкw мéртва (17 М), паднáлъ на землá кáкw мертвъ (88 Ч), хóдатъ и живéатъ кáкw слéпи (21 П).

И до днес се употребяват в езика ни някои от посочените сравнения: *бял като сняг, кротък като овца, лек като перо, твърд като камък, тежък като олово, черен като сажди, бягам като от огън, лежа като мъртъв, сияе като слънце* и др.

Някои от книжовните устойчиви съчетания не са се задържали в книжовния ни език, например глаголните съчетания с *да уча, държа, падам*. Настъпили са промени и в семантичния кръг от думи, които образуват фразеологични съчетания.

Прави впечатление също, че част от устойчивите съчетания (както народните по произход, така и книжовните) се срещат в съчиненията на Кърчовски в няколко варианта. Това е последица от употребата на равнозначни думи с различен произход, на думи, заети от различни източници, за назоваване на едно и също понятие.

Вероятно Кърчовски, както и други ранни български възрожденски книжовници, има заслуга за въвеждане на някои устойчиви съчетания в книжовния ни език. Например и до днес се употребяват в езика ни съчетания, които срещаме в съчиненията на този книжовник: *страх и трепет, от все сърце, посипвам главата си с пепел, во веки веков, идва ми на ум, дойде ми на (до) главата, имам вяра, имам страх, имам власт, имам желание, нямам мира, имам утеха, имам грижа* и др. В други устойчиви съчетания са настъпили някои лексикални промени, напр. вместо *душа* днес се употребява *дух* в *предам богу дух*, вместо *чкрътам — скърцам* в *скърцам със зъби*, вместо *обичай — навик* в *имам навик*, вместо *джувап — отговор* в *давам отговор*, вместо *изин — разрешение* в *давам разрешение (позволение)*.

* * *

За установяване на речниковия състав и за цялостната характеристика на лексикалната система на българския книжовен език през началния период от изграждането му е необходим по-голям и разнообразен материал. Независимо от това обаче наблюденията над лексикалните особености в съчиненията на Йоаким Кърчовски дават възможност да се

направят известни изводи за състоянието, за някои тенденции в развитието на българския книжовен език в края на XVIII и първите десетилетия на XIX в.

Писмената практика на Кърчовски, както и на други ранни наши възрожденци, се характеризира с използуване на изразни средства от два езикови източника — народната българска реч, представена чрез различни говори, и книжовната традиция, оказала влияние чрез по-стари писмени паметници и широко разпространената през XVII и XVIII в. печатна богослужебна книжнина на черковнославянски език. Това са също и основните лексикални пластове, върху които започва да се изгражда новобългарският книжовен език.

Първите български възрожденци — Паисий, Софроний, Кърчовски, Пейчинович — съзнават, че за да въздействуват чрез словото, за да бъдат разбрани от повече читатели и слушатели, трябва да пишат на достъпен език. На практика това е означавало да изоставят станалия вече неразбираем език на голяма част от тогавашната книжнина и да използуват изразните средства на говоримата народна реч. В съчиненията на тези книжовници е направен опит за доближаване на писмения език до народната говорна практика. В съчиненията на Кърчовски и на други книжовници от края на XVIII и началото на XIX в. народната реч получава нова сфера на употреба, разширява функциите си. От средство за устно общуване народният език постепенно навлиза в книжнината, превръща се в ново изразно средство, а по-късно става единствен начин за писмено изразяване. Стесняването на сферата на употреба, изместването на авторитетния за времето черковнославянски език от неговата основна сфера — печатната книжнина, започва още с писмената практика на първите възрожденци. Така например в съчиненията на Кърчовски черковнославянските изразни средства се срещат главно в цитати от канонични книги, в определени изрази и заглавия. Черковнославянският език служи, от една страна, за свързване на езика на новата възрожденска книжнина с писмената традиция (старобългарско-среднобългарска), а от друга — за обогатяване, за допълване на изразните средства на народната реч, която получава нова сфера на употреба и има да изпълнява нови функции. Така още в първите книжовноезикови прояви от началото на Българското възраждане писменият език започва да се изгражда на основа на живата народна реч и богатата книжовна писмена традиция.

Езиковата практика на Кърчовски не е изолирано явление в историческото развитие на нашия език. Съчиненията на този възрожденец представят отражение на книжовноезиковото развитие и са определено историческо звено в него. Те са продължение на традициите на българската писменост до Възраждането (главно дамаскинската книжнина) и на първите възрожденски книжовници (Паисий, Софроний). Кърчовски има определено място в културното ни развитие, в началното изграждане на новия български писмен книжовен език. Основната му заслуга за новобългарския книжовен език е в това, че той развива принципите за езиково строителство на Паисий и Софроний и с книжовната си дейност допринася за по-нататъшно утвърждаване на особеностите на българската народна реч в печатната книжнина. Добре ориентиран в езиковата действителност (говорна и писмена практика), Кърчовски разрешава на практика

въпроса за строежа и състава на езика на новата, възрожденската българска книжнина.

Наблюденията както над други езикови особености (фонетични, морфологични, синтактични), така и над лексикалния състав в съчиненията на Кърчовски показват, че езикът на книжовника има български характер. И по отношение на строежа, и на състава си този писмен език се свързва не само с езиковата практика на други книжовници от края на XVIII и началото на XIX в. (например Паисий, Софроний, Пейчинович), но и със съвременния ни език.

От анализа на лексикалните особености се вижда какво е съотношението между двата типа изразни средства — народни и книжовни — в езика на автора и в писмения ни език от началото на XIX в. Преобладаващият брой думи и устойчиви съчетания имат народен произход и са част от съвременната книжовна или диалектна лексика на българския език. Много думи са образувани с характерни за народния език наставки и представки. Книжовните думи са значително по-малко в сравнение с народните и имат ниска честота на употреба. Те се срещат обикновено в заглавия, в някои изрази и при тълкуване на цитати от канонични текстове. Следователно употребата на книжовните думи е определена в повечето случаи тематично. Много от тези думи не са нови лексикални единици, а имат само църковнославянски фонетични или морфологични черти. (Например отделните лексикални единици са около 8%.) Една част от книжовните думи, непознати за читателите, са пояснени в текста на автора с български, а понякога и с чужди думи, употребявани в народната реч по това време. От книжовен произход са и някои производни думи. Изходният лексикален материал, от който са образувани част от книжовните думи, е съществувал в народния ни език. Редица книжовни устойчиви съчетания са предадени с народни езикови средства. Вероятно Кърчовски има известна заслуга за активизиране и въвеждане на отделни словообразователни типове и устойчиви съчетания в ранната ни възрожденска печатна книжнина. В това отношение обаче са необходими допълнителни проучвания.

Началото на преодоляване на книжовната езикова традиция и използуване на говоримия народен език за писмен книжовен език поставят пред книжовниците въпроса за съотношение на общобългарски и потясно регионални езикови черти. Така например по-голяма част от народните лексикални особености в съчиненията на Кърчовски имат общобългарски характер, срещат се по цялата българска езикова територия. Наред с тях са употребени и думи, характерни за някои български народни говори. Анализът показва, че авторът се стреми да постигне по-широк обхват на народната основа на писмения си език (както например и Софроний в „Неделника"). Книжовникът си служи обикновено с думи и форми, които имат по-широка употреба, познати са на различни български говори. Опитът на Кърчовски да отрази в съчиненията си особености от повече български народни говори е свързан и с желанието му да направи книгите си по-популярни, достъпни за читатели от различни области. Стремежът на автора да се издигне над тясно диалектните езикови черти е важен момент в изграждането на новобългарския книжовен език от началото на XIX в.

В езика на Кърчовски броят на турските думи и изобщо на думите, заети от други езици, е малък. Употребата на по-голяма част от чуждите думи е свързана с народната основа на авторовия език. Един от методите на езиково строителство на книжовника (метод, познат и на други възрожденци, например Софроний) е да пояснява нови книжовни думи чрез познати в народната реч турцизми. В съчиненията на Кърчовски се наблюдава начална проява на бъдещата тенденция за ограничаване на употребата на турските думи в българския книжовен език, за недопускане на турските думи във възрожденската книжнина.

Анализираният материал поставя още един въпрос — за лексикалната норма, за нормата на словоупотреба в съчиненията на Кърчовски, в ранната ни възрожденска книжнина. Наблюденията показват, че лексикалният състав в писмения ни език още не е установен. За това говори например използуването на немалко лексикални варианти и синоними. Тази вариантност на изразните средства, която характеризира езика и на други книжовници от времето на Възраждането, е свързана с влияние на различни източници, изиграли роля при формиране на писмения език на автора и използувани при съставяне на книгите му. Освен това изграждащият се новобългарски книжовен език се отличава с отсъствие на общоприети езикови норми. Независимо от редица колебания и известна неустановеност (например срещат се равнозначни думи от различни български говори или от български и чужд произход) в писмената практика на Кърчовски се открива стремеж към последователна употреба на избраните езикови средства: на равнището на лексиката предимство имат особеностите на живата народна реч.

Много лексикални особености (и народни, и книжовни) от съчиненията на Кърчовски са били утвърдени в книжовния ни език и са запазени до днес. Други народни лексикални особености от съвременно гледище са диалектни, т. е. не са присъщи на книжовния ни език днес, но се употребяват в различни български диалекти. Някои книжовни думи, макар и нехарактерни за народната езикова практика по времето на автора, са послужили за обогатяване на използувания за книжовни цели народен език. Ето защо въвеждането им от автора може да се прецени като перспективно с оглед на изграждането на книжовния ни език. В съчиненията на Кърчовски се срещат и някои книжовни думи и форми, които са дублирали народните български. Употребата на такива църковнославянски думи е била в противоречие с народната основа на писмения език на автора и на книжнината ни. Затова по-късно значителна част от тях са били съобразени с фонетичните и граматичните особености на българския език, а други са отпаднали от книжовния ни език.

Езиковата практика на Кърчовски, представяща момент от развитието на новобългарския книжовен език в края на XVIII и началото на XIX в., е част от тази основна линия в изграждането на книжовния ни език, която утвърждава народната му основа.

Веса Кювлиева

МОРФОЛОГИЧНА АДАПТАЦИЯ И АСИМИЛАЦИЯ НА ТУРСКИТЕ ЗАЕМКИ — СЪЩЕСТВИТЕЛНИ И ПРИЛАГАТЕЛНИ — В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

УВОД

„Нашият език — това е също така нашата история."

Я. Грим

Езикът на всеки народ е свързан тясно с неговата история. Всички важни исторически етапи, през които преминава развитието на народа, намират отражение в езика му. В най-голяма степен това важи за лексиката, която е най-подвижната, най-проницаемата и податлива на промени и влияния страна на езика. В лексиката на българския език са оставили трайни следи — по пътя на лексикалните заемки — редица исторически факти и периоди, като приемането на християнството за държавна религия през IX в., византийското и османското робство, българското Възраждане, Освобождението на България и др. Това потвърждава мисълта на френския езиковед Ж. Вандриес: „Развитието на езиците. . . е само един от видовете на развитието на обществото."[1]

Трайна диря в лексикалната система на българския език, а и на всички балкански езици[2], е оставил османотурският език[3] през времето на османското владичество — най-тежкия период от историята на нашия народ, продължил почти пет столетия, през който е било застрашено самото съществуване на българите. Те са били подложени на масови избивания, прогонване извън пределите на страната, жестока дискриминация и насилствена асимилация[4].

Много от разорените български градове били заселени с компактни маси малоазийско турско население и били превърнати в турски военни

[1] Ж. Вандриес. Език (превод). М., 1937, с. 322.

[2] Кр. Sandfeld. Linguistique balkanique. Paris, 1930, p. 89.

[3] След победата на Кемалистката революция и провъзгласяването на Турция за република (1923) новата конституция заменя термините „османец" и „османски език", свързани с името на основателя на империята Осман (1258—1326), с „турчин (türk)" и „турски език (türçe)".

[4] Д. Косев, Хр. Христов, Д. Ангелов. Кратка история на България. С., 1969, с. 83—104; Л. Милетич. Старото българско население в Североизточна България. С., 1902, с. 3—34.

и административни селища.[5] Ето защо турското влияние — политическо, културно, езиково — било по-силно в градовете, отколкото в селата. В градовете, които били и центрове на стопанския живот, остро се налагала необходимостта поробеното българско население да усвоява езика на поробителя. Така се създават условията — политически и социални — за възникването на двуезичие, макар и в ниска степен[6], сред българското население от някои краища на страната.

В нашето изследване двуезичието се разглежда като особен вид езиков контакт, във връзка с който протича заимстването от единия език в другия. Терминът „езиков контакт", използуван за първи път от А. Мартине, получава широка популярност след излизането на монографията на У. Вайнрах „Languages in contact" (New York, 1953) и става общоприет в съвременната езиковедска литература. Той измества твърде неопределения термин „смесване на езиците", въведен в лингвистиката от немския езиковед Г. Шухарт.[7]

В разглеждания от нас случай влиянието между контактиращите езици — българския и османотурския (по-нататък само турски) — е предимно еднопосочно и се определя от социално-политически фактори — езикът на господствуващия народ влияе върху езика на поробения народ[8]. И все пак, като изтъкваме, че влиянието е предимно, а не изключително еднопосочно, имаме предвид и случаи, когато потребността от взаимно разбиране е довеждала до двуезичие и ограничени кръгове сред турското население. Ето какво пише К. Иречек в книгата си „Пътувания из България" (С., 1974 — превод на чешкото издание „Cesty pro Bulharsku" (Praha, 1888): „Софийските турци, като били осамотени сред чисти български краища, повечето от тях знаели добре български. Въобще в Западна България, както и в Македония, Албания и Босна, гдето османлиите са тука-там разпръснати, навсякъде се забелязва, че турците знаят славянски, когато християните там не знаят турски; на изток от р. Янтра и в Източна Румелия, наопаки, християните (в градовете понякога и жените) знаят турски, ала турците, които са там, имали числен надвес, не говорят славянски" (с. 86).

Интересно е и сведението за разнопосочния характер на езиковото влияние в някои западни райони на българската езикова територия, което намираме в книгата на С. Радев „Ранни спомени" (С., 1969). Ето какво пише авторът например за Битоля: „Битоля тогава (след Руско-турската война от 1877—1878 г. — б. а., В. К.) имала 80 000 жители. Сега (към края на миналия век — б. а., В. К.) тя имаше като че ли още по-многобройно население, от същите народности като в Ресен (българи, власи, албанци, турци и др. — б. а., В. К.), и всички говореха български.

---

[5] Й. Иванов. Българете в Македония. С., 1915, с. LVII.

[6] М. Рачева. О морфологической адаптации османотурецких лексических заимствований в балканских языках. — Linguistique balkanique, 1977, кн. 1—2, с. 99.

[7] Вж. по-подробно Э. Хауген. Языковый контакт. — Новое в лингвистике, вып. VI, 1972, с. 61—80; Б. Хавранек. К проблематике смешения языков. — Новое в лингвистике, вып. IV, 1972, с. 94—111.

[8] За историческите и социалните условия, при които протича влиянието на турския език върху южнославянските езици, вж. G. Hazaj. Remarques sur les rapports des langues slaves des Balkans avec le turc-osmanli. — Studia slavica, 1961, кн. 1—3, с. 97—117.

Който би се разходил из пазара, би помислил, че това е чисто български град. Особено впечатление направил тоя факт на Биман, бивш кореспондент на „Standart" в София. . . . Когато посетил Битоля, останал учуден, че навсякъде се говори български. Отишъл на едно заседание на административния съвет на вилаета и чул, че разискванията стават на български. Разпитал за това, председателят на съвета Малик бей му казал: Иначе и не можеше да бъде. Членовете на съвета от разните народности не знаят турски. Единственото средство да се разбираме е българският език" (с. 185—186). На друго място в книгата си авторът пише: „Истинските турци (за разлика от потурчените българи — б. а., В. К.) също приказваха български, макар понякога неправилно, особено в родовете. Забележително е, че техният турски език е силно повлиян от българския" (с. 59). И още: „Турците употребяват много български думи, смесвайки ги с турските. От българските корени турците правеха по своеобразен начин нови български думи" (с. 290).

От приведените цитати е очевидно, че продължилият със столетия контакт между българи и турци е довел и до проникването на български лексикални елементи в турските народни говори.[9] Това явление е обект на разглеждане в статията на П. Миятев „Славянски лексикални елементи в народните говори в турския език",[10] в която се посочва повишеният интерес в ориенталистиката към този проблем през последните две-три десетилетия.

И все пак трябва да се подчертае, че главната посока на езиковото влияние е била от турския език към българския — резултат от военната, политическа, икономическа и демографска експанзия на османските турци в нашите земи. За това красноречиво свидетелствуват думите на Софроний Врачански (1739—1813), които разкриват заплахата от влиянието на турския език: „. . . болгарский народ в та времена в турецки земли навикли еста выше турецкого языка беседовати, а своево языка погубили от иноверных насилия"[11].

Тук е уместно да изразим несъгласието си с норвежкия езиковед А. Гранес, който в своето изследване „Études sur les trucismes en bulgare" (Oslo, 1970) посочва, че турският език бил не само език на завоевателя, на войника, на господствуващата държава, но и език на цивилизацията, който имал по-висок престиж от българския и едва ли не е оказал благотворно влияние върху него. Авторът има пред вид твърде стеснената употреба на българския език и изтъква неговия „фамилиарен характер", състоянието му на „диалект".[12] В тази преценка авторът не взема пред вид условията на денационализация и асимилация, довели българския език — език с богата книжовна традиция — до това състояние, заплашващо дори неговото самостоятелно развитие.[13]

---

[9] О. І. Настева. — Влијанието на македонскиот јазик врз албанските и турските говори во Македонија. Македонски јазик, 1957, кн. 2, с. 147—164.

[10] Бълг. език, 1969, кн. 2, с. 176—180.

[11] Цит. по К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1963, с. 75.

[12] Вж увода на цит. съч., с. 12.

[13] Подобно мнение за престижа и влиянието на турски език върху сърбохърватски застъпва и А. Шкалич в предговора на своя речник „Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku" (treće izdanje). Saraevo, 1973, p. 14.

Исторически обективна оценка на влиянието на османотурския език върху българския дава Г. Аронсон в увода на книгата си „Bulgarian inflectional morphonology" (Paris, 1968): „В процеса на еволюцията българският литературен език е бил подлаган на много външни въздействия. От тях най-съществено било влиянието на турски език, изиграло отрицателна роля, и положителното влияние на руски език и на църковнославянската традиция."[14]

Докато българската граматична система показва голяма устойчивост спрямо влиянието на турски език[15], лексиката е наводнена с голям брой турски заемки (по-нататък ТЗ). В продължение на столетия от езика на завоевателите непрекъснато са нахлували в българските диалекти думи, свързани с материалния бит и източната култура на турците, с тяхната военна и административна организация. Според Ст. Стойков процесът на лексикалното заимствуване от турски език е най-активен през първите три столетия на чуждото владичество — до XVII в., макар че заемането на турцизми, както отбелязва К. Мирчев, не прекъсва до първата четвърт на XIX в.[16] Това е крайният предел на ориенталското лексикално заимствуване. Силният революционен и културен подем, който започва у нас през първите две-три десетилетия на миналия век, е преломен момент и по отношение на ТЗ. Могъщият дух на Българското Възраждане дава своя отпечатък не само в обществено-политическия живот, но и в сферата на езика. Будното национално съзнание се проявява и в усилията на редица родолюбиви български книжовници като Н. Рилски, П. Берон, К. Фотинов, В. Априлов, Ив. Богоров и др. да очистят изграждащия се български книжовен език от големия брой турцизми и гърцизми, широко разпространени в народната реч, и да ги заменят с българско или славянско градиво.[17]

Като изключим крайните увлечения на пуристите, трябва да изтъкнем, че това е било необходима борба за опазване на националната самобитност на езика ни. От втората четвърт на XIX в. започва обратен процес — отначало бавен, впоследствие по-интензивен — на отбягване и отпадане от активна употреба на голям брой турцизми.[18] И все пак, въпреки усиленото заместване на ТЗ с домашни или руски думи, в лексиката на нашия език остават известен брой ТЗ — в Речник на съвременния български книжовен език. Т. I—III. С., 1954—1959 (по-нататък РСБКЕ) те са около 850[19]. Независимо от това, дали принадлежат към книжовната

[14] Цит. по руския превод на Морфонология болгарского словоизменения. М., 1974, с. 7.

[15] К. Мирчев. Цит. съч., с. 75; Съпротивата на българския език срещу насилствената турска асимилация. — Бълг. език, 1953, кн. 3, с. 209—215; И в. Л е к о в. Устойчивостта на славянските езици срещу насилствената асимилация. — Изв. Инст. за бълг. език, 1952, кн. II, с. 53—69.

[16] Ст. Стойков. Банатският говор. С., 1967, с. 435; К. Мирчев. Цит. съч., с. 78.

[17] Л. Андрейчин. Някои въпроси около възникването и изграждането на българския книжовен език във връзка с историческите условия на нашето Възраждане. — Бълг. език, 1955, кн. 4, с. 314.

[18] К. Ничева. Езикът на възрожденските преводи на „Приключенията на Телемаха" от Фенелон. — Изв. Инст. за бълг. език, 1971, т. 19, с. 597.

[19] Според изследването на С. Бояджиев За лексиката от чужд произход в книжовния български език. — Изв. Инст. за бълг. език, кн. XIX, 1970, с. 403—407 в сравнение с количеството на заемките от другите езици ТЗ в РСБКЕ се намират на' пето място — след заемките от латински, гръцки, френски и руски език.

или диалектната лексика, от стилистичната им характеристика и различна фреквенция на употреба в речта, тези ТЗ са обект на нашето проучване.

Съществуват различни аспекти на изследване на лексикалните заемки — фонологически, морфологически, семантически, стилистически, етимологически и др.[20] Могат да бъдат проучени и начините на проникването им в езика — от устната реч или от писмения език, тяхната хронология и пр. В настоящата работа ще бъде разгледан само един въпрос от възможното многоаспектно проучване на ТЗ — тяхната морфологична адаптация и асимилация в български език. С термина „турцизъм" тук се означават само преките лексикални заемки от турски език. Той не се използува за дериватите на ТЗ, създадени на домашна основа, и за хибридите, образувани със словообразователни елементи от турски произход. Като ТЗ се разглеждат и думите от арабски и персийски произход, които са преминали в езика ни чрез посредничеството на турски език, като единици от турската лексикална система. Такава практика съществува в езиковедските изследвания[21]. От ТЗ, разглеждани като единици от различните лексико-граматични категории, се спираме само върху съществителните (по-нататък ТЗС) и прилагателните (по-нататък ТЗП), защото те са най-значителната част ТЗ в български език и се намират в тясна граматическа връзка помежду си. Не се спираме върху ТЗ — глаголи и наречия, тъй като те са заимствувани в много по-ограничен обем. Освен това адаптирането на турските глаголи в български език е разгледано обстойно в посочената статия на М. Лакова[22], а усвояването на наречията — неизменяеми лексикални единици, не представлява интерес от морфологично гледище. Калкирането и фразеологичните заемки също остават вън от обсега на нашата тема.[23]

Чрез анализ на морфологичните изменения на отделните лексикални заемки се разкриват закономерностите и различната степен на тяхната адаптация в български език. Явлението се разглежда в синхронен план, т. е. във връзка с резултатите от адаптирането и асимилирането на ТЗ в съвременния език, като на места се прибягва, макар и рядко, до данни от диахронията. Във връзка с морфологичната адаптация и асимилация на ТЗ се правят наблюдения и изводи относно тяхната лексикографска обработка в тълковен речник. База на проучването ни са главно ТЗ, включени в РСБКЕ. Използуван е и допълнителен материал от възрожденската книжнина и от най-новата художествена литература и перио-

---

[20] Такъв многоаспектен характер, с превес на етимологичните изследвания, има например трудът на Л. Дероа. L'emprunt linquistique. Paris, 1956.

[21] А. Шкалич. Цит. съч.; St. Stachowski. Studia nad chronologia turcyzmow w języku bulgarskim. Krakow, 1971; Хр. Първев. Турцизмите в „Огледало" (1816) на К. Пейчинович. — Изв. Инст. за бълг. език, 1968, кн. XVI, с. 521—530; М. Моллова. Относно ориенталските заемки в „Български тълковен речник". — Бълг. език, 1964, кн. 6, с. 534—539; М. Лакова. Структура и значение на глаголите от турски произход в български език. — Бълг. език, 1970, кн. 5, 431—441; Турцизмите в РСБКЕ от стилистична гледна точка. — Бълг. език, 1972, кн. 1—2, с. 61—72 и др.

[22] Бълг. език, 1970, кн. 5, с. 431—441.

[23] Вж. Цв. Македонска. Турски фразеологични заемки в български език. — Бълг. език, 1966, кн. 4, с. 322—331; О. Јашар-Настева. Македонските калки од турскиот јазик. — Македонски јазик. Скопје, 1962—1963, кн. 1—2, с. 109—172.

дичен печат, за да се очертаят по-релефно някои тенденции, свързани с преодоляването на вариантността при лексикалното усвояване на ТЗ, а така също и със съвременното словопроизводство, което се реализира с помощта на форманти от турски произход. За тази цел е използувана и лексикалната картотека в Института за български език, Речник на българския език (по-нататък РБЕ) — т. I (С., 1977) и т. II (под печат,буква В), и част от изработените статии от буква Г и Д.

I. СЪСТОЯНИЕ НА ПРОУЧВАНИЯТА НА ТУРСКИТЕ ЗАЕМКИ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Изследването на ТЗ е част от големия въпрос за лексикалните заемки изобщо в български език. През последните две-три десетилетия някои наши езиковеди насочиха вниманието си към тази област на научното дирене, в резултат на което се появиха следните по-големи изследвания, посветени на заемките от западноевропейски и други езици: „Към историята на италианските заемки в български", „Към историята на някои заемки от западноевропейските езици в български и другите балкански езици" от Л. Ванков[24], „Гръцки заемки в съвременния български език" (С., 1969) от М. Филипова-Байрова, „Фонетична адаптация на френските думи в българския език" и „Морфологична асимилация на френските думи в българския език (кандидатска дисертация) от П. Патев[25] и др.

На ТЗ в български език или в по-широки граници — ТЗ в балканските езици[26] — са посветени различни по обем и характер проучвания както в нашата, така и в чуждата езиковедска литература. На първо място трябва да поставим обширното изследване на Фр. Миклошич „Die türkischen Elementen in den südost- und osteuropäischen Sprachen"[27], в което се проследява влиянието на турски език в още по-широки граници — върху езиците от Източна и Югоизточна Европа. Влиянието на турския език върху българския и другите балкански езици е обект на изследване и в труда на датския лингвист К. Зандфелд „Linguistique balkanique" (Paris, 1930), с който се слага началото на балканистиката като самостоятелна наука. В по-ново време на ТЗ в южнославянските езици е посветена цитираната вече студия на унгарския турколог Г. Хазай „Remarques sur les rapports des langues slaves des Balkans avec le turc-osmanli", която разглежда проблеми, свързани със социолингвистиката и фонетичната адаптация на ТЗ.

Тук трябва да спомена още две нови студии от чужди автори, посветени на ТЗ в български език: „Études sur les turcizmes en bulgare" (Oslo, 1970) от А. Гранес, която третира ТЗ също във фонетичен аспект и „Studia nad chronologia turcyzmow w języku bułgarskim (Kraków, 1971) от Ст. Стаховски, който въз основа на български паметници от XVI—

[24] ГСУ, Филолог. фак., 1956—1957, 2, с. 203—312; 1960, с. 171—280.
[25] ГСУ, Фак. за западни филологии, т. LXI, 2, 1967 и т. LXIV, 2, 1971.
[26] Тук няма да се спираме специално върху по-широкото проучване на ТЗ в сърбохърватски език в трудовете на П. Скок и А. Шкалич (вж. в библиографията).
[27] Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften, Phil.-histor. Klasse, 1884, 34, с. 239—338; 1885, 35, с. 105—192; 1888, 37, с. 1—88; 1890, 38, с. 1—194.

XIX в. посочва, разбира се относително, времето на проникването на ТЗ в нашия език[28].

Първото диференциране на ТЗ у нас като елементи от речника на българския език намираме в някои от първите речникови опити през Възраждането, свързани с нарасналата съпротива, в условията на национален подем, срещу турското езиково влияние.[29] Тук трябва да се отбележи малкото речниче, приложено от Н. Рилски към „Болгарска граматика" (Крагуевац, 1835). То съдържа около 200 думи и е озаглавено „Речи турски и няколко гречески, които са в употребление на сегашното време в сичката България". Предлаганите от Н. Рилски заместители на ТЗ са преди всичко сътворени от него думи или заемки от други езици. Същото предназначение — да се разграничат турските и гръцки заемки от домашната лексика — преследва и „Словарник или няколко думи, които на места говорят турски и гръцки, а пък на други места български", приложен към „Първичка българска граматика" от Ив. Богоров (Букурещ, 1844). Той съдържа 450 думи, сред които преобладават турските заемки (главно съществителни), на които са посочени български съответствия или създадени от Богоров нови думи.

На усилията да се изтласкат турските думи от езика на българите е посветен и един от първите, самостоятелно издадени речници у нас — „Речник на думи турски и гръцки в езика български" (Букурещ, 1855) от Ал. Живков.[30] Значителен брой ТЗ намираме и в малкия речник, приложен към „Памятники народного быта болгар" от Л. Каравелов (М., 1861), който има за задача да обясни на руския читател „неудобопонятных болгарских слов, содержащихся в первой книге „Памятники".

В много по-широк план ТЗ са засегнати в първите тълковни речници на българския език — „Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати" (М., 1885—1889) от Ал. Дювернуа и в „Речник на блъгарский язык" (Пловдив, 1895—1904) от Н. Геров. Тяхната речникова обработка фиксира за пръв път в широки граници семантиката им, а паралелно с нея и тяхната фонетична и морфологична форма. Те дават възможност за наблюдения върху понататъшното развитие и изменение на ТЗ в български език.

В нашата по-нова езиковедска литература на ТЗ се отделя специално място. Така например в обобщаващия труд на Б. Цонев „История на българския език", т. III (С., 1934) е обособена специална глава „Езиковите взаимности между българи и турци" (с. 177—191). В тази част, върху която авторът е възнамерявал да работи допълнително, липсват теоретични разработки. Дадени са само списъци на ТЗ (около 2000), събирани в началото на нашия век, които са подредени тематично в групи, например: „Природа, минерали, растения, животни; стопанство, покъщнина, челяд; занаят, търговия, мерки, теглилки; облекло, накит" и др. Интересът към последиците от езиковата интерференция между българския и

[28] Вж. рецензиите за труда на Ст. Стаховски от В. Кювлиева. Изследване на хронологията на турцизмите в български език. — Блъг. език, 1972, кн. 4, с. 380—382; М. Рачева. Начинание в изучаването на хронологията на турцизмите в български език. — Блъг. език, 1974, кн. 1, с. 80—85.

[29] М. Москов. Борбата против чуждите думи в българския език. — С., 1958, с. 7—21.

[30] В. Кювлиева. Родолюбието на един възрожденски речник. — Блъг. език, 1973, кн. 6, с. 538—545.

турския език, в т. ч. и към ТЗ в нашия език, се повишава с възникването на балканистиката като самостоятелна наука през 30-те години на нашия век[31]. Задълбочен анализ на резултатите от езиковия контакт между българите и османските турци прави К. Мирчев в синтетичния си труд „Историческа граматика на българския език“ (С., 1963). В специален дял „Турско-български езикови връзки“ авторът анализира историческите и социално-политическите условия, които обуславят нахлуването на ТЗ в български език. Засегнат е накратко и въпросът за тяхното морфологично усвояване в нашия език[32].

В българските граматики за ТЗ се говори обикновено дотолкова, доколкото накратко се характеризират суфиксите от турски произход *-джия (-чия), -лък (-лик, -лук, -люк)* и *-лия*[33]. Накратко „османско-турските думи“ се разглеждат в „Граматика на българския език“ от Ст. Младенов и Ст. Василев (с. 402—404).

На ТЗ е отделено място, най-често във връзка със словообразуването, и в редица монографични изследвания върху отделни български диалекти като „Ихтиманският говор“ (С., 1966) от М. Младенов, двутомния „Банатски говор“ (С., 1967—1968) от Ст. Стойков, „Гребненският говор в Силистренско“ (С., 1969) от Ив. Кочев и др.

Могат да се посочат още редица различни по обем и характер изследвания и статии[34], третиращи отделни страни на ТЗ, но трябва да признаем, че тяхното цялостно, комплексно изучаване в български език очаква обединените усилия на своите бъдещи изследвачи — турколози и българисти. Специално на въпроса за морфологичната адаптация на ТЗ (в исторически и общобалкански план) е посветена посочената статия на М. Рачева. Тук ние правим опит върху по-обширен материал и главно с оглед на лексикографската практика в тълковен речник да установим различната степен на морфологичната адаптация на ТЗ в български език, „двойственото“ граматично поведение на някои ТЗ, както и асимилацията на преобладаващата част ТЗ в нашия език. Макар че морфологичните

---

[31] Вж. С. С. Бобчев. Една нова наука — балканология. — Славянски глас, 1936, кн. 2, с. 9—19.

[32] Цит. съч., с. 76—77.

[33] П. Калканджиев. Българска граматика. С., 1938, с. 239, 240, 251; Н. Костов. Българска граматика. С., 1939, с. 71; Ст. Младенов, Ст. Василев. Граматика на българския език. С., 1939, с. 194; Л. Андрейчин. Основна българска граматика. С., 1942, с. 94, 332, 329; А. Теодоров-Балан. Нова българска граматика за всякого, дял първи, 1954, с. 91; Ст. Стоянов. Граматика на българския книжовен език. С., 1964, с. 166, 168, 174, 254.

[34] К. Мирчев. За съдбата на турцизмите в български език. — Изв. Инст. за бълг. език, 1952, кн. 2, с. 117—127; Съпротивата на българския език срещу насилствената турска асимилация. — Бълг. език, 1953, кн. 3, с. 209—215; Ст. Стефанов. Към въпроса за значението на наставката *-джия*. — Бълг. език, 1962, кн. 4, с. 326—329; М. Mollova. Études phonétique sur les trucismes en bulgare. — Linguistique balkanique, 1967, XII, 115—154; Относно ориенталските заемки в „Български тълковен речник“. — Бълг. език, 1964, кн. 1, с. 534—539; М. Москов. Общи по произход турски заемки в балканските езици. — Бълг. език, 1964, кн. 2—3, с. 186—190; М. Стайнова. За пейоризацията на турцизмите в българския език. — Бълг. език, 1964, кн. 2—3, с. 183—186; М. Рачева. Ориенталски заемки в български език. — Бълг. език, 1971, кн. 5, с. 461—462; 1972, кн. 1—2, с. 104—105; 1974, кн. 3, с. 254—257; 1976, кн. 1—2, с. 108 и 109 и М. Лакова. Цит. съч.; Хр. Първев. Цит. съч. и др.

промени са свързани функционално със семантиката на думите, а така също и със словообразователните изменения, те могат да бъдат разгледани самостоятелно, като асимилация на формата независимо от семантиката.

II. СЪЩНОСТ НА ЛЕКСИКАЛНОТО ЗАИМСТВУВАНЕ

Лексикалното заимстване е начална степен на чуждоезиковото влияние, което може да бъде последвано и от влияния в областта на фонетиката, морфологията и синтаксиса.[35] При езиковия контакт взаимодействието протича не само на лексикално равнище. То може да обхване и други равнища на езика, в резултат на което се стига до дълбоки структурни изменения на езиковите системи.[36] Въпреки че на пръв поглед лексикалното заимстване е най-открито и достъпно за наблюдения и анализ, това съвсем не означава, че то представлява прост, механичен процес на мигриране на думи от един език в друг. Напротив, лексикалното заимстване е сложно езиково явление, тъй като в много редки случаи думите преминават от един език в друг в непроменен вид по звуков състав, морфологична форма и лексикално значение. Процесът на заимстването включва не само структурното уподобяване на един модел на построяване на думата с друг, но и включването на заемката в семантичната система на приемащия език, закономерното изменение на звуковия ѝ облик в съответствие с фонологичната система на езика-приемник, придобиване на нови граматически форми и др. Без тези изменения лексикалните заемки в много случаи биха предизвикали сблъсък, „катаклизъм" в приемащия език. Този „катаклизъм" се преодолява несъзнателно от носителите на езика-приемник. Когато простото подражание на чуждата дума не е достатъчно, за да се включи в системата на езика, носителите на заимстващия език търсят някакво компромисно решение, търсят начин да я подчинят на своите езикови навици. В някои случаи приспособяването може да приеме доста странни и причудливи форми, особено когато се има пред вид, че в условията на битовото общуване (заимстването става от реч в реч) не са липсвали случаи на недоразбиране, на неразграничаване на някои от заимстваните лексикални единици. И все пак трябва да се подчертае, че процесът на адаптиране не се е извършвал хаотично. В него ясно проличават определени закономерности и тенденции, тъй като носителите на заимстващия език, казано най-общо, са извършвали „лингвистично съпоставяне на двата езика"[37].

Макар че думата се заимства преди всичко като номинативна единица, като „материална ценност", нейното усвояване винаги е съпроводено с подчиняване на онези правила, които са присъщи за една или друга

---

[35] Л. П. Крысин. Иноязычные слова в современном русском языке. М., 1968, с. 19.

[36] Известна е тезата в нашата езиковедска литература, че преосмислянето на глаголните форми на стария перфект за изказване на действия, на които говорителят не е бил непосредствен свидетел, т. е. възникването на преизказното наклонение, а така също и на миналите несвършени причастия става под влияние на турски език, който притежава напълно идентични глаголни форми, вж. К. Мирчев. За съдбата на турцизмите в български език. — Изв. Инст. за българ. език, 1952, кн. II, с. 117—127.

[37] Э. Хауген. Процес заимствования. — Новое в лингвистике, вып. VI. М., 1972, с. 351.

част на речта в приемащия език. В процеса на заимстването се проявяват две противоречиви тенденции:

1) заимстваната дума, която е носител на морфологичните белези на езика-източник, се стреми да запази своята структура, своята изконна природа;

2) езикът, в който прониква думата, се стреми да я подчини на своята система, на своите правила.[38]

В резултат от действието на тези две противоположни тенденции заетите думи търпят различни морфологични изменения — едни запазват морфологичната си структура, други я променят в по-малка или в по-голяма степен. Особено забележими са тези изменения при елементите, които съставляват формата на думата. Според И. Т. Яценко формата на думата „са начините за изразяване на граматическите значения и взетите заедно с тях граматически значения“[39]. Когато от един език в друг преминават голям брой думи, какъвто е случаят с ТЗ в български език, в процеса на лексикалното заимстване се различават два етапа: първият започва с морфологичната адаптация, която някои автори наричат формална адаптация[40], т. е. с подвеждането на думата под определен лексико-граматичен тип и с нагаждането ѝ към присъщите за него граматически категории — род, число, вид на глагола и др.; вторият етап, морфологичната асимилация, минава през различни суфиксални и префиксални изменения и завършва със словообразуване[41], т. е. заетите думи се превръщат в произвеждащи основи, които се свързват със суфикси и префикси от словообразователната система на приемащия език и така се стига до т. нар. хибридно словообразуване.

Процесът на асимилация включва и тези афикси — в нашия случай само суфикси, тъй като в системата на турски език префикси не съществуват, — които като съставна част на голям брой еднотипни заемки придобиват самостоятелност и активност в приемащия език. Те се свързват с домашни основи и се използуват за оригинално словообразуване (по този въпрос вж. по-нататък).

В процеса на лексикалното заимстване съществено значение има характерът на контактиращите езици. Колкото те са по-близки по структура (например български и руски), толкова заимстването се извършва по-лесно, и обратно — между езици с различна граматична структура то протича по по-усложнени пътища. Известно е, че според морфологическата типология турският език, както и всички тюркски езици принадлежат към т. нар. аглутинативни езици, за които е характерно „прилепването“ към корена на думата на еднозначни и еднотипни морфеми за изразяване поотделно на различни граматични значения (число, падеж, принадлежност и др.). Границите между морфемите в турската дума са ясни и някои автори сравняват нейната структура с броеница, в която след корена са

---

[38] И. Т. Яценко. Ассимиляция заимствованных имен существительных на уровне формально-грамматических показателей, сб. Исследования по грамматике и лексикологии. Киев, 1966, с. 85—94.

[39] Цит. съч., с. 85.

[40] Е. Э. Биржикова, Л. А. Войнова, Л. Л. Кутина. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Л., 1972, с. 178.

[41] П. Патев. Морфологична асимилация на френските думи в български език. — ГСУ, Фак. за западни филологии, 1971, с. 267.

нанизани множество суфикси: sev-is-tir-il-me-di-ler 'не им позволиха да се обичат', ev-ler-imiz-de 'в нашите къщи'[42] и др.

Българският език принадлежи към групата на флективните езици, за които са характерни разнотипни и многозначни афикси. Значението за мн. ч. например при съществителните имена от м. р. в български език може да се изрази с различни афикси: *-е* (мъже), *-и* (студенти), *-ове* (дворове), *-а* (крака), *-ища* (краища), *-овци* (дядовци), докато в турски език мн. ч. се изразява с единствения суфикс *-lar (-ler)*. Глаголната флексия в *чет-а* например е едновременно носител на граматическите значения за лице (1 л.), число (ед. ч.), време (сегашно) и наклонение (изявително), докато в турския глагол категориите лице, време, наклонение се изразяват от отделни афикси, срав. глагола *oku-yor-um* 'чета', в който наставката *-yor* е носител на граматическото значение за време (сегашно), а *-um-* за 1 л. ед. ч.

Характерно за структурата на думата във флективните езици е т. нар. фузия, т. е. тясно свързване, сливане на корена с афиксите, което понякога води до затруднения в определянето на границите между отделните морфеми. Различната морфологическа типология на българския и турския език подсказва, че процесът на лексикалното заимстване на ТЗ е протичал по по-усложнен начин.

III. МОРФОЛОГИЧНА АДАПТАЦИЯ И АСИМИЛАЦИЯ НА ТУРСКИТЕ ЗАЕМКИ — СЪЩЕСТВИТЕЛНИ

1. Адаптация към граматическата категория род

Сред ТЗ в български език най-многобройна е групата на съществителните имена. Този факт подкрепя известната в езикознанието констатация, че заимстването на езикови единици, принадлежащи към различни лексико-граматични категории, не се извършва равномерно. Е. Хауген в „Процес заимствования" привежда експеримента на У. Уитни, който в края на миналия век с помощта на специална скàла на заемките доказал, че от всички части на речта най-свободно се заимстват съществителните. Л. Ванков в изследването си „Към историята на италианските заемки в български език" също отбелязва: „Почти всички заети думи през изучавания от нас период (1762—1860, б. а., В. К.) са съществителни имена."[43] Същата констатация намираме и в цитирания труд на Л. Дероа: „Parmi les éléments du lexique ce sont naturlement les substantifs qui passent avec le plus d'aisance d'une langue à l'autre."[44] Превесът на съществителните имена сред заетите думи е във връзка с тяхната семантика — те навлизат в езика заедно с предметите и явленията, които назовават.

Основните признаци на съществителните имена в български език са род, число и определеност. Те са задължителни средства за морфологично

[42] Примерите са взети от Б. Симеонов, М. Москов, Ж. Бояджиев. Помагало по езикознание. С., 1971, с. 185 и от А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого языка. М.—Л., 1956, с. 8.

[43] ГСУ, Филолог. фак., 1956—1957, кн. 2, с. 220.

[44] Цит. съч., с. 339.

оформяне на категорията предметност в нашия език. Съществителните имена в турски език се определят от категориите число, падеж, определеност — неопределеност, принадлежност и пол (при одушевени предмети). ТЗС се заимствуват обикновено в тяхната основна форма — т. нар. основен падеж, за който е характерно отсъствието на специален суфикс. При преминаването им в приемащия език е било задължително приспособяването им към класифициращата[45] категория род, която не съществува в турски език.

Известно е, че в ед. ч. съществителните имена в български език притежават опозиции по род — мъжки, женски и среден. В съзнанието на българина граматичният род на съществителните се свързва „доста отчетливо с тяхната външна граматична форма или по-точно — с техния звуков завършък"[46]. Съществителните, които завършват на съгласна, по правило са от м. р. *(ден, стол, вестник)*, тези, които завършват на гласни *-а (я)*, са от ж. р. *(книга, маса, земя)* и на *-о, -е* — от ср. р. *(поле, село, дете)*. Невинаги обаче флексията е достатъчен критерий за разграничаването на рода (срв. *баща, пролет, дядо, такси, бижу)*. Граматическото значение за род се разкрива чрез способността на съществителните имена да се определят от прилагателни или причастия в м., ж. и ср. р. *(добър баща, слънчева пролет, стар дядо, ново такси)*. Това дава основание категорията род в български език да се разглежда като морфолого-синтактична категория[47].

Нека проследим как се е извършвала адаптацията на „безродовите" ТЗС към категорията род в български език. Най-многобройна е групата ТЗС, които приемат м. р. Те завършват на съгласна и гладко и леко преминават към групата на имената от м. р. като съществителни с нулева флексия, например:

армага̀н (armagan), *аршѝн* (arşin), *бадѐм* (badem), *бакъ̀р* (bakır), *батàк* (batak), *бòрч* (borç), *геврѐк* (gevrek), *гердàн* (gerdan), *гювѐч* (guveç), *гайтàн* (gaytan), *гергѐф* (gergef), *джòб* (cep), *дирѐк* (direk), *дувàр* (duvar), *дюкя̀н* (dükkân), *каймàк* (kaymak), *кадайѝф* (kadayif), *калѐм* (kalem), *казàн* (kazan), *килѝм* (kilim), *лàф* (laf), *памӳк* (pamuk), *перчѐм* (perçem), *первàз* (pervaz), *синджѝр* (zincir), *тавàн* (tavan), *туткàл* (tutkal), *ченгѐл* (çengel), *чувàл* (çuval), *чорàп* (çorap) и др.

ТЗС запазват в основни линии изконното си ударение. В турски език, по общо правило, то пада върху последната сричка на думата.

---

[45] А. А. Зализняк. Русское именное словоизменение. М., 1967, с. 31.
[46] Л. Андрейчин. Основна българска граматика. С., 1944, с. 121.
[47] В някои по-нови изследвания категорията род се третира само като синтактична категория. — Грамматика современного русского языка. М., 1970, с. 317—319; О. Г. Ревзина. Основные черты структуры грамматической категории рода. — Славянское и балканское языкознание, 1976, вып. II, с. 4.

Освен имена на предмети към тази група се отнасят и ограничен брой ТЗС за лица като *чирàк* (çırak), *пелтѐк* (peltek), *зевзѐк* (zevzek), *ергѐн* (ergen), *баджанàк* (bacanak), *келѐш* (keleş) и др. От ТЗС, които завършват на съгласна, не преминават към м. р. само тези имена, които означават лица от женски пол като kadın — кадъна, baldız — балдъза и др.

Без промяна на формата, въз основа на семантиката си, м. р. приемат и няколко ТЗС, които окончават на *-а*: *агà* (ağa), *пашà* (paşa), *кàлфа* (kalfa), *хòджа* (hoca) и др. Тяхното адаптиране по род става по аналогия на рода на българските имена за лица като *баща, слуга, воевода, юноша* и др. Не във всички случаи обаче придобиването на значение за род се извършва без промяна на първоначалната форма на ТЗС. Така напр. съществителните имена за лица от мъжки пол, които в турски език завършват на *-и, -ъ, -у*, претърпяват финална деформация поради невъзможността да се оформят с този завършък като съществителни от м. р., задължителен в случая. Модификацията се изразява в уеднаквяване — чрез субституция — и удължаване на техния финален завършък: *-и, -ъ, -у* преминават в *-ия* и така, по аналогия например на *съдия*, те се оформят като съществителни от м. р., срв.

бекрùя (bekri),	*комщùя* (komşu),
валùя (vali),	*мющерùя* (müşteri),
гидùя (gidi),	*терзùя* (terzi),
даалùя (dağlı),	*харамùя* (harami),
кадùя (kadı),	*челебùя* (çelebi) и др.

Приведените примери показват, че при адаптацията към категорията род се проявява стремеж към структурно уподобяване и затова някои заемки търпят по-сложни промени, за да се нагодят към определен тип Такава промяна например е претърпяла ТЗС *сайбия* от начална форма sahip. Тя се е адаптирала в изафетната си форма sahibi с преход на h в й. Такива случаи, разбира се, са по-редки.

Модификация, аналогична на посочената при *валùя, кадùя* и под., търпят и значителен брой агентивни ТЗС, свързани най-често със стари, вече изчезнали занаяти: *абаджùя, арабаджùя, калайджùя, керванджùя* и др. По принцип чуждоезичната дума от гледна точка на своята словообразователна структура е нечленима[48], т. е. загубва способността да се разчленява на съставните си морфеми така, както би могла да се разчлени в езика-източник. Има случаи обаче, когато в заимстващия език нахлуват голям брой думи, в структурата и семантиката на които ясно се открива еднородност; в резултат възникват условия за морфемен анализ на тези думи. Така в ТЗ — производни съществителни за деятелни лица, лесно се отделят суфиксът *-джи-я* (след гласни и звучни съгласни) или неговата разновидност — *-чи-я* (след беззвучни съгласни). Побългареният с флексия *-я* суфикс *-джи-я (-чи-я)* обобщава в себе си всички варианти на съответния суфикс в турски език, действуващи по закона за вокалната хармония:[49] *-сі (джи), -çі (чи), -сы (джъ), -çы (чъ), -су (джу), -çу (чу), -сӱ (джю), -çӱ (чю)*, например:

[48] Е. Э. Биржикова и др. Цит. съч., с. 223.

[49] Законът за хармонията на гласните в турски език се изразява в това, че съставът на гласните във всяка дума се определя от типа на гласната в коренната сричка, напр. *bey (бей) — beyler (бейове), at (кон) — atlar (коне)*, т. е. гласните са или само предноезични или задноезични.

арабаджѝя (arabadcî), *катранджѝя* (katrancı),
абаджѝя (abacı), *кафеджѝя* (kahveci),
бояджѝя (boyacı), *кундурджѝя* (kunduracı),
геврекчѝя (gevrekçi), *кираджѝя* (kiracı),
даракчѝя (tarakçı), *памукчѝя* (pamukçu),
дюкянджѝя (dükkâncı), *папукчѝя* (pabuççu),
занаятчѝя (sanatçı), *топчѝя* (topçu),
калпакчѝя (kalpakçı), *халваджѝя* (helvacı),
кебапчѝя (kebapçı), *чалгаджѝя* (çalgıdcı).

При ТЗС на *-джия (-чия)* ударението се запазва върху суфикса. В турски език всички производни, образувани по суфиксалния начин, носят ударение върху суфикса.

В отделна група за лица от мъжки пол, които завършват на съгласна, се обособяват тези, които се адаптират към категорията род, като приемат към основата си субстантивния суфикс *-ин*:

бакàлин (bakkal), *налбàнтин* (nalbant),
бекя̀рин (bekâr), *пазвàнтин* (pazvant),
бабаѝтин (babayiğit), *пехливàнин* (pehlivan),
гавàзин (kavas), *хамàлин* (hamal),
дюлгѐрин (dülger), *гяу̀рин* (gâvur),
касàпин (kasap), *хайду̀тин* (haydut) и др.

Суфиксът *-ин* в структурата на ТЗС в съвременния език не е стабилен — той отпада в някои думи и се стига до дублетни форми: *еснаф* и *еснафин, бекяр* и *бекярин, дембел* и *дембелин, чифут* и *чифутин* и др. При ТЗС на *-ин,* както и при ТЗС на *-ия, -джия (-чия),* формалната адаптация се съпровожда с увеличаване, удължаване на т. нар. фонетическа дума, тъй като обемът на лексикалната единица се увеличава с една сричка.

Сред ТЗС за лица от мъжки пол, които на българска почва задължително трябва да се оформят като съществителни от м. р., ясно се открояват и субстантивните заемки, в структурата на които се разграничава суфиксът *-ли-я,* побългарена форма на турския суфикс *-li* и неговите варианти *-li, -lu, -lü,* действуващи по закона за вокалната хармония. Подобно на ТЗС със суфикс *-джия (-чия)* и имената на *-ли-я* на българска почва търпят удължаване — приемат финално *-я,* което придобива функция на флексия и подпомага граматическото оформление на думите — съществителни от м. р., ед. ч., например:

акъллѝя (akıllı), *късметлѝя* (kısmetli),
атлѝя (atlı), *мираклѝя* (meraklı),
даалѝя (dağlı), *паралѝя* (paralı),
касабалѝя (kasabalı), *шубелѝя* (şupheli).

В българската граматична литература суфиксът *-лия* се разглежда предимно при ТЗП[50], и по-рядко при субстантивните ТЗ[51].

В някои случаи, например при *акъллѝя, късметлѝя, мераклѝя,* се наблюдава явлението транспозиция или конверсия[52], т. е. преход на лек-

[50] Ст. Стоянов. Цит. съч., с. 254.
[51] П. Калканджиев. Цит. съч., с. 251.
[52] Г. Г. Соколова. Транспозиция прилагательных и существительных. М., 1973, с. 5—133; I. Filipec, K otazce konverze a přechodu slovnich druhů v dnešni češtine. — Slovo a slovesnost, 1972, кн. 2, с. 22—129.

сикални единици от една лексико-граматична категория в друга, без да се създават фонетически нови единици (по-подробно за транспозицията като безафиксално словообразуване вж. при ТЗП). ТЗ *акъллѝя, късметлѝя, мераклѝя* имат двояко граматично поведение в езика — като съществителни (срв. *голям акъллия, страшен късметлия, стар мераклия*) и като неизменяеми по род прилагателни (срв. *късметлия човек, късметлия жена, късметлия момче*). Конверсионният процес при имената на *-лия* е отбелязан и в изследването на Ив. Кочев „Диалектни категории и типове при словообразуването на съществителното име". Тук авторът констатира, че турската наставка *-лия* не се среща само при субстантивни формации, но и при названия, които могат да бъдат схванати като прилагателни имена. Той привежда пример с *шубелѝя*, който може да означава не само 'страхливец', но и 'страхлив' *(голям шупелия* и *шупелия мъж)*.[53] Транспозицията като вид словообразуване е свързана пряко с речниковата обработка на някои ТЗС и ТЗП, което налага разглеждането на въпроса и в лексикографски аспект (вж. V част).

За да изчерпим ТЗС, които в българска среда се оформят като съществителни от м. р., ще се спрем на лексемите, образувани с твърде продуктивния турски суфикс *-лък* и неговите варианти *-лик, -лук, -люк* (тур. *-lık, -lik, -luk, -lük*). Те са: а) абстрактни имена — за прояви, състояния, качества, занаяти,[54] напр.:

бекярлъ̀к (bekârlık), *пазарлъ̀к* (pasarlık),
боллу̀к (bolluk), *пашалъ̀к* (paşalık),
достлу̀к (dostluk), *рахатлъ̀к* (rahatlık),
джебчилъ̀к (cepçilik), *серсемлъ̀к* (sersemlık),
еснафлъ̀к (esnaflık), *сакатлъ̀к* (sakatlık),
маскарлъ̀к (maskaralık), *фукарлъ̀к* (fukaralık),
ортаклъ̀к (ortaklık), *хаджилъ̀к* (hacılık).

б) по-рядко — конкретни имена, названия на предмети, напр.:

бохчалъ̀к (bohçalık), *хастарлъ̀к* (astarlık),
джамлъ̀к (camlık), *харемлъ̀к* (haremlik).
миндерлъ̀к (minderlık),

Полисемантичният формант *-лък* има и събирателно значение, което трябва да се има пред вид при речниковата обработка на лексеми като *бакърлъ̀к* 'много бакърени съдове заедно', *ваданлъ̀к* 'съдове, предмети от покъщнина', *шишелъ̀к* 'много шишета заедно' и др.

Прави впечатление, че на четирите варианта на турския суфикс *-lık, -lik, -luk, -lük* на българска почва най-често съответствува *-лък*. Той се среща и при ТЗС, които в изконната си форма съдържат *-lik* или *-luk*, срв. *джебчилъ̀к* — cepçilik, *харемлъ̀к* — haremlik и др. Поради тенденцията да се унифицират вариантите в един генерализиран суфикс *-лък*, лексемите като *достлу̀к, боллу̀к, комшулу̀к* по-скоро се схващат като морфологично нечленими, отколкото образувани с разглеждания суфикс. За лексикографската практика представляват интерес и фонетичните варианти като *серсемлъ̀к — серсемлѝк, дюшеклъ̀к — дюшеклѝк, мин-*

[53] Изв. Инст. бълг. език, 1970, кн. XX, с. 135.

[54] Ц в. В р а н с к а. Турските наименования на отвлечени понятия в езика на българския фолклор. — Изв. Инст. за бълг. език, 1952, кн. 2, с. 220—222.

дерлъ̀к — *миндерлѝк* и др., но на този въпрос се спираме специално в част V, посветена на лексикографската обработка на ТЗ. Словообразователната и фонетична вариантност е характерно явление за лексикалното заимствуване изобщо, докато настъпи процесът на нормализация в употребата на чуждите думи. По отношение на разглеждания суфикс явно е проявена тенденцията да се наложат формите с *-лъ̀к*. На този въпрос спира вниманието си и А. Гранес в статията си „Bulgare de L'est кахпелик, bulgare de l'Ouest капхелък“[55], в която търси обяснение на явлението в две посоки — фонетична — влиянието на турските диалекти, и морфологична — заемането на турския суфикс в български език под формата *-лъ̀к*.

Все във връзка с вариантността на лексикалните заемки ще приведем примери, когато една и съща ТЗС се адаптира по различен начин в новата езикова среда, срв. *еснàф* („Никола, скромен и стеснителен еснаф, чувствуваше как в душата му се надига тревога.“ — В. Геновска), *еснàфин* („По-хубаво е да си седиш настрана като мене — рече най-после той. Аз съм тежък чиляк, еснафин. Имам къща, челяд, диген.“ — П. Стъпов), *еснафлѝя* („На гробищата се стекоха и резбари, и зидари от Дебърско,. . . търговци и еснафлии от Битоля и Прилеп.“ — Д. Спространов), *еснафчѝя* („Ония от съсловниците (еснафчиите), които употребяват огън, ако не чистят и не поправят от време на време огнищата и комините на дюкяните. . . глобяват се с един до пет сребърни петака.“ — Ф. Перец, Ив. Гешов). Могат да се приведат и други примери: *бахчевàнин* и *бахчеванджѝя, балканджѝя* и *балканлѝя, гайдàр* и *гайдарджѝя* и др. Между тези словообразователни варианти започва своеобразна конкуренция, докато един от тях се наложи и измести другите от употреба.

И така, при ТЗС, които в български език приемат м. р., могат да се разграничат две групи: първата група обхваща непроизводни и производни ТЗС, които, без да търпят каквато и да било промяна в структурата си, „автоматично“ приемат м. р., напр. *кусу̀р* (kusur), *калъ̀ф* (kalıf), *калъ̀п* (kalıp), *агà* (ağa), *кàлфа* (kalfa), *пазарлъ̀к* (pazarlık) и др.; втората група обхваща ТЗС, които търпят частична промяна в структурата си — унифициране чрез субституция на краесловието и удължаване на фонетичния обем с флексия *-я*, напр. *комшѝя* (komşu), *терзѝя* (terzi), *акъллѝя* (akılli), *къ̀смetлѝя* (kismetli), *бояджѝя* (boyadci) или чрез прибавяне към основата на българския субстантивен суфикс *-ин*, напр. *бакàлин* (bakal), *хамàлин* (hamal) и др.

Женски род приемат ТЗС, които в изконната си форма завършват на *-а*. В приемащия език финалната гласна придобива функцията на флексия, което определя парадигмата на лексемата, срв.:

асмà (asma),	*парà* (para),
баклà (bakla),	*пачàвра* (paçavra),
баклавà (baklava),	*пастъ̀рмà* (pastırma),
бурмà (burma),	*сòпа* (sopa),
гàйда (gayda),	*софрà* (sofra),
гàрга (garga),	*тавà* (tava),
кънà (kına),	*торбà* (torba),

[55] Skandoslavika, 1973, т. XIX, с. 207—215.

кòфа (kofa), *чàнта* (çanta),
машà (maşa), *чорбà* (çorba),
мусакà (musakka), *чалмà* (çalma) и др.
макарà (makara),

Женски род приемат и ТЗС, които в езика-източник завършват на *-и, -ъ, -у, -ю*. На българска почва настъпва уеднаквяване на завършека на основата им — чрез субституция — и приемане на флексия *-я*, например:

бургѝя (burgu), *сергѝя* (sergi),
бурѝя (boru), *саксѝя* (saksı),
вересѝя (veresi), *туршѝя* (tursu),
гемѝя (gemi), *тепсѝя* (tepsi),
гюрултѝя (gürültü), *тапѝя* (tapu),
леблебѝя (leblebi), *чалгѝя* (çalgı),
ракѝя (rakı), *чаршѝя* (çarsı),
сейгѝя (saygi), *хавлѝя* (havlu),
синѝя (sini), *ютѝя* (ütü) и др.

Тук трябва да спомена и силно пейоративните ТЗС за лица от женски пол *брантѝя* (bragynty) и *шафрантѝя* (şırfıntı), по аналогия на които търпи модификация и *гювендѝя* (güvende). ТЗС, които окончават на съгласна и означават лица от женски пол, приемат финално *-а*, за да се оформят като съществителни от ж. р., срв. *кадѝна* (kadin), *балдѝза* (baldiz), *ханѝма* (hanim).

Отклонение от общата закономерност за приобщаване към ж. р. наблюдаваме при няколко ТЗС, които в природната си форма завършват на *-е* и вместо да се оформят като съществителни от ср. р., търпят финална модификация и се оформят като съществителни от ж. р., напр.:

кỳла (kule), *чешмà* (çeşme),
тѐнджера (tencere), *махалà* (mahalle),
чѐрга (çerge), *чѝзма* (çizme).

Причината за „отклоняването“ на тези ТЗС от ср. р. трудно може да се аргументира. Би могло да се потърси обяснението в характера на крайния вокал „*е*“, който в турски език има характер на широко „е“, близко по фонетична стойност до тясно „а“, поради което в български език посочените ТЗС биха могли да се оформят като съществителни от ж. р. на *-а*.

Най-гладко се извършва адаптирането към ср. р. В сравнение с ТЗС от м. и ж. р. най-малобройна е групата на заемките от ср. р. В езика-източник тези ТЗС завършват на *-е* и естествено преминават към групата на имената от ср. р., напр.:

гюллѐ (gülle), *кьосѐ* (köse),
гайлѐ (gaile), *лекѐ* (leke),
дайрѐ (daire), *лалѐ* (lâle),
дерѐ (dere), *мезѐ* (meze),
джезвѐ (cezve) *минарѐ* (minare),
заптие (zaptiye), *пердѐ* (perde),
кадифѐ (kadife), *пелтѐ* (pelte),
кафѐ (kahve), *рендѐ* (rende),
кечѐ (kece), *шишѐ* (şişe),
кюфтѐ (köfte), *чилѐ* (çile) и др.
кьошѐ (köşe)

Няколко ТЗС, назоваващи лица по тяхно характерно действие или признак, по родовата си характеристика могат да се отнесат към т. нар. общ род, който обединява в себе си значения за м. и ж. р. Общият род не е носител на самостоятелно граматическо значение, подобно на значението на м., ж. и ср. р. Той представлява условно означаване на група съществителни, с които могат да се назовават и мъже, и жени[56] (срв. *роднина, пияница, мижитурка, шушумига*). ТЗС от общ род също завършват на *-а*, напр. *будалà* (budala), *хайманà* (haimana), *хàйта* (hayta), *фукарà* fukara). В тълковните речници те се отбелязват като съществителни от м. и ж. р. В РСБКЕ *будала* носи граматическа бележка за съществително само от м. р., която не е точна (срв. голям будала и голяма будала, какъв будала и каква будала).

Родовата неустойчивост, която е характерна за началния стадий на лексикалното заимствуване, при ТЗС е минимална. Тя се наблюдава например при *карпỳз* (karpuz), *карпỳза*.

Адаптацията на ТЗС към граматичната категория род се е извършвала спонтанно и е следвала същите закономерности, които действуват и в български език при родовото оформление на имената — то се определя от семантиката (при имена на лица или животни) или от техните формални особености. При ТЗС, които търпят известна модификация, за да се нагодят към категорията род, е характерна тенденцията към морфологическа интеграция, към унифициране на завършека на думите.

2. Адаптация към граматичната категория число

Приспособяването на ТЗС към категорията род е свързано и с адаптирането им към граматичната категория число. В същност репрезентативната форма на заемката, определена вече по род, е едновременно и нейната форма за ед. ч., тъй като обикновено съществителните се заемат в ед. ч. ТЗС се освобождават от присъщите им в езика-източник начини за изразяване на мн. ч. чрез афиксите -lar, -ler[57] и се подчиняват на основните закономерности за образуване на мн. ч. в български език—те образуват форми за мн. ч., в които отсъствува опозиция по род, с помощта на флексия *-и* — за м. и ж. р. и *-та* при имената от ср. р., например:

долàп, -и,	*кадъ̀на, -и,*
кервàн, -и,	*саксùя, -и,*
кàлфа, -и,	*кюфтѐ, -та,*
комшùя, -и,	*дайрѐ, -та,*
торбà, -и,	*дерѐ, -та,*
чантà, -и,	*кьосѐ, -та.*

[56] Ст. Стоянов. Цит. съч., с. 196.

[57] Рядко срещаните в езика на художествената литература обръщения на *-лар, -лер* като *агалàр, гяурлàр, ефендилѐр, османлàр, ченгене лѐр* носят характер на чужди лексикални единици, изолирани от процесите на морфологическата адаптация. Интерес представлява формата за мн. ч. *агалари*, в чиято структура се откриват два форманта за мн. ч. — турски *-лар* и български *-и*. В същност граматическото значение за число се носи от българското окончание *-и*, а турският формант за мн. ч. *-лар* се е деграматикализирал (вж. М. Рачева. О морфологической адаптации османотурецких заимствований в балканских языках. — Балканско езикознание, 1977, кн. 1—2, с. 95) и се е превърнал в структурен, градивен елемент.

Образуването на формите за мн.ч. при някои ТЗС от м. р. е съпроводено с палатализиране на краесловните веларни съгласни, например *чирàк, -ци, ашùк, -ци, пазарлъ̀к, -ци* и др. ТЗС, които са се адаптирали към м. р. с помощта на суфикса *-ин*, в мн. ч. загубват този суфикс, например *хамàлин — хамàли, касàпин — касàпи, чапкъ̀нин — чапкъ̀ни.*

Едносричните ТЗС образуват мн. ч. със сложната флексия *-ове*, характерна за едносричните съществителни в съвременния ни език:

бъ̀рч — бъ̀рчове,	*кѐф — кѐфове,*
дѐрт — дѐртове,	*кя̀р — кя̀рове,*
джъ̀б — джъ̀бове,	*ша̀л — ша̀лове.*

Освен формите за т. нар. „немаркирано“ мн. ч. някои едносрични и многосрични ТЗС образуват и втори форми за мн. ч., които Г. Аронсон определя като „маркирано, експресивно[58] мн. ч., например:

дѐрт — дѐртове — дѐртища,	*хàн — хàнове — хàнища,*
гъ̀л — гъ̀лове — гъ̀лища,	*кахъ̀р — кахъ̀ри — кахъ̀рища,*
кя̀р — кя̀рове — кя̀рища,	*пазàр — пазàри — пазàрища.*

ТЗС от м. р., които завършват на съгласна, се подчиняват без изключение и на правилото за образуване на специфичната за български език бройна форма за мн. ч., когато се определят от числително бройно: *три казàна, два джъ̀ба, пет дюкя̀на* и др.

Единични са случаите сред ТЗ, когато съществителните имат форми само за ед. ч., например *чъ̀п*, или само за мн. ч., напр. *шалвàри, потýри* (по аналогия с *гащи*), *букаи.*

3. Адаптация към граматичната категория определеност

ТЗС задължително се подчиняват и на правилата за членуване на съществителните в български език. Механизмът на тази адаптация се съпровожда с тяхното „освобождаване“ от възможността да изразяват три типа състояние от гледна точка на категорията определеност — неопределеност в турски език — неутрално, неопределено и определено (например неутрално състояние: *at* — кон; неопределено състояние: *bir at* — един кон, някакъв кон; определено състояние: *bu at* — този кон). В новата езикова среда ТЗС от м. р. се приобщават към категорията определеност, като приемат определителния член *-а, -ът* — при имена, завършващи на съгласна, и личната членна форма *-та* — при имена на *-а (-я)*, например:

султàн, -а, -ът,	*боклукчúя, -та,*
калъ̀ф, -а, -ът,	*бозаджúя, -та,*
зюмбю̀л, -а, -ът,	*кебапчúя, -та.*

При ТЗС, както и при заемки от други езици, преобладава твърдата, непалатална членна форма *-а, -ът*, тъй като чуждите думи се заемат с непалатален завършък (срв. *социалист, комунист, командир, пеньоар, будоар* и др.). Меката, палатална членна форма *-я, -ят* се среща само при малък брой нелични имена, които завършват на *-й*, например:

---

[58] Г. Аронсон. Цит. съч., с. 68; С. Спасова-Михайлова. За произхода и характера на множествената форма на -(ищ)а в съвременния български език. — Изв. Инст. за бълг. език, 1962, кн. VIII, с. 371—383.

сарàй, -я, -ят,
колàй, -я, -ят,
шибдй, -я, -ят и др.

Членна форма *-я, -ят* при ТЗС, оканчващи на съгласна, се среща само в някои диалекти (например в Югоизточна България — *тютюня, катрàня, кибрàта*), за които е характерно омекотяване на крайния консонант. Заслужава да се отбележи членуването на някои ТЗС — лични имена на *-джия (-чия)* с член *-ят* вместо с редовната форма *-та: бояджàят* вм. *бояджàята*. Такива членувани форми откриваме в езика на Вазовите съчинения: Дойде си в отпуск за Великден едничкият войник от селцето. . . — Де аскерлият да го видя („Дядо Йоцо гледа"). Тази членна форма има също диалектен характер и е резултат от контаминацията на флексията *-я* и членната форма *-ят*. Според нас тази членна форма при имената на *-джия (-чия)* не трябва да се отразява при граматичните словоформи на съответните заглавни думи (както това е направено при *аскерлàя* в РБЕ), тъй като по принцип в тълковните речници се регистрира само нормативната членна форма на *-а, -ът (-я, -ят)*.

Въпреки ограничения характер на случая заслужава да се спрем и върху членуването на ТЗ *байрактàр* (bajraktar), която по краесловие формално съвпада с българските деятелни имена на *-ар*, например *овчàр, млекàр, обущàр*; при членуването те възстановяват мекостта на крайния съгласен звук и приемат палатален член *-я, -ят*. Известно е, че в старобългарски език суфиксът *-арь* е съдържал мек консонант пред крайния еров вокал. Днес, дори и в най-нови образувания със суфикс *-ар*, наследник на *-арь*, тази мекост се възстановява.[59] Тъй като в *байрактар*, която се заема като цялостна морфемна единица, краесловието *-ар* не е българският суфикс *-ар*, заемката трябва да се членува с непалатален член *-а, -ът*. Финалният консонант в *байрактар* не е исторически мек, следователно в съвременния език не може да възстанови мекостта си. Ето защо членуваната форма *байрактаря, -ят*, която се препоръчва от българските речници[60], смятаме за немотивирана. Както при *бекяр* (бек'ар), която също съдържа краесловие *-ар*, е посочена непалатална членна форма *-а, -ът*, така и при *байрактар* определителният член трябва да бъде *-а, -ът*. Във фонетично отношение ТЗС *байрактàр, бекяр, ахтàр, хъстàр, дувàр, бунàр* и др. са напълно равностойни, а това налага и тяхното еднотипно непалатално членуване.

Членуването на ТЗС от ж. р. и ср. р. се извършва напълно „автоматично" — с член *-та* за ж. р. *(каймàта, мусакàта)* и член *-то* за ср. р. *(лалèто, мезèто)*. В мн. ч., аналогично на българските съществителни, ТЗС от м. и ж. р. приемат член *-те (куршýмите, парàте)*, а от ср. р. *-та (пердèтата, кòпчетата)*.

---

[59] Б. Симеонов. Произход и правопис на наставката *-ар* в съвременния български книжовен език. — Българ. език, 1968, кн. 2—3, с. 250—252.

[60] Вж. РСБКЕ; Правописен речник на българския книжовен език. С., 1965; П. Пашов, Хр. Първев. Правоговорен речник на българския език. С., 1975.

4. Адаптация към звателната форма в български език

Известно е, че в български език звателни форми съществуват само при съществителните от м. и ж. р. в ед. ч. На тази закономерност се подчиняват и ТЗ: съществителните от м. и ж. р. образуват по правило звателни форми с флексията *-о*, например:

агà — àго, *кадѝна — кадѝно,*
калпазàнин — калпазàнино, *балдѝза — балдѝзо,*
ахмàк — ахмàко, *брантѝя — брантѝйо,*
керванджѝя — керванджѝйо, *шафрантѝя — шафрантѝйо.*

Изключение представляват ТЗС, които образуват звателна форма с флексия *-е*, например *ддст — ддсте.*

Както при думите от домашен произход, така и при ТЗС звателната флексия остава винаги безударна. Отклонение от общото правило за образуване на звателна форма в български език наблюдаваме при някои ТЗС, които, употребени като обръщения, не приемат специална флексия, а само променят ударението си — от последната сричка то минава върху първата, срв. *аркадàш* — в обръщение *àркадаш, аратлѝк* — в обръщение *àратлик.* Тази особеност трябва да намери отражение в речниковата обработка на тези ТЗС. При ТЗС на *-джия (-чия)* са възможни две звателни форми, например *балканджѝйо, чорбаджѝйо,* образувани по български образец, и *балканджѝ* и *чòрбаджи,* които са под влияние на турски език. Форми като *балканджѝ, чорбаджѝ, хаджѝ, ахчѝбаши, делѝбаши* и др. се използуват не само като обръщения, но и при титулуване на лица, срв. *чорбаджи Йордан, хаджи Смион, балканджи Йово* и пр.

Спряхме се накратко върху звателните форми на ТЗС от м. и ж. р. ед. ч., за да изтъкнем, че процесът на т. нар. формална адаптация обхваща не само основните граматични категории — род, число, определеност, но се простира и върху по-ограничени форми в граматичната система на езика, каквато е например звателната форма в български език.

5. Асимилация на турските заемки съществителни

След адаптацията на ТЗС към основните граматични категории — род, число, определеност, които характеризират съществителните имена в нашия език, настъпват условия за „аклиматизирането“ им на българска почва, т. е. за възникването на нови словообразователни връзки и процеси между заемките и домашните думи. Интензивността на този процес се определя, от една страна, от количеството и употребата на заетите думи и, от друга страна, от активността на словообразователната система на приемащия език.

От съществено значение е и морфологичната структура на думата в езика-източник и в приемащия език. Както в български, така и в турски език думата търпи натрупване на повече суфикси. Турските думи могат да приемат по-богати в количествено отношение суфикси, което е във връзка с аглутинативния характер на езика. Най-съществената разлика между морфологичната структура на българските и турските думи е отсъствието на префикси в строежа на турските думи, докато структу

рата на българските думи понася леко и естествено „натоварване“ с един, два, три префикса (срв. гледам, раз-гледам, до-раз-гледам, по-на-гледам, из-по-на-гледам).

Включването на част от ТЗС в системата на българското словообразуване и появата на производни, които образуват речниково гнездо, е показател за тяхното пълно усвояване в приемащия език.[61] Асимилираните ТЗС се подчиняват на словообразователните закономерности в българския език. От съществителните имена в нашия език се образуват главно прилагателни, съществителни и глаголи. Същите словообразователни възможности придобиват и ТЗС. Те се превръщат в структурен и семантичен център на производните, възникнали на българска почва. Чрез словообразователен анализ ще посочим по какъв начин от асимилираните заемки се създават нови думи. Предпочита се словообразователният пред морфологичния анализ, тъй като нас ни интересува процесът на словопроизводството, а не морфемният състав на думите. Освен това тук се излиза от принципа, че по-голямата част от заемките са морфологично нечленими в новата езикова среда.[62] За да се разкрият словообразователните връзки, се използуват следните графични знаци:

а) съществително — с вертикална стрелка /↓/

б) прилагателно — с наклонена стрелка отляво надясно /↘/

в) глагол — с наклонена стрелка отдясно наляво /↙/

г) наречие — с хоризонтална стрелка[63] /⇄/

В едни случаи основната, словообразуваща дума е преминала от турски език заедно със свои производни — съществителни или прилагателни, които при графичното разкриване на словообразователните връзки отбелязваме в скоби. В други случаи ТЗС е преминала сама в приемащия език и образува производни само на българска почва. Нека приведем няколко примера:

---

[61] Н. С. Авилова. Слова интернационального произхождения в русском литературном языке нового времени. М., 1967, с. 7.

[62] Л. П. Крысин. Ступени морфемной членимости иноязычных слов. — Развитие современного русского языка. М., 1975, с. 227—231.

[63] Наречията, които са еднакви по форма с прилагателните на -ски, няма да отбелязваме.

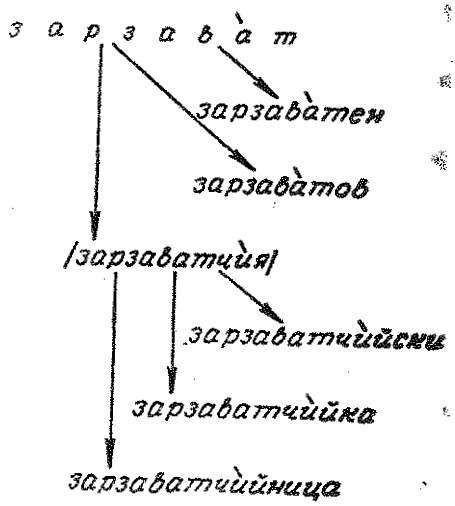
з а р з а в а̀ т
зарзава̀тен
зарзава̀тов
/зарзаватчѝя/
зарзаватчѝйски
зарзаватчѝйка
зарзаватчѝйница

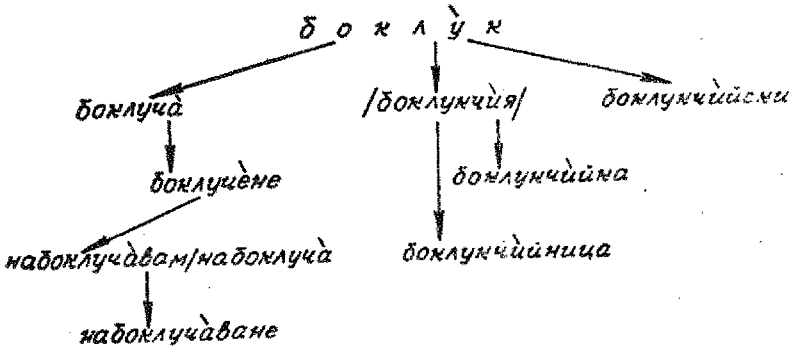
б о к л у̀ к
боклуча̀
/боклучѝя/
боклучѝйски
боклучѐне
боклучѝйка
набоклучава̀м/набоклуча̀
боклучѝйница
набоклучава̀не

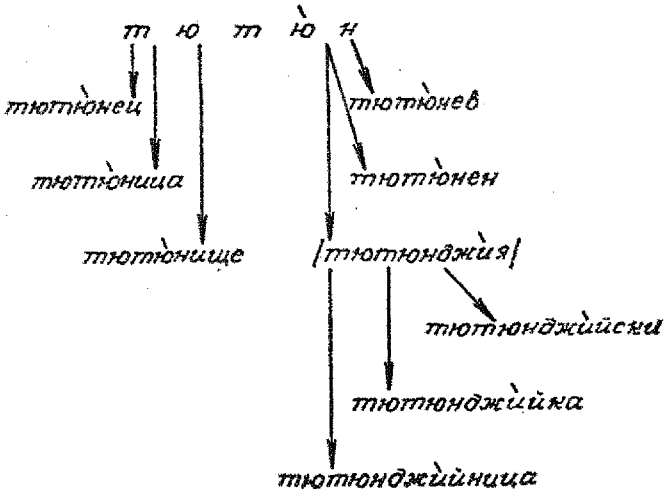
т ю т ю̀ н
тютю̀нец
тютю̀нев
тютю̀ница
тютю̀нен
тютю̀нище
/тютюнджѝя/
тютюнджѝйски
тютюнджѝйка
тютюнджѝйница

От примерите се вижда, че словопроизводството в тесния смисъл на думата, или морфологическото словопроизводство[64] (за разлика от композицията, конверсията или семантичната деривация), се осъществява главно по пътя на суфиксацията. Чрез прибавяне на български суфикси може да се промени не само морфологическата характеристика на произвеждащата основа, но се изменя или варира и нейното лексикално значение.

Освен суфиксацията в словопроизводството на ТЗС се наблюдава, макар и много по-ограничено, и префиксация, която е непозната за морфологическата структура на турските думи в езика-източник. Тя е показател за пълното побългаряване на ТЗС в български език. Префиксацията не е самостоятелен начин за образуване на нови думи, а е съчетана със суфиксацията, т. е. стига се до комбинирания начин на словопроизводство — суфиксално-префиксалния, например:

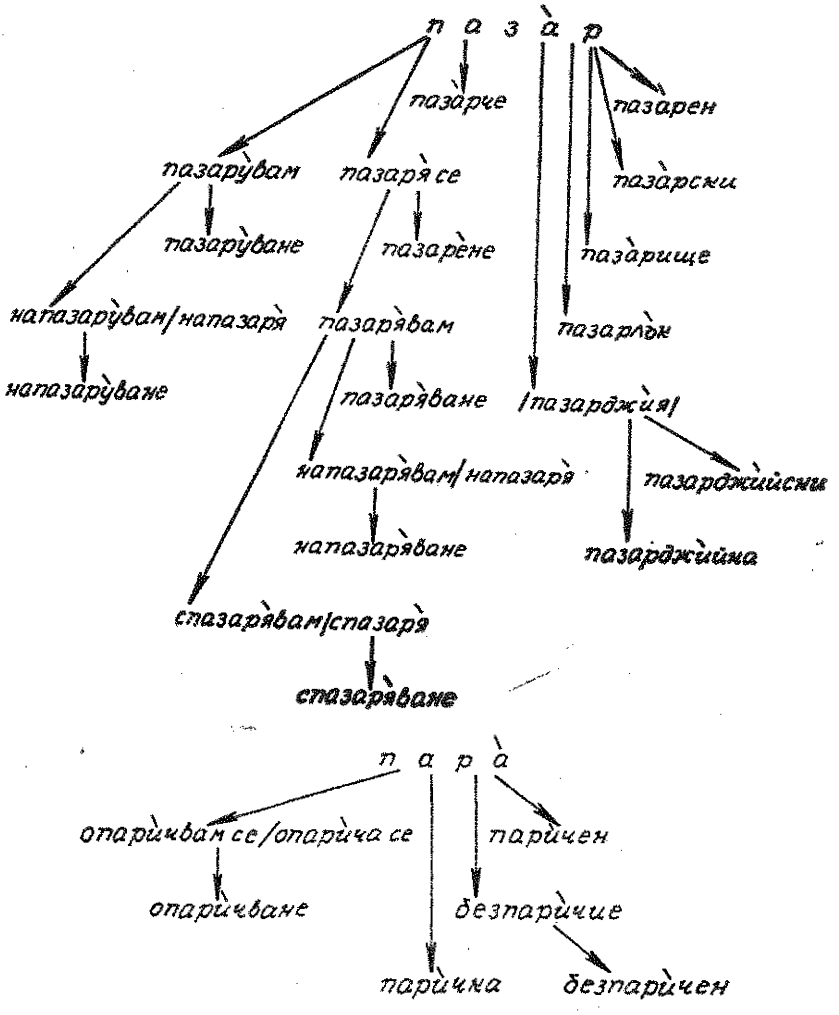

[64] M. Dokulil. Tvoření slov v češtine. Teorie odvozovani slov, I. Praha, 1962, p. 17—18; Н. М. Шанский. Русский язык. М., 1975, с. 229.

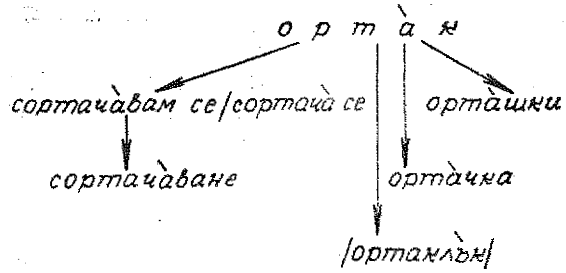

Приведените примери разкриват богатството от словообразователни връзки, които се създават при ТЗС на българска почва. Тук естествено възниква въпросът — кои ТЗС проявяват по-голяма словообразователна активност. Най-често това са съществителни от м. или ж. р. — названия на предмети, които се произвеждат, обработват, продават или чрез които се осъществява дадена дейност, или съществителни, означаващи място, където се извършва определена дейност. От тях на българска почва могат да се образуват съществителни имена за лица-жени, имена за място, абстрактни съществителни, означаващи занятие и по-рядко някакъв признак или състояние, съществителни за предмети и умалителни съществителни. Деривати на ТЗС в български език са и голям брой прилагателни, а така също и глаголи. Както вече отбелязахме, някои ТЗС преминават в български език заедно със свои производни, деривати на словопроизводството в турски език: имена за лица от м. р. със суфикс *-джия (-чия)*, имена за лица и прилагателни, образувани със суфикс *-лия,* и съществителни със суфикс *-лък*.

Нека приведем за илюстрация няколко примера:

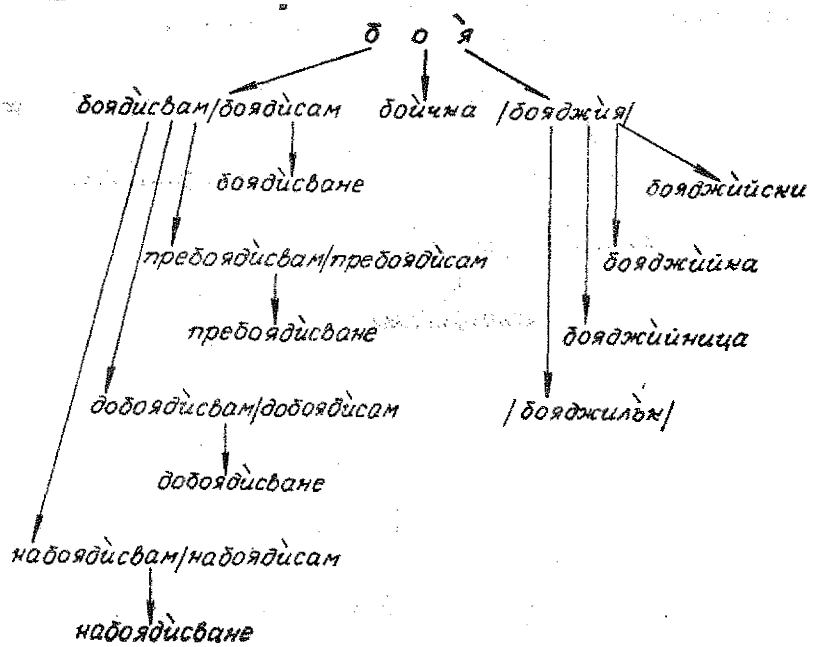

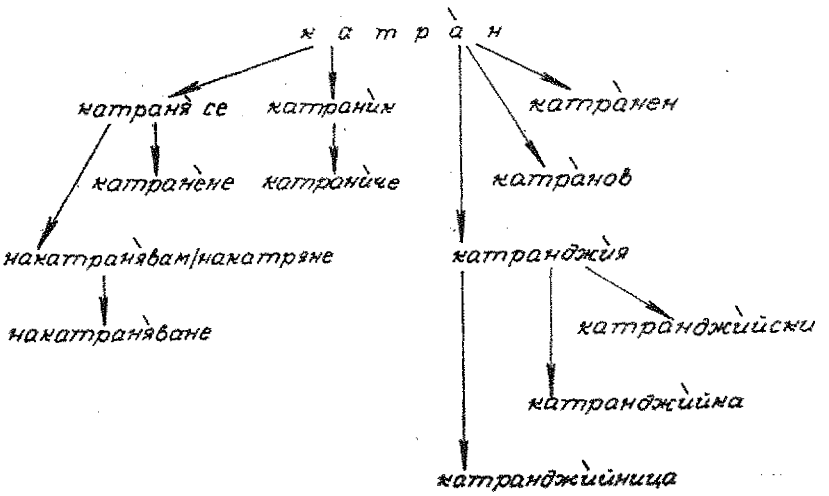
к а т р а н
катраня се
катранѝм
катрамен
катранене
катранѝче
катранов
накатраня̀вам/накатряне
катранджѝя
накатраня̀ване
катранджѝйски
катранджѝйка
катранджѝйница

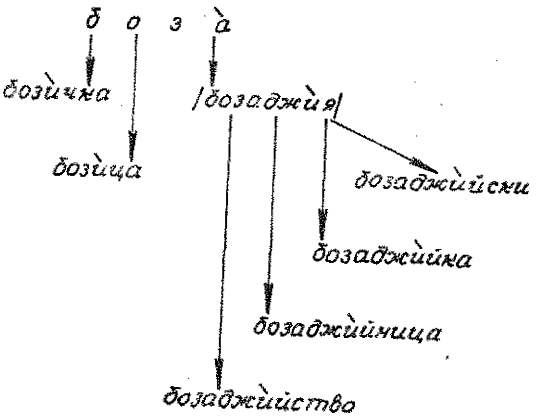
б о з а
бозѝчка
/бозаджѝя/
бозѝца
бозаджѝйски
бозаджѝйка
бозаджѝйница
бозаджѝйство

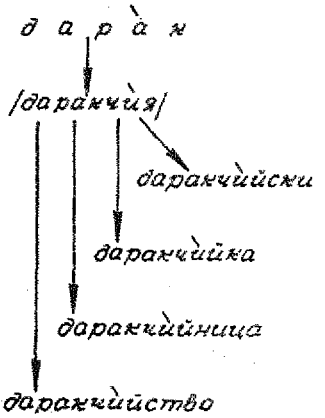
д а р а н
/даранчѝя/
даранчѝйски
даранчѝйка
даранчѝйница
даранчѝйство

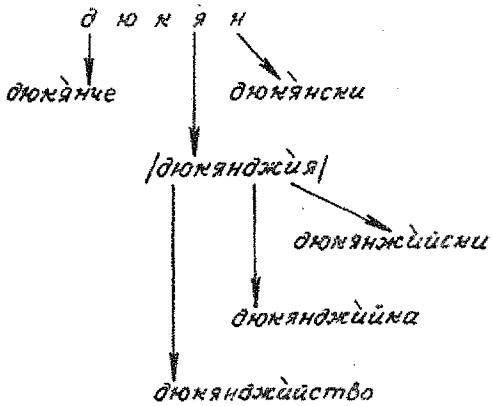

С по-ограничен словообразователен потенциал са ТЗС, които означават абстрактни понятия, като *акъл, късмет, мерак, сеир, зян, лаф* и др., например:

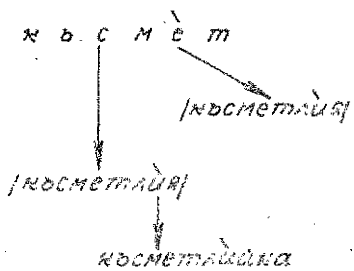

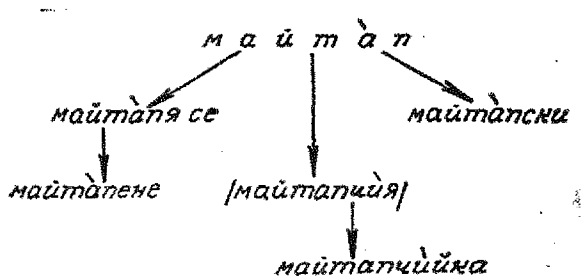

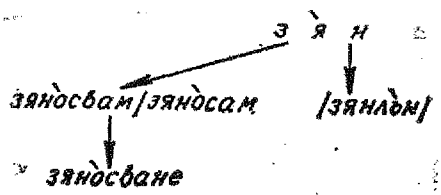

За да разкрием словообразователната динамика на ТЗС, които се превръщат в мотивиращи думи в българското словопроизводство, ще се

спрем поотделно на техните деривати — съществителни, прилагателни и глаголи. Най-напред ще посочим няколко деятелни имена за лица, образувани от турски основи с помощта на българския субстантивен формант *-ар*, например: т у х л а̀ р, ч и з м а̀ р, к и л и м а̀ р, г а й д а̀ р, ч е р г а̀ р. Много по-голям е броят на съществителните за лица от женски пол, образувани с помощта на суфикса *-ка* или с разширения суфикс *-джийка*. Ако изходната дума съдържа *-ин*, при образуването на съответно име от ж. р. той изпада и на негово място се прибавя *-ка*, например:

бака̀лка, *калпаза̀нка,*
бабаѝтка, *занаятчѝйка,*
бекя̀рка, *чорбаджѝйка,*
гяу̀рка, *ханджѝйка* и др.
есна̀фка,

Деривати на ТЗС са и субстантивни образувания, с които се назовават работилници, места, където се извършва дадена дейност. Те се образуват с помощта на суфикса *-ница*. Произвеждаща основа са обикновено деятелни имена на *-джия (-чия)* или лични имена със суфикс *-ин* (който също изпада), например:

ахчѝйница, *каса̀пница,*
бака̀лница, *тенекеджѝйница,*
бербѐрница, *сара̀чница,*
бакъ̀рджѝйница, *ракиджѝйница,*
бояджѝйница, *тухла̀рница,*
бозаджѝйница, *шкембеджѝйница* и др.

Единични имена за място от ср. р. са образувани със суфикс *-ище*, например *паза̀рище, тютю̀нище, ба̀рище*. Значителен е броят на деривати — абстрактни съществителни, образувани със суфикс *-ство*, който успешно е конкурирал и изместил турския формант *-лък* в книжовния език, например:

абаджѝйство, *ба̀баитство,*
бакъ̀рджѝйство, *еснафство,*
бояджѝйство, *ергѐнство* и др.

Много рядко ТЗС са базисни думи на съществителни за предмети или за вещества, например *катранѝк, тютю̀ница, гю̀ловица, джѝбровица* и др.

Към съществителните — производни на ТЗС — трябва да посочим и умалително-гальовните имена (nomina deminutiva). В езика-източник тази категория имена се образува с турския суфикс -cık, -cik, -cuk, -cük (след гласни и звучни съгласни) и -çık, -çik, -çuk, -çük (след беззвучни съгласни). В новата езикова среда ТЗС се подчиняват на българските закономерности за образуване на умалителни имена. Потенциалната възможност за тяхното образуване е много широка. В същност това е най-многобройната категория имена сред производните на ТЗС в български език.

ТЗС от м. р. образуват nomina deminutiva главно със суфикс *-че*:

калѐмче *салкъ̀мче,*
кана̀пче, *сандѐче,*
кафѐзче, *саха̀нче,*

дивàнче,
долàпче,
кайшче,
камшѝче,
мангàлче,
тàсче,
терлѝче,
чорàпче,
шàлче и мн. др.

По-рядко ТЗС от м. р. образуват умалителни със суфикс *-ец*, в резултат на което се получават словообразователни двойки, например *таратòрец* и *таратòрче, курбàнец* и *курбàнче, сутлящец* и *сутлящче* и др., които са семантично дефиренцирани.[65]

ТЗС от ж. р. образуват nomina deminutiva със суфиксите *-ичка* и *-ка*:

баклавѝчка,
гàйдичка,
кàничка,
тавѝчка,
бохчѝчка,
торбѝчка,
халвѝчка,
чешмѝчка,
макаркà,
саксѝйка,
синѝйка,
кесѝйка,
ракѝйка,
хавлѝйка,
тèнджерка и др.

Много по-ограничено ТЗС от ж. р. образуват умалителни имена със суфикс *-ица*, които също образуват двойки с дериватите на *-ичка*, например *баклавѝца* и *баклавѝчка, халвѝца* и *халвѝчка, бозѝца* и *бозѝчка, торбѝца* и *торбѝчка* и др.

ТЗС от ср. р. образуват умалителни имена със суфикса *-енце*, например:

дайрèнце,
джезвèнце,
джуджèнце,
кадифèнце,
кюфтèнце,
кòпченце,
лалèнце,
мезèнце,
пердèнце и др.

При някои ТЗС умалителните са единствените производни, които те образуват в нашия език и чрез тях се приобщават към процесите на българското словообразуване, срв. *армагàн — армагàнче, бакшѝш — бакшѝшче, аршѝн — аршѝнче, каймà — каймѝчка, кесùя — кесѝйка, тèнджера — тèнджерка, тепсùя — тепсѝйка, чекмеджè — чекмеджèнце* и др.

ТЗС са базисни думи и за образуване на прилагателни имена. Сред тях особено изпъкват относителните прилагателни, означаващи веществен произход, които са образувани с помощта на суфикса *-ен*. Изходните думи могат да бъдат ТЗС от м., ж. и ср. р., например:

бакъ̀рен,
басмèн,
кадифèн,
кеневѝрен,
кервѝзен,
кезàпен,
седèфен,
сусàмен,
тахàнен,
тӳхлен,
туткàлен,
маджӳнен и др.

По-ограничени са дериватите на ТЗС, които означават предназначение на определения от тях предмет, например *кафèн, ракùен, кибрѝтен, шарлàнен* и др.

[65] Хр. Пантелеева. Към семантиката на един тип умалителни съществителни в българския език. — Бълг. език, 1976, кн. 1—2, с. 120—123.

Втората наставка за прилагателни, към която ТЗС проявяват афинитет, е наставката за обща принадлежност *-ски (-жки, -шки)*, която се свързва главно с основите на ТЗС от м. р., например:

балкàнски, *майтàпски,*
бèйски, *катѝлски,*
ергèнски, *серсѐмски,*
панаѝрски, *чирàшки,*
пазàрски, *чифлѝшки,*
султàнски, *хайвàнски,*
тавàнски, *хайдýшки* и др.
комшѝйски,

Ако мотивиращите думи са ТЗС за лица, които съдържат в структурата си суфикс *-ин*, при образуването на съответното прилагателно с формант *-ски* суфиксът отпада, например: *бакàлски, бекѝрски, дюлгѐрски, касàпски, хамàлски* и др.

Много по-ограничен е броят на ТЗС, които образуват прилагателни със суфикса *-ов*, формант също със значение за веществен произход, например: *бадѐмов, чàмов, туткàлов, памѝдов, афидѝнов, рачѐлов* и др. Със същата наставка се образуват и притежателни прилагателни от ТЗС за лица: *àгов, бèйов, султàнов, кехаѝдов* и др. По-ограничен афинитет ТЗС като базисни думи проявяват към суфиксите: *-ест,* който означава подобие със съответния предмет, например: *чакъ̀лест, чадъ̀рест, чатàлест, чòрбест, шалвàрест, шкѐмбест, дъ̀рест, байрест* и др.; *-ав (-яв),* например: *боклучàв, кафя̀в, кьòсав, кѐляв* и др.

Понякога една и съща ТЗС става мотивираща дума на две, а понякога и на три прилагателни, например: *чòрбен, чòрбест, чорбалѝв, чорбалàт, кахъ̀рен* и *кахърлѝв, тютюнев* и *тютюнен, пазàрен* и *пазàрски* и др., което говори за тяхното формално и семантично приспособяване в условията на новата езикова среда, за нагаждането им към нуждите на лексикалната система. Това довежда до пълното им, органическо усвояване в приемащия език.

Стилистични опозиции образуват и прилагателни, от които едното прилагателно е дериват на ТЗС, образувано на домашна основа, а другото е пряка заемка от турски език, например: *гайтàнен — гайтанлѝя, дъ̀рест — доралѝя, кадъ̀рен — кадъ̀р,*[66] *берекѐтен — берекетлѝя, кахъ̀рен — кахърлѝя, чòрбен — чорбалѝя, шекѐрен — шекерлѝя* и др. Те разкриват тенденцията към побългаряване на ТЗ, което от своя страна довежда до стилистична диференциация на езиковите средства.

Трето място сред производните на ТЗС в български език заемат глаголите. Тук трябва да разграничим една немногобройна група глаголи (около трийсет), които са преки заемки от турски език, оформени на българска почва със сложната наставка *-дисам* (след беззвучни съгласни *-тисам*)[67]. Тя обединява в себе си три морфеми: *-ди (-ти)* е елемент от глаголната основа на минало свършено време в спрежението на турския глагол. В български език тя престава да бъде носител на темпорално значение и има само формално-структурен характер. Втората морфема

[66] Хр. Първев. Цит. съч., с. 526.

[67] На глаголите от турски произход — заемки в български език, е посветена цитираната статия на М. Лакова. Структура и значение. . .

в сложния суфикс *-дисам (-тисам)* е *-с-*. Тя е от гръцки произход[68], също от аористната основа на гръцкия глагол. Третата морфема *-а* е български словообразователен формант. С този сложен суфикс са оформени глаголите *боядѝсам* (на който в турски език съответствува инфинитивната форма b o y a m a k), *баялдѝсам (bayilmak), даврандѝсам (davranmak), кавардѝсам (kavarmak), калайдѝсам (kalaymak), кандърдѝсам (kandırmak), сайдѝсам (sayinmak), чалдѝсам (çalmak)* и др. Спираме се на тези преки ТЗ, които са характерни и за други балкански езици, за да ги разграничим от глаголите, образувани от ТЗС на българска почва с български словообразователни средства. Произвеждащите основи на ТЗС се свързват с разнообразни форманти от българския словообразователен инвентар за образуване на глаголи.

На първо място трябва да поставим наставката *-и,* с която са образувани следните глаголи:

инàт — инатя̀ (се), -иш (се),
майтàп — майтàпя (се), -иш (се),
маскарà — маскаря̀ (се), -иш (се),
пазàр — пазаря̀ (се), -иш (се),
резѝл — резиля̀ (се), -иш (се),
боклѝк — боклучà, -иш,
пердàх — пердàша, -иш,
туткàл — туткàля, -иш,
хесàп — хесапя̀, -иш,
пелтѐк — пелтѐча, -иш и др.

При някои от глаголните деривати настъпва палатализация на краесловните задноезични съгласни: *к* преминава в *ч, х* — в *ш,* срв. *боклѝк — боклучà, пердàх — пердàша.* Производните глаголи със суфикс *-и* нямат преки еквиваленти в турски език. Техните съответствия са съставни глаголи, образувани от спомагателните глаголи *etmek* 'правя, върша' или *olmak* 'бивам, съм, ставам' и съществително и прилагателно, срв. *пазаря* и *pazarlik etmek, резиля* и *rezil olmak.*[69]

Друг суфикс, с който произвеждащите основи на ТЗС образуват глаголи, е *-ува-м,* например:

чирàк — чиракѝвам,
хамàл(ин) — хамалѝвам,
лàф — лафѝвам,
хайлàз — хайлазѝвам,
хайманà — хайманувам,
рахàт — рахатѝвам,
шегà — шегѝвам се,
ергѐн — ергенѝвам и др.

Единични глаголи са образувани от ТЗС със суфиксите *-е-я, -ка-м, -ира-м,* например *ергенѐя, заборчлѐя, закелевѐя, будàлкам, елпезѝрам* и др. В отделна група могат да се обособят глаголните деривати, образувани със суфикса *-ос-ам, -яс-ам,* чийто главен съставен елемент е *-с-* от аористната основа на гръцките глаголи[70]. И в този суфикс, както и в *-дисам (-тисам) -с-* е само градивен елемент. С този суфикс се образуват глаголи както от домашен произход (срв. *яд — ядосам, брада — брадясам, ръжда — ръждясам),* така и от ТЗС, например:

кънà — къндсам,
зя̀н — зяндсам,
дамгà — дамгдсам,
рендѐ — ренддсам,
сефтѐ — сефтдсам,
чаршàф — чаршафдсам,
бакъ̀р — бакъря̀сам,
рахàт — рахатя̀сам и др.

---

[68] Тази морфема се среща и в структурата на глаголите-заемки от гръцки език, вж. К. М и р ч е в. Историческа граматика на българския език. С., 1963, с. 76.

[69] Вж. по-подробно М. Л а к о в а. Цит. съч., с. 433.

[70] Л. А н д р е й ч и н. Гръцки глаголни наставки в българското словообразуване. — Бълг. език, 1966, кн. 4, с. 349—350.

Глаголните деривати на ТЗС се приобщават към парадигмата на българския глагол.

Направеният преглед на дериватите на ТЗС в български език — съществителни, прилагателни и глаголи — разкрива активността на българската словообразователна система, която подчинява ТЗ на своите закони и ги включва в процесите на домашното словообразуване. Приведените примери показват широката избирателна способност на ТЗС като произвеждащи основи по отношение на суфиксите от българския словообразователен инвентар. Това е един процес, който протича скрито и се обуславя както от формалната и семантична характеристика на произвеждащите думи, така и от семантиката на суфиксите[71]. Активна избирателна роля в този процес имат произвеждащите думи.

Дериватите на ТЗС, образувани с български словообразователни средства, престават да се възприемат като „чуждици". Както пише И. Будуен де Куртене, усвоената чужда дума, приела суфикси и окончания по аналогия на думите от домашен произход, престава да бъде чужда[72]. Тук трябва да изразим нашето несъгласие относно броя на ТЗ в РСБКЕ, посочен от М. Лакова[73]. Авторката определя една твърде голяма цифра на ТЗ в РСБКЕ — 1863, резултат от неточното интерпретиране на термина „турцизъм". Освен преките ТЗ М. Лакова очевидно е включила в количествената характеристика и техните деривати, създадени на българска почва, което излиза извън границите на лингвистичното понятие „турцизъм". В същност броят на преките ТЗ в РСБКЕ е около 850. В това число не са включени думи от арабски произход като *алкохо̀л, алка̀ли, алхѝмия* и др., които принадлежат към международната културна лексика и не са преминали в езика ни чрез посредничеството на турски език.

Както вече посочихме, по отношение на словообразуването ТЗС проявяват различна активност. Тя се определя и ограничава от лексико-семантични, морфологични и фонетични причини. Минимален е броят на ТЗС, които остават напълно изолирани от българските словообразователни процеси. Те са преминали в езика ни обикновено с производни, създадени в езика-източник, например *до̀ст — достлу̀к, кола̀й — колайлъ̀к, силя̀х — силяхлъ̀к* и др.

Богатата деривация на ТЗС в български език е доказателство, че лексикалното заимстване не е прост, механичен процес, не само преминаване на „езикова бариера" или битуване на съвкупност от чужди думи в друга езикова стихия. По своята същност това е един творчески акт на усвояване, на „превиване" на чуждия материал и подчиняването му на нов езиков механизъм. Крайните резултати се определят от силата на чуждоезиковото влияние и от степента на развитие на приемащия език.

---

[71] В. И. Максимов. Суффиксальное словообразование имен существительных в русском литературном языке. Л., 1975, с. 13—16.

[72] И. Бодуен де Куртене. Собранные сочинения. Т. I. М., 1963, с. 92—93.

[73] „Турцизмите в „Речник на съвременния български книжовен език" от стилистична гледна точка". — Бълг. език, 1972, кн. 1—2, с. 61—72.

* * *

Освен словопроизводство на базата на една дума при отделни ТЗС се наблюдава и друг начин на словообразуване, т. нар. композиция[74], т. е. образуване на думи чрез свързване на две основи. ТЗС образуват сложни съществителни с думи от домашен произход, с които се свързват с помощта на съединителна морфема *-о*. Ще приведем примери на сложни съществителни и прилагателни с компонент ТЗС — *тютю̀н, памȕк, шегâ* и др.

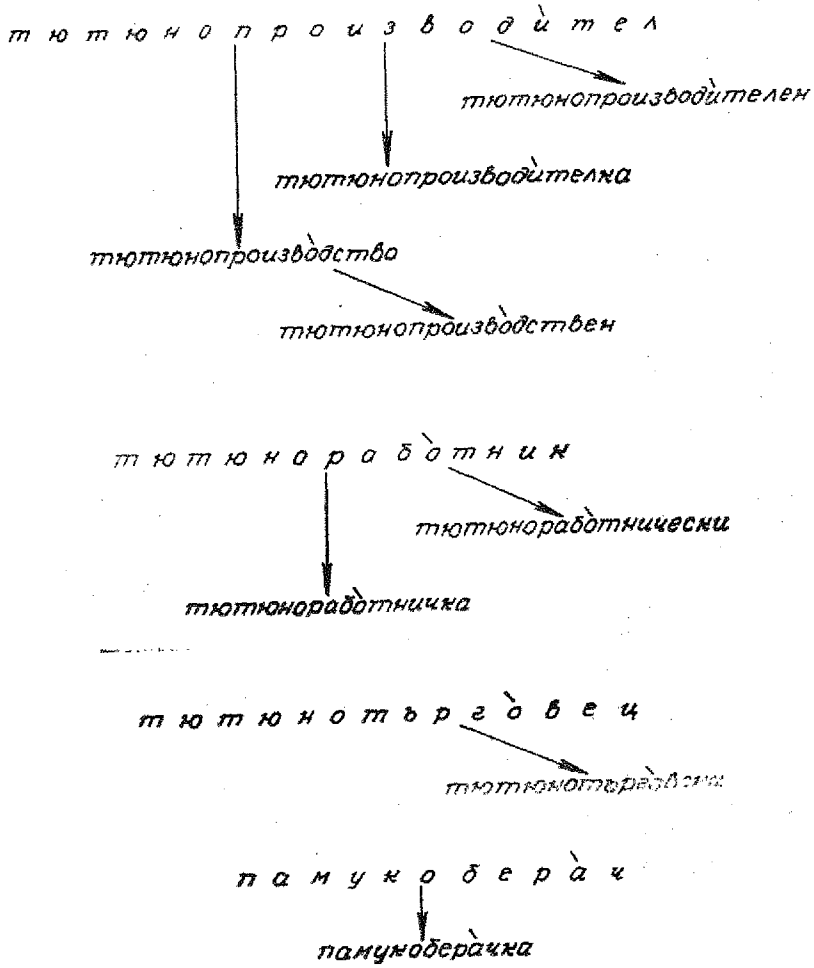

[74] M. Dokulil. Цит. съч., с. 66.

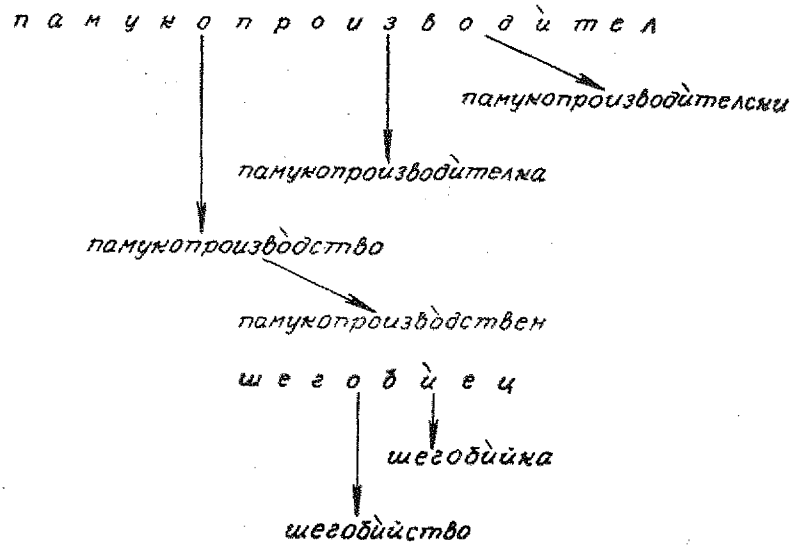

Сложни прилагателни образуват ТЗС *бакър, бадем, талаз* и др., например *бакъреночервен, бадемовиден, талазовиден* и др. Композицията като начин на словообразуване е застъпена твърде ограничено при ТЗС. Ние се спираме върху нея, тъй като смятаме, че тя е показател на пълното усвояване на съответните ТЗС в лексикалната система на езика.

Освен афиксалното словопроизводство и композицията при ТЗС е характерен и трети начин на словообразуване, за който вече споменахме, т. нар. транспозиция, т. е. създаване на нови думи чрез прехода на лексикални единици от една част на речта в друга без промяна на тяхната външна, морфологическа форма. Смятаме за по-целесъобразно обаче да разгледаме явлението при ТЗП.

6. Заимстване на турски субстантивни словообразователни елементи в български език

Преминаването на значителен брой ТЗС в български език през продължителен исторически период обяснява и заемането на някои структурни елементи от турски език. Известно е, че морфологията е една от трудно проницаемите сфери на езика, но това не изключва заимстването на отделни морфологични елементи[75]. В случая става дума за трайното установяване на някои турски суфикси в словообразователния инвентар на българския език. Не се отнася, разбира се, за пряко заемане на словообразователни средства. Заимстването на чужди суфикси и използуването им като градиво в приемащия език е възможно тогава, когато навлизат голям брой думи, еднакви по строеж и близки по значение. В тяхната структура ясно се отделя изходната основа и суфиксът.

[75] Вл. Георгиев. Заемане на морфологични елементи. — В: Сборник в чест на Ал. Т.-Балан. С., 1956, с. 199—200.

Така те се превръщат в образци за образуване на нови думи от домашна основа и възприетия чужд суфикс — т. е. стига се до хибридно лексикално новообразование.[76] Хибридните думи се образуват от домашна или станала вече домашна основа с добавка на чужд афикс — смесен вид словообразуване, повлиян от езиковата интерференция.

Кои турски афикси се осъзнават като форманти със самостоятелна словообразователна функция в българския език? На първо място трябва да поставим суфикса *-джия (-чия)*, един от най-продуктивните суфикси в турски език, който на българска почва се свързва главно с именни основи (много рядко с прилагателни и глаголи)[77] и образува деятелни имена за лица от м. р., например:

бàняджия,
билѐтаджия,
бàкаджия,
бюфетчѝя,
бѝдкаджия,
вàксаджия,
варджѝя,
въ̀ршàчкаджия,
латѐрнаджия,
лàвкаджия,
лимонàдаджия,
кѝфладжия,
сѐмкаджия,
сладолѐдаджия,
сòдаджия,
талѝгаджия,
панталонджѝя,
свирджѝя,
цѝркаджия и др.

През последните две-три десетилетия във връзка с бурното развитие на строителството у нас, с диференцирането и специализирането на в"довете трудова дейност в него възниква потребността от създаването на нови деятелни имена в български език. При образуването на тези имена широки възможности за съединяване както с основи от изконната българска лексика, така и с по-стари или по-нови заемки от френски, английски, италиански, немски и др. показва суфиксът *-джия (-чия)*, например:

асфàлтаджия
бòмбаджия,
бетонджѝя[78],
бòркаджия[79],
бъчòнкаджия,
вагонѐткаджия,
вагонджѝя,
вàлякджия,
гѝпсаджия,
гризучѝя[80],
канàвкаджия,
каналджѝя,
коминджѝя,
мозàйкаджия,
паркѐтаджия и
паркетчѝя,
пòмпаджия
плòчкаджия,
тунелджѝя,
трамвайджѝя,
фаѝнсаджия и др.

[76] И в. Л е к о в. Разпространение на един смесен вид на словообразуване в славянските езици. — В: Славистичен сборник. Езикознание. Т. I. С., 1958, с. 1—12; Словообразователни склонности на славянските езици. С., 1957, с. 46—47.

[77] Е. А. З а х а р е в и ч. Производные основы со значением лица в современном болгарском литературном языке. — Вопросы грамматики болгарского литературного языка. М., 1959, с. 137—147.

[78] Относно това хибридно деятелно име П. Патев изказва неправилното предположение, „че заемката е стара или че е възприета чрез посредничеството на друг език" (цит. съч., с. 292). В същност това е ново хибридно деятелно име, образувано на българска почва от френска основа *бетòн* и побългарения турски формант *-джия*.

[79] Рудничар, който работи с борка — рудничарска бормашина.

[80] Миньор, който със специален уред измерва количеството на газ гризу и други примеси във въздуха в галериите.

Тези агентивни съществителни са създадени по схемата на ТЗС — производни имена със суфикс *-джия (-чия)*. Това означава, че в системата на българското суфиксално словообразуване се е създал обособен словообразователен тип, резултат от лексикалното заимстване от турски език. В термина „словообразователен тип" тук се влага съдържанието, формулирано от В. И. Максимов в труда „Суффиксальное словообразование имен существительных в русском языке". Като прави критичен преглед на схващанията за същността на основната единица в словообразуването — словообразователния тип, той дава следното определение: суфиксалният словообразователен тип е схема на построяване на думите. Тази схема включва суфикс (с определено деривативно значение), който в съчетание с произвеждащата дума (основа), независимо от нейната лексико-граматична принадлежност, образува редица производни, характеризиращи се с лексико-граматично единство (с. 52—56). В. И. Максимов изключва като задължителен признак на словообразователния тип лексико-граматическото единство на произвеждащата основа, поддържан като релевантен признак от М. Докулил[81], И. В. Ковалик[82], В. Лопатин и М. Улуханов[83] и др. Определението на В. И. Максимов дава основание да се обединят в един словообразователен тип деривати с *-джия (-чия)*, образувани от основите на съществителни, прилагателни и глаголи, напр. *бетòн — бетонджѝя, скъ̀п — скъпчѝя, свѝря — свирджѝя* (срв. и *овцà — — овчàр, бръ̀сна — бръ̀снàр*).

Освен деятелни имена за назоваване на професии със суфикса *-джия (-чия)* се образуват и имена за лица по техен характерен признак, например участие в реакционни политически акции. Дериватите се отличават със силна пейоративна експресия, например: *превр̀àтаджия, шпѝцкомандаджия, пàлкаджия, шàйкаджия, погрòмаджия, потѐраджия, ỳраджия, лòзунгаджия, бỳнтаджия* и др.

Семантичен ред образуват и личните имена *двòйкаджия, трòйкаджия, четвòркаджия, петòркаджия* и *шестòркаджия*, означаващи лице — ученик или студент, който обикновено получава една от тези оценки.

Повишената валентност на суфикса *-джия (-чия)* се наблюдава в широки хронологически рамки. Субстантивни хибриди от този словообразователен тип откриваме както в езика на нашата художествена литература от последните десетилетия на миналия век, така и в нашата най-нова белетристика. Ще приведем като доказателство няколко примера от Ив. Вазов: *бàснаджия* — 'баснописец': „— Ами кой е този Мартинов? — попита поп Сребро. — Мартинов поетът, писателят бе — отговори докторът. — Баснаджият ли? — извика учудено поп Сребро." (т. XIII, с. 419); *календарджѝя* — 'издател на календари': „Не е календарджия, джанъм — каза майорът. Той е писател и поет, много талантлив." (т. IX, с. 41); *панòрмаджия* 'в миналото — човек, който носи и показва срещу заплащане панорама (сандъче с различни картини вътре, които се гледат през оптически стъкла): „Помня, бях на седем или осем години дете, когато в селото се разнесе чудата вест, че дошъл панормаджия." (т. VII, с. 177);

[81] Цит. съч., с. 202.

[82] И. В. Ковалик. Питания славянского именнокого словотвору. Львов, 1958, с. 8—9.

[83] Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, с. 39.

телеграфчѝя—'телеграфист': „— Аз разбрах, че старшият се бои да тури ръка на тебе, понеже не може да вярва онова, което му казва телеграфчият." (т. IX, с. 142)[84] и др.

Дериватите с *-джия (-чия)* се образуват и в съвременната езикова практика. Те са особено характерни за езика на писатели, които търсят колорита на разговорната реч,[85] например *таксиджѝя* — 'шофьор на такси': „— На един таксиджия му се случва да има работа с всякакви хора, но, да ви кажа, за пръв път срещам скица като вас." (Б. Райнов. Реквием за една мръсница. — Пламък, 1973, кн. 21, с. 35); *дрезѝнкаджия*—'човек, който управлява, кара дрезина': „Е, сега вече съм по-добре. През третата [седмица — б. а., В. К.] станах най-добрия дрезинкаджия." (К. Странджев. Храбростта да живееш. — Септември, 1971, кн. 2, с. 10); *писàлкаджия*—'служащ, чиновник': „Гледай го тоя!... Очилат адвокат, тарикат, писалкаджия." (Й. Хаджиев. Почивка на море. — Съвременник, 1975, кн. 1, с. 243); *кàтаджия* — 'служител в органите на КАТ': „— Вземи си една шепа балончета. Сутрин ще проверяваш пияни ли идат на работа [работниците — б. а., В. К.]. — Аз съм инженер, а не катаджия."; *дàпаджия* — 'шофьор, който работи в ДАП': „— Искаме инертни материали. Дападжиите возят, нашите се дърпат, времето било лошо." (Н. Джоков. За водата и за любовта. — Пламък, 1975, кн. 9, с. 57, 58—59) и др.

Едни от посочените тук агентивни имена със суфикс *-джия (-чия)* (например: *кàтаджия, дàпаджия,* се отнасят безспорно към т. нар. канонически думи[86], т. е. те са единици от лексикалната система на езика, а други имат характер на индивидуални словоупотреби, на оказионализми, т. е. те са единици на речта. Но, както изтъква Ю. С. Сорокин,[87] индивидуалното словообразуване и словоупотреба не само не противостои на общото, но в много случаи отразява и общи тенденции и закономерности в развитието на речниковия състав на езика.

Суфиксът *-джия (-чия)* на българска почва добива подчертана активност при образуване на имена по някаква особеност на характера на лицето. Такава семантика суфиксът притежава и в турски език (срв. *kavgacı — кавгаджия, kelepirci — келепирджия* и др.). На българска почва, вероятно поради засилената експресивност на форманта, неговото вторично значение се активизира. По традиция в граматичната ни литература разглежданият суфикс се свързва само с основното му значение — образуването на nomina agentis. Неговата диференцирана семантика, макар и бегло, се посочва за първи път в „Основна българска граматика" от Л. Андрейчин. Той отбелязва, че „освен занятие тази наставка може да означава и особеност на характера"[88]. Върху семантичния обем на суфикса *-джия (-чия)* специално спира своето внимание и Ст. Стефанов[89].

[84] Примерите от Ив. Вазов са ексцерпирани от неговите събрани съчинения в 20 тома. Изд. „Български писател". С., 1956—1957.

[85] За словообразователните хибриди с турски форманти вж. А. Гранес. Отношение Ивана Вазова к турцизмам в болгарском языке. — Studia Slavica, 1976, кн. XXII, с. 129.

[86] А. Г. Лыков. Современная русская лексикология (русское окказиональное слово). М., 1976, с. 4.

[87] Ю. С. Сорокин. Развитие словарного состава русского литературного языка 30—90 годов XIX века. М., 1965, с. 42.

[88] Цит. съч., с. 94.

[89] Вж. „Към въпроса за значението на наставката -джия". — Бълг. език, 1962, кн. 4, с. 326—329.

Той изтъква, че в съвременните словотворчески процеси вторичното значение на суфикса проявява тенденция да измести основното значение — за образуване на деятелни имена. Според него имената с *-джия,* които не означават професия, служат за изтъкване на отрицателно качество на лице. Нашите наблюдения показват, че тази констатация на Ст. Стефанов се отнася само за една част от дериватите с *-джия (-чия),* които образуват отделен семантичен подтип. При наличието на ясно изразен оттенък в словообразователното значение на суфикса даден словообразователен тип се разпада на семантични подтипове[90]. Такъв семантичен подтип образуват хибридните деривати:

скандалджѝя,
авàнтаджия,
плѝчкаджия,
интересчѝя,
алàрмаджия,
грàтисчия,
гуляйджѝя,
плѝмпаджия
банкѐтаджия,
комàндаджия,
подиграв чѝя,
хвàлбаджия,
любовчѝя,
скъпчѝя,
ефтинджѝя и др.

Посочените производни — nomina attributiva означават носители на отрицателни черти, прояви. Този пейоративен характер приемат и образуваните от тях прилагателни, срв. интересчийски, сметкаджийски, скандалджийски и т. н.

Все в рамките на nomina attributiva могат да се обособят в самостоятелен подтип деривати с *-джия (-чия),* в които суфиксът е носител на нов семантичен нюанс — изразява предпочитание или силна пристрастеност към нещо, което не винаги може да се квалифицира като отрицателно качество. С такава семантика са дериватите, образувани на българска почва:

кѝнаджия,
концертàджия,
тѐтаджия,
màркаджия,
вѝцаджия,
бѝраджия,
кàртаджия,
тàбладжия,
белѐтаджия,
мѐдаджия[91],
курѐртаджия и др.

Разграничаването на посочения нюанс в семантичния обем на суфикса *-джия (-чия)* подпомага по-прецизната лексикографска обработка на съответните лексикални единици. Тук ще посочим, че несъобразяването с този нюанс в семантиката на *-джия (-чия)* е довело до непълното тълкуване на някои речникови единици, независимо дали са преки ТЗ или деривати на българска почва, тъй като семантичното развитие на суфикса се отразява по един и същ начин върху тях. В РСБКЕ например лексемата *кафеджѝя* е изтълкувана само с едно значение: 'съдържател на кафене'. В същност това е остаряло значение на думата, а съвременните значения — 'продавач на мляно кафе' и 'човек, който обича и пие много кафе', са останали незафиксирани. По същия начин е разработена и лексемата *биражия* в РБЕ — с едно значение: 'съдържател на бира-

[90] За йерархията на понятията словообразователен тип и подтип вж. В. И. Максимов. Цит. съч., с. 52.

[91] М. Ранкова. Върху някои френски заемки в английски и български език. — Българ. език, 1977, кн. 2, с. 118.

джийница'. По-новото значение на тази речникова единица — 'човек, който пие много бира' или 'човек, който предпочита бира пред други алкохолни напитки', е останало незабелязано и незарегистрирано. Аналогична семантична структура притежава и ТЗ *ракиджѝя.*

От казаното дотук е безспорно, че суфиксът *-джия (-чия)* на българска основа търпи семантично развитие, в резултат на което в словообразователния тип се обособяват семантични подтипове.

Суфиксът *-джия (-чия)* се отличава със значителна продуктивност в съвременния език. Той проявява широки избирателни качества. Очевиден е афинитетът му към основи на заемки от западноевропейските езици. С еднаква лекота се свързва с основи, завършващи на съгласна и на гласна, срв.:

канал-джѝя,
бетон-джѝя,
грàтис-чия,
интерес-чѝя,
изкоп-чѝя,
сèмка-джия
авàнта-джия,
смѐтка-джия,
пòща-джия,
ѝзва-джия.

По-рядко свързването на суфикса с основата става с помощта на „съединителната морфема" (или интерфикс) *-а*, например:

асфàлт-а-джия,
паркѐт-а-джия,
курòрт-а-джия,
суѝнг-а-джия,
белдт-а-джия,
дàп-а-джия,
кàт-а-джия,
стòп-а-джия,
вѝф-а-джия и др.

Очевидно е, че в съвременния български език е настъпило разширяване на кръга на произвеждащите основи, в т. ч. и абревиатури, с които се свързва суфиксът *-джия (-чия)*. От дериватите от м. р. закономерно се образуват съответни имена за лица от ж. р. и прилагателни на *-ски.*

Повишената продуктивност на формата *-джия (-чия)* в български език трябва да се свърже и с ярко изразената тенденция към икономия на изразните средства в речта. Пред сложните думи или описателни названия за лица в разговорната практика се налагат по-кратките имена на *-джия (-чия)*, срв.:

пòщаджия — пощенски раздавач
кàтаджия — служител на КАТ
дàпаджия — служител, обикн. шофьор, в ДАП,
панталòнджия — шивач на панталони,
билѐтаджия — билетопродавач,
комѝнджия — коминочистач,
вѝладжия — човек, който притежава вила,
стопаджия — лице, което пътува на стоп,
вѝтизчия — студент, който следва във ВИТИЗ,
вѝфаджия — студент, който следва във ВИФ.

Следователно в хибридните деривати на *-джия (-чия)* се извършва своеобразна „кондензация" на значенията, които са присъщи на компонентите на съответните съчетания или на сложните думи.

В стилистично отношение производните с *-джия (-чия)* не са еднородни: една част от агентивните имена са стилистично неутрални (*бетонджѝя, изкопчѝя, каналджѝя* и др.), докато по-значителен дял от nomina attributiva се отличават с принизена стилистична характеристика. Някои

от тях образуват синонимни двойки с думи от книжовната лексика, като *ловѐц — ловджѝя*[92], *любдвник — любовчѝя, скъпа̀р — скъпчѝя, свира̀ч — свирджѝя, избира̀тел — изборджѝя, бунта̀р — бу̀нтаджия, фотогра̀ф — фотографчѝя, фоку̀сник — фоку̀счия* и др., които подпомагат стилистичното нюансиране на речта. Не при всички производни обаче е възможна тази опозиция. В повечето случаи производните с *-джия (-чия)* са единствени названия за лица от м. р. (*ва̀ксаджия, смѐткаджия, интересчѝя* и др.) и това определя трайното им присъствие в лексиката на българския език. В сравнение с други наставки за образуване на имена на лица от м. р. от чужд произход: *-ист, -ик, -тор, -ент, -ант* и др., които се срещат предимно в чужди думи, суфиксът *-джия (-чия)* в съвременния език показва най-висока продуктивност. Посочените по-горе примери разкриват, че той е в опозиция с най-активните в българската словообразователна система наставки за образуване на имена от м. р., напр. *-ец, -ар, -тел* и др. Тази конкуренция е особено изявена в диалектното словообразуване и, както посочва Ив. Кочев, тя „като че ли е в полза на *-джия (-чия)*“[93].

* * *

Сред заетите в български език словообразователни елементи от турски произход на второ място трябва да поставим полисемантичния суфикс *-лък* (по-рядко с вариант *-лук*). Той създава словообразователен тип, който се характеризира с ограничена продуктивност. Суфиксът *-лък* запазва семантиката си от езика-източник. Дериватите, които образува на българска почва, са абстрактни съществителни за занятия, състояния, прояви и качества, които следват словообразователната схема на ТЗС на *-лък*. Произвеждащи основи най-често са деятелни имена от м. р. и в редки случаи прилагателни *(голям — големлъ̀к, бога̀т — богатлъ̀к)*. Дериватите на *-лък* са характерни за експресивно обагрената разговорна реч и за езика на художественото повествование. Тъй като повечето от тях не са отразени в нашите тълковни речници, намираме за целесъобразно да приведем примери за употребата им: *воденичарлъ̀к* — „Във връзка със своя занаят — воденичарлъка, Кокльо има възможност да закупува барут, без да събужда съмнение у турците.“ (Н. Коклев. Лит. фронт, 1976, бр. 17, с. 5); *рибарлъ̀к* — „Едър, широкоплещест, с ласкаво и присмехулно присвити очи, той веднага заговори непринудено за рибарлъка.“ (М. Митовска. Лит. фронт, 1975, бр. 41, с. 1); „Изучил беше Стоян Стойков изкуството на рибарлъка от баща си.“ (О. Василев. Океанският кит, с. 1); *адвокатлъ̀к* — „Кметът беше хитър. . . Искаше му се да напусне и да си подхване пак адвокатлъка.“ (Г. Караславов. Избр. съч., т. VI, с. 253); *апашлъ̀к* — „Сега вече истината спокойно преливаше в лъжа, лъжата в истина, кражбата в благотворителност, апашлъкът в геройство.“ (Ив. Хаджийски. Бит и душевност на българина, т. II, с. 109); *големлъ̀к* — Носа му да падне, от големлък няма да се наведе да си го вземе. (Пословица), *господарлъ̀к* — „Трябва да се отърсим от техния господарлък.“

[92] Вероятно контаминация от по-старо ловчия (стб. **ловъчии**) и тур. авджия; за старобългарската наставка -чии вж. по-подробно В л. Г е о р г и е в. Старобългарският произход на името Камчия. — Бълг. език, 1958, кн. 4—5, с. 444.

[93] Цит. съч., с. 128.

(Т. Влайков. Съч. т. III, с. 90), *женкарлъ̀к* — „Жоро се изтръгна от властното обаяние на авантюрата. По-точно сведе я до баналния женкарлък в границите на квартала.“ (Б. Райнов. Елегия за мъртвите дни, с. 169), *дяволлъ̀к, гяволлъ̀к* — „Добре плати за дяволлъка си — намеси се и партсекретарят.“ (Кр. Григоров. Новодомци, с. 27), „Нали е германец, свикнал е във всяка работа да има гяволлък.“ (Й. Радичков. Ние, врабчетата, с. 110), *шмекерлъ̀к* — „Така е светувал светът от Адама до нине: всичко е шмекерлък и хитрина.“ (А. Гуляшки. Село Ведрово, с. 259), *бунталъ̀к* — „От бунталъка ми е туй златно лъвче. Най-напред го е носил баща ми Иван Божилов, старият комита.“, *сиромашлъ̀к* — „Ами защо го продаваш [златното лъвче — б. а., В. К.] — попита златарят. — От нужда, синко, от нямане, голям сиромашлък ме е налегнал.“ (Анг. Каралийчев, Разкази, т. I, с. 80), *войниклъ̀к* — „Във войниклъка, кога служих, при един поход през зимата на всички войници. . . им измръзнаха нозете.“ (Й. Радичков. Януари, с. 1), *пиелъ̀к* — „Нашият — така да наречем кръчмаря без късмет, се мятал като подивяла вълчица в капан. . . Свалял цената на пиелък и мезе.“ (Г. Алексиев. Кръстопът на облаците, с. 123), *партизанлъ̀к* — „Стремеше се да бъде обективен. Искаше да покаже, че съди по произведението, а не по партизанлък.“ (Бл. Димитрова, И. Василев. Дни черни и бели, с. 18), *диванилъ̀к* „— Нашите тук калъпят сега платформи, програми и се карат. Не щат акции, обявяват се против ексаджилъка и други такива диванилъци — заяви той с оживление“ (Ем. Станев. Иван Кондарев, с. 150), *омразлъ̀к* — „Напоследък Лоев мълчеше и май странеше от политическите ежби и омразлъци“ (Г. Караславов. Избр. съч., т. VI, 165) и др.

За разлика от производните на *-джия (-чия)*, които са стилистично неоднородни, дериватите на *-лъ̀к* имат еднакви стилистични и експресивни характеристики, което означава, че суфиксът притежава експресивно-стилистичен потенциал, определящ сферата на употреба на съответните производни — в разговорния стил и просторечието.

Формантът *-лъ̀к* се отличава и с единство в акцентно отношение. Както в турски език, така и в дериватите на българска почва, той привлича ударението върху себе си във всички производни.

В успешна конкуренция със заимствувания суфикс *-лъ̀к* са българските форманти за абстрактни съществителни *-ство* и *-не*. Дериватите на *-лъ̀к* са в стилистична опозиция с абстрактните имена на *-ство* и *-не*:

шофьорлъ̀к — шофьо̀рство;	*овчарлъ̀к — овча̀рство*;
майсторлъ̀к — ма̀йсторство;	*даскаллъ̀к — даскалу̀ване*;
даскаллъ̀к — даскалу̀ване;	*пиелъ̀к — пѝене* и др.

В отделни случаи е невъзможна замяната на *-лъ̀к* със *-ство* (например *войниклъ̀к, докторлъ̀к (докторлу̀к)*, а ако е възможна, тя се съпровожда със семантични промени (срв. *партизанлъ̀к* и *партиза̀нство*).

* * *

Третият субстантивен формант, мигрирал от турски език в български, е суфиксът *-лия*. Той е „побългарен“ с флексия *-я*,[94] което улеснява адаптирането на производните към м. р. ед. ч. В българските словотвор-

[94] Т. Калканджиев. Цит. съч., с. 251.

чески процеси суфиксът *-лия* има твърде ограничена продуктивност. Той се свързва със селищни имена или имена на области и образува субстантиви, които назовават лице според селището или областта, където то се е родило или живее, например *вѝдинлия, бургазлѝя, са̀моковлия, ба̀нскалия, ха̀сковлия, за̀ралия, чирпанлѝя, я̀мболлия* и др. Подобно на *-лък* и суфиксът *-лия* е стилистически маркиран и определя сферата, в която функционират съответните производни — разговорния стил, битовата реч. В книжния пласт на лексиката те са изместени от производни имена с формант *-ец*, например *вѝдинец, я̀мболец, ха̀сковец, са̀моковец* и др. В единични случаи тази замяна не може да се осъществи (например *ба̀нскалия,*[95] *за̀ралия*).

* * *

Етапът на морфологичната адаптация е задължителен за ТЗС. Първостепенно значение в механизма на адаптирането има нагаждането към класифициращата категория род, което определя и приобщаването към словоизменящите категории число и определеност. При ТЗС, които не могат „автоматично", т. е. въз основа на формалните си особености (завършък на съгласна, на *-а* или *-е*) да се приобщят към един от трите рода в български език, родовата адаптация се извършва чрез уеднаквяване, по пътя на субституцията, на тяхното краесловие и увеличаване на фонетичния им обем с флексия *-я* при имена от м. р. *(кадѝя, комшѝя, бояджѝя)* и флексия *-я, -а* при имена за предмети и лица от ж. р. *(кутѝя, саксѝя, брантѝя, кадъ̀на)*. Отделна група ТЗС за лица преминават към м. р., като приемат суфикс *-ин (бака̀лин, хама̀лин)*.

Преминали през етапа на формалната адаптация, голяма част от ТЗС се включват в словообразователните процеси на приемащия език. Те се превръщат в произвеждащи основи, които се свързват с български словообразователни елементи и образуват нови съществителни, прилагателни и глаголи в български език. Взаимодействието на ТЗС с форманти от българската словообразователна система е доказателство за тяхното пълно асимилиране от приемащия език, за тяхното побългаряване.

Като резултат от мигрирането на турски структурни елементи (суфиксите *-джия (-чия), -лък* и *-лия*) в българското суфиксално словообразуване се обособяват нови словообразователни типове. Най-широки съчетаемостни свойства проявява суфиксът *-джия (-чия)*, по-ограничени — *-лък* и най-ограничени *-лия*.

IV. МОРФОЛОГИЧНА АДАПТАЦИЯ И АСИМИЛАЦИЯ НА ТУРСКИТЕ ЗАЕМКИ — ПРИЛАГАТЕЛНИ

Сред ТЗ в български език след съществителните по численост следват ТЗП. Впрочем тази количествена характеристика на заемките, разглеждани в рамките на лексико-граматичните категории, се наблюдава и в

[95] Балан (Нова българска граматика. С., 1940, с. 122) посочва като еквивалент *банщения*, която не се употребява в речта.

други езици[96], което показва, че е налице една тенденция, типична за лексикалното заимствуване изобщо.

Прилагателните имена в български език са в тясна граматическа връзка със съществителните имена. Те означават признак на предмет и изразяват това значение чрез граматическите категории род, число и определеност. Прилагателните имена се определят и от граматичната категория степен. Докато при съществителните имена категорията род е класифицираща категория, при прилагателните имена тя е словоизменяща категория, която показва, че признакът се отнася към предмет (или лице), назован от съществително име в м., ж. или ср. р. Категорията число при прилагателните е също словоизменяща категория, посочваща, че признакът принадлежи на предмет, назован от съществително име в ед. или мн. ч.

Друг е „статутът" на прилагателното име в турски език. Неговата най-характерна особеност е, че „остава неизменяема дума във всички случаи, докато е само прилагателно"[97], т. е. докато изпълнява функцията на определение. Прилагателното име в турски език остава чуждо на всички граматични категории, които определят турското съществително име — число, падеж, определеност—неопределеност, принадлежност и пол. За разлика от български език в турски език не може да се прокара рязка граница между прилагателните и съществителните, тъй като и съществителните изпълняват функцията на атрибутивни определения в т. нар. изафетни конструкции — определителни групи от две съществителни, едното от които е определение, а другото — определяемо, например *demir köprü* — железен мост (букв. желязо мост), *altın saat* — златен часовник (букв. злато часовник), *taş bina* — каменно здание (букв. камък здание), *poşta kutusu* — пощенска кутия (букв. поща кутията ѝ), çocuk masalari — детски приказки (букв. дете приказките му)[98] и др. Подобни съчетания са останали в български език и се употребяват и днес, например *шкембе чорба* (вм. шкембена чорба), *памук шикер, алтън гердан, бурма бюрек, маймун сурат, ермик халва* и др.

Синтактичните отношения между съществителните — компоненти на изафетните конструкции, могат да бъдат присъединяване, управление и съгласуване, във връзка с което се различават и три изафета в турски език.[99] От казаното дотук е очевидно, че турските прилагателни не могат да се диференцират от съществителните само въз основа на морфологични признаци. Тяхното разграничаване се извършва на базата на семантични, морфологични и синтактични показатели, разгледани в тяхната взаимовръзка.

Разликата в граматическата характеристика на прилагателното име в български и турски език е дало отражение и върху ТЗП, преминали в нашия език. За разлика от ТЗС, които равностойно и без изключение се включват в процеса на морфологичната адаптация, при ТЗП се конста-

[96] P. Ondrus („Slovenská lexikologia", II. Bratislava, 1972, с. 5) отбелязва, че сред заимствуваните думи най-голям е броят на съществителните и прилагателните.

[97] Г. Д. Гълъбов. Турска граматика. С., 1949, с. 142.

[98] Примерите са от Г. Д. Гълъбов. Цит. съч., с. 128 и от А. Кононов. Цит. съч., с. 409.

[99] За видовете изафетни конструкции вж. по-подробно у А. Кононов. Цит. съч., с. 408—415, Г. Д. Гълъбов. Цит. съч., с. 129—142, С. С. Майзел. Изафет в турецком языке. М.—Л., 1957.

тират различни степени на морфологично усвояване. В зависимост от това, доколко ТЗП се приспособяват към граматичните категории, характеризиращи българските прилагателни имена, могат да се обособят три групи ТЗП.

Първата група, която е най-малобройна, обхваща ТЗП, които са прости, непроизводни в изходния език прилагателни. На домашна почва те се включват в системата на българските прилагателни, като приемат продуктивните суфикси за прилагателни *-ен* и *-ав* и по-рядко *-ест, -ат,* например: *(àлен)* — (al), *бòзав* — (boz), *къдрав* (kör), *кадѐрен* (kadır), *кàлпав* (kalp), *чакѐрест* (çakır). Други ТЗП удължават или видоизменят краесловието си, за да съвпадне с някой от българските суфикси за образуване на прилагателни, например: *пембѐн* (pembe), *шàшав* (şaşı), *тӳткав* (tutkun), *шàшкав* (şişkin), *гѐрест* (gerez) — хубав, напет, *дòрест* (doru). Така адаптираните ТЗП приемат изцяло парадигмата на българските прилагателни (срв. *ален, -а, -о,* мн. *-и, аленият -та, -то,* мн. *-те, по-ален, най-ален*), а това означава, че при тях процесът на формалната адаптация е завършен напълно.

Втората група ТЗП са производни качествени и относителни прилагателни, образувани в изходния език с помощта на суфикса -lı, -li, -lu, -lü, генерализиран в приемащия език в побългарения суфикс *-лия*. Тази група обхваща най-голям брой прилагателни, за които е характерна дефективна парадигма — в ед. ч. те са неизменяеми, т. е. не образуват форми за м., ж. и ср. р. и поради това запазват характера си на „чужди" думи в нашия език, например:

акъллѝя (akillı),	*кахърлѝя* (kahırlı),
атлѝя (atlı),	*кусурлѝя* (kusurlu),
берекетлѝя (bereketli),	*масрафлѝя* (masrsflı),
боялѝя (boyalı),	*мераклѝя* (meraklı),
белалѝя (belali),	*паралѝя* (paralı),
бойлѝя (boylu),	*памуклѝя* (pamuklu),
гайтанлѝя (gaytanlı),	*салтанатлѝя* (saltanatlı),
дертлѝя (dertli),	*табиетлѝя* (tabiatlı),
джамлѝя (camlı),	*файдалѝя* (faydalı),
джумбушлѝя (cümbüşlü),	*хаирлѝя* (hayırlı),
каймаклѝя (kaymaklı),	*чардаклѝя* (çardaklı),
късметлѝя (kısmetli),	*шекерлѝя* (şekerli) и др.

Тези ТЗП образуват форми за мн. ч. с флексия *-и,* а така също и членувани форми — в ед. ч. с член *-та* за трите рода, и в мн. ч. — с член *-те*[100], например *акъллѝя, акъллѝи, акъллѝята, акъллѝите.*

ТЗП, образувани със суфикс *-лия*, освен основната си функция като атрибутивни или предикативни определения, могат да изпълняват и друга, по-самостойна функция в речта. По пътя на субстантивацията те добиват значение на съществителни имена. Това явление в езиковедската литература се третира като морфолого-синтактично словообразуване[101],

[100] Ст. Стоянов. Цит. съч., с. 254.

[101] Н. М. Шанский дава следното определение на морфолого-синтактичния начин на словообразуване: „Под морфолого-синтаксическим способом словоизменения. . . понимается образование новых лексических единиц в результате перехода слов одного грамматического класса в другой" (Русский язык, М., 1975, с. 227).

назоваване транспозиция[102] или конверсия (А. И. Смирницки, И. В. Арнолд, М. Докулил, Й. Филипец).[103] При транспозицията новите думи възникват без изменение на основната форма на изходната дума. Без да се добавят или изменят някакви морфеми, думите преминават в друга част на речта, следов. те се включват в нова парадигма и изпълняват нови синтактични функции, т. е. получават ново лексико-граматично значение. Една от формите, чрез които се осъществява транспозицията, е субстантивацията. Тя е характерна и за някои ТЗП на *-лия*, срв. *мераклия човек, мераклия жена, мераклия момък* и *стар мераклия,* напр. „А съдиите— едни стари мераклии — все ме подпитваха, все за подробностите се интересуваха." (Г. Караславов. Избр. съч., т. VIII, с. 199—200); „Мераклия е той, стар мераклия по чужди булки." (Н. Широв-Тарас. Смешно и горчиво, с. 123); *дюстабанлия стъпало, дюстабанлии крака* и *дългогодишен дюстабанлия,* например: „Още като го зърнах да се носи към мене с широките си патрави крачки на дългогодишен дюстабанлия, аз разбрах, че е необичайно развълнуван." (Др. Асенов. Сурово възпитание, с. 146); „Народът нарича тази походка патрава. . . Тази походка е близка до походката на дюстабанлията." (Й. Радичков. Скални рисунки, с. 213); *кутсузлия човек, кутсузлия жена* и *голям кутсузлия,* например: „Голям си, викат, кутсузлия, с тая крива нога, няма на хоро да се хванеш." (Н. Хайтов. Диви разкази, с. 82) и др.

В приведените примери ТЗ на *-лия* функционират като съществителни, което означава, че те са придобили нова лексико-граматическа характеристика. От тях се образуват съответни съществителни от ж. р. срв. *акъллѝя — акъллѝйка, късметлѝя — късметлѝйка, мераклѝя — мераклѝйка* и др. Ето защо тези ТЗ, които в граматиките по традиция се разглеждат само при прилагателните, трябва да бъдат разглеждани и при съществителните. Така диференцирано е подходил към тях Ив. Кочев в „Диалектни категории и типове при словообразуването на съществителното име". Тук главно при словообразователната категория nomina attributiva, а и при някои други словообразователни типове, са включени и ТЗ *кабаатлѝя, паралѝя, темеллѝя, тертиплѝя, акъллѝя, борчлѝя, белалѝя, кавгалѝя, куцузлѝя, късметлѝя, масрафлѝя, мурафетлѝя, табиетлѝя* и др. (с. 135—136). Основание за това дава транспозицията, разглеждана като морфолого-синтактичен начин на словообразуване.

Във връзка с транспозицията при имената на *-лия* в нашия език не е безинтересно да се направи сравнение със сърбохърватски. На генерализирания суфикс *-лия* в български съответстват два суфикса в сърбохърватски: *-ли*, с който се образуват неизменяеми прилагателни[104], и *-лия*, с който се образуват съществителни имена за лица от м. р., срв.

[102] Г. Г. Соколова. Транспозиция прилагательных и существительных. М., 1973, с. 5—25; Е. С. Кубрякова. Деривация, транспозиция, конверсия. — Вопросы языкознания, 1971, кн. 5, с. 64—67.

[103] А. И. Смирницкий. Лексикология английского языка. М., 1959, с. 71—73; И. В. Арнольд. Лексикология современного английского языка. М., 1959, с. 128—143; M. Dokulil. Цит. съч., с. 62—65; I. Filipec, K otázce konverze a přechodu slovnich druhů v dnešni češtine, Slovo a slovesnost, 1972, p. 122—129.

[104] A. Schmaus. Gramatički rod turskih imenica u južnoslovenskim jezicima. — В: Зборник за филологију и лингвистику, Матица српска. Нови Сад, 1961—1962, IV—V, с. 305.

dertli и *dertlija, merakli* и *meraklija, parali* и *paralija, džumbušli* и *džumbušlija, kajafetli, masrafli, tabijatli, faideli, belaili* и др.[105] Съпоставката разкрива, че едни и същи ТЗ се диференцират в двата езика по различен словообразователен начин — в български език чрез транспозиция (морфолого-синтактичен начин), а в сърбохърватски — чрез флексия (морфологичен начин).

Като трета група ТЗП могат да се обособят неизменяемите по род и число прилагателни като:

афùф (hafif), *пишмàн* (pişman),
артъ̀к (artık), *дю̀з* (düz),
бàш (baş), *тѐк* (tek),
бàмбашка (bambaşka), *фудю̀л* (fodul),
коджà (koca), *чурю̀к* (çürük),
кабà (kaba), *чалъшкъ̀н* (çalışkan),
ербàп (erbap), *чолàк* (çolak),
курнàз (kurnaz), *кибàр* (kibar),
сѐрт (sert), *чакъ̀р* (çakcr),
сербѐз (serbe), *урсю̀з* (ugursuz) и др.

Към тази група се отнасят и ТЗ, които също се характеризират с „двойствено" граматично поведение — като съществителни и като неизменяеми прилагателни, например *ачùк* (açik) — Излязохме на ачика; На ачик одая една пенджура стига. Послов.; *инàт* (inat)[106] — Той проявява излишен инат; инат човек, инат дете, инат хора; *рахàт* (rahat) — Не си развалям рахата; Имам рахат служба; *резùл* (rezil) — Станахме за резил; резил работа; *хайлàз* (haylaz) — голям хайлаз; хайлаз хора и др. За да се преодолее омонимията между отделните лексеми с различна категориална характеристика при някои ТЗ, субстантивите приемат личния суфикс *-ин*, в резултат на което се получават словообразователните варианти *инàт* и *инàтин, серсѐм* и *серсѐмин, урсю̀з* и *урсю̀зин, хайлàз* и *хайлàзин* и др.

Във връзка с третата група ТЗП можем да спомена и неизменяемото прилагателно за цвят *кàрà* (kara) — 'черен', което е запазено само в състава на сложни думи, например *карагьòз* 'черноок', или при собствени лични или географски имена, например *Кара Кольо, Кара Иван, Караорман* и др. Същият характер има и прилагателното *кармъзъ̀* 'червен', например *кармъзъ̀ цвят, кармъзъ̀ рокля* и под.

При други ТЗП от същата група транспозицията води до създаването на наречия, например *серт човек, серт цигари* и *говори серт, държи се серт*; *сербез булка, сербез момичета* и *върви сербез, отговаря сербез*; *терсене човек, терсене жена* и *постъпва терсене, държи се терсене* и др.

Неизменяемите ТЗП запазват изконната си форма и остават чужди на парадигмата на българските прилагателни. В синтактичните им отношения със съществителните липсва граматическото съгласуване. Връзката между определяемата дума и прилагателното-определение е само словоредна. Тук естествено възниква въпросът, как тези ТЗП се „акклиматизират" на наша почва. Според нас най-правдоподобно е да се търси

[105] Примерите са взети от А. Škalič. Цит. речник.

[106] Употребата на тези ТЗ като прилагателни е отбелязана от Ив. Леков (Из славянската лексикология. — Изв. Инст. за бълг. език, 1954, кн. III, с. 51).

обяснението на този факт в „статута" на прилагателното име като лексико-граматична категория, в неговата семантична, морфологична и синтактична зависимост от съществителното име. Както отбелязва Хр. Първев в „Очерк по история на българската граматика", прилагателното име в граматичната ни литература се е разработвало „под знака" на съществителното. „Не случайно първите автори не го обособяват като самостоятелна част на речта, а го оставят в пределите на името изобщо" (с. 115—116). Именно тази подчиненост и зависимост на прилагателното име от съществителното прави възможно според нас функционирането на неизменяемите ТЗП в български език. Тяхната употреба в нашия език К. Мирчев преценява „като забележителна особеност и много важен момент в турско-българските езикови връзки", която е доказателство за силата на турското влияние, от една страна, и, от друга — за устойчивостта на системата на българските прилагателни, останала незасегната от това влияние.[107]

Класификацията на ТЗП, направена въз основа на техните формални, граматически признаци по отношение на прилагателните в български език, показва, че тая категория заемки, в сравнение със съществителните например, запазва в по-голяма степен черти, присъщи на изходния език и несвойствени на приемащия език. Този факт, който без съмнение не е изолиран от различната типология на български и турски език, свидетелствува, че не всички „несродни" на заимстващия език черти лесно се отстраняват. Едни от тях се поддават на асимилация, други — не. А това налага изводът, че по степента на своето формално усвояване ТЗ не са хомогенни. Различната степен на морфологичната адаптация на заемките се използува от някои автори като критерий, наред с критерия за функционалното им усвояване, за разграничаването на заимстваните думи на две основни групи: заемки и чуждици. Но, както изтъква О. Б. Шахрай[108], тази класификация не е единна, тъй като се основава на два различни критерия, които не винаги са съвместими. Така напр. някои неизменяеми ТЗП и ТЗП на *-лия* функционално са усвоени в български език — те имат широка сфера и доста висока честота на употреба, а формално, на морфологично равнище не са усвоени.

Анализът на ТЗП показва, че при по-голямата част от тях формалната адаптация не е задължително условие за лексикалното им усвояване. В това отношение те съществено се различават напр. от френските заемки прилагателни, „които търпят задължителна морфологична адаптация, без която тяхната употреба в български език е невъзможна"[109]. Ние ще добавим, че има отделни изключения, например неизменяемите прилагателни *ларж (large)* — щедър *(ларж кавалер, ларж момиче), беж (bege)* — бежов, *дистинге (distingué)* — 'изящен, изтънчен' и др. Различните начини на усвояване на заемките от една и съща категория на речта от различни езици безспорно се обуславят от тяхната типологическа характеристика, а така също и от структурата на чуждата дума, която се поддава или не на побългаряване.

---

[107] Цит. съч., с. 77.

[108] К проблеме т. н. „интернациональной лексике". — Вопросы языкознания, 1960, кн. 1, с. 53—58.

[109] П. П а т е в. Цит. съч., с. 319.

1. Асимилация на турските заемки — прилагателни

Включването на ТЗП в процесите на българското словообразуване се определя преди всичко от степента на тяхната морфологична адаптация. Тъй като по-голямата част от тях запазват морфологичната си структура и не се приобщават към парадигмата на българските прилагателни имена, участието им в българските словотворчески процеси е твърде ограничено. Само тези ТЗП, които се напълно подчинени на морфологичните закони на българския език, се превръщат в базисни думи, от които се образуват нови лексеми, например:

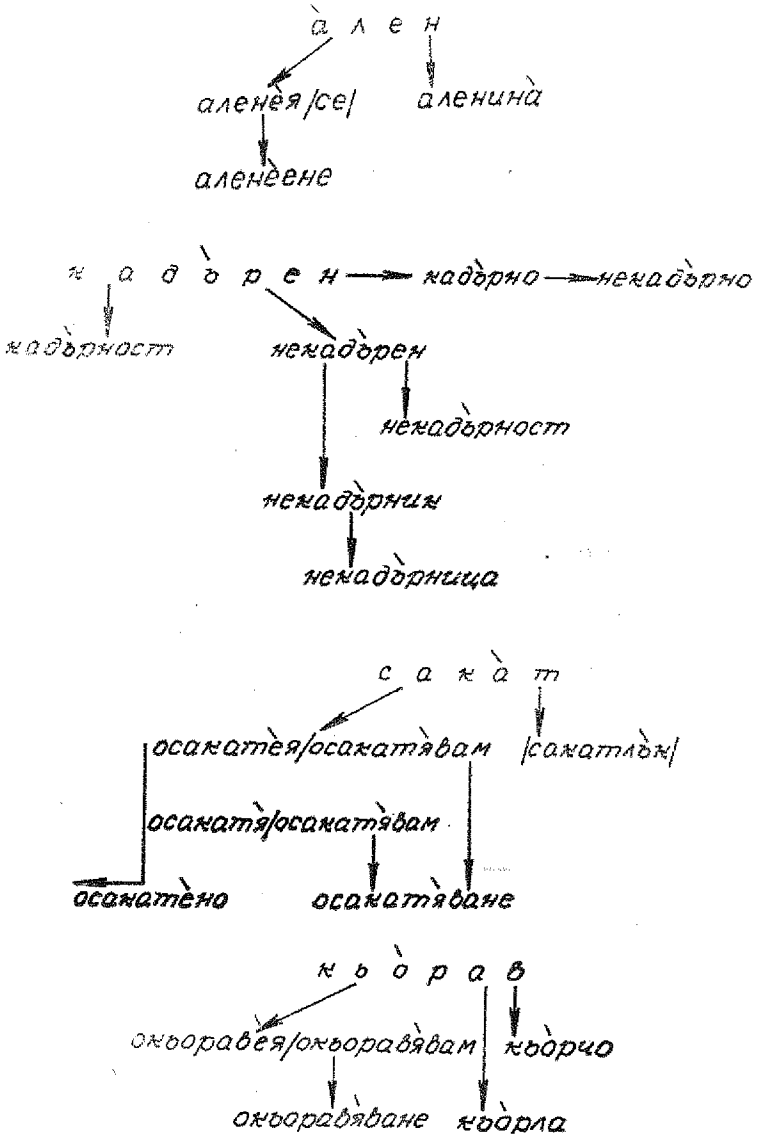

Вижда се, че малкото на брой ТЗП, които са напълно адаптирани към системата на българските прилагателни, проявяват възможност главно за образуване на глаголи по суфиксално-префиксалния начин. Това е белег за тяхното пълно асимилиране в приемащия език. В сравнение с ТЗС словообразователната динамика на ТЗП е много по-ограничена, което се дължи както на по-малкия им брой, така и на различната степен на морфологичната им адаптация.

2. Заимстване на турски адективни словообразователни елементи в български език

Чрез ТЗП се заимства и най-характерният за тях суфикс *-лия*, генерализирана форма на турския суфикс -lı, -li, -lu, -lü. От този турски формант на домашна основа се създават две омонимични наставки: субстантивна и адективна. Адективният формант *-лия* има също твърде ограничена продуктивност в хибридното образуване на неизменяеми прилагателни. Формантът *-лия* се свързва със субстантивни основи от домашен или чужд произход, например: *куражлѝя* (от фр. courage), *фасонлѝя*[110] (от фр. fason), *барабанлѝя* (от рус. барабан, вероятно древноруска заемка от тюркските езици[111]), *пиперлѝя*[112] (стгр. ΤΠεpι), *шарколѝя* — народнопоетичен епитет на пъстър, шарен кон. С по-ограничена употреба са хибридните прилагателни *бъ̀рбалия, захарлѝя* — 'който е с много захар', вероятно по аналогия с шекерлия, *гъ̀жвалия* — 'който носи гъжва', *бъ̀цалия* — 'за земя, пръст — 'която е на буци', *бомбелѝя* (ит. bomba) — 'който носи бомбе', *торлия* — за растение, 'което е отгледано с много тор' и др. Дериватите-прилагателни, образувани със суфикс *-лия*, са носители на принизена стилистична характеристика и са присъщи на разговорния стил и просторечието.

[110] Вж. за тази заемка М. Р а н к о в а. Цит. съч., с. 1211.
[111] Е. Н. Ш и п о в а. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976.
[112] Неизменяемото прилагателно *пиперлия* става основа за образуване на ново прилагателно *пиперлив* (у Вазов — пиперливи анекдоти).

* * *

Какви изводи можем да направим във връзка с ТЗП в български език? Най-характерното за тях е нееднаквата им, различна степен на морфологична адаптация. Само десетина ТЗП (тези, които посочихме като първа група) се приобщават изцяло към парадигмата на българските прилагателни, т. е. изменят се по род и число и се степенуват. На тях се противопоставят ТЗП (трета група), които не се приобщават към основните категории, характеризиращи българското прилагателно име — те са неизменяеми по род и число и не се членуват. Могат само да се степенуват. Междинно положение заема най-многобройната група ТЗП (втора група), чиято структура (по-точно словообразуващият формант *-лия*) изключва възможността за приобщаване към словоизменящата категория род в ед. ч. Неизменяеми по род, те образуват форми за мн. ч., членуват се, а качествените прилагателни се и степенуват. ТЗП от първата група са напълно побългарени, а ТЗП от втората и трета група запазват в по-голяма или в по-малка степен първичната си форма и въз основа на морфологичните си особености се обособяват в отделен тип прилагателни в системата на българското прилагателно име.

Различната степен на морфологична адаптация на ТЗП определя и тяхното неравностойно включване в българските словообразователни процеси. Активност проявяват само малък брой ТЗП, които напълно се нагаждат към граматичните категории, определящи прилагателните имена в български език. Те се превръщат в произвеждащи основи за образуване предимно на глаголи и по-рядко на съществителни и прилагателни.

V. НЯКОИ АСПЕКТИ НА ЛЕКСИКОГРАФСКАТА ОБРАБОТКА НА ТУРСКИТЕ ЗАЕМКИ — СЪЩЕСТВИТЕЛНИ И ПРИЛАГАТЕЛНИ — В ТЪЛКОВЕН РЕЧНИК

ТЗ като едни от най-характерните заемки в лексиката на българския език заслужават да бъдат разгледани и в лексикографски аспект. Резултатите от морфологичната адаптация и асимилация, както и някои техни специфични особености, свързани с граматическата им форма, трябва да намерят отражение в теорията и практиката на тълковните речници. Досега ТЗ като единици от словника на българските тълковни речници са били изследвани частично — главно с оглед на техния произход и на стилистичната им квалификация[113]. Тук ние също си поставяме конкретни лексикографски задачи, свързани с характера на нашето изследване.

[113] М. Моллова. Относно ориенталските заемки. . ., с. 534—539; М. Лакова. Турцизмите в „Речник на съвременния български книжовен език" от стилистична гледна точка. — Бълг. език, 1972, кн. 1—2, с. 61—72.

1. Заглавни думи и граматическа характеристика на ТЗС и на ТЗП

Основното ни наблюдение е направено във връзка с граматическата квалификация на ТЗ, при които е налице транспозиция. В тълковните речници на българския език[114] се натъкваме на една доста пъстра картина при представянето на ТЗ, които по семантико-функционалните си особености се отнасят към две, а в редки случаи и към три (срв. *баш*) лексико-граматични категории. Особено показателен е напр. случаят с ТЗ *будала*. У НГ тя е определена като неизменяемо прилагателно. В тълкуването обаче наред със синонимите *глупав, безумен, слабоумен* откриваме и съществителните *глупак* и *ахмак,* което приемаме като аргумент и за субстантивния характер на лексемата. В ТР на Ст. Младенов *будала* се характеризира като съществително от общ род, без да е посочена атрибутивната му функция. Същата граматическа бележка намираме и в БТР. В тритомния академичен речник *будала* е определено само като съществително от м. р., а в РБЕ — т. I граматическият квалификатор при тази лексема отново посочва — съществително от м. и ж. р. Тук възниква въпросът,дали в резултат на лексико-семантично развитие е осъществен преход от една част на речта в друга или се касае за неточна лексикографска информация? Според нас в случая е налице непълна, а това значи и невярна лексикографска интерпретация на разглежданата лексема. В действителност ТЗ *будала* разкрива диференциални признаци на две различни категории — на прилагателно и съществително, резултат от транспозицията, разбирана като морфолого-синтактично словообразуване. Без формално изменение на основната дума дериватът получава ново лексико-граматично значение и като резултат от това добива нови синтактични функции. Нека подкрепим казаното с примери[115]:

б у д а л а, неизм. прил. — „Казвам аз на нашите агаларе, които от Козаревец до Търново и Оряховица по-далеч не знаят — будала свят (Ц. Гинчев. Ганчо Косерката, с. 84); „— Слушам те, Станчо, . . . пък си думам: че ти толкова будала човек ли си бил! (Ст. Чилингиров. Първа жертва, с. 37); „Тя казваше, че ловджийската надница била по аспра на ден; нямало по-будала, каже от тоя, що цял ден скита да търси това, що не е загубил" (Н. Попфилипов. Разкази на ловеца, с. 60); „— Вижте се вие с госта — рече аго Шабан, — пък аз да шавна по реката, белким се намери някоя будала риба да се улови на моята въдица" (Н. Хайтов. Шумки от габър, с. 250); „Будалата черна врана / като чу, че е добра, /пусна долу сиренцето,/ гласом викна: гра-гра-гра" (П. Р. Славейков. Избр. произв. I, с. 284).

б у д а л а, същ. м. и ж. р. — „Тоя консул е голям будала" (Ив. Вазов. Под игото, с. 103); „— Но тури се на моето място, когато този будала си позволява да прави скандали пред публиката" (Ив. Вазов.

---

[114] Използувани са следните лексикографски трудове: „Речник на блъгарский язик" от Н. Геров. Пловдив, 1895—1904 (съкратено НГ), „Български тълковен речник" от Ст. Младенов, С., 1951 (по-нататък ТР); „Български тълковен речник" от Л. Андрейчин и др. С., 1955 (БТР), РСБКЕ — в три тома и РБЕ — т. I, С., 1977, т. II (под печат) и част от изработените статии от буква Г и Д.

[115] Лексикалният материал е почерпен от речниковата картотека в Института за български език при БАН.

Драски и шарки, с. 37); „— Има мно-о-о-о-го да ти се опъват вратните жили, докато теслимиш пастърмата си на някой будала“ (Д. Немиров. Братя, с. 9); „Никой будала вече не ходеше да плеви паламидата с ръце“ (Й. Радичков. Словесно, Водолей, с. 182—183); „Пеньо беше гражданин брадвар, една будала“ (Ил. Блъсков. Сиромашки клетви, с. 49—50) и др.

Примерите показват, че в резултат на транспозицията, разбирана като особен вид безафиксално словообразуване, се е стигнало в български език до създаването на две лексеми — неизменяемо прилагателно и съществително име от м. и ж. р. Тяхната лексико-граматическа характеристика проличава ясно само в определени синтактични позиции (*будала свят* и *голям будала, стара будала*). Ето защо при речниковата обработка на разглежданата заемка би трябвало да се избягват примери, в които тя изпълнява службата на сказуемно определение (например Той е будала), в които е еднакво възможно думата да функционира и като неизменяемо прилагателно, и като съществително (срв. *Той е глупав.* и *Той е глупак.*). Ако сказуемното определение има свое атрибутивно пояснение (напр. *Тя беше най-голямата будала в класа.*), отнасянето на ТЗ към определена част на речта, в случая към категорията на съществителните, не представлява никакво затруднение. Степенуваните форми — *по-будала, най-будала* са също достатъчно указание, за да може подобен пример да се даде в статията на прилагателните.

И така, преливността на явлението е довело до разнотипното представяне на ТЗ *будала* в нашите тълковни речници. Според нас в случая транспозиционният процес е завършен и като резултат от субстантивацията на ТЗП *будала* се е създала нова лексема, нов дериват — съществителното име *будала*. Следователно, тук не се касае за различни функции на една и съща лексикална единица, а за две отделни лексеми, които могат да бъдат представени самостоятелно, т. е. като две заглавки в словника на един тълковен речник. Лингвистично основание за това ни дава транспозицията, чиито деривати са равностойни на производните, получени по пътя на морфологичното словопроизводство или на композицията. В лексико-граматичния развой на *будала* преднина взема субстантивният дериват, а базисното неизменяемо прилагателно остава с по-ограничена употреба. Това е в духа на нашия език, на неговата граматична система, в която неизменяемите по род прилагателни са периферен клас от думи в системата на българското прилагателно. Но на сегашния етап *будала* като неизм. прил. има жива употреба и неотбелязването му в новия тълковен речник, при наличието на достатъчен материал, трябва да се прецени като пропуск.

Разнородна граматическа характеристика намираме и при еднотипните по структура и семантика ТЗ като *акъллѝя, мераклѝя, късметлѝя, борчлѝя, паралѝя* и др. Едни от тях са определени само като съществителни от м. р., срв. в РСБКЕ *борчлѝя, паралѝя, мераклѝя,* други — като съществителни и прилагателни, трети — само като прилагателни. Така напр. ТЗ *късметлѝя* в речниците на Н. Геров, Ст. Младенов и в академичния тритомник е определена само като неизм. прил., а в БТР от Л. Андрейчин и др. — като съществително от м. р. Сред преобладаващите в тълковните речници определения на *акъллия* като неизм. прил., вж. НГ, ТР, БТР и т. I на РБЕ (в РСБКЕ тази лексема изобщо не е включена), намираме и субстантивна характеристика в ТР на Ст. Младенов. Лип-

сата на унифицирани граматически бележки при посочените ТЗ не може да се обясни само с обикновено недоглеждане в речниковата работа. По-скоро те са показател за едно по-сложно лексико-граматично явление, свързано със спецификата на ТЗП на *-лия*. С този формант в турски език се образуват главно прилагателни и по-ограничено съществителни. Според нас при ТЗП на *-лия* се наблюдава явление, напълно аналогично на посоченото при *будала*. От ТЗП, означаващи качество, признак на лице, по пътя на субстантивацията се стига до деривация на съществителни имена от м. р.: *акъллѝя, мераклѝя, късметлѝя, борчлѝя* и др. Те служат като изходни думи за образуване на съответни съществителни за лица от ж. р., срв. *акъллѝйка, мераклѝйка, късметлѝйка, борчлѝйка* и др.

Не е издържано и оправдано от словообразователна гледна точка, ако лексикални единици от този тип в тълковния речник са определени само като неизм. прил., а са включени техни деривати — съществителни от ж. р. Това означава, че е пропуснато едно звено в словообразователната верига, че е нарушена нейната последователност, например в том I на РБЕ ТЗ *акъллѝя* е зафиксирана само като неизм. прил., а е включена лексемата *акъллѝйка,* която е производна на с. от м. р. *акъллѝя,* останало неотбелязано в речника.

Неосмислянето на транспозиционния процес при ТЗП на *-лия* е довело до неточното им представяне в РСБКЕ, в който *късметлѝя* напр. е определено само като неизм. прил., а *мераклѝя* само като с. от м. р., независимо че в статията като пример е приведено съчетанието *мераклия човек,* което не съответствува на дадената субстантивна характеристика при заглавната дума. Според възприетата в тритомника практика би следвало посочените ТЗ да се тълкуват с две значения: като неизм. прил. и като съществителни от м. р. (разбира се, има и изключения, ТЗ *аскерлѝя* например има само субстантивен характер). Така би се отразило и лексико-граматичното развитие на тези еднородни по структура и семантика ТЗ. Друг е въпросът, дали този начин на лексикографска обработка на разгледаните ТЗ е най-оправдан, най-мотивиран от лингвистичните факти. Щом приемаме, че транспозицията е морфолого-синтактичен начин на словообразуване, при който дериватите преминават от една част на речта в друга и се включват в нова парадигма, следва, че това са нови лексеми, които трябва да бъдат представени самостоятелно, чрез отделна заглавка в словника на речника. В противен случай се игнорира лексико-граматичният признак, който е основен и задължителен в характеристиката на речникови единици и определя тяхното поведение в езика. При думи, които имат различна лексико-граматична принадлежност, не може да става дума за полисемия в обикновения семантико-лексикален смисъл на думата, тъй като полисемията възниква при езикови единици от една и съща категория на речта. Как може да се обясни например полисемията при ТЗ б а̀ ш, която в т. I на РБЕ е представена с две значения: 1. Неизм. прил. 2. Като същ. ба̀ш, ба̀шът, ба̀ша, мн. башѝ.[116] Очевидно е, че тук се касае не за друга употреба на неизм. прил., а за отделна лексема, която има своя парадигма и само етимологично е свързана с него. Такова представяне на *баш* е повлияно от статута на думата в турски език, където не може да се прокара категорична граница между съществителното и

[116] Ако реално съществува форма за мн. ч., тя може да бъде само ба̀шове.

прилагателното. В същност при преминаването и адаптирането на тази ТЗ в български език се оформят три самостоятелни лексеми: *баш* — неизм. прил., *баш* — с. м. р. и *баш* — наречие. Такава трактовка думата е намерила само в ТР на Ст. Младенов.

Движението на лексикалните единици от една част на речта в друга разкрива динамиката на живия език и представлява сложно езиково явление, свързано с въпроса за границата на думата.[117] Този проблем се отнася не само до ТЗ. Той е актуален и за думите от домашен произход. Тук ще си позволя едно отклонение и ще приведа примери с българските съществителни *вѐчер* и *сѝтрин*. В речниковите статии и на двете думи са обособени (веднъж като нюанс — при вечер — веднъж като самостоятелно значение — при сутрин) значения на наречия, вж. РСБКЕ. Тук не можем да не си зададем въпроса, дали теоретически е обосновано да се свързват различни лексико-граматични единици в една статия, под една заглавка. Макар че техниката в речника, т. е. начинът на представяне на словния материал, е до голяма степен въпрос на постановка, на уговорка, не може да не се държи сметка за лингвистичната същност на явленията. Трудно е да се даде *лингвистично обяснение на факта* как съществителните — изменяеми части на речта — се употребяват като наречия. Не се ли касае и тук за транспозиция — адвербиализация, чийто резултат е създаването на нови лексеми — наречия? Този въпрос е важен за лексикографската практика и изисква самостоятелно проучване.

Трябва да се има пред вид, че преходът на лексикалните единици от една част на речта в друга може да бъде напълно завършен, а в други случаи да бъде в процес на възникване.[118] При ТЗ преходът е напълно осъществен и затова буди съмнение, дали е намерило най-добро разрешение представянето на речниковите единици като *белѐ, рахѐт, ахмѐк* и др., чието тълкуване обхваща две значения: 1. Съществителни и 2. Като неизм. прил. В българска езикова среда посочените ТЗ придобиват лексико-граматична характеристика, от една страна, на съществителни, от друга — на неизм. прил. Ето защо не е лишено от целесъобразност самостоятелното им представяне в тълковен речник като съществителни и като неизм. прил., т. е. като две заглавки. Като самостоятелни лексеми могат да се представят и неизм. прилагателни, и наречия *сѐрт, сербѐз, бѐмбашка* и под., които в РСБКЕ са представени едностранчиво — само като неизм. прил.

Все във връзка с граматическата характеристика на ТЗ ще се спрем и на въпроса за заглавната дума, за нейната представителна форма. Отклонение от едно от изискванията на Ръководството за съставяне на РБЕ, според което различните форми на лексикалните единици не могат да се представят като самостоятелни заглавки, намираме в т. I на РБЕ — една ТЗ е представена с три заглавки: 1) *агѐ* м.; 2) *агалѐр* и *агалѐри* мн.; 3) *агалѐрци* мн. Тук, разбира се, въпросът не се свежда до една банална речникова грешка. Очевидно е, че съставителят е имал някакви съображения, за да представи формите за мн. ч. като отделни заглавки. *Агалѐр* е турска форма за мн. ч., образувана със суфикса -lar. Тя не е включена като граматическа форма при *ага*, защото не носи български форманти

[117] Вж. J. Filipec. Цит. съч., с. 122—129.
[118] Пак там, с. 129.

за мн. ч. и не може да се изведе от представителната форма на лексемата по законите на българската морфология. Следователно, оправдание за самостоятелното представяне на *агалар* би могло да бъде морфологичната нечленимост на чуждата дума в българска среда. Формата *агалар*, употребявана много често в битовото общуване само като обръщение, запазва изконния си вид, не претърпява формална адаптация и, според нас, не е наложително включването ѝ в словника. Подобни форми (*гяурлѝр, османлѝр* и др.) се срещат главно в езика на художествената литература от епохата на Възраждането, а и от по-късен период и са свързани с копирането на обходната реч от онова време. Тъй като морфологичната адаптация е задължително условие, за да функционира ТЗ, *агалар* приема втори формант за мн. ч. — българското окончание *-и*. Така турската форма се „побългарява", а турският афикс -lar губи граматическия си пълнеж и се превръща само в структурен елемент. Следователно, може да се намери основание *агалари* да се даде като самостоятелна заглавка, а *агалар* като негова звателна форма. Не може да се оправдае обаче самостоятелното представяне на *агаларци*, форма за мн. ч., образувана по аналогия на български образци на *-ци*. Тя би могла да се включи в заглавката на *агалари*. Възможно е и друго лексикографско решение на разглежданият случай — при заглавната дума *ага* да се изпишат и трите форми за мн. ч., едната от които е само звателна (агалар), като в справочния отдел в етимологичния апарат освен aga се посочи и формата за мн. ч. agalar, която словообразователно ще мотивира формите *агалари* и *агалар*.

Разгледахме по-подробно този случай не защото той е толкова типичен, а защото чрез него се илюстрира едно принципно положение: отделните граматични форми, които ТЗ притежават в езика-източник, не могат да се третират като форми в новата езикова среда и следователно, ако се прецени, че трябва да се включат в словника на речника, най-целесъобразно е да се представят като самостоятелни заглавки. Добър пример за илюстрация на това положение ни дава ТЗ *дӧст* (dost) и нейната притежателна форма *дӧстум* (dostum), употребявана десемантизирано в обръщение заедно със собствено име. Ако dostum в турски език е форма на dost, то в български език тя престава да бъде форма и ако се включи в български тълковен речник, трябва да се представи като отделна заглавка, а не като второ значение на *дост*.

Игнорирането на задължителната морфологична адаптация при ТЗС е дало отражение и при някои други заглавни думи в РБЕ, напр. *акинджѝ* — 'наемен разбойник, шайкаджия'. Лексемата носи доста странната граматическа характеристика: *неизм. м.* В същност тя е зарегистрирана в своята природна, „турска" форма и така е останала извън микросистемата на ТЗС за лица, образувани с побългарения суфикс *-джия (-чия)*. Фактът, че тази ТЗ е употребена в изконната ѝ форма от един автор, не дава основание тя да се включи в неадаптирания си вид в РБЕ. Това води до неправилно представяне на нейната парадигма (м. неизм.?). В същност заглавката трябва да бъде *акинджѝя, -ѝята*, мн. *-ѝи*.

Подобен проблем възниква и при ТЗ — сложни съществителни *ахчибашѝя, бинбашѝя, бостанджибашѝя* и др., които съдържат като втори компонент прилагателното baş — 'главен, пръв'. Освен тях като отделни заглавки в РБЕ са представени и *ахчибашѝ, бинбашѝ, бостанджибашѝ* и др., които трябва да се разглеждат като форми на съответните адапти-

рани лексеми. Те се употребяват при обръщение, т. е. като звателни форми, и при титулуване, което може да се отрази в речниковите статии на адаптираните лексеми.

По същия начин — с двойни заглавки — са зафиксирани в РСБКЕ и ТЗ *балканджѝя* и *балканджѝ, хаджѝя* и *хаджѝ, чорбаджѝя* и *чорбаджѝ* и др. Тъй като звателните форми на *-и* задължително се посочват при граматическите словоформи на заглавните думи, то има основание в статията на адаптираните имена за лица да се отрази и употребата на тези форми при титулуване, което би спестило вторите заглавки *балканджи, хаджи, чорбаджи*.

При отделни ТЗ в работните материали на РСБ се констатира неоправдано широко представяне на фонетичните варианти като заглавни думи, например *гюнделък, гюндулу̀к, гюндюлю̀к, гюнделѝк*. Една диалектна лексема се представя четирикратно в словника, което не се препоръчва от Ръководството за съставяне на РБЕ. По същия разточителен начин са представени и ТЗ *гьозбаадж̀ия, гьозбояджѝя; гьозбаадж̀илък, гьозбаяджилъ̀к, гьозбояджилъ̀к* и др. Тук е наложително, колкото понякога това да е трудно и относително точно, един от фонетичните варианти да остане като заглавна дума, а другите — да се дадат в справочния отдел.

При други ТЗ, зарегистрирани в повече фонетични варианти, изборът на представителната форма може да се опре на словообразователния формант. Така например при *аскерлъ̀к* и *аскерлѝк, бадемлъ̀к* и *бадемлѝк, гяволлъ̀к* и *гяволлу̀к* и др. под. има основание като заглавка да се предпочетат вариантите с *-лък*, тъй като този вариант на турския суфикс -lık, -lik, -luk, -lük се е генерализирал на българска почва и се е превърнал в самостоятелно словообразователно средство. Доказателство за генерализацията на суфикса *-лък* са и ТЗС, които в езика-основа съдържат формант -lik, а в български език се възприемат с *-лък*, срв.: agalik — *агалъ̀к,* acemalik — *аджемалъ̀к,* serçilik — *джебчилъ̀к,* haremlik — *харемлъ̀к,* sersemlik — *сersемлъ̀к* и др. Вариантите с *-лик* в разглеждания случай, според нас, трябва да се посочат в справочния отдел на заглавките с *-лък*: *аскерлъ̀к, бадемлъ̀к* и др. В РБЕ тези варианти са зарегистрирани като заглавни думи, като тълкуването е дадено при вариантите с *-лик*.

2. Етимологични бележки при ТЗ

По отношение на етимологичната характеристика на ТЗ се наблюдава непоследователност в две посоки. Първата се проявява в липсата на указание за ориенталския произход на речниковите единици. Така например в РСБКЕ липсват етимологични квалификатори при ТЗ *гайда* (gayda), *торбà* (torba), *шегà* (şega), *маймýна* (maymun), *кавàл* (kaval), *даалѝя* (dağlı), *тýткав* (tutkun) и др., което води до невярна информация за произхода на тези думи.

Втората непоследователност, която е по-често срещана, се проявява в липсата на единство при отбелязване на произхода на ТЗ на *-джия (-чия), -лък (-лик, -лук), -лия* които заедно с базисната дума са преминали от турски език в български. Най-често етимологична бележка носи само мотивиращата дума, а нейните производни, преминали заедно с нея от

езика-източник, са оставени без специална бележка за произхода им, срв. в РСБКЕ *бозà — бозаджùя, халвà — халваджùя, гайтàн — гайтанджùя, боя̀ — бояджùя, калпàк — калпакчùя, джàм — джамджùя, дюшèк — дюшеклъ̀к* и др. От друга страна, при същите словообразователни връзки между основна дума и деривати — преки заемки от турски език, етимологични бележки са дадени при всяка речникова единица, вж. в РСБКЕ *гемùя — гемиджùя, казàн — казанджùя, бòрч — борчлùя, каймàк — каймаклùя, бохчà — бохчалъ̀к, ергѐн — ергенлъ̀к, махмурлùя — махмурлъ̀к* и др.

Тази нежелателна пъстрота в етимологичните бележки за съжаление не е преодоляна и в РБЕ, въпреки че в Ръководството за съставяне на РБЕ е изразено становище по този въпрос — щом производната дума е пряка заемка, в справочния отдел се посочва нейният еквивалент от съответния език (вж. с. 40). Няма единство в етимологичните бележки при ТЗ — производни думи, преминали с базисните думи от езика-източник.

При едни ТЗС произходът е посочен както при изходната дума, така и при нейните деривати, срв. *бостàн, бостанджùя, бостанджилъ̀к, боя̀, бояджùя, бояджилъ̀к, ахмàк — ахмалъ̀к, арабаджùя — арабаджилъ̀к, гурбетчùя — гурбетчилъ̀к* и др. При други ТЗ обаче чуждият произход е отбелязан само при основната заемка, а дериватите са оставени без етимологична бележка, срв. *дарàк* и *даракчùя, бозà* и *бозаджилъ̀к, аркадàш* и *аркадашлъ̀к, бодàк* и *бодаклùя, асмà* и *асмалùя, басмà* и *басмалùя, гьозбааджùя* и *гьозбааджилъ̀к, бохчà* и *бохчалъ̀к* и др. Необходимо е уеднаквяване на етимологичните бележки — те трябва да се посочват както при основните лексеми, така и при техните производни съществителни на *-джия (-чия), -лия, -лък* и прилагателни на *-лия*, които имат съответствия в турски език. Хибридните образувания, които са резултат на българско словопроизводство с основа или формант от турски произход, не се считат за ТЗ и при тях не се дава етимологична бележка.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ТЗ в български език се разглеждат в пряка връзка с езиковия контакт между българите и османските турци в един продължителен исторически период. Той е основа и условие за преминаването на значителен брой лексикални единици от османотурския език в българския. Двата езика са се намирали в йерархично отношение помежду си и това е определило главната посока на езиковото влияние.

Неделима част от процеса на лексикалното заимстване е граматическото усвояване на чуждите думи. Това се налага от нуждите на комуникацията, тъй като чуждата дума не преминава в заимстващия език като цялостна, граматически оформена единица, а представлява „повече или по-малко безформен лексикален кът, който получава нова оформеност само в системата и със средствата на другия, на заимстващия език“[119].

Лексикалното усвояване на ТЗ преминава през два етапа — морфологична адаптация и асимилация. Това е закономерен процес, който не

[119] А. И. Смирницкий. Цит. съч., с. 235.

протича в еднаква степен за всички заемки. Най-гладко се е извършвало адаптирането на ТЗС, част от които преминават в българския език с напълно запазена морфологична структура. Такива са например ТЗС, които окончават на съгласна и приемат м. р., и ТЗС, които завършват на *-а* и *-е* и се оформят съответно като съществителни от ж. и ср. р. При останалите ТЗС родовата адаптация е съпроводена с частична промяна на структурата им. Те търпят модификация на краесловието и приемат флексия *-я (комшùя, чорбаджùя, кутùя, ракùя)*. По-рядко приобщаването към категорията род се извършва със суфикс *-ин*, който едновременно подчертава личното значение на съответните ТЗС *(бакàлин, хамàлин)*. Първостепенно значение в морфологичната адаптация на ТЗС има приобщаването към класифициращата категория род, която определя и „нагаждането" към словоизменящите категории число и определеност.

Във връзка с производните ТЗС на *-джия (-чия)*, *-лия* и *-лък* се очертава следната закономерност — тъй като по своето значение и повторяемост на определен структурен елемент те образуват съответни лексикални редове, това е улеснило заимстването на еднотипни думи и е подпомогнало тяхното утвърждаване в езика. От друга страна, тези еднотипни по структура и семантика ТЗС са създали условия за мигрирането на турски словообразователни елементи, които се превръщат в самостоятелни форманти в системата на българското словообразуване. Те активизират т. нар. хибридно словопроизводство.

Докато при ТЗС формалната адаптация е задължителна и се осъществява в еднаква степен, то при ТЗП този процес не обхваща равностойно всички адективни лексеми. Само една малка част от тях се включва в парадигмата на българските прилагателни, а останалите в една или друга степен запазват първичната си форма. Във връзка с това се обособяват три групи ТЗП — изменяеми *(àлен, -а, -о,* мн. *-и)*, неизменяеми по род в ед. ч. *(акъллùя — акъллùи)* и неизменяеми по род и число *(сèрт, сербèз)*. Това показва, че при различните лексико-граматични категории формалната адаптация не протича с еднаква задължителност и всеобхватност. Тя се определя от семантичната характеристика и синтактична функция на съответния клас лексеми.

Преминали, макар и в различна степен, през етапа на формалната адаптация, ТЗ се подчиняват на словообразователните закономерности в български език. Голяма част от тях се превръщат в произвеждащи основи, които се свързват с български афикси и образуват нови думи — съществителни, прилагателни и глаголи. Словотворческите процеси, в които участвуват ТЗ, разкриват „разкрепостяване на морфемите", както се изразява Е. А. Земская, преодоляване на преградите, препятстващи обединението на домашни и чужди морфеми. Това се отнася и до словообразователните елементи от турски произход, някои от които проявяват широка съчетаемост с домашни и чужди основи. Дериватите на турските основи и хибридните производни, образувани с помощта на *-джия (-чия)*, *-лък* и *-лия*, са една от съществените характеристики за дълбинността и органичността на процеса на усвояване на ТЗ в български език, от една страна, и за активността на неговата словообразователна система, от друга страна.

В работата бе направен опит да се анализират отделни страни от лексикографската обработка на ТЗ в тълковен речник с оглед на тяхната систематизация. Констатациите засягат предимно:

1) граматическа характеристика на някои ТЗ във връзка с транспозицията;

2) заглавна дума, словоформи и фонетични варианти на ТЗ и тяхното представяне в словника;

3) етимологични бележки при т. нар. преки турски заемки.

Анализът има за задача не само да подобри речниковата обработка на ТЗ, но и да постави някои проблеми, важни за лексикографската теория.

ЛИТЕРАТУРА

Балан-Теодоров, А. Нова българска граматика за всякого. Дял I. С., 1954; Нова българска граматика. С., 1940.

Блумфильд, Л. Язык (перевод). М., 1968.

Богоров, Ив. Първичка българска граматика. Букурещ, 1844.

Димитриев, Н. Строй турецкого языка. Л., 1939; О тюркских элементах русского языка. — В: Лексикографический сборник, III. М., 1958; Турецкий язык. М., 1960.

Ерен, Х. Турските заемки в българския език и местните турски говори. — Бълг. език, 1974, кн. 5.

Звегинцев, В. Очерки по общему языкознанию. М., 1962.

Звегинцев, А. История народа и развитие языка. — Иностранные языки в школе, 1953, кн. 3.

Земская, Е. О понятии „позиция" в словообразовании. — В: Развитие современного русского языка. М., 1975.

Първев, Хр. Турцизмите в „Огледало" (1816) на К. Пейчинович. — Изв. Инст. за бълг. език, кн. XVI, 1968.

Секирин, В. Заимствования в английском языке. Киев, 1964.

Спасова, А. Италиански заемки в български език, минали през турски. — Изв. Инст. за бълг. език, кн. 2, 1952.

Стеванович, М. Савременен српскохрватски език. Београд, 1964.

Филипова-Байрова, М. Гръцки заемки в съвременния български език. С., 1969.

Bernstein, S. Les langues turques de la péninsule les Balkans et „l'union les langues balkanique". — Actes du premier congres international des études balkaniques, VI, 1968.

Jašar-Nasteva, O. Les éléments lexilogiques turcs dans le macedonien. — ГФЗФ, т. 25, 1963.

Knezevic, L. Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben. Meisenheim am Glau, 1962.

Kowalski, T. Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du Nord-Est. Krakow, 1933.

Nemeth, J. Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens. S., 1956; Die Türken von Vidin Sprache Folklore, Religion. Budapest, 1965; Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens. S., 1956.

Skok, P. Prilozi proučavanja turcizma u srpskohrvatskom jeziku, Slavia, XV, Praha, 1937—38.

Пенка Баракова

СЕМАНТИКА И ДИСТРИБУЦИЯ НА ПАСИВНИТЕ КОНСТРУКЦИИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

0. В системата на индоевропейските езици, а и извън техните предели — в тюркските и монголските, в кавказките и тунгуско-манджурските езици — категорията залог представя най-неясният, най-дискусионният проблем [срв. 9, с. 5]. Трудността се обуславя преди всичко от самата природа на категорията. Неоднородността на семантичната същност на залога е свързана неизбежно с възможността за различен подход в теоретичното осмисляне на въпроса. Разногласията в лингвистичната литература относно категорията залог засягат както общи, така и много частни въпроси — няма общоприето определение на залога, няма единогласие по въпроса за броя на залозите в отделните езици, за тяхната номенклатура, за класификацията на залоговите значения и т. н. Сложната картина на противоречиви схващания, често взаимно изключващи се, налага уточняване на изходните теоретични позиции.

I. Категорията залог (и диатеза) се отнася към групата на разпространените категории. Представена е в езици с най-различна типология. Приемаме, че *1)* пасивизацията е универсален феномен [44] и *2)* активът и пасивът са в директна връзка с модела на езиковата комуникация [36].

I.1. Категорията залог в българския език е представена от 2 залога — актив и пасив. Придържаме се към дихотомичното деление на залозите поради неговата логичност и като единствено пройзтичащо от семантико-синтактичната организация на актантите, представена в т. I.1.1. Още през 1920 г. Вакернагел признава господствуващото положение на този вид опозиция в съвременните индоевропейски езици [вж. J. Wackernagel. Vorlesungen über die Syntax. Bd. I. Basel, 1920, S. 119—120, по 9, с. 8]. Пасивът се отнася към безспорните залози, като обикновено се приема, че пасивното значение е типичен пример за залогово значение.

I.1.1. Пасивът представя отношение между актантите от две равнища — семантичното (агенс, пациенс) и синтактичното (обект, субект), чийто символен запис има следния вид:

Активни линейни структури	Семантична	Ag (=Sub)+Actio+Pat (=Ob)
	Синтактична	Sub (=Ag)+Pred+Ob (=Pat)
Пасивни линейни структури	Семантична	Pat (=Sub)+Actio+Ag (=Ob)
	Синтактична	Sub (=Pat)+Pred[+Ag]
	Тричленна пасивна конструкция (ТПК)	Sub(=Pat)+Pred+Ag
	Двучленна пасивна конструкция (ДПК)	Sub (=Pat)+Pred

Забележка. В символния запис е отразена факултативността на агентивното допълнение в синтактичната конструкция. В двучленните пасивни конструкции Ag=X.

При пасивните преобразувания се променя актантната конфигурация. Отбелязва се и промяната на формата на предиката, без обаче единствено последното да е релевантно за пасивизирането.

В активните конструкции Ag (Sub) е немаргинален, докато Pat (Ob) е маргинален. ПК не изискват Ag, но без наличието на Pat те са немислими. Синтактичната структура на ПК е завършена при наличието на 2 члена в тях, т. е. [Sub(=Pat)+Pred] е структурният минимум на ПК в българския език, противопоставена на специфичната минимална синтактична структура на славянското изречение, а то съдържа само предикат [Pred], обикновено експлициращ агенса — за разлика от минималната синтактична структура на простото изречение в някои други езици, което се състои от субект и предикат [Sub+Pred] [14, с. 438]. В пасивните конструкции пациенсът се реализира в субектна позиция.

Във всички езици, в които се е установило противопоставянето актив : пасив, употребата на пасивните деагентивни конструкции доминира абсолютно [48, срв. 41, с. 16]. ПК дават възможност действието да се означи откъснато от агенса. Въпреки че най-често от контекста Ag се идентифицира, анонимизирането му придава на действието оттенък на самопроизволност.

I.1.2. Тъй като залоговите значения се проектират върху изреченската структура, т. е. залоговите различия се предават чрез различия в структурата на изречението, приемаме, че противопоставянето на актива и пасива произтича от противопоставянето на синтактичните конструкции, съдържащи техни форми. Различни по структура — двучленни и тричленни, пасивни конструкции се противопоставят на изходни тричленни активни конструкции.

Пасивната конструкция е специфична версия на активната с реваloризация на актантите от семантичното равнище. При преминаването на активните конструкции в пасивни подлогът губи своя статус на подлог — Ученикът чете книгата → Книгата се чете от ученика. Субектът в активната конструкция е маркер на агенс, а субектът в ПК е маркер на пациенс.[1] Синтактичният механизъм, чрез който се осъществяват функционалните аналози на пасивните конструкции в отделните езици, е различен. Българската ситуация, синтактично погледнато, е напълно славянска.

I.1.3. Двата основни типа пасивни конструкции в съвременния български книжовен език — възвратни [ВПК] и причастни [ППК] — отделяме преди всичко въз основа на различната им семантична интерпретация. На синтактична основа в работата се прави второ, но също основно деление: в езика функционират двучленни пасивни конструкции (ДПК) с неизразен в синтактичната си структура агенс — [Sub(=Pat)+Pred]

[1] В лингвистичната литература се наблюдава недостатъчна разработеност на проблемите и различия във възгледите на лингвистите по отношение на същността и обема на семантичната йерархизация, мястото и ролята ѝ в системата, както и разграничаването ѝ от актуалното членение на изречението (вж. И. Ц и м м е р м а н. Синтаксические функции актантов, залог и транзитивность. — Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, 1975 — машинопис).

и тричленни пасивни конструкции [ТПК] — с изразен агенс — [Sub(=Pat) +Pred+Ag].

II. В нашата лингвистична литература досега формите на възвратния и на причастния пасив са разглеждани като успоредни и синонимични [срв. 1, с. 115—119; 26], като е отбелязвано само предпочитането на едната или на другата форма [1, с. 120; 24, с. 268, 271, 272].

II.1. Известно е, че езикът не търпи пълните синоними. Съществуването на абсолютни синтактични синоними, та дори и на синоними само за стилистични цели, се приема фактически като изключение.

Формите на възвратния и на причастния пасив са свързани със системно-функционални отношения. Ще се опитаме да покажем, че всяка от тях има определена сфера на употреба и присъщи само на нея функции, т. е. че причастният и възвратният пасив в съвременния български книжовен език са в дистрибутивни отношения.

II.2. Възвратният пасив се отличава с подчертана процесуалност, действеност и динамичност. За семантиката му са характерни всички особености, присъщи на личните глаголни форми. В семантиката на причастния пасив поради наличието на причастие, притежаващо качествените характеристики както на глагол, така и на прилагателно име, е заложена известна статалност и атрибутивност като доминиращи семантични признаци. Възвратната форма е в по-малка степен граматикализирана в сравнение с причастната, тъй като е ограничена от различни лексикални и граматични фактори. Възвратната форма е многозначна и в контекста се реализират само едно или няколко (но не всички) значения, заложени в семантичния ѝ потенциал. Диференциацията зависи от значението на компонентите в синтактичната конструкция — Sub (Ag) и Ob (Pat), както и от съчетателните възможности на глагола. Многозначността на възвратната форма до голяма степен се дължи на това, че в съвременните славянски езици елементът *се* е многофункционален. „Придаващ външна еднотипност, операторът *се* фактически не играе роля на диференциален признак поради функционалната и семантичната си неоднородност" [33]. Формата със *се* се нуждае от определен контекст, който не само допуска пасивен вариант на значението, но и изключва реализирането на рефлексивното значение.

II.2.1. А. Маргулиес отбелязва, че в славянските езици сферата на употреба на възвратните глаголи в древността е била по-тясна, по-ограничена, отколкото сега. Постепенно възвратните глаголи започват да се употребяват и за изразяване на пасива поради близостта му с някои залогови значения, които открай време са се изразявали с възвратни глаголи. Най-общо, като факт за славянските езици, отстъплението на възвратния пасив е било отбелязано от А. Маргулиес преди повече от 50 години [срв. 45]. В някои славянски езици (чешки, словашки, сърбохърватски) този процес е силно изразен, а в други е доведен почти докрай — например в полския.

II.2.1.1. В системата на българския книжовен език съществува сравнително равновесие между причастно-пасивните и възвратно-пасивните конструкции. Данните, извлечени при обработката на обширен езиков материал, сочат, че ВПК имат лек превес — те са около 55% от всички ПК. Свидетели сме на изключителна динамичност на процесите и на известно придвижване в системата на залоговите форми. Тенденцията на

отстъпление на възвратния пасив е характерна и за българския език. Докато например в творчеството на Ив. Вазов ВПК са около 2 пъти повече, в творчеството на автори като П. Вежинов, Б. Райнов и др. преобладават ППК. В периодичния и ежедневния печат ППК са около 62%, а ВПК съответно — около 32%. В научната и научно-популярната литература съотношението е приблизително 1 : 1.

Забележка. В работата стиловата диференциация на ПК е бегло засегната, тъй като преценяваме, че основните фактори, които определят отношенията между ППК и ВПК, са от граматичен характер и семантичен характер.

Придвижване в системата се наблюдава най-вече при аористните форми — възвратният пасив там отстъпва своите позиции. При Pat-лице се употребяват вече почти изключително ППК, докато в творчеството на Ив. Вазов например това далеч не винаги е така. Засилването на логическите връзки е процес, характерен за системите на всички съвременни езици.

III. Видът на глагола като фактор, участвуващ в дистрибуцията на пасивните конструкции в българския книжовен език.

Взаимодействието на залога с другите глаголни категории е многообразно. А. Бондарко отбелязва пресичането на функционално-семантичното поле залоговост с другите функционално-семантични полета — персоналност, аспектуалност, модалност, темпоралност [3]. Не без основание може да се твърди, че водещото място в това взаимодействие принадлежи на отношението между залога и аспектуално-темпоралния комплекс.

III.1. В българския книжовен език формите на пасива се образуват не само от имперфективни, но и от перфективни глаголи, като се наблюдава известно диференциране. Преди да пристъпим към анализиране на причините за това явление, ще се спрем накратко на положението в другите славянски езици.

Най-ярко аспектуалното диференциране на пасивните форми се проявява в руския език. Там ППК се формират само от свършени по вид глаголи, а ВПК — само от несвършени.

В сърбохърватския език също има видова обусловеност на употребата на двете пасивни форми. От обработения от О. Плотникова материал са извлечени следните данни — на 337 възвратни форми се падат 57 причастни. В пределите на перфектива преобладават причастно-пасивните форми — 752 срещу 305 възвратни. Тенденцията за видова диференциация най-ярко се проявява в рамките на причастно-пасивните образувания — на 718 перфективни се падат 58 имперфективни форми. ВПК се формират както от несвършени, така и от свършени глаголи [срв. 25].

В чешки и словашки (по данни на А. Исаченко) възвратните форми на пасива се образуват и от двата глаголни вида.

По-особено е положението в полския език. Тук пасив се изразява почти единствено чрез ППК, които не се характеризират с никакви ограничения във видово отношение. Съвременният полски език допуска ВПК много рядко, при това в случая е възможен само имперфективът [срв. 49].

Както се вижда, във всички славянски езици съществува тенденция на диференциране на ПК в аспектно отношение.

В съвременния български книжовен език теоретически всеки транзитивен глагол независимо от вида си може да формира и ВПК, и ППК (оставяме настрана ограниченията, налагани в определени случаи от начина на действие или от конкретната глаголна семантика). Фактическото (статистическото) положение обаче е следното. ВПК се образуват както от имперфективни, така и от перфективни глаголи. Статистическите данни, извлечени на базата на ексцерпирания материал, сочат известно равновесие на двата глаголни вида при възвратен пасив с лек превес на несвършените глаголи, чийто дял в масива е 55%. Доста по-различно е положението при ППК. Делът на имперфективните глаголи тук е незначителен — те са около 8%, като при някои автори в текстови масиви от 100 страници не се среща нито една ППК, формирана от имперфективен глагол.

III.1.1. В лингвистичната литература обикновено се споменава, че от видовата дизюнкция на ПК произтича темпоралната. Това твърдение има малко категоричен характер. По-вероятно е, че зависимостта е двустранна, като глаголното време при пасива също ограничава и обуславя употребата на глаголния вид.

III.2. В българския език видът е в малка степен релевантен за определяне на залоговата принадлежност на конструкциите за разлика например от руския език, където релевантността на вида е почти абсолютна.

На базата процес/резултат някои автори, предимно съветски, разграничават 2 значения на причастния пасив — акционално (Дверь была закрыта сторожем) и статално (Дверь была закрыта весь день). Границите между тези 2 значения са много лабилни и вариращи. В българския език възможните реализации на [Cop praes+Part pass] са: *а)* пасивно значение — *1)* с доминанта статалност (Писмото е написано (Part pass pf) преди час = Писмото е готово преди час) и *2)* с доминанта акционалност (Писмото е писано (Part pass impf) = Писмото е готово); *б)* значение на предикативно определение (Някои от лозята бяха вече обрани и пусти (ДД) → *Хората бяха обрали вече лозята и пусти). Реализацията на предикативно-определенското значение е възможна най-често при Part pass pf, като конструкциите с предикативно определение не допускат активна трансформация за разлика от ПК, чието трансформиране в активни по принцип е възможно. Промяната на функцията на причастието се обуславя от контекста, но остава в границите на неговите основни граматично-категориални свойства. За реализирането на *а)* и *б)*, както и на *1)* и *2)* от *а)*, видът е релевантен в значителна степен. В българския език, а и в други езици няма стабилни различителни показатели за семантичната поляризация на *1)* и *2)* от *а)*, както и на *а)* и *б)*. Разграничаването се осъществява само в контекста, и то предимно в аспектуално-темпоралния му пласт. Намесват се и фактори като наличие/отсъствие на агентивно допълнение, конкретна семантика на глагола, наличие/отсъствие на конкретизатори от темпорален или локален характер. Положението се усложнява и от ограниченията в употребата на възвратно-пасивните конструкции. Срв. например: Всичкият им почти добитък, с твърде малки изключения, *беше прибран* от полето (Зах. Стоянов). Поради особености в семантиката на глагола, от една страна, и поради одушевеността на пациенса, от друга, замяната на причастната форма с възвратна е невъзможна, тъй като води до промяна на залоговата принадлежност на конструкцията. Срв.: Всичкият им почти добитък се прибра от

полето. Замяната е възможна: *1)* при пациенс — неодушевен — Всичкото им жито *се прибра* (= беше прибрано) от полето; *2)* при друг глагол, чиято семантика не дава възможност субектът да бъде мислен като реализатор на действието — Всичкият им добитък *се закара* (= беше закаран) в града [вж. 46, с. 47 и 34].

В заключение бихме подчертали, че възвратният пасив винаги е носител на марка процесуалност, а причастният пасив не е еднороден. В зависимост от аспектуалния характер на партиципа, от темпоралното значение на копулата, от наличието/отсъствието на агенс, от степента на неговата активност, а също и от редица допълнителни контекстуални условия в семантичното съдържание на ППК може да се отдели евентуално като доминиращо значението на акционалност или значението на статалност.

III.3. ППК, представени най-често от перфективни глаголи, не са способни да означават актуални, синхронни с момента на говоренето действия. В презенс и имперфект преобладават ВПК, те са единствено възможни за изразяване на актуални, самостоятелни, синхронни с момента на говоренето, сегашни и имперфектни действия. Определящият фактор за крайно ограничената употреба на ППК в презенс (а и в други глаголни времена) са семантичните особености на причастния компонент, който независимо от своя вид подсказва нещо станало, минало, завършено.

Особено е положението при аориста. Семантичните му характеристики се съчетават най-добре с перфектива. Това е един от факторите (но едва ли определящ) за експанзията на ППК в аорист. И докато в творчеството на Ив. Вазов и на съвременниците му преобладават възвратно-пасивните аористни форми, при Й. Йовков и съвременниците му наблюдаваме известно равновесие в употребата на двете пасивни форми в аорист, то в творчеството на нашите съвременници преобладават вече аористните причастно-пасивни форми. Да не говорим за езика на днешната периодика, където тези форми имат много чувствителен превес. Придвижванията в системата на аористните пасивни форми свидетелствуват за динамичността на езиковите процеси и показват колко относителна е границата между синхрония и диахрония.

В перфект, плусквамперфект и футурум екзактум аспектът не е фактор, участвуващ в разпределението на залоговите форми. Възвратно-пасивен перфект, плусквамперфект и футурум екзактум не се употребяват, което се дължи по всяка вероятност на задължителния компонент — миналото деятелно причастие — във формите на тези глаголни времена. Логичността като един от основните принципи, формиращи езиковата система, не допуска съчетаването на най-яркия признак на деятелното причастие — деятелността — с признака пасивност.

Теоретически в бъдеще време са възможни и двата глаголни вида, но фреквентността на причастно-пасивните футурни форми с имперфективно причастие е минимална.

III.4. Причастно-пасивните форми анализираме с оглед: на вида на глагола, от който е формиран партиципът, и на глаголното време на копулативната връзка.

III.4.1. Миналото страдателно причастие е формирано от перфективен глагол [$Part_{pass}pf$].

III.4.1.1. Копулата е в сегашно време [Copprаes].
[$Cop_{съм, е}$+$Part_{pass}pf$][2]

1) Конструкцията означава преди всичко перфект. Срв. примерите: (1) И-их, какво би значило то! И какво то значи, ха-ха! Нали Иско *не е заклан*! (АС). (2) Нищо от това, разбира се: да става каквото ще. Нали Иско е жив, нали *е пуснат* на свобода. . . (АС).

2) Конструкцията има аористно значение.

(3) — Скучаете ли? Тоя въпрос ми *е зададен* (ми се зададе, зададоха ми) още в края на първата седмица (БР). (4) Ганди. Съкратено се изразяват, другарю полковник. (Разкопчава си външния джоб и полуизважда заявлението за оставка). Понеже *сте известен* (ви известих) какво държа тук, ще говоря не диагонално, а направо (КГ).

В темпорално отношение значението на перфекта е по-широко от значението на аориста. Това осигурява възможност на минало неопределено време да включва в своите рамки и значението на минало свършено време. Основният признак, по който различаваме в случая двете времена, е свидетелствеността на аориста, противопоставена на липсата на марка свидетелственост/несвидетелственост, с други думи — на неутралността на перфекта в свидетелско отношение. Субституцията също подкрепя това твърдение.

3) [$Cop_{съм, е}$+$Part_{pass}pf$] няма значение на презенс. Положението се усложнява от случаи като следните:

(5) В същия брой *е поместена* уводна статия от Георги Димитров. За речта, произнесена на митинга, той *е подведен* под съдебна отговорност (ИБЛ), където е налице значение на сегашно историческо време. Има немалко литературни произведения, цели масиви от които са издържани в това глаголно време. Едно от тях е например „По дирята на безследно изчезналите" от Н. Христозов. Срв.:

(6) Първият, седналият най-близо до вратата, *е откаран* навън от двама военни. Стъпките им постепенно затихват, *чува се* отваряне на врата. . . (НХр). (7) Този хитър военен ход *е разкрит* веднага от бдителните сили на народа (НХр).

Контекстуалният анализ на (5—7) потвърждава безспорното наличие на сегашно историческо време (вж. Ю. Маслов. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (значение и употребление). — В: Вопросы грамматики болгарского литературного языка. М., 1959). Срв. напр. (6), където възвратно-пасивната форма със значение на сегашно историческо време подкрепя същото значение и на причастно-пасивната форма. Колебанията при интерпретирането на [$Cop_{съм, е}$+ +$Part_{pass}pf$] като praesens historicum се дължат главно на следните 2 причини: 1) в лингвистичната литература неедноктатно е отбелязвано, че praesens historicum се свързва само с имперфективни глаголи и 2) при трансформирането на причастно-пасивната форма в а) възвратно-пасивна — Този хитър ход на военния министър се разкрива веднага и б) активна конструкция — срв. напр. (6а) Двама военни откарват навън първия — промяната на перфектива в имперфектив е абсолютно задължителна. При запазване на свършения вид на глагола получаваме транс-

[2] Дава се и формата за 3 л., тъй като по-често парадигмата е дефективна и даването на 1 л. като представителна форма не отразява реалното състояние в системата. Същото се отнася не само до глаголите в пасив, но и до редица глаголи в актив.

форми с аористно значение — 'Този хитър ход се разкри веднага' и 'Двама военни откараха навън първия'. Ако приемем, че в разглежданите конструкции е налице сегашно историческо време, а контекстуалният анализ подкрепя казаното, постановката за видовото ограничение на това глаголно време трябва да претърпи корекции. Необходимо е да се отрази възможността в причастен пасив сегашно историческо време да се формира с перфективно причастие.[3]

III.4.1.1.1. [Сор$_{\text{да бъда, да бъде (да съм, да е)}}$+Part$_{\text{pass}}$pf]. Известно е, че *да*-конструкциите в българския език се отличават със значителна фрекventност.[4] Твърдението, че те са оформени почти единствено в презенс, застъпвано в нашата езиковедска литература, не е съвсем точно. В. Станков го коригира до голяма степен, като подчертава, че фактически глаголите в *да*-конструкциите изразяват бъдещи, предстоящи действия [27]. В същност в пасивните *да*-конструкции могат да се наблюдават следните *темпорални значения*:

1) Чрез *да*-конструкциите се изразяват фактически предстоящи, бъдещи действия:

(8) Инес. След няколко дни тук *можете да бъдете пленен* или *убит* (ДД).

Бъдещността на описваното действие се подчертава допълнително чрез адвербиалния израз (след няколко дни).

2) Чрез *да*-конструкциите се изразяват презентни действия:

(9) Княже, окаяни човече, ти *не искаш да бъдеш спасен* (ЕС).

3) Чрез *да*-конструкциите се изразяват фактически минали действия:

(10) Мрачните страници в историята на един народ не са нищо друго, освен свидетелство за силата на светлината, която *е трябвало да бъде угасена*. Кървавото безумие говори преди всичко за висотата на мисълта, която *е трябвало да бъде погубена* (НХр).

4) Понякога с копулативна връзка 'да съм, да е + причастие' се изразяват перфектни действия. Срв.:

(11) Сотир посегна. Но се досети, че украшенията *можеше да са пришити* (някой можеше да ги е пришил) в самите дрехи на Карабелица (АС). (12) Дори и *да съм обсебен* от дявола (дори и да ме е обсебил дяволът), ще оставиш ли да бъда погубен (ЕС).

Възможността [Сор$_{\text{да бъда, да бъде, да съм, да е}}$+Part$_{\text{pass}}$pf] (а същото се отнася и до съчетанията с несвършени глаголи) да изразяват различно поставени в темпорално отношение действия се дължи преди всичко на особеностите на подчиняващите *да*-конструкцията глаголи. Срв. например формите за минали времена при някои от посочените горе примери (можеше).

III.4.1.1.2. [Сор$_{\text{итеративна бивам, бива}}$+Part$_{\text{pass}}$pf]. Тъй като *бивам* е семантично итеративен, счита се, че причастно-пасивните форми, обра-

---

[3] В. И. Гаврилова предлага друго решение за сегашно историческо време при причастния пасив. Авторката се отказва от традиционния възглед по отношение на причастията, като допуска, че в тези случаи не е представено минало причастие. Според нея противопоставянето по вид не се разпространява при причастните форми [срв. 7].

[4] При подхода към разглежданите конструкции като към *да*-конструкции изхождаме от наблюденията на З. Генадиева-Мутафчиева (Подчинителният съюз *да* в съвременния български език. С., 1970).

зувани с него, също означават итеративност. Но фактически при [Cop$_{\text{бивам, бива}}$+Part$_{\text{pass}}$pf] итеративността е неутрализирана и, както отбелязва Й. Пенчев, тези конструкции означават сегашно историческо време [срв. 24]. Анализирането на (13) безспорно свидетелствува, че разглежданите конструкции не изразяват итеративност. Срв.:

(13) Тук именно *бива засечен* за пръв път, главно за туй, че Пешев сам ни потърсва (БР). В (13) допълнително лексикално с адвербиален израз е подчертана единичността на назоваваното действие. Замяната на *бива* с *е* не променя значението на конструкциите в квантитативно отношение.

За семантиката и темпоралните значения на конструкциите с [Cop$_{\text{бивам, бива}}$+Part$_{\text{pass}}$pf] могат да се направят следните *изводи*:

Итеративността им е неутрализирана. Това потвърждава важната роля на глаголния вид в системата на езика;

Съчетанието има значение на сегашно историческо време или евентуално на аорист;

Наблюдава се увеличаване на фреквентността на тези форми. Това по всяка вероятност се дължи на факта, че [Cop$_{\text{съм, е}}$+причастие] е темпорално неоднозначно.

III.4.1.2. Копулата е в минало време [Cop$_{\text{praet}}$].

[Cop$_{\text{бях, беше}}$+Part$_{\text{pass}}$pf]

1) Конструкцията е със значение на аорист. Срв. примерите:

(14) Но случи се така, че първородният син *беше стъпкан* и *умъртвен* от един пощръклял бик (бик стъпка и умъртви) (АГ).

2) Конструкцията е със значение на плусквамперфект.

(15) Най-напред Нейко заобиколи тия свои ниви, които *бяха засети* вече (бяха засели вече) (ИИ). (16) Минавахме по прекръстени с нови имена улици, които още *не бяха разчистени* от развалините (БД).

III.4.1.2.1. [Cop$_{\text{итеративна бивах, бивaше}}$+Part$_{\text{pass}}$pf].

(17) Когато пътуването се накланяше към свършък, в двата сандъка под седалките *биваха подредени* и грижливо *опаковани* разни бакърени свещници, ключалки, кутии с мъниста. . . (АГ).

На пръв поглед употребата на итеративна форма в (17) изглежда немотивирана, но ако трансформираме (17) и сравним получените трансформи с изходните конструкции, ще се разколебаем в преценката си. Срв. (17а) Когато пътуването се накланяше към свършък, в двата сандъка под седалките бяха подредени и грижливо опаковани. . . и (17б) Когато пътуването се накланяше към свършък, в двата сандъка под седалките се подредиха и грижливо опаковаха. . . Както се вижда, нито (17а), нито (17б) отразяват напълно всички темпорални и семантични нюанси, съдържащи се в (17). В (17) итеративността е от много ниска величина, но с *биваха* се внася известна процесност, каквато липсва например в (17а).

III.4.1.2.2. [Cop$_{\text{бидох, биде}}$+Part$_{\text{pass}}$pf].

Съчетанието е еднозначно в темпорално отношение. Свързва се само с перфективни причастия и означава единствено аорист. Няма да се спираме на семантиката и темпоралните му особености, тъй като в съвременния български книжовен език то се среща като изключение.

III.4.1.3. Копулата е в бъдеще време [Cop$_{\text{fut}}$].

[Cop$_{\text{ще бъда, ще бъде}}$+Part$_{\text{pass}}$pf].

(18) В Търново щели да станат чудеса. Все едно дали истинските християни *ще бъдат подложени* на гонения и мъки или самият цар *ще бъде осенен* от светия дух, но в края на краищата Сатанаил *ще бъде победен* и неговият свят *разрушен* (ЕС).

Теоретически футурум може да се образува както от свършени, така и от несвършени глаголи. Но в бъдеще време на причастен пасив се срещат почти изключително перфективни глаголи. Като основна причина за ограничената употреба на футурум от несвършени глаголи в пасив бихме посочили ниския процент на причастията, формирани от имперфективни глаголи при причастен пасив. Имперфективните причастия се разпределят там, където тяхното присъствие е наложително и употребата на ВПК поради едни или други причини е невъзможна. Във футурум ВПК се употребяват съвсем редовно. Ограничения налага единствено характерът на пациенса.

III.4.1.4. Копулата е в бъдеще в миналото [$Cop_{fut\ praet}$].

[$Cop_{щях\ да\ бъда,\ щеше\ да\ бъде}$+$Part_{pass}$pf].

(19) И мостовете помежду ни *щяха да бъдат изгорени* — веднъж и завинаги (АГ).

Съчетанието има значение на бъдеще в миналото и не показва никакви ограничения по отношение на глаголния вид. Преобладават обаче страдателните причастия, формирани от перфективни глаголи, поради това, че процентът им при причастния пасив се движи между 92—95%.

III.4.2. Миналото страдателно причастие е формирано от имперфективен глагол [$Part_{pass}$impf].

III.4.2.1. Копулата е в сегашно време [Cop_{praes}].

[$Cop_{съм,\ е}$+$Part_{pass}$impf]

1) Подобно на [$Cop_{съм,\ е}$ +перфективно причастие] и тук преобладават случаите с перфектно значение. Срв. напр.:

(20) Човекът с фенера пръв пристигна, обикаля каруцата, клати глава нещо. Излезе съвсем непознат, разпитва моя човек къде *е правена* (са правили) каруцата, за колко пари *е правена* и т. н. (ЙР).

2) Малко на брой са случаите, в които съчетанието има значение на сегашно време. При причастен пасив презентно значение може да се реализира само при имперфективни глаголи (оставяме настрана сегашно историческо време). Срв. примерите:

(21) Нищо за отбелязване, освен една подробност, която също не е особено любопитна: *следен съм* (следят ме). Не твърде настойчиво и не особено грубо, но *съм следен* (БР).

Фондът на глаголната лексика при презентен причастен пасив е тясно ограничен.[5] Съставен е от глаголи като обичам, ценя, уважавам, хваля, търся, пея, купувам, чета, пазя, поддържам и т. н. Причастният пасив при презенс се явява в случаите, когато езиковата система не допуска използуването на възвратна конструкция за означаване на пасив. Значение на презенс се реализира единствено при $Part_{pass}$impf.

3) Със значение на сегашно историческо време са следните случаи:

[5] Й. Пенчев подчертава: „Употребата на причастна пасивна форма в презенс е рядка. Глаголите, които могат да се явяват в презенс на причастен пасив, образуват малка група" [24, с. 268].

(22) Те са много известни. Списъкът им *е повтарян* от всеки вселенски събор (се повтаря, всеки вселенски събор повтаря списъка им) в течение на шест века — от четвърти до десети (ВМ).

Темпоралното значение на причастната форма в (22) може да се тълкува и като перфектно (всеки вселенски събор е повтарял списъка им), но широк контекст говори за значение на сегашно историческо време.

III.4.2.1.1. [Cop$_{\text{да бъда, да бъде, (да съм, да е)}}$ + Part$_{\text{pass}}$impf].

Перфективът и имперфективът в *да*-конструкциите често пъти са в конкурентни отношения, без обаче конкуренцията да е винаги възможна. Обикновено употребата на определен глаголен вид е контекстуално обусловена и неговата замяна с противоположния вид води до съществени промени в смисъла на изказа. Срв.:

(23) . . . Балканите, превъзмогнали всички свои превратности и запазили напредничавото многообразие на живота си; Балканите в своя Предренесанс — тия Балкани не желаят *да бъдат владени* от юруци (ВМ).

Темпоралното значение на *да*-конструкциите може да варира от минало през сегашно до бъдеще в зависимост от глагола, подчиняващ *да*-конструкцията. Напр.: можеше да бъде четена → може да бъде четена → ще може да бъде четена.

III.4.2.1.2. [Cop$_{\text{итеративна бивах, биваше}}$ + Part$_{\text{pass}}$impf].

(24) Бразилският бедняк лишава земните недра от хилядолетните кристали, а сам той *бива ограбван* от собственика на мините, който на свой ред *бива ограбван* от износителя (БР).

Итеративните форми, съчетани с имперфективни причастия, характеризират действието в квантитативно отношение за разлика от итеративни копулни форми + Part$_{\text{pass}}$pf. Но „чиста" итеративност се изразява при допълнителната подкрепа на подходяща глаголна семантика.

III.4.2.2. Копулата е в минало време [Cop$_{\text{ртает}}$].

[Cop$_{\text{бях, беше}}$ + Part$_{\text{pass}}$impf].

1) Най-високо фреквентни са случаите, в които с разглежданото съчетание се означават плусквамперфектни действия. Срв.:

(25) Боите изглеждаха тъй светли и тъй пресни, като *да бяха сложени* едва вчера (като да ги бяха сложили едва вчера). А колко отколе *беше работено* (беше работил) всичко това (ЙЙ). (26) Може би тези тънки устни, зад които се белееха гъсто наредени зъби, *не бяха докосвани* още от никого? (КК).

2) Имперфектът при причастния пасив се среща сравнително рядко. Имперфектни действия се предават с ВПК. Срв.:

(27) Ония, които най-много се бяха увлекли и провинили, *бяха съветвани* от роднини и близки (ЙЙ).

3) Със значение на аорист.

В експерпирания материал (предполагаме, че поради неговата обемност изводите са валидни за системата на съвременния български книжовен език) ППК с аористно значение при Part$_{\text{pass}}$ impf са единични. Срв.:

(28) — Колежке, не следиш ли вестник „Литературен фронт"? Тия упадъчни любовни стихове *бяха бити* от нашата критика (БД).

III.4.2.2.1. [Cop$_{\text{итеративна бивах, биваше}}$ + Part$_{\text{pass}}$impf].

(29) Тези, от които духът на ереста излизаше с мъка, *биваха наказвани* по-леко от другите, разкаяни само привидно (ЕС).

Забележка. Парадигмата на *бивам* е дефективна. Срв. *Ще бивам. Това говори за известна нелексикализираност на *бивам*.

III.4.2.3. Копулата е в бъдеще време [Copfut].

$[Cop_{\text{ще бъда, ще бъде}} + Part_{pass}impf]$.

(30) От помощните стопанства, които се изграждат тук, *ще бъдат изпращани* бетон, греди, асфалт (в. РД).

В ексцерпирания материал случаите с бъдеще време на причастен пасив от имперфективни глаголи са единични и предимно са от периодиката. Безспорно теоретически ограничения в употребата на бъдеще време от имперфективни глаголи в пасив няма, но фактически футурни действия от несвършени глаголи в пасив се изказват чрез възвратните му форми, а не чрез причастните. Може да се очаква евентуално, че при Pat-лице би се появил причастен пасив (той ще бъде критикуван, той ще бъде наказван и т. н.). След обработката на ексцерпирания материал беше установено, че разполагаме с минимален брой примери със значение на причастен имперфективен футурум. Първоначалното решение беше да събираме материал именно с оглед на анализираното съчетание, но това би представило в невярна светлина реалното състояние в езиковата система, тъй като материалът е ексцерпиран непреднамерено. Наблюденията ни дават право да твърдим, че фреквентността на съчетанието е сведена до минимална величина. Изводът е твърде неочакван и дори противоречи на предварителната прогноза.

III.5. Възвратно-пасивните форми ще анализираме в зависимост от вида на глагола, от който са формирани. Ще разгледаме първо имперфективните възвратни форми поради известния им превес над перфективните.

III.5.1. Възвратен пасив от имперфективни глаголи.

III.5.1.1. Със значение на презенс.

1) Самостоятелна синтактична употреба — актуална и обобщена, презенс хисторикум, сценично сегашно време. Срв.:

(31) Тресе се бялата нощ от тръби и барабани. Куршуми сякаш се сипят над къщята. Или нахлуват орди в града. *Залостват се* дворни и къщни врати. Светнат и гаснат прозорци и тремове. На места *се спущат* стари и прогнили кепенци, които не са спущани от много години (АС). (32) Ръка на сърцето *се слага* при среща с добър човек — такъв е законът на дедите (АГ). (33) Дори *се отбелязва* и часът, в който агентите донасят за проследените лица. *Описват се* точно и подробно отличителните черти на поставените под наблюдение (НХр). (34) От парка *се чува* изстрел, последван от вой на умиращо куче, който пресеква изведнъж (ДД).

(31) илюстрира самостоятелна синтактична актуална употреба на презенса, (32) — обобщена употреба, (33) — сегашно историческо време, а в (34) е представено значение на сценично сегашно време.

2) Несамостоятелна синтактична употреба — в *да*-конструкции и в описателен императив.

(35) После *започна да се пее* сред турците някаква песен за голямата турска сила и храброст (ДТ). (36) Всеки заловен *да се съди и екзекутира* в 24 часа. Бунтовниците *да се екзекутират* пред очите на техните съучастници. Който не се подчини на офицер, веднага *да се разстрелва* (НХр).

(35) илюстрира *да*-конструкция, предхождана от фазисен глагол. В лингвистичната литература се отбелязва, че фазисни глаголи се съче-

тават единствено с имперфективни глаголи. В пасив *да*-конструкция с фазисни глаголи се образува само при имперфективен глагол във ВПК. Причастно-пасивните *да*-конструкции с фазисни глаголи са изключение. Признакът миналост, един от основните белези на пасивния партицип, не се съчетава с, условно казано, определени фази на действието (например с фаза начало на действието при ингресивните глаголи). В (36) е представен описателен императив. Съществото при *да*-конструкциите и описателния императив е това, че глаголната форма при тях е презентна, но темпоралното значение на цялата конструкция може да бъде сегашно (срв. пример 9), минало (35), бъдеще (36).

III.5.1.2. Със значение на имперфект.

С възвратно-пасивни форми от несвършени глаголи се означават редовно имперфектни действия както в актуална (37), така и в обобщена употреба (38). Срв:

(37) Отточиха бъчвите с бялото средногорско вино; всяка сутрин по едно пиле *се тръшкаше* на двора обезглавено (ИВ). (38) Сега трудно *се помнеше*[6] последната, та камо ли първата (ПВ).

3) Със значение на аорист.

Фреквентността на аористните възвратно-пасивни форми от имперфективни глаголи е ниска. Не трябва да се забравя и това, че аористните форми на възвратния пасив отстъпват позициите си на причастно-пасивните форми. Срв.:

(39) Сетне отидохме в кръчмата на Жълта Петра, хванахме една латерна, заръчахме си черно вино и се почна една веселба: песни *се пяха,* вино *се ля,* чаши със зъби *се трошиха* до призори (НХ).

4) Със значение на бъдеще време и на бъдеще в миналото.

Футурум и футурум претерити се изказват по-често с възвратно-пасивни форми от несвършени глаголи. Вж. примерите:

(40) Политика не може да се прави по улиците. Тя се прави и *ще се прави* в кабинетите на големите умове на нацията (ПВ). (41) Оттам щеше да изхожда всеки почин и всяко решение, *щеше да се дава* всяка цел, оттам *щяха да се съгласуват* усилията и трудът, еднакво *щяха да се разпределят* и грижите, и благата (ЙЙ).

Изводи. Възвратно-пасивните форми, образувани от имперфективни глаголи, в съвременния български книжовен език се използуват редовно за означаване на сегашни действия във всичките им аспекти, както в самостоятелна синтактична употреба, така и в несамостоятелна, зависима синтактична употреба. Най-широко поле за приложение тези форми намират в презенса и в имперфекта като негов аналог в миналото. Разглежданите форми се използуват често и за означаване на различните значения на бъдеще време и на бъдеще в миналото. Сравнително ограничена е употребата на възвратния пасив за означаване на аористни действия особено при имперфективни глаголи. За означаване на перфект, плусквамперфект и футурум екзактум възвратно-пасивните форми не се употребяват. Със значение на перфект се срещат единични случаи с глаголи като *пея* на-

[6] Някои глаголи поради особености в конкретната си семантика и вид не се употребяват в ПВК. Един от тях е и глаголът *помня*. Срв. *трудно е помнена, *беше помнена и т. н. Възможно е евентуално → ще трябва да бъде помнена (от всички). Срв. възможността за употреба на префигираните глаголи запомня, припомня — 'Този факт беше припомнен на всички'.

пример. Срв. 'Тази песен толкова се е пяла по наше време', но това са определени синтактични щампи със задължителни адвербиални пояснения — срв. толкова, по наше време. Когато те липсват, перфектното значение може да бъде поставено под съмнение и в случаи като 'Тази песен се е пяла' по-вероятно е налице преизказна форма със запазен спомагателен глагол в 3 л. [вж. 27; срв. 24]. Езиковият усет отхвърля като чужди на системата на българския език единичните случаи от типа на посочения по-долу, срещащи се в периодичния печат. Срв. 'След 32-годишно прекъсване, предизвикано от бавните реставрационни работи и финансови затруднения, във Венеция отново *се е открил* театър „Карло Голдони"' (в. Вечерни новини, бр. 89/1979).

III.5.2. Възвратен пасив от перфективни глаголи.

III.5.2.1. Със значение на презенс.

1) Презенс при възвратен пасив от свършени глаголи се среща обикновено в несамостоятелна синтактична употреба. Известно е, че по начало, за да се реализира презентно значение при свършеновидов глагол, са необходими съответни текстуални условия, подпомагащи изявата на значението. Подобна употреба наблюдаваме в условни изречения, където фактически с презентната пасивна форма се изказват не сегашни, реализиращи се в момента действия, а бъдещи, предстоящи действия. Срв.:

(42) В случай, че *се приготви* пратка от пет или дори от десет кила хероин. . . (БР). (43) Наистина, трябва да ѝ помогна, обещах на брат ѝ. . . Тя много ще напредне, ако правилно *се насочи*. . . (КК).

2) Да-конструкция и описателен императив.

(44) Защото съгласете се, че за такъв хонорар *може да се напише* и роман с чумни бацили (СМ). (45) Полковник Гнойнишки ги сгриза с поглед: — *Да се преброят* труповете! (АС). (46) Сватбарите били още горе, полковникът не им разрешавал да се разотидат. И с право разбира се: *нека да не се разнесе* още случката из града (АС).

В темпорално отношение *да*-конструкциите при възвратния пасив се характеризират със същата неоднозначност, както и *да*-конструкциите при причастния пасив. Особен интерес представя (46), където е представен негиран описателен императив от свършен глагол. В нашата езиковедска литература неведнъж е отбелязвано, че при отрицателни императивни форми са възможни само имперфективни глаголи.

III.5.2.2. Със значение на имперфект.

Както презенсът, така и имперфектът от свършени глаголи, се среща по-често в несамостоятелна синтактична употреба и при определени контекстуални условия. Срв. (47), където възвратно-пасивната форма е в условно изречение:

(47) Ако българите *се оставеха* още два-три дни да нападат и отвличат стадата, то много от блестящите конници щяха да тръгнат пешком (АД).

III.5.2.3. Със значение на аорист.

За означаване на аористни действия се използуват преди всичко свършени по вид глаголи. В аорист ВПК отстъпват бавно своите позиции на ППК. Срв.:

(48) Разговорите в кръчмата *затихнаха*, чашите *се сложиха* на масата недопити (ЙЙ).

III.5.2.4. Със значение на футурум и футурум претерити.

За означаване на бъдеще и на бъдеще в миналото ВПК от перфективни глаголи се използуват редовно. Срв. примерите:

(49) До Нова година всичко ще мине и *ще се забрави* — рече Староселска (ГК). (50) Идеше ли Петър у Цанкова, кръв *щеше да се пролее* (ИВ).

Изводи. Възвратно-пасивните форми от перфективни глаголи се използуват за означаване на несамостоятелни синтактични презентни и имперфектни действия. Това е основната им употреба. По отношение на аориста сме свидетели на динамичен процес — отстъпление на ВПК, особено в езика на периодиката и в научната литература. Перфект, плусквамперфект и футурум екзактум с формите на възвратния пасив не се означават. С ВПК от свършени глаголи се означават редовно бъдеще време и бъдеще в миналото.

III.6. Глаголният вид в модификациите на пасива.

В рамките на един залог нерядко могат да се отделят няколко значения и подзначения, които до голяма степен зависят от семантичните особености на различните групи глаголи. В рамките на възвратния пасив отделяме 3 по-основни модификации, всяка от които се характеризира с редица семантични и структурни особености: екзистенциален пасив; потенциален пасив (потенциално-модален и потенциално-качествен); сензорен пасив, при който са възможни, макар и по-рядко, и причастно-пасивни форми. Във видово отношение първите 2 модификации са много сходни. При тях (особено при потенциалния пасив) се среща почти изключително несвършеният вид. При потенциалния пасив е налице единен аспектуално-темпорален план, като и двете му подзначения са представени само от имперфективни глаголи, потенциалното значение на които се реализира единствено в презенс. Основните семантични особености на потенциално-качествените и на потенциално-модалните ПК — максимална обобщеност, внушаемост, общовалидност, силно изразено генерализиращо начало, се подкрепят освен от имперфектива и презенса и от задължителното отсъствие на агенса. Срв. напр. потенциално-качествен пасив в (51) и потенциално-модален в (52):

(51) Нека стои мъглата, така по-добре *се реже* царевичакът и на снопи по-добре става. . . Царевичак най-добре *се реже* в мъгла (ЙР). (52) Възел *се* с ръка *не развързва*, а *се* със сабя *посича* (пог.).

III.6.1. Основното значение на екзистенциалния пасив — да утвърждава екзистенцията на субстанцията, се свързва най-добре с имперфектива. Глаголите, които имат екзистенциално поведение във ВПК, могат да бъдат разделени на 3 групи. Най-голяма е групата на т. нар. глаголи за сетивно възприятие — *чете се, наблюдава се, вижда се, забелязва се* — означаващи зрително възприятие, и *долавя се, усеща се, чувствува се* — означаващи сетивно-чувствено възприятие. Всички те реализират екзистенциално пасивно значение само в несвършен вид. Следва групата на т. нар. verba declaranti — *нарича се, казва се, вика се*. Тук екзистенциално значение може да реализира и двойката *наричам/нарека*. Срв. напр.:

(53) Може би то *се нарича* народна любов (КК). (54) Ако това се нарече (ако това е) *народна любов*.

При третата група глаголи екзистенциалното значение се реализира от двойките impf/pf — *намирам/намеря, откривам/открия*. Срв.:

(55) Господине, *намират ли се* (има ли) за продан яйца във вашето село (АГ). (56) . . . все *ще се намери* (ще има) човек от Белимел да каже чия е дрехата (ИР).

Малко са глаголите, при които екзистенциалност в пасив може да се изрази и с двете видови значения. Безспорна е екзистенциалността при имперфективните глаголи, тъй като перфективът със своята комплексна семантика внася известни допълнителни нюанси, нарушаващи „чистотата" на изразяване на екзистенциалността.

III.6.2. Сензорният пасив, представен преди всичко от глаголите *виждам/видя* и *чувам/чуя*, отличаващи се с висока фреквентност в пасив, се реализира главно във ВПК. Преобладават имперфективните глаголи — те са около 60% при (чувам) и около 80% при (виждам). Срв. примерите:

(57) В един интервал на мъртва тишина откъм коридора *се зачу* една страшна глъчка: *чу се* грубо тропане на обуща — като че водеха подкован кон, *чуха се* гласове (АК). (58) От парка *се чува* шум на спираща моторна кола (ДД).

III.7. В научните текстове ПК, чиято фреквентност там е много висока (породена е от екстралингвистични признаци като логическа строгост, обективност, последователност, точност), се отличават наред с много други и с една доминираща особеност — несвършен вид на глаголите в презентно значение.

III.8. При фазовите *да*-конструкции, особено при вербалните конструкции за ингресивност и континуативност, чиято фреквентност в пасив е значителна, тъй като е известно, че основният начин за изразяване на континуативност в българския език е вербалният, са възможни само несвършени по вид глаголи, и то предимно във ВПК.

III.9. Тричленните пасивни конструкции в българския език, т. е. конструкциите с агентивно допълнение, се съчетават предимно с перфективни глаголи. Връзката е много сложна, тъй като преобладават тричленните причастно-пасивни конструкции, а при тях свършените по вид глаголи са около 92%.

III.10. Проучването на взаимодействието между глаголния вид и пасива може да се задълбочи и разшири. Обект на специално изследване може да бъде например отношението между начините на действие като по-конкретна категория от категорията вид, характера на действието при глаголите и пасива. Срв. напр. интересните наблюдения на К. Милошевич [46, 47] за връзката между лимитативните и алимитативните глаголи и пасива.

IV. Глаголното време като фактор, участвуващ в дистрибуцията на пасивните конструкции в съвременния български книжовен език.

Към всяка от формите на пасива в съвременния български книжовен език са закрепени определени темпорални функции. В пределите на миналите времена диференциацията на формите на пасива се проявява и в чисто формален план — за образуване на сложни форми се използува причастният пасив, а за образуване на прости форми — възвратният, с уговорката, която правим за настъплението на причастния пасив при аориста. За разлика от причастно-пасивните форми, отличаващи се с

темпорална многозначност, темпоралните форми на възвратния пасив са еднозначни.[7]

IV.1. Презенсът е глаголно време, което при възвратния пасив се проявява с пълна сила.

IV.1.1. Основната употреба на ВПК в презенс е да означават актуални, синхронни с момента на говоренето, самостоятелни действия:

(59) *Решава се* — казва — въпросът за бъдещето на света, хората отиват на смърт, залагат главите си, а ти, ти ще правиш търговия с шкембета и ориз (АГ).

Трансформирането на презентните ВПК в ППК дава конструкции с перфектно значение — срв. (решаван е въпросът. . . решавали сме въпроса).

IV.1.2. ВПК с итеративно значение. Докато итеративност при ППК се изразява чрез специална копулативна връзка (бивам), то при ВПК няма специални форми за изразяване на итеративност. Тя се изразява единствено при цялостната поддръжка на контекста, подсилвана и допълнително лексикално, чрез адвербиални квалификатори. Срв.:

(60) Всички знаеха, че тая риза *се облича* в празник (КК).

IV.1.3. Обобщен презенс за означаване на обичайни, квалификативни и др. под. действия.

(61) . . . шумната моряшка компания, разгуляла се посред бял ден — това е подробност, която прави впечатление и *се запомня* дори и в Сохо (БР). (62) Стоката ми предимно негледжосана, години военни, *не се намира* материал на пазара (ЙР).

В (62) замяната на ВПК с ППК е невъзможна — срв. **не е намиран* материал на пазара. Възможност за трансформация съществува при въвеждане на модален глагол в структурата → 'не може да бъде намерен'. Той обаче внася допълнителна отсянка на възможност/невъзможност за извършване на действието, на неговата зависимост от допълнителни фактори, а всичко това липсва в (62).

IV.1.4. За означаване на сегашно гномическо време в пословици, поговорки и сентенции се употребява изключително възвратен пасив. Презентната форма подчертава общовалидността на изразяваните действия. Срв. примерите:

(63) Кой кон *се не води,* той повече *се язди* (посл.). (64) Дърветата, Кирчо, *се пресаждат* и *пренасят,* докато са млади (НХ).

IV.1.5. Близко до гномическото сегашно време е и т. нар. абсолютно сегашно време. С тези 2 модификации на презенса се изразяват общоважащи научни истини, те представят и основната нишка на разказа в научната и научно-популярната литература. Напр.: 'изследванията се се провеждат, наблюденията се правят, резултатите се анализират, данните се обработват, сярната киселина се получава, уравненията се решават' и т. н. Тезата за темпоралната нелокализираност, за т. нар. извънвременни (timeless) структури, т. е. такива, в които не се изразява

[7] За темпоралните особености на причастно-пасивните форми в българския книжовен език вж. П. Баракова. Темпорални особености на причастно-пасивните форми в българския книжовен език. — Бълг. език, 1978, кн. 4.

физическото време, е несъстоятелна.[8] Действията в обобщен презенс са общовалидни, реализират се в кой да е момент от времето, като включват в своя темпорален обсег и момента на говоренето. Те могат да се осъществяват във всяка точка от времето. Възможността действието да се реализира и в момента на говоренето обикновено остава потенциална. Презентният възвратен пасив в научната и научно-популярната литература се характеризира и с редица други особености — 3 л. на глаголната форма, недетерминираност на агенса и т. н.

IV.1.6. Сегашно историческо време.

(65) Пътниците излизат на палубата и се нареждат по тръстиковите кресла пред бара. В полумрака на топлата вечер блещукат запалени цигари, някъде *се чупва* чаша, по-нататък тригодишният Ален моли майка си да му покаже луната (СМ).

IV.1.7. Като сегашно сценично време В. Станков разглежда това глаголно време, което е заключено в ремарките на драматургичното произведение [27]. Струва ни се възможно малко по-широко разбиране на понятието сегашно сценично време. То може да обхваща всички авторови бележки, тъй като по принцип действията, изразени в тях, не се отличават от тези в ремарките. Срв.:

(66) Вратата *се тръшка*, Бронза е излязъл (КГ). (67) В коридора *се чува* звънец — Методи вика на Ганди (КГ).

IV.1.8. Аналитичното развитие на българския език води до разлагане на обектния и субектния инфинитив и до широко развитие на *да*-изреченията. Това естествено от своя страна е свързано с по-висока фреквентност на ПК в българския език в сравнение с другите славянски езици, където в такива случаи се употребяват безлични, неопределено-лични и обобщено-лични конструкции. Употребата на *да*-конструкциите във възвратен пасив обхваща следните случаи:

IV.1.8.1. След модални глаголи:

(68) . . . у нас в изпитото вино и ракия в дадени случаи *би могло да се спиртосат* всички наши народни представители и *да се образува* един музей на парламентаризма (ПКЯ).

IV.1.8.2. След безлично-предикативни думи и изрази:

(69) *Най-полезно е да се запуши* устата на Брадвичката (ДВ). (70) Той знаеше всичко и *бе невъзможно да се прибави* към знанието му дори и едно зрънце (АН).

В сравнение с причастния тази употреба на възвратния пасив е много по-разпространена. Причините вероятно са стилистични — елиминиране на по-дългата конструкция за сметка на по-кратката.

IV.1.8.3. *Да*-изреченията поясняват абстрактни съществителни за мисловна дейност, съществителни за волева, емоционална дейност, съществителни за устно или писмено изказване:

(71) Цялата истина да се живее добре, казва, се крие в *готовността да се приема* всичко на тоя свят като неизбежно и необходимо (ЕС). (73) Стана *дума да* му *се търси* шиле за чеверме (НХ).

---

[8] Срв. напр. мнението на А. Л. Пумпянски (Функциональный стил научной и технической литературы. — ВЯ, 1977, № 2, с. 96), където се застъпва становището за „вневременное" излагане на научната и техническата мисъл, при което временното значение се подтиска от общата констатация на фактите.

IV.1.8.4. Синтактични построения с каузативно, финално, условно, следствено и др. значение:

(74) И *за да се разсее* всяко съмнение, аз призовавам на помощ истинската полиция (БР). (75) Не щеш ли — на Петровден се яви една жена *да ѝ се служи* частна служба (НХ).

В подчинени обстоятелствени изречения, въвеждани със сложни съюзи с основен компонент съюза *да*:

(76) Това беше много по-лесно, отколкото *да се пробие* стъклото (АН).

IV.1.8.5. *Да*-изречения след verba sentiendi, declaranti, cogitanti:

(77) Той казва, че бил патриот и че никога не би допуснал *да се оставят* в ръцете на европейци съкровища, изровени из самото сърце на свещената американска земя (СМ).

IV.1.8.6. В отрицателни формално и семантично конструкции със съюза *без да*.

(78) . . . обща грижа беше градежът на новата църква, но мина доста време, *без да се започне* работа (ДТ).

IV.1.8.7. В глаголни фазови конструкции.

(79) Малко по малко разговорите *почнаха да се подновяват* (ЙЙ).

IV.1.8.8. В рамките на описателния императив. За изразяване на заповед почти винаги се използуват ВПК. ППК са по-малко императивни поради описателността и недействеността като основни техни признаци. Заповед или молба, сформени като ВПК, са по-неотложни, „по-нетърпеливи", по-резки, подбуждат адресата към незабавното им изпълнение. Например:

(80) *Да се обеси* червеният поп! Без кръст — без гроб (ГМ).

IV.1.8.9. *Да*-конструкции, с които се изразява учудване, изненада, възражение, недоволство, закана. Тези случаи не са особено многобройни, но са силно модални и експресивни. Експресивността е ярко подчертана в случаите с противопоставителен съюз *но*. Независимо от това, че теоретичната употреба на ППК в тези случаи е възможна, не я намираме реализирана в материала. Срв.:

(81) Вратата на Мичината стая се открехна, показа полковник Гнойнишки гръб и викаше: — Ще отговаряте! *Да се разстреля* старият черковен певец на града, не, това не може да се прости! (АС). (82) Тя се чувствуваше изхвърлена на улицата и даже сритана. . . То не може наистина да няма арестувания; кой ще отрече това? Но *да се арестува* кметът, *да се арестува* кметшата, кметшата на града! (АС).

IV.1.8.10. ВПК при самостойна употреба на *да* в преки или косвени въпроси.

(83) Башибозук и черкезин много по тая земя, има какво *да се треби*, данъчна власт се навъди, кой отгде иде, и събира реквизиция. Обраха калая на калайджиите, няма с какво *да се калайдисва* бакърът (ИР).

Изводи. От направения анализ на презентните индикативни темпорални значения на ВПК в българския книжовен език могат да се направят следните изводи:

Формите на възвратния пасив се използуват за означаване на много повече разновидности на презенса в сравнение с формите на причастния пасив.

Много повече са синтактичните позиции, в които са представени презентни възвратно-пасивни форми. Особено широка е употребата на т. нар.

да-изречения. В сравнение с другите славянски езици, които са със синтетичен строеж, със запазен инфинитив и с висока фреквентност на безлични, неопределено-лични и обобщено-лични конструкции, в българския книжовен език възвратните презентни индикативни ПК са много по-солидно застъпени. В определени синтактични позиции употребата на ППК е силно редуцирана. Съществуват синтактични позиции, в които ППК не са представени.

За означаване на актуален, самостоятелен презенс се използуват почти изключително ВПК.

В някои от разновидностите на обобщеното сегашно време — сегашно гномическо в пословици, поговорки, сентенции и сегашно абсолютно за изразяване на общоважащи научни истини — се използуват също само формите на възвратния пасив.

IV.2. Имперфектът като своеобразен аналог на презенса в миналото се използува както за означаване на конкретни, единични събития от действителността, така и за означаване на обичайни, повтарящи се в миналото действия.

IV.2.1. Главното значение на имперфекта е конкретното (актуалното), при което действието се представя като конкретен процес, наличен само в определен минал момент. В такъв случай се употребяват почти изключително ВПК. Срв.:

(84) Сватбената музика забуха в предния двор пак и косматите ръце засноваха. Глухо *се къртеше* темелният зид на обора у Капанови (АС).

IV.2.2. За означаване на обобщени, неактуални имперфектни действия също се предпочитат ВПК. Напр.:

(85) Дъските имаха розов оттенък, понеже всяка седмица *се изтъркваха* със счукани керемиди (ДД).

IV.2.3. Следните 2 условни изречения илюстрират несамостоятелната синтактична употреба на имперфекта при възвратен пасив:

(86) Мнозинството от нашата околия показа, че още има съзнание у нас и че знаем да ценим хората. Какво щеше да бъде например *да се избереше* противникът на Стефана? (ПКЯ). (87) Всяка написана или преписана книга трябваше да мине под очите им, за да я проверят дума по дума. И само ако в нея *не се откриеше* „извращение", тя бе пускана за полза на вярващите (ВМ).

В (86) и (87) имперфектната възвратно-пасивна форма се намира в протазиса на сложното изречение. В. Станков сочи възможността в подобни случаи минало несвършено време да изразява фактически сегашни или бъдещи действия [27, с. 115, 116]. Бихме посочили още една възможност — имперфектната форма в условното изречение да изразява и плусквамперфектно действие — срв. (86), където активният трансформ би звучал най-вероятно така: Какво щеше да бъде например да бяха избрали противникът на Стефана. Имперфектната форма в (86) изразява предполагаемо, евентуално възможно действие. За разлика от наситената модално форма в (86) възвратно-пасивната имперфектна форма в (87) изпълнява предимно темпорална функция и представя условието, при чието реализиране би се осъществило действието в главното изречение.

Изводи. В българския книжовен език употребата на ВПК за означаване на имперфектни действия е много по-широка в сравнение с употребата на ППК. За означаване на актуални, синхронни с момента на гово-

ренето, самостоятелни минали действия се използуват почти изключително формите на възвратния пасив. За означаване на обобщени, несинхронни с момента на говоренето действия се използуват както ППК, така и ВПК, като превесът на последните е чувствителен.

IV.3. За означаване на аористни действия се използуват както ВПК, така и ППК. Наблюдава се процес на настъпление на причастния пасив в аорист. Срв. напр. следните случаи, в които сега е по-вероятна употребата на ППК:

(88) Когато *се дигна* трапезата, Марко стана (ИВ). (89) Всичката вълна *се прибра* и *продаде* на много по-висока цена от дружеството (ЙЙ). (90) Разговорите в кръчмата затихнаха, чашите *се сложиха* на масата недопити (ЙЙ).

Независимо обаче от известното придвижване в системата на аористните пасивни форми употребата на възвратния пасив е все още твърде жива, неговите форми се срещат както в езика на художествената литература, така и в ежедневния и периодичен печат. Срв:

(91) Добре бе, брате, за това не споря, то *се разбира*. Но трябва да сме на чисто, Димо, за Софка, казвам: човек *се уби* тук, пристав *се уби* (АС). (92) Изгоря манастирът по божия воля, но *изграден бе* още повелик, *изгради се* и *се изписа* и новият храм (ДТ). (93) Сетне отидохме в кръчмата на Жълта Петра, хванахме една латерна, заръчахме си черно вино и се почна[9] една веселба: песни *се пяха,* вино *се ля,* чаши със зъби *се трошиха* (НХ). (94) Но се понесоха тежки стъпки, *драсна се* кибрит до Дечка, *запали се* цигара и *се осветиха* две вълчи сиви очи (АС).

В (91) има несъответствие между възвратно-пасивната форма (се уби) и Pat-лице (човек, пристав). В случая са предпочетени ВПК, тъй като се отличават с по-силна внушаемост поради действеността и динамичността, присъщи на всяка лична глаголна форма. В (92) наблюдаваме съвместна употреба на ППК и ВПК. Съпоставката на (92) с двата възможни варианта — единият само с възвратни, а другият само с причастни форми, показва не само богатите изразни възможности на пасива, но и темпоралната неедноз*начност на (92) и на двата трансформа. Ако в (93) заменим ВПК с ППК → 'заръчахме си черно вино и беше почната (почна) една веселба: песни бяха пети, вино беше лято, чаши със зъби бяха трошени', виждаме, че полученият трансформ не е така действен, динамичен и процесен. При употребата на няколко глаголни форми, изразяващи аористни действия, обикновено се предпочитат ВПК. В случаи като (93) и (94) действията са градирани или следват едно от друго. При причастния пасив идеята за градираност, последователност и взаимосвързаност на събитията не е така добре изразена.

Изводи. В българския език наблюдаваме бързи и резки промени. Ето защо възвратно-пасивните аористни форми, които у Г. Георгиев,

[9] Конструкции от типа на 'се почна веселба' в съвременния български език се третират като стилистично неиздържани и несъвместими с нормите му. Но у автори като Ив. Вазов, Й. Йовков и др. те се срещат редовно. Обект на специално проучване може да бъде развитието на този процес — кога, как и защо конструкцията е започнала да се схваща като несъвместима с нормите на българския език и защо *се* се отхвърля като ненужен елемент, възприеман като празен морф, сигнализиращ единствено непреходност. Може да се постави под известно съмнение твърдението, че във всички подобни случаи *се* е празен морф.

Ив. Вазов, а дори и у Й. Йовков и Елин Пелин са в редовна употреба, сега се избягват и на тяхно място се употребяват причастно-пасивни форми. Независимо от наблюдавания процес на отстъпление в някои позиции все още по-често се срещат възвратно-пасивните форми, тъй като те предлагат възможности, каквито причастно-пасивните форми не дават.

IV.4. Парадигмата на възвратно-пасивните форми е дефективна по отношение на перфект, плусквамперфект и футурум екзактум. В единичните примери, които се срещат в ексцерпирания материал, може да бъде оспорвано пасивното им значение или пък темпоралното — по-вероятно това са форми със запазен спомагателен глагол в 3 л., т. нар. времена от перфектен тип.

В българската лингвистична литература е залегнало становището, че възвратният пасив има пълна лична парадигма, от което следва, че минало неопределено, минало предварително и бъдеще предварително време са с редовна употреба [срв. 1]. Й. Пенчев поставя под съмнение това твърдение, като изразява мнение, че в перфект възвратно-пасивни форми не се употребяват [24]. Не задоволява становището на М. Рожновска, според която съществуването на причастния пасив в българския език се оправдава единствено с това, че компенсира дефективната темпорална парадигма на „глаголите със *се* със страдателно значение" [28, с. 29]. Според авторката това е начинът, по който възвратният пасив образува своите форми за сложните минали времена — перфект и плусквамперфект.

Общо взето, причастният пасив в българския език има почти пълна темпорална парадигма, неговата употреба е свързана с много по-малко ограничения в сравнение с възвратния пасив и би било съвсем погрешно да оправдаваме съществуването му само в службата на „дефективен" компенсатор. Независимо от това, че почти всички примери в ексцерпирания материал със значение на възвратно-пасивен перфект и плусквамперфект са от творчеството на Ив. Вазов, трудно може да се твърди, че перфектните и плусквамперфектните форми са се употребявали някога редовно и че са отстъпили своите позиции на причастно-пасивните форми, т. е. че можем да говорим за един по-раншен процес, подобен на този, който наблюдаваме сега при аориста. Без дълбок диахронен разрез на българския език не бива да бъдем категорични, но по-вероятно употребата на тези форми винаги е била ограничена. Необичайността и неупотребимостта на перфектните, плусквамперфектните и на формите на бъдеще предварително време по всяка вероятност се дължи на миналото деятелно причастие, което е един от компонентите на сложната темпорална форма. Основният отличителен белег на причастието — действеността, трудно се съчетава с идеята пасивност. Това ограничава силно употребата на споменатите форми и тя се свежда до ограничен кръг глаголи в ограничени синтактични позиции (срв. напр. Тази песен толкова се е пяла по наше време). В подкрепа на нашето предположение, че възвратно-пасивните форми в перфект и плусквамперфект никога не са били особено употребими, може да бъде и това, че трудно бихме могли да обясним защо еднозначни в темпорално отношение форми, каквито са възвратно-пасивните, биха отстъпили на многозначните причастно-пасивни форми.

IV.5. Бъдеще време при ВПК е с редовна употреба особено когато Pat е не лице. Срв.:

(95) Светла. От много неща зависи. По какъв член на закона *ще бъде подведен* (той), какъв съдебен състав *ще се подбере* (КГ).

IV.5.1. Отделяме специално внимание на негираните футурни изречения поради някои особености, които ще посочим тук. Срв.:

(96) Не е тъй, хакът тази година *няма да се разхвърля* на къща, а на декар (ЙЙ). (97) И пример е оставил на хората, който никога *няма да се забрави* (КГ). (98) Пушка *няма да се хвърля* (ИВ). (99) Тая ливадка *няма да се окосява*. Нека да пият бръмбарите и да благославят Гатю (НХ).

При съпоставката на (96) и (97) с (98) и (99) се вижда, че между тях съществува значителна разлика. Докато в първите два примера действително се изразяват отречени бъдещи действия, то другите два (особено 99) са силно императивни и фактически не представят бъдещи действия, а описателни императивни форми. От двата трансформа на (98) — бъдеще с негация (Пушка не ще се хвърля. Никой не ще хвърля пушка) и императивна описателна форма (Да не се хвърля пушка. Никой да не хвърля пушка), се вижда, че вторият е много по-вероятен в случая и плътно се доближава по семантика до (98).

IV.6. Бъдеще в миналото е глаголно време, при което ВПК се употребяват редовно. Срв.:

(100) Оттам щеше да изхожда всеки почин и всяко решение, *щеше да се дава* всяка цел, оттам *щяха да се съгласуват* усилията и трудът, еднакво *щяха да се разпределят* и грижите, и благата (ЙЙ).

IV.7. Пасив, глаголен вид, глаголно време.

Презенс	I. Самостоятелна употреба	*1.* ВПК от имперфективни глаголи — редовно. *2.* ППК [Cop съм, е + Part pass impf] — само при глаголи от определени семантични класове.
	II. Несамостоятелна употреба	*1.* ВПК от имперфективни и перфективни глаголи — по-често. *2.* ППК — а) [Cop (да) бъда, (да) бъде + Part pass pf/impf] — по-рядко в сравнение с 1; б) [Cop да съм, да е + Part pass pf/impf] — по-рядко в сравнение с а).
Имперфект	I. Актуална употреба	*1.* ВПК от имперфективни глаголи — редовно. *2.* ППК [Cop бях, беше + Part pass impf] — рядко.
	II. Неактуална употреба	*1.* ВПК — а) от имперфективни глаголи — редовно; б) от перфективни глаголи — по-рядко. *2.* ППК [Cop бях, беше + Part pass impf] — рядко в сравнение с 1.
Аорист	*1.* ППК [Cop бях, беше (е) + Part pass pf/impf] — редовно. *2.* [Cop бидох, биде + Part pass pf] — в съвременния български книжовен език не се употребява. *3.* ВПК — от перфективни и по-рядко — от имперфективни глаголи — употребяват се наред с ППК, но са в процес на отстъпление.	
Перфект	*1.* ППК [Cop съм, е + Part pass pf/impf]. *2.* ВПК — единични случаи при ограничени глаголи (в определени клиширани изрази).	
Плусквамперфект	ППК [Cop бях, беше + Part pass pf/impf].	

Футурум	*1.* ВПК	— от имперфективни и перфективни глаголи — редовно.
	2. ППК	[Cop ще бъда, ще бъде + Part pass pf] — редовно.
		[Cop ще бъда, ще бъде + Part pass impf] — единични случаи.
Футурум претерити	*1.* ВПК	— от имперфективни и перфективни глаголи — редовно.
	2. ППК	[Cop щях да бъда, щеше да бъде + Part pass pf] — редовно.
		[Cop щях да бъда, щеше да бъде + Part pass impf] — рядко.
	ППК	с [Cop щях да съм, щеше да е] — рядко.
Футурум екзактум	ППК	[Cop ще бъда, ще бъде + Part pass pf/impf] — редовно.
	ППК	[Cop ще съм, ще е + Part pass pf/impf] — по-рядко.

Забележка. Систематизираното, обобщено представяне на отношението между глаголните времена, глаголния вид и пасивните конструкции в съвременния български книжовен език може да се разшири и детайлизира с включването на редица допълнителни характеристики по отношение на глаголните времена, пределността/непределността на глаголите и т. н.

Изводи към т. III и IV. Аспектуално-темпоралното състояние на възвратния и на причастния пасив в българския книжовен език налага известно уточняване и корекции на съществуващите досега в нашата лингвистична литература положения:

Налице е известно аспектно диференциране на възвратния и на причастния пасив. ППК се формират предимно от перфективни глаголи (техният дял е около 92% от всички глаголи в ППК). При ВПК се наблюдава относително равновесие между перфективните и имперфективните (те са около 55%) глаголи.

В темпорално отношение разпределението между ВПК и ППК е следното:

ВПК са се генерализирали за означаване на презентни и имперфектни действия (особено при самостоятелната им синтактична употреба).

ППК са се генерализирали за означаване на перфект, плусквамперфект и футурум екзактум.

Парадигмата на възвратния пасив е дефективна по отношение на перфект, плусквамперфект и футурум екзактум, а парадигмата на причастния пасив — по отношение на самостоятелен презенс и имперфект.

Употребата и на двете пасивни форми е възможна в несамостоятелни синтактични позиции за означаване на презенс, при несамостоятелен имперфект, при аорист, футурум и футурум претерити.

Забелязва се процес на отстъпление на възвратния пасив при аориста и настъпление на причастния пасив.

В бъдеще време се срещат единични случаи на употреба на ППК от имперфективни глаголи.

Необходимо е да се отрази:

Възможността praesens historikum при причастен пасив да се изразява чрез перфективни глаголи.

Възможността негирани футурни изречения да имат значение на описателен императив.

Възможността чрез *да*-конструкциите да се изразяват перфектни, презентни, футурни действия.

Възможността за употреба на перфективни глаголи при описателен негиран пасивен императив (Нека да не се разнесе още новината за случката из града (АС)).

Възможността в протазиса на сложно изречение имперфектната възвратно-пасивна форма да означава фактически не само сегашно, минало несвършено, бъдеще, но и плусквамперфектно действие.

Може да се изрази съмнение относно това,дали изобщо при причастния пасив може да се говори за наличие на парадигма при глаголните времена.

V. Структурно-семантични особености на двучленните и тричленните ПК в българския книжовен език. Семантични и структурни особености на агенса. Ролята на характера на пациенса за дистрибуцията на ПК в българския език.

Съществува тенденция на езика към използуване на стереотипна структура на двусъставно изречение за означаване на всички видове процеси. Тя се разпростира и при пасивните структури. Тричленната структура, задължителна за пълнота на изреченията с много преходни глаголи при употребата им в актив, не само че не е задължителна за изреченията със същите глаголи в пасив, но и въобще се среща много по-рядко от двучленната, тъй като пасивът се употребява най-често тогава, когато стимулаторът е неназован. В българския език залогова опозиция с пълна реализация на агентно-пациентните валентности се среща рядко. Противопоставянето се реализира обикновено в условията на липса на агентивно допълнение.

V.1. Тричленните пасивни конструкции (ТПК) се появяват в езика по-късно от двучленните. От изследванията над гръцки и латински е известно, че там конструкциите с експлицитно изразен агенс се появяват много късно. Отбелязва се, че са налице всички основания да се твърди, че в славянските, в балтийските и в германските езици изразяването на агенса се отнася към сравнително късните езикови явления. В историята на славянските езици разпространението на ТПК е свързано непосредствено с възникването на писмеността и с влиянието на нормите на книжовния език. ТПК не съществуват в отделни езици с различна типология. Сред славянските езици сърбохърватският не разполага с ТПК. В езици пък, в които има ТПК, те обикновено се свързват с причастния пасив, докато възвратни тричленни конструкции не съществуват. Много учени отричат възможността например ВПК в словашкия език да се придружава от агентивно допълнение [срв. 43].

Сред славянските езици българският език заема по-особено положение. Стимулаторът може да придружава предиката както в причастен, така и във възвратен пасив, като и в българския език е изразена тенденцията, според която ограниченията в употребата на агентивното допълнение се разпространяват по-често върху ВПК [срв. 20, с. 31]. В българския език по-разпространени са тричленните ППК. Но независимо от това напълно възможни са и тричленните ВПК за разлика например от полския език, където пасивът се изразява почти изключително от причастни агентивни конструкции. Положението в руския език е сходно с това в българския, но и там за разлика от българския, от една страна, и сходно с полския, от друга, неопределено-личните, обобщено-личните и безличните конструкции са много по-широко застъпени, като поемат част от функционалната натовареност на ПК. Тричленните ППК в българския език са около 2,5 пъти повече от тричленните възвратно-пасивни конструкции.

По всяка вероятност особеният път на развитие на българския език от синтетизъм към аналитизъм води до по-свободната, неограничавана в такава степен, както в други езици, употреба на агентивното допълнение в ПК, което от своя страна (наред и с някои други фактори като следствие от аналитизма) съживява и стимулира употребата на пасивните конструкции, като води до повишаване на фреквентността им изобщо. Направеното предположение може да се докаже или отхвърли след задълбочено диахронно изследване с привличане на богат материал от стари писмени паметници.

ТПК в българския книжовен език съставят около 6,5% от всички ПК, като разпределението им между отделните автори в ексцерпирания материал не е равномерно.[10] Например при проба от 50 страници у Й. Радичков има 50 ПК, но нито една не е тричленна. У Н. Хайтов на 103 конструкции само една е тричленна, при Д. Талев на 105 конструкции две са тричленни, а в същото време у Б. Райнов от 42 конструкции 11 са тричленни. Употребата на ТПК е стилистически ограничена — те се срещат предимно в писмената реч, където липсва такова важно средство за разделянето на темата от ремата (съществуващо в устната реч), каквото е интонацията. Разпределението на ТПК е различно в художествената литература, в научната и научно-популярната литература, в периодиката. В българския език, както и в много други езици, не всички глаголи могат да влизат в състава на ТПК. Обект на специално проучване могат да бъдат глаголите, които по своята семантика, вид, начин на действие се съчетават с агентивно допълнение.

V.1.1. В нашата лингвистична литература единствената работа, в която се третират проблеми, свързани с агенса в ПК, е статията на К. Иванова [13], където авторката обособява, от една страна, основните случаи, в които се елиминира агентивното допълнение, а от друга — подчертава факторите, които мотивират експлицитното изрязване на агенса в пасивна конструкция.

По своята семантика изреченията в българския език могат да бъдат агентивни и деагентивни. В синтактичната структура на изречението семантичната агентивност/деагентивност може да бъде изразена или неизразена със субект (подлог). По такъв начин съществуват 4 типа изречения в зависимост от семантичното и граматичното (синтактичното) представяне на агенса: агентивни-субективни и безсубектни и деагентивни-субектни и безсубектни. Пасивните изречения в българския език са винаги субектни (подложни), но обикновено са с нереализирана валентност на Ag, т. е. те са деагентивни [ДПК] и по-рядко са агентивни [ТПК].

V.1.2. Към ПК може да се подходи от различни аспекти: специалното поставяне на проблема за агенса в ПК представя особен интерес както от гледна точка на лингвистичната наука изобщо, така и конкретно за

[10] Според Б. Норман [срв. 22, с. 45] ДПК в българския език са около 90%, от което следва, че ТПК са около 10%. Според данни на О. Плотникова [25, с. 61] в сърбохърватския език двучлените ППК са около 93,4%, а двучлените ВПК — 98,2%. В румънския език ТПК са около 6—7%, в художествената литература 1—1,5% [срв. 18]. В английския език употребата на ТПК е сравнително широка — 6 до 30% от всички ПК [срв. H. Hartmann. Das Passiv. Heidelberg, 1954, S. 12 — по 18].

отделните езици. Анализът на семантичните и структурни особености на агенса представя първият етап от изследване, което би дало възможност да се изяснят: *1)* факторите, които налагат появата на ТПК при узуалност на двучленните, т. е. факторите — най-вече семантичните, които мотивират присъствието на Ag в ТПК; *2)* изясняването на *1)* би осигурило възможност да се даде отговор на въпроса — има ли място, доколко и какво конверсивността при залоговите отношения и преди всичко конверсивни ли са отношенията между пасивната и изходната активна конструкция.[11] Много трудно е да се очертаят всички условия, при които се употребяват ТПК в българския език. Те са свързани с такива сложни проблеми като перспективизацията, граматиката на текста и могат да бъдат обект на отделно изследване. Обикновено в лингвистичните изследвания се обръща внимание на най-незначителната от всички причини, мотивиращи появата на ТПК — решаването чрез тях на стилистични задачи от различен характер.

V.1.3. В традиционното езикознание агентивното допълнение се третира като отделен член на изречението по своята семантика — с него се означава агенсът[12] — и по специфичното си оформяне — в българския език агенсът се въвежда в изреченската структура най-често с предлозите *от* и *с*. От синтактичните свойства на агентивното допълнение редовно се отбелязва структурната му незадължителност или факултативност.

V.1.4. Съществуват 4 комбинаторни възможности по отношение на признаците множественост/единичност на агенса и пациенса, които се

---

[11] По въпроса за конверсивността при отношенията актив : пасив в лингвистичната литература няма единно становище. Редица учени (Ю. Д. Апресян, И. А. Мелчук, Т. Т. Ломтев и др.) разглеждат отношенията между активните и пасивните конструкции като конверсивни. Подобна теза бива сериозно оспорвана. В. С. Храковски например (Проблемы синонимии и конверсности пассивных и активных конструкций. — В: Универсалии и типологические исследования (Мещаниновские чтения, М., 1974) отрича възможността да се говори за конверсивни отношения при едноместните предикати, както и при двучленната пасивна конструкция и изходната тричленна активна конструкция. Авторът сочи и редица особености на тричленните пасивни конструкции, които не се вземат пред вид от привържениците на конверсивната хипотеза, като по този начин отрича съществуването на конверсивни отношения дори при ТПК и изходната тричленна активна конструкция.

[12] С термина агенс означаваме денотат-лице, денотат-живо същество нелице, денотат-институция, които вършат действието, сочено от определения предикат при физически манифестираните глаголи. В лингвистичната литература понятието агенс е твърде разлято, недиференцирано, често пъти обемащо много значения. Обикновено в агенса се включват и същинският агенс, и експериенцерът, и потенциализаторът. Редица учени определят като задължително условие при ПК одушевеността (личността) на агенса. В системата на Филмор агентивна функция може да изпълнява само непредикативна дума, маркирана с признака одушевеност (който се поставя на преден план при подреждане на надежните отношения по важност [срв. 39]. У. Чейф и И. П. Сусов приписват тази функция и на предикативни думи. Я. Качала отбелязва, че агентивното допълнение в словашкия език се изразява най-често от съществителни, означаващи лица и абстрактни явления и по-рядко — предмети. Авторът доказва възможността във ВПК да има агентивно допълнение, но то винаги е субстантив, означаващ абстрактно явление [43]. Въпросът е много сложен, още повече в езици като литературния арабски например пасивна конструкция не се формира, ако в активната конструкция позицията на субект се заема от нелице. Поради популярността на термина агенс често си служим с него в широкия му обем, т. е. влагаме в него значение, застъпено в повечето лингвистични изследвания. Възможност за подобна употреба виждаме във факта, че най-често в тричленните пасивни конструкции в съвременния български книжовен език се среща именно същинският агенс — агенс-лице.

реализират в ТПК в българския език, но не са релевантни за дистрибуцията на причастния и на възвратния пасив:

единичен агенс	—	единичен пациенс
множествен агенс	—	множествен пациенс
единичен агенс	—	множествен пациенс
множествен агенс	—	единичен пациенс

Релевантни за разпределението между възвратните и причастните ПК в българския книжовен език са възможните комбинации на агенса и пациенса в зависимост от признаците личност/неличност на пациенса. Характерът на агенса не оказва пряко влияние върху дистрибуцията на ВПК и ППК. В лингвистичните изследвания, третиращи залогови проблеми, се държи много малко сметка за пациенса в пасивните конструкции. Характерът на пациенса обаче, маркираността му с признаците [± живо], [± лице] са в много висока степен релевантни, както за определянето на залоговата принадлежност на конструкциите, така и за дистрибуцията на възвратния и причастния пасив. Така напр., независимо че изречения от типа на 'Детето се мие всеки ден' могат да имат повече от един семантичен участник и са фактически двузначни в залогово отношение, те се възприемат само като активни поради маркираността на 'детето' с признака [+ лице], докато при сходни конструкции със същия глагол, но с пациенс-нелице — 'Съдовете се мият всеки ден' — се подразбира един семантичен участник и конструкцията се възприема само като пасивна. При изреченията от първия тип трябва да се вземе под внимание и семантиката на съществителното. Така напр. в случаи като 'Мъжът се мие всеки ден' отпада възможността (ако не е ситуативно обусловена) 'мъжът' да се възприема като пациенс и конструкцията да се разглежда като пасивна.

V.1.4.1. Пациенс-лице — агенс-лице. В българския език пациенсът-лице се свързва по-често с причастния пасив. ППК с пациенс-лице в ексцерпирания материал са с около 3 пъти повече в сравнение с тези при възвратния пасив. При Pat-лице глаголите в ПК са с пълна лична парадигма. Употребата на 1 и 2 л., която, общо взето, е доста ограничена (в целия екцерпиран материал общият брой на нетретоличните предикативни форми е около 60), е свързана почти изключително с причастния пасив. Разпределението е следното:

Лице на глагола	ВПК	ППК
1	2	44
2	—	18

Употребата на 1 и 2 лице в българския книжовен език е свързана почти изключително с причастно-пасивни конструкции. Срв. примерите:

(101) Бразилският бедняк лишава земните недра от хилядолетните кристали, а сам той *бива ограбван* от собственика на миите, който на свой ред *бива ограбван* от износителя, който пък е жертва на производителя, а производителят — на ангросиста, а ангросистът — на бижутера, като, разбира се, разходите по цялата верижна операция *се заплащат* от купувача. . . Всеки *е грабен* според мястото си и всеки граби според силите си (БР). (102) Гледаше го изтръпнал, чудеше се, *ще бъде ли познат* от

Семьон Матвеич (СД). (103) Все пак един ден по повод на предстоящ мач прочита във вестника бюлетин за здравословното състояние на някакъв известен футболист. . . кратко описание на самочувствието на футболиста, малък спор доколко е било уместно *да се лекува* от чужденец (АН).

Характерът на Pat в ПК е тясно свързан с конкретната семантика на предиката. В лингвистичната литература се очертават например цели групи глаголи (напр. личностно-ориентирани като арестувам, награждавам, назначавам и др.),[13] които се съчетават с Ob-лице в активна конструкция, а оттук естествено — в ПК Pat е лице. Сложно е взаимодействието между пациенса, агенса и семантиката на предиката, тъй като има глаголи, които по своята семантика допускат само агенс-лице. В такива случаи в българския език преобладават ППК. В някои от приведените тук примери замяната на причастната форма с възвратна е евентуално възможна, но в други (напр. в (102) е напълно изключена. Интерес представя (101), където при Pat-лице се използват ППК, а при Pat-нелице (разходите) — възвратно-пасивна конструкция. Двучленната конструкция с пациенс-лице (е грабен) също се свързва с причастния пасив. Срв. също следната двучленна причастно-пасивна конструкция, в която замяната на причастната форма с възвратна превръща конструкцията в активна:

(103а) Нямаше никакво обяснение за неразумната си постъпка: нито можеше да знае предварително кога ще спре дъждът, нито пък изпитваше особено желание *да бъде изкъпана* насред улицата (АН).

Срв. конструкцията с възвратна форма → '. . . нито пък изпитваше желание да се изкъпе насред улицата'. Това ще рече, че при пациенс-лице в двучленна пасивна конструкция, т. е. при липса на означен агенс, и при определени особености в конкретната семантика на глагола, допускащи реализирането му като чисто рефлексивен във възвратна конструкция, се употребяват само причастно-пасивни конструкции.

В (103) при пациенс-лице е използувана ВПК. Интересен е семантичният анализ, който Й. Пенчев прави на конструкции с глагола *лекувам* [24, с. 258].

Наличието на пациенс-лице в семантичната структура води до появата на интересно явление — изразяване на презенс в причастно-пасивна конструкция. Езикът не разполага с друга възможност да изрази пасивно значение, тъй като пациенсът е маркиран с признаците [+живо, +лице], а семантичната природа на предиката допуска съдържанието му във възвратна конструкция да се реализира като рефлексивно, т. е. като действие, в което агенсът и пациенсът са едно и също лице.

В заключение можем да кажем, че предикатите в пасив могат да имат пълна лична парадигма само при пациенс-лице поради напълно ясни причини. При пациенс-нелице употребата на първо и второ лице е възможна само при метафори. Срв.: Но аз пресметнах всеки ход, // последния кураж събрах // и ти *ще бъдеш победен,* // разкапан, озлобен живот (НВ).

---

[13] Вж. по-подробно Н. Д. Арутюнова [2]. Както е известно, проблематиката на семантичната сепарация по зони на глагола и съвместимостта/несъвместимостта им с различни граматични категории е актуална в последно време (вж. И. Л е к о в. Явна и „скрита" глаголна съпоставителна проблематика на полския и българския език. — В: Бюлетин за съпоставително изследване на българския език с други езици. С., 1976, с. 2).

При пациенс-нелице пасивните форми не обхващат цялата лична система, а се ограничават само с 3 лице. Поради това, че дори и при пациенс-лице формата за трето лице рядко се съотнася с другите две лица, тя губи значителна част от своята определеност. Това дава основание на някои учени да твърдят, че при пасива категорията лице се изразява твърде бледо [срв. 19]. От ограничеността на пасива в лице произтича и ограничеността му в наклоненията. В пасивни конструкции от типа на 'Бъди благословен, бъди проклет' и т. н. се наблюдава явлението транспозиция на императива.

V.1.4.2. Пациенс-нелице—агенс-лице.

(104) Опсеменяването *трябва да се върши* от техника, но техникът вместо да опсеменява тука, фукнал в Лясково при даскалицата (НХ). (105) Песните за Планината едва ли *са сътворени* от балканджии, тъй като не е прието да възпява човек съпругата си (ВМ). (106) Принципът на относително равномерно разположение на производителните сили по територията на страната *е формулиран* от Фр. Енгелс (Соц.). (107) Последното положение *се конкретизира* от М. Докулил (Въпр.).

При пациенс-нелице съотношението между възвратния и причастния пасив е много по-различно в сравнение с това при Pat-лице. При пациенс-нелице ВПК имат известен превес над ППК, като трябва да се има пред вид и влиянието на темпорално-аспектуалните фактори върху дистрибуцията. Общо взето, при благоприятни други условия (т. е. при липса на ограничения от характер, описан в т. 2 и 3) причастният и възвратният пасив са в конкурентни отношения. Срв. напр. (106) и (107), между които има известно сходство, но в (106) е употребена ППК, а в (107) — ВПК.

Изводи. В съвременния български книжовен език съществува тясна взаимозависимост между характера на пациенса — неговата личност/неличност, маркираността му с признаците [±живо] (което естествено е свързано с категорията лице на предиката) и дистрибуцията на ППК и ВПК. Пациенс-лице налага употребата на ППК. В такива случаи предикатите могат да имат пълна лична парадигма. При пациенс-нелице (неодушевен предмет) по принцип са възможни както ППК, така и ВПК, но в ексцерпирания материал се наблюдава известен превес на ВПК.

Описаната дистрибуция е характерна не само за българския език — тя е в пълна сила и за езиците, в които залоговите отношения са с характеристики, сходни на тези в българския език. Това показва, от една страна, ролята на логическите връзки в езика, а, от друга — сходството на факторите, формиращи езиковите системи.

V.1.4.3. Агенс-нелице.

Тук включваме:

1) Одушевен агенс, маркиран с признаците +живо, —лице. Срв. от бик, // от вълците.

2) Агенс — събирателно съществително, съдържащо в семантиката си указания за лице, на която база именно ги числим към агенсите:[14] *а)* в единствено число — от трупата, // от тракторната бригада, // от партия, // от дружеството и т. н.; *б)* в множествено число — от турски потери, // от отборите, // от дружини и др.; *в)* група + съществително, уточняващо състава ѝ — от група терористи, // от група от 100 души.

[14] Ч. Филмор под „типично живи" не подвежда съществителни от типа на 'нация' напр. [39].

3) Агенс — учреждение, институция, организация, държава: от министерството, // от изпълнителния комитет, // от държавен орган, // от БНБ и др.

4) Комплексен агенс със съставна част nomina humans в качеството на несъгласувано определение: от тръбите на буцинаторите, // от появата на Методи Полянов, // от ножовете на новобранците, // от звъна на шефа си, // от преживяванията на момичето, // от гнева на господарите и т. н.

Забележка I. В *4)* са включени и стимулатори, които могат да бъдат характеризирани като експериенциални, т. е. експериенцери.

Забележка II. Възможно е някои стимулатори от *4)* да бъдат характеризирани като потенциализатори. Отнасяме ги към агенсите, като се базираме на наличието на nomina humans в комплексния агенс. Този подход, като имаме пред вид и агенсите от *2)* и *3)*, ни се струва по-оправдан. Активните трансформи на *4)* също подкрепят заеманото тук становище. Срв. напр. Методи Полянов (с появата си). . .

Забележка III. В някои случаи (срв. напр. Новобранците с ножовете си. . .) в комплексния агенс се комбинират агентивното и инструменталното значение.

5) Агенс — представен от съставна част на humans (човешкото тяло и психика): от злите езици, // от друга ръка, // от чужди погледи, // от това силно тяло и др.

Забележка. В *5)* се намесват фактори като метонимията и синекдохата като вид метонимия.

Срв. примерите:

Към *1)* (108) Но случи се така, че първородният син *беше стъпкан и умъртвен* от един пощръклял бик (АГ).

Към *2а)* (109) . . . земята *се обработва* от една тракторна бригада (РМ).

Към *2б)* (110) Късно след изгрев слънце ромейските войски заизлизаха от своя лагер, който *щеше да се пази* от обозните войски (АД).

Към *2в)* (111) Изложбата „100 години българска икона" *бе посетена* от група от 100 души (в. РД).

Към *3)* (112) Атаката *бе подета* от Холандия (в. ЗЗ).

Към *4)* (113) В петък сутринта Борил дойде. Неговото появяване *бе предизвестено* от тръбите на буцинаторите (ЕС). (114) Столовата *беше заета* от зелените униформи на немските офицери (ПВ).

В *4)* в същност агенсът е лицето (буцинаторите, офицери), което е обаче, така да се каже, обезличено, акцентува се на някаква негова особеност, характерен белег, съставна, присъща му част.

Ограничения по отношение на пациенса не се наблюдават. Оставяме настрана конкретната глаголна семантика. По принцип агенсът не оказва влияние (пряко) върху дистрибуцията на двете пасивни форми в българския език. Преобладаването на ППК тук се обяснява с чувствителния превес на ППК (тричленни) изобщо. За отношението актив/пасив е от значение конкретният лексикален пълнеж на агентивното допълнение. Срв. напр. (114), където активният трансформ → 'Зелените униформи на немските офицери бяха заели столовата' е малко вероятен. Интересен в това отношение е и посоченият по-долу пример (118).

Към *5)* (115) Ще го тикнат още приживе в пъкъла и тогава доброто име на черквата *ще се оскверни* от злите езици (СМ). (116) Всеки написан

от тях ред, съдържащ дори намек на недоволство, *е бил опипван и разнищван* от груби окървавени ръце (НХр).

Към разгледаните агенси можем да отнесем и изброените по-долу, които имплицитно са свързани с humans. Тук отново се намесват метонимията и синекдохата. Срв.: от добре осведоменото обществено мнение, // от вража агитация, // от танковете и ботушите, // от пъстър свят, // от нашата критика. Срв. примерите:

(117) Пред вас се намира жената на абисинския консул в Мадейра, всемирно известната мадам Лили, чиято покъртителна история *бе* подробно *описана* от вестниците преди няколко години (СМ). (118) *Щяха да бъдат избити, избесени, размазани* като насекоми от танковете и ботушите (ПВ).

В (118) замяната на ППК с ВПК е невъзможна (срв. → *щяха да се избият, избесят, размажат), както е невъзможна и трансформацията на ПК в активна конструкция (срв. *Танковете и ботушите щяха да ги избият, избесят, размажат като насекоми). Случаи като (114) и (118) поставят много интересни и сложни проблеми, свързани с генерирането на ПК, с ролята на лексиката при пасива, както и с условията, които правят възможна или осуетяват трансформацията актив ⟷ пасив.

V.1.4.4. Стимулатор—потенциализатор.[15] Стимулатори-потенциализатори в ПК могат да бъдат само съществителни имена, маркирани с признака [+потенционност] [срв. 32]. Част от стимулаторите, които определяме като потенциализатори, в някои работи се третират като каузативи.[16] Потенциализаторът може да се третира като стимулатор, а съответната конструкция — като пасивна, ако при трансформирането Pot минава в субектна позиция със семантичната възможност да бъде стимулатор на действието. Същото се отнася и до каузаторите. Срв.:

(119) Знаех, че мълчаливото преклонение, тази най-благородна почит към загиналите, *може да се разсее* като безплоден облак от делничните ветрове (НХр). (120) — Но не отричам, че ракът *може да бъде предизвикан* и от канцерогенни вещества (ПВ).

Стимулаторът Pot в пасив се съчетава по-често с Pat-нелице. Ограничения по отношение на употребата на ПК не се наблюдават. Тъй като характерът на стимулатора не влияе пряко върху дистрибуцията на ПК в българския език, тук само маркираме проблемите, без да се спираме подробно на тях. Интерес за лингвиста представя въпросът, какви по семантика и кои са съществителните в групата на стимулаторите — Pot. Ще обърнем внимание на някои съществителни със сходство в семанти-

[15] Потенциализаторът е условен термин, установен на базата на наличие в съществителното, с което се означава, на признак възможност за извършване на действието независимо от това, дали тя се реализира или си остава само потенция.

Може да се направи опит за набелязване на семантични класове глаголи, които могат да бъдат придружавани от потенциализатори в пасивна конструкция.

[16] Изречения от типа на 'Вратата се отвори от вятъра' се разглеждат от Л. Андрейчин като активни, а 'от вятъра' се третира като причина за извършване на действие 'отваряне'.

Съществува възможност за разделяне на потенциализаторите на същински потенциализатори и на каузатори (като каузаторите могат да бъдат причислени към стимулаторите). В лингвистичната литература се отбелязва възможността каузативни конструкции да се използуват за означаване на пасив) срв. напр. В. П. Недялков, Т. Н. Никитина. О признаках аналитичности и служебности. — В: Аналитические конструкции в языках различных типов. М., 1965.

ката, които често се срещат като стимулатори — Pot в пасив. Срв. примерите:

(121) . . . човешкото съзнание *се определя* преди всичко от социалната организация на обществото (АГ). (122) В къщурките живееха два различни свята, чието странно съжителство *бе наложено* от времето (КК). (123) Застанал пред витрината с оцелелите вещи на убитите, аз си мислех за оная връзка между поколенията, която *се диктува* от физическите закони на природата (НХр).

Срв. също следните примери с глаголи със значителна честота в пасив — антонимичната двойка *(по)следвам—предхождам,* които почти винаги функционират в състава на ТПК, както възвратна, така и причастна. Това още веднъж показва тясната връзка между семантиката на предиката и структурата на ПК.

(124) . . . този въпрос неведнъж е бил задаван все със същия тон, *за да бъде последван* от забележката: „Не, няма да стане" (БР). (125) Не знам кой е измислил тази тъпа формула — светските удоволствия *да се предхождат* от кухненски страдания (БР).

V.1.4.5. Стимулатор—експериенцер.[17]

За разлика от агенса и потенциализатора, които са стимулатори в пасивни конструкции с физически манифестирани глаголи, експериенцерът е стимулатор в ПК с физически неманифестирани глаголи с експериенциално значение (ненавиждам, вълнувам и др.). Тъй като в лингвистичната литература не се предлагат достатъчно стабилни критерии, въз основа на които даден глагол може да бъде определен като експериенциален, базираме се на следните най-общи условия за определянето на глаголите като експериенциални: *1)* маркираност с признака — физическа манифестираност; *2)* изразяване на вътрешно или външно състояние и *3)* стимулаторът (експериенцер) не извършва действието, а го предизвиква у субекта. Напр. значението на изречението 'У е отвратен от Х' е 'Х прави така, Х е такъв, че предизвиква у У чувство на отвращение към себе си'. Запазва се известна доза активност и у Х, и у У.

С въвеждането на експериенцера като стимулатор в пасивна конструкция се търси възможност за включването на глаголите от всички семантични класове в бинарната опозиция актив : пасив. Някои лингвисти изключват глаголите, които не изразяват „ситуация" в прекия смисъл на думата, от пасива. Според М. Фюреди например, ако не се съобразяваме с това ограничение, се натъкваме на допълнителни трудности [срв. 30].

Общо взето, в пасив експериенциалните глаголи заемат по-особено положение и кратките бележки, които даваме тук, имат единствено за цел да покажат многоаспектността на проблемите, без далеч да ги изчерпват.

V.1.4.6. За разлика от езиците със синтетичен строеж, където агентивното допълнение е оформено най-често в творителен падеж, т. нар. творителен на деятеля, на вършителя, инструментал, в езиците с аналитичен строеж, какъвто е и българският, агентивното допълнение се въвежда в изреченската структура с предлози. В българския книжовен

[17] Терминът експериенцер е въведен от Ч. Филмор като означение на неговия последен падеж [40 срв. с. 39, където същият падеж е означен като датив]. У. Чейф определя експериенцера като „този, чието умонастроение или умствени процеси са подложени на въздействие" [32, с. 168].

език най-често срещаният предлог в ТПК е предлогът *от*. Но както сочи езиковият материал, агентивното допълнение не се въвежда само с този предлог. Е. Георгиева отбелязва, че е възможна употребата и на други предлози (освен *от*) като маркери на агентивна функция [5].

В експерпирания материал освен предлога *от* най-често срещаният друг предлог е предлогът *с*. Срв. примерите:

(126) . . . заведението *се изпълни* с буен и пъстър народ (КК) → буен и пъстър народ изпълни заведението. (127) Двуетажният дом отдавна *беше заселен* с пъстър и шумен народ (КК) → Пъстър и шумен народ отдавна засели двуетажния дом. (128) В черквата освен жени и старци друг не стъпяше. А кръчмите *се пълнеха* с отчаян и пиян народ (ЕП) → Отчаян и пиян народ пълнеше кръчмите. (129) Във всяка странноприемница шумяха боляри, след сутрешните литургии кръчмите *се пълнеха* с пияни калугери, слуги и скитници (ЕС). (130) Ресторантът бързо *се изпълваше* с хора (ПВ).

Трансформациите на анализираните тук конструкции в активни, както и замяната на предлога *с* с *от*, сочат известна семантична нетъждественост между изходните конструкции и трансформите — много тънка семантична разлика, която в някои случаи дори трудно се поддава на езиково описание. Срв. също следния пример, в който трансформацията на ПК в активна е контекстуално затруднена:

(131) Невидимата ръка обаче продължаваше да насочва от кухнята водната струя към домакина, а в това време целият коридор *се изпълни* с полуголи, боси момичета, които тичаха към стълбището и се превиваха от смях (КК).

Необратимостта актив ↔ пасив най-общо може да бъде разделена на абсолютна и контекстуална. Причините, които обуславят единия и другия вид необратимост, поставят редица важни от лингвистично гледище проблеми. В лингвистичната литература се предлага прилагането на т. нар. тест за пасивна трансформация като класификационен принцип при словосъчетанията от гледище на тяхната роля в структурата на максималната синтактична единица. Във фразеологичните единства пасивната трансформация е невъзможна [вж. И. Долинина. Системный анализ предложения. М., 1977]. Представят интерес и трансформационните анализи на З. Харис, който разглежда двупосочната трансформация актив ←→ пасив, т. е. преобразуванията могат да се извършват в двете посоки, но авторът отбелязва, че в редица случаи възникват ограничения в посоката на трансформацията [31]. Трансформацията на активната конструкция в пасивна може да се блокира и поради дефективност на глаголната парадигма, както и поради особености в семантиката на думите, организиращи структурата на активната конструкция. В литературата не съществува единство на възгледите по въпроса за трансформационното равнище на синтактичната синонимия. Подлага се на сериозно съмнение твърдението за синонимията на активната и пасивната конструкция, които са се считали класически образци на синтактичната синонимия.[18]

[18] Срв. например полемиката между П. Зиф, от една страна, и Дж. Катц, Е. Мартин, от друга [10 и 17].

(132) и (133) са сходни в семантично и структурно отношение, но агентивното допълнение в тях се въвежда с два различни предлога. Срв.:

(132) Още от сутринта девическото училище *хвана да се пълни* с ученички пременени (ИВ). (133) Скоро предните чинове *се запълниха* от ученичките, а всичкото останало място — от публиката (ИВ).

Срв. също:

(134) Все пак става дума за сериозни принципи, мойто момче. Ако не се спазват — всички учреждения и институти *ще се задръстят* с бездарници (ПВ).

В (134) може да се мисли евентуално и друг агенс, но подобна вероятност е минимална. Агенсността на *бездарници* се подкрепя и от следния сходен текст:

(135) По-добре да са кретени, отколкото нахалници и дураци. И без това светът *е заприщен* от тях (ПВ).

В (134) и (135) предикатите са семантично сходни, сходна е и общата структурна рамка, но агентивното допълнение се въвежда в нея с два различни предлога.

От (126—134) се вижда, че предикатът е един и същ (пълня) или сходни семантично с него. Общи или сходни са не само предикатите, но и цялостният пълнеж на структурната рамка. Това говори за известна закрепеност на предлога *с* в ТПК към определени предикати (поради особености в семантиката им) и към определени стимулатори. В (126—134) преобладават решително ВПК, формирани с двата глаголни вида. Причината за това по всяка вероятност е с комплексен характер, който се обуславя от семантичните особености на предиката, от характера на агентивното допълнение, от глаголното време и от семантично-структурната схема като цялост, но основната причина е характерът на пациенса, който в случая е определящ. Предикатите в (126—134) поради определени особености в своята семантика се свързват с пациенс-неодушевен предмет, а това създава предпоставка за реализиране на пасивното значение в тричленна възвратна конструкция.

V.1.4.7. Допускаме, че агентивното допълнение в българския книжовен език може да се въвежда и с предлозите *в* и *сред* при едно по-различно тълкуване на някои конкретизатори в ТПК. Срв.:

(136) После започна *да се пее* сред турците някаква песен за голямата турска сила и храброст (ДТ). (137) Кака Мара *беше* сериозно критикувана в партийната организация за тази своя несдържаност (КК).

По-подробно на този въпрос се спираме по-долу при разглеждането на семантичните и структурни особености на ДПК. Тук само ще отбележим някои особености, характеризиращи стимулаторите от типа на (сред) турците, (в) партийната организация. Чрез *сред* не се дават указания за партитивност/всеобхватност на стимулатора за разлика от предлога *от*, който при липса на специални указания с ограничителен характер обхваща изцяло стимулаторите. Независимо обаче от немаркираността на предлога *сред*, по-вероятно е, че той не обхваща в такава степен стимулатора, в каквато предлогът *от* (срв. 'сред турците' = 'от някои турци'). Със същата немаркираност се отличава и предлогът *в*. Друга характерна особеност е и тази, че предлозите *сред* и *в* предполагат маркираност на стимулатора с признака [+ множественост]. В (136) тя е екс-

плицитно изразена чрез множественото число на съществителното, а в (137) се съдържа в семантиката на съществителното.

V.2. При подхода към ДПК се изхожда от схващането, че в пасивните конструкции има семантично заложен агенс. Отстраняването му се дължи на причини от различен характер, основните от които ще се опитаме да набележим тук. Възстановяването от контекста на конкретния лексикален агенс се извършва не защото това е необходимо за комуникативния акт, не защото двучленните пасивни конструкции са непълноценни в комуникативно отношение, тъкмо обратното — една от основните семантични задачи на пасива е да отстрани максимално, доколкото това е възможно, агенса от ПК. В двучленните пасивни конструкции се акцентира на особеностите на пациенса или на преден план се изнася действието, без да се държи сметка за неговия стимулатор. С търсенето на агенса в контекста се цели да се покаже, че при пасива някакъв стимулатор на действието се мисли, но той не е изразен чрез изреченски член.

Анализирането на ексцерпирания материал показва, че случаите с отстранен агенс са толкова разнообразни, че трудно се поддават на групиране. Наличието/отсъствието на агентивно допълнение в ПК се обяснява с действието и взаимодействието на редица фактори като характер на предиката, характер на пациенса, особености на контекста, характер на ситуацията, фактори от стилистичен, от екстралингвистичен характер и т. н. Могат да бъдат обособени следните по-основни случаи:

V.2.1. Структурно-двучленни, логически тричленни ПК. Срв.:

(136) Тримата ядем картофена яхния. Това *се извършва* с пределно настървение (от нас тримата) (ДЦ). (137) Тревата *бе изпотъпкана*. Хора бяха лежали на нея (ЙР).

V.2.2. Двучленни ПК, при които агенсът се възстановява от по-широк контекст.

Контекстуалното възстановяване на конкретния агенс е възможно, защото в контекста (при това понякога твърде широк) съществуват указания за него, той е назован. Срв. примера:

(138) — Ти кажи защо увеличи портрета си и защо го закачи там, като знаеш, че култът е отменен? — Па *да се вижда,* Маринчо — бързо отговори старецът. — *От кого да се вижда*? — строго попита кметът. — *От синовете ми,* Маринчо — занарежда бързо старецът (Хр. Пелитев).

В (138) агенсът се въвежда естествено чрез въпросите и отговорите им.

V.2.3. Често пъти за идентифицирането на конкретния агенс е необходим много по-широк контекст от приведения в (138). Срв.:

(139) Още същия ден асансьорът изкачи в кабинета на *господин професора всички нюйоркски знаменитости в областта на естествените науки.* Професор Частертон се извиняваше смутено и без всякакъв повод пред гостите си, които всъщност не обръщаха никакво внимание на своя бележит колега. Двамата добри американци, ковбоят и приятелят му с широките челюсти, бяха потънали сякаш в земята. Никой не ги виждаше наоколо, пък и от тях едва ли имаше вече някаква нужда.

Сега *всички* бяха заети с чудното яйце, което мнозина смятаха, че е стояло заровено много векове в земята. *Разгръщаха се* всевъзможни книги, два пъти по-дебели от библията, *правеха се* справки, *произнасяха се* латински имена. Някои от колегите на господин професора съблякоха палтата си, запретнаха ръкави и почнаха да чукат яйцето с пръст. Ала

неговата черупка беше здрава като камък. Най-сетне, след дълги изследвания и съвещания, дойде се до общото заключение, че учените старци имат работа с яйцето на една рядка птица от рода на щраусите, която е живяла преди векове в Южна Америка и за която енциклопедическите речници в библиотеката на професор Частертон даваха твърде оскъдни сведения. *Установи се* и нещо друго, което беше по-важно. . . (СМ).

Третирането на целокупния текст като особена синтактична единица дава възможност за описване на всички начини, по които се създава семантичното сцепление на текста,[19] в това число и структурирането на текстове, подобни на (139), в които от агентивни активни конструкции се преминава към деагентивни ПК. Срв. напр. последното изречение в (139), откъснато от контекста, в което възстановяването на конкретния лексикален агенс е абсолютно невъзможно. Обикновено, когато вече е споменато в предходния текст, в пасивната конструкция може да няма агентивно допълнение, но изразяването му е задължително, ако то поема върху себе си фуикцията да установи връзка с предходния контекст. Срв. също:

(140) В това по чудо оцеляло таванско половин помещение, вие, изобретателни студенти по инженерство, си бяхте създали примитивен уют. Куца, дълга маса, подпряна с тухли от развалините. Върху масата, постлана с вестници, *бяха разтворени* чертежи. . . То [прозорчето] *бе запушено* с дъски и ламарина. . . А над нея *бе инсталирана* стряха от покривна ламарина. . . На стената *бе окачен* с кабарче портрет на Едисон. . . (БД). (141) Великата френска революция *е извършена* предимно с хладно оръжие. За една нощ безсъние парижкият народ си е изковал байонети и превзел Бастилията (ВМ).

Посочените двучленни ПК са пълноценни в комуникативно отношение. За читателя не е важно кой е агенсът, кой например е извършил действията разтваряне, запушване, окачване, инсталиране в (140). Важно е изнасянето на действието като факт и резултат, без оглед към неговия стимулатор.

В (141) извличаме агенса от сложното взаимодействие между всички единици, структуриращи текста. Срв.: революция → е извършена → с хладно оръжие → байонети → е изковал байонети → парижкият народ.

V.2.4. Предложни адвербиални указатели, изпълняващи функцията на неконкретизиран по отношение на признаците всеобщност, всеобхватност/партитивност стимулатор или своята примарна локализираща функция.

В българския книжовен език пасивни конструкции като следващите по-долу са широко представени. Срв.:

(142) Преди два-три месеца кака Мара *беше* сериозно *критикувана* в партийната организация за тази своя несдържаност (КК). (143) После започна *да се пее* сред турците някаква песен за голямата турска сила и храброст (ДТ).

---

[19] Напоследък лингвистите оценяват обяснителните възможности на т. нар. граматика на текста, която борави с текстове, по-големи по обем от изречението. Счита се, че някои проблеми [като например отговорите на въпроси] могат да бъдат задоволително решени само при подобен подход [срв. 42, с. 273—274; 23, с. 559 и др.].

Доколкото ни е известно, в лингвистичната литература досега не е обръщано достатъчно внимание на този тип случаи.[20] В чешката лингвистична литература се анализират ситуации, в които някои от партиципантите (участниците в ситуацията) не се реализират. Фр. Данеш и З. Хлавса подчертават: „Бихме могли този особен тип йерархизация да идентифицираме в доста разпространения случай v Čáslavi už svězli řepu z poli (особено в публицистичния стил). Такива предложни съчетания представят по-скоро „всеобщ" агенс, отколкото своята примарна локализираща функция" [38, с. 70]. За разлика от чешкия език обаче, в българския книжовен език конструкции, подобни на соченатa от авторите, са широко разпространени, и то съвсем не само в публицистичния стил.[21] Срв. още:

(144) . . . най-хубавата ракия *се вари* и *точи* в Горни колиби (горноколибци варят и точат най-хубавата ракия) (КК). (145) Всичко *се нареди* и *уговори* най-подробно помежду им (ЙЙ).

Наличието на адвербиални конкретизатори в ДПК независимо от техния характер и структурно-синтактични особености подкрепя пасивността на конструкциите. Връзката между адвербиалните конкретизатори и залога е многоаспектна и изключително интересна за лингвистите. Общо взето, при посочването на координатите на стимулатора — най-често мястото на действие и по-рядко ограничения във времето (Повредата бе отстранена по време на нощната смяна. Операцията беше извършена през неделното дежурство), стимулаторът в ПК се идентифицира по-лесно, като степента на неговата конкретизация е различна в различните ПК. Разгледаните случаи трябва да се подложат на специален анализ, за да се реши безспорно коя е примарната функция на конкретизатора — локализиращата или функцията на стимулатор. Струва ни се обаче напълно възможно тълкуването на подобни локални конкретизатори, а и на някои темпорални конкретизатори, като своеобразен, немаркиран по отношение на признаците партитивност/всеобхватност стимулатор за разлика от стимулаторите, въвеждани в изреченската структура с предлога *от*, които при липса на специални контекстуални елементи обхващат изцяло стимулатора.

V.2.5. Анонимизиране на агенса по модални (екстралингвистични) причини, при което: а) говорещият знае кой е агенсът, но поради опре-

---

[20] Интересни са наблюденията на С. К. Шаумян (Трансформационная грамматика и аппликативная порождающая модель. — В: Трансформационный метод в структурной лингвистике. М., 1964, с. 46—47), където се анализират случаи като: 'Фабрика производит обувь' и 'На фабрике производится обувь'. В активната конструкция Sub не е Ag — реален производител на действието. В ПК Sub от активната конструкция минава в предложно определение за място, а не заема позицията на агентивното допълнение. С. Шаумян въвежда трансформация 3, която представя превръщането на Sub (подлога) в следглаголен член, а на следглаголния член — в Sub (подлог).

[21] В древногръцката проза агентивното допълнение се въвежда с предлога *υπό* + род. пад. Но са възможни и други предлози — *ἐξ*, *πρός*, *παρὰ* , *ἀπό* + род. пад. Изконното значение на предлозите *ἐξ* и *ἀπό* е локалното. За разлика от основния, така да се каже, неутрален начин на означаване на агентивното допълнение (*υπό*+р.п.) предложните конструкции с посочените предлози много често носят печата на своето основно локално значение (вж. И. А. Перельмутер. Пассив в древногреческом языке (Язык аттической прозы)). — В: Типология пассивных конструкций. Диатезы и залоги. Л., 1974.

делени причини не го назовава; б) говорещият е агенсът; в) говорещият е един от агенсите.

(146) Щом се нати певецът, *трябва да се уволни* (вместо трябва да го уволним), да назначиме за певец Бъклара, а пък жена му — за питроп (НХ). (147) Но моля ви се, *зема се* (вместо вие вземате) — публично — жена ми под стража, а после стражата *се дига* (вие вдигате стражата): как *трябва да се разбере* (как трябва да разбера или да разберем ние с жена ми) всичко това? (АС). (148) — Няма как, Дечко! Няма що, братче! *Ще се избият* (вместо ще избием) в България. . . Както каза и ти. . . някакви 400—500 или най-много хиляда души. . . Е, няма да се свърши родът човешки (АС).

В (146) пасивната двучленна конструкция е употребена успоредно с лична глаголна форма, съдържаща чрез глаголното си окончание указание за агенс. В (148) за разлика от (146) няма доказателства за включването на говорещия в агенса, но общоконтекстуално това се разбира. В (147) въпросът не се отправя директно към вършителя по причини, които стават ясни от говорната ситуация. В (146) се реализира значение в). Определени съображения диктуват на говорещия нежеланието да се представи като един от агенсите, когато става въпрос за уволнение. В същото време говорещият се включва като агенс, когато се говори за назначение (да назначиме). В (148) също е представено значение в), а в (147) — значение а) (зема се = вие земате) и в) — (трябва да се разбере = трябва да разбера/трябва да разберем ние с жена ми).

V.2.6. В научните съчинения е застъпен широко т. нар. авторски пасив за скромност. По повод на социолингвистичните изследвания върху езика М. Ивич отбелязва, че авторът на научно съчинение може по различен начин да представи своето авторско отношение — или като експлицира „аз", или като използува „дискретния облик на плурала", или чрез неутралното „авторът", или с избор на имперсонални конструкции, „което е при всяко положение най-дискретната езикова тактика" [42, с. 266].

Срв. примерите:

(149) Ето защо тук *ще се обърне* (вместо — ще обърна или ще обърнем — при авторски колектив) внимание предимно на въпроси, които засягат. . . (Въпр).

V. 2.7. Невъзможно въвеждане на агентивното допълнение по структурно-синтактични причини:

(150) А един ден *се получи* съобщение от данъчното управление (Ст. Стратиев). (151) Ако батальонът сложи оръжие без бой, имението *ще бъде спасено* от разрушения (ДД).

Обръщаме внимание на структурната невъзможност от въвеждане на агенс, без обаче да смятаме, че това е единствената причина за неговата липса в посочените примери. Известно е, че архитектониката на изречението е много сложно явление.

V.2.8. Разгледахме основните типове ДПК, в които разполагаме с някакви данни за стимулатора. Тук ще набележим случаите, в които в синтактичната структура няма указания за стимулатор.

V.2.8.1. При причастен пасив. Двучленните ППК с неексплициран стимулатор се отличават най-често със следните семантични и граматични особености: *1)* доминиращ признак статалност в значението на

конструкциите, който се дължи на употребата на *2)* перфективни глаголи с *2а)* резултативен начин на действие и *2б)* с определени особености в конкретната им семантика; *3)* определени глаголни времена — най-често плусквамперфект [Сор$_{бях,\ беше}$ + Part$_{pass}$ pf] и по-рядко перфект [Сор$_{съм,\ е}$ + Part$_{pass}$pf]; *4)* обикновено пациенс-нелице и като следствие от *4)* — *4а)* трето лице на глаголната форма и *5)* евентуален стимулатор — най-често агенс. Срв. примерите:

(152) Дворът *беше ограден* с високи зидове; две-три дървета разперваха клонаци над тях; дебела асма се виеше. Пердетата *бяха* плътно *спуснати* (СД). (153) От дългата суша през лятото и есента реката беше намаляла, водата *беше отбита* за водениците! (ГК). (154) „Затворете очите на вестниците!“ — крещеше преди близо половин век Маяковски, а какво толкова го е гледало от вестниците? Преди половин век *не бяха пръснати* в милионен тираж лицата на ония деца от Майданек; *не бяха отпечатани* кладите избити от упор в тила хора. . . (ВМ).

В (152—154) е използувана една от характерните семантични особености на причастния пасив — да отстранява пределно агенса и да акцентира на особеностите на пациенса. В (153) и (154) конкретната семантика на предиката дава евентуални указания за стимулатора. Това е т. нар. „професионален агенс“ при глаголи, означаващи професионални дейности.

V.2.8.2. При възвратен пасив. Двучленните ВПК с неексплициран в синтактичната структура стимулатор се характеризират със следните основни семантични и граматични особености: *1)* конструкциите са с потенциално-модално, потенциално-качествено, екзистенциално или сензорно значение; *2)* свързват се обикновено с имперфективни глаголи; *3)* и с определени глаголни времена — особено потенциално-модалните и потенциално-качествените ПК — с презенс; *4)* свързват се с глаголи от определени семантични класове — преди всичко екзистенциалният и сензорният пасив; *5)* предполагаемият стимулатор е обобщен и в синтактичната структура може да се представи най-често чрез съществителното ’човек’ с неговия особен статус и генерализирана употреба, а също така от местоимения като ’някой, който и да е, всички, никой’ и др. под.

V.2.8.2.1. В българските пословици и поговорки, а и в сентенционните изрази, оформени като ПК, стимулаторът се отстранява изцяло. Срв.:

(155) От едно зърно брашно *се не смила* → Човек, никой не може да смеле брашно от едно зърно.

V.2.8.2.2. Сходни с посочените конструкции са и следните ПК, характеризиращи се с обобщеност на имплицитния стимулатор:

(156) Като че ли е много лесно в този идиотски модерен свят да *се намери* леща и чубрица (ПВ) → Като че ли е много лесно човек да намери. . . (157) В сърцата и на едните, и на другите горят едни и същи желания и макар да е минало библейското време, когато първородството *се е продавало* за блюдо леща, сега родната земя *може да се продаде* за торба злато (АД) → . . . когато хората са продавали първородството за торба леща, сега човек (всеки) може да продаде родната земя за торба злато.

Конструкциите от типа на посочените са най-често презентни, при това презенсът е с итеративно или узуално значение. Като се има пред

вид темпоралната дистрибуция на ПК в българския книжовен език, преобладаването на ВПК тук е напълно обяснимо.

V.2.8.2.3. В текстове с характер на предписания са изключително фреквентни двучленните пасивни (обикновено възвратни) конструкции.

(158) *За да се получи* ароматен, ободряващ чай, необходимо е *да се спазват* известни правила при приготвянето му. Чаят *трябва да се запарва* винаги в чист съд, който *не се употребява* за други цели. На литър вода *се прибавя* по 2 г чай. Чаят *се слага* в чинийка и *се залива* с вряла вода, *захлупва се* и *се оставя* да престои 4—5 минути (П. Чолчева, Ц. Калайджиева. Съвременна домашна кухня. С., 1975).

Често пъти целият текст с характер на предписание, съвет е оформен в пасив.

V.2.8.2.4. ДПК при липса на информация за конкретния стимулатор се употребяват обикновено при предаване на събития, отдалечени значително от нас във времето. Напр.:

(159) Тия свитъци пролежали две хиляди и петстотин години. За много дълго *била запечатана* с червена глина повестта за доброто и злото (ВМ).

В текстове, сходни с (159), невъзможността да се идентифицира конкретният стимулатор е реално обяснима.

Изводи. В българския книжовен език функционират като узуални двучленни пасивни, с неизразен в синтактичната си структура агенс конструкции. ДПК могат да бъдат както причастни, така и възвратни. Липсата на третия член от конструкцията, задължителен за много преходни глаголи при употребата им в актив, не нарушава семантичната и синтактичната завършеност и комуникативната пълноценност на конструкциите. Отсъствието на означен агенс в ПК се обяснява с действието на редица фактори от семантичен, граматичен, стилистичен, екстралингвистичен характер, а именно — семантика на глагола (срв. глаголите, означаващи професионална дейност); характер на агенса (напр. генеричния му характер при потенциално-модалните и потенциално-качествените пасивни конструкции; неговата множественост и разнородност при определени конструкции и др.); наличие на определен контекст, сочещ стимулатора; характер на ситуацията и т. н. В ДПК се акцентира на самото действие, като факт и резултат, както и на особеностите на пациенса.

Тричленните, с изразен в синтактичната си структура агенс пасивни конструкции представят неголям процент от всички ПК. Преобладават тричленните причастно-пасивни конструкции. Това води до по-честото изразяване на агенса в пасивни конструкции, формирани с перфективни глаголи, поради рязкото преобладаване на последните в причастно-пасивните конструкции.

VI. Семантична неоднородност на пасива в съвременния български книжовен език.

Напълно възможно е в рамките на един залог, а дори и в рамките на една залогова модификация да възникнат няколко значения или оттенъка, които зависят от семантичните особености на различните типове глаголи. Отделяме 3 по-основни модификации на българския пасив:

Екзистенциален пасив.

(160) Иван гледаше как изчезват космите на ръкавите на сакото и си представяше едни широко разтворени очи с цвят на череши, очи, в които *се чете* обич (Ст. Стратиев).

Потенциален пасив.

Потенциално-качествен пасив.

(161) Женско сърце лесно *се топли* (НХ).

Потенциално-модален пасив.

(162) Ум и разум с пари *се не купуват* (пог.).

Сензорен пасив.[22]

(163) В един интервал на мъртва тишина откъм коридора *се зачу* една страшна глъчка: *чу се* грубо тропане на обуща — като че водеха подкован кон, *чуха се* гласове (АК).

В основата на подялбата на пасива на модификации лежи семантичният принцип, но екзистенциалният, потенциалният и сензорният пасив се отличават с редица особености както от граматичен характер, така и от структурен — наличие/отсъствие на определени изреченски елементи, спомагащи или осуетяващи изявата на значението.

VI.1. В известната ни литература, третираща залогови проблеми, единствените значения, които се отделят в рамките на пасива, са акционалното и статалното.[23] За българския книжовен език за пръв път К. Иванова набелязва редица глаголи, които функционират като екзистенциални във възвратен пасив [11]. Авторката маркира следните глаголи: виждам, забелязвам, наблюдавам, откривам, очертавам, проследявам, разграничавам, различавам, разпознавам, намирам, срещам, съхранявам, храня, включвам. Кръгът на екзистенциалните пасивни единици може да се разшири с глаголи като чета, чувствувам, долавям, усещам, продавам и др. Списъкът на глаголите с екзистенциално поведение в пасив не е особено голям, но някои от тях се отличават със значителна фреквентност. За да се реализира екзистенциалното значение на споменатите глаголи, необходимо е пасивните конструкции да отговарят на редица условия. К. Иванова отбелязва: „Приспособяването на някои групи глаголи за изразяване на екзистенция е свързано с допълнителни ограничения върху тяхната парадигма. Така например групата глаголи, при които екзистенциалното значение се проявява посредством гносеологичното, ограничават функционирането си като екзистенциални с третоличния възвратен пасив" [11]. Екзистенциално значение се реализира единствено във възвратно-пасивна деагентивна конструкция. Идеята за екзистенция, съществуване, битуване, пребиваване в определено състояние не може да се свърже с вършител и респективно — с получаване на действие отвън. Деагентивността на екзистенциалния пасив е една от най-важните му особености. Тази пасивна модификация се свързва най-често с имперфективни глаголи, но в някои случаи перфективните глаголи са напълно възможни. При анализирането на най-често срещаните глаголни лексеми с екзистенциално пасивно значение ще посочваме и свършените по вид, когато такива се срещат в материала. Екзистенциално значение се реализира само във възвратен пасив. Причастно-пасивни форми с посоче-

[22] Сензорен (от лат. sensoris), който се отнася до органите на чувствата, чувствуващ.

[23] Б. Норман [22] говори за модален пасив в случаи като 'Не му се сърба чорба'. Трудно може да се приеме, че конструкцията е пасивна.

ните глаголи са напълно възможни, но те не са с екзистенциално значение. В ППК идеята за вършител е заложена много силно. Това се дължи на резултативната семантика на миналото страдателно причастие, която не се съчетава с идеята екзистенция поради наличието на признак завършеност, миналост. В някои ППК причастно-пасивната форма може евентуално да се субституутира със същински екзистенциален глагол. Срв. напр.:

(164) Тая тенденция според автора *е набелязана* (= има я, съществува) в следосвобожденската литература, без да се е осъществила напълно (ИБЛ). (165) В огнището пламтеше огън, горе на малката извита стряха на огнището *беше сложен* (= имаше) железен светилник (ДТ). (166) Трапезата *беше сложена* — широка, кръгла, ниско на пода, *сложен беше* (= имаше) и хляб на нея (ДТ).

(164)—(166) са с максимално отстранен агенс. Вероятно именно това води до известен екзистенциален момент в посочените ППК. Интересен е (166), където при първата форма (беше сложена) субституцията е невъзможна, докато при втората (при това глаголната лексема е една и съща, но са различни синтактичните условия, в които тя е поставена) е евентуално допустима.

Глаголите с екзистенциално значение в пасив, които най-често се срещат в нашия материал, са: *виждам, срещам, намирам/намеря, наблюдавам, чета, забелязвам, долавям, усещам, наричам, викам, открия/откривам*. Всички те реализират екзистенциално значение само в подходящ контекст, като в тези случаи се наблюдава силно избледняване на лексикалното им значение.

VI.1.1. Категорията екзистенциалност, битийност, съществуване е широко представена в езиците по света. Сред формите на нейното изразяване основно място заемат лексико-синтактичните средства на езика, т. е. използуването на определени лексеми в определени синтактични модели. Глаголите *съм* и *имам* представят универсално средство за изразяване на понятията битие, съществуване в езиците [16]. Сред учените не съществува единство по въпроса за параметрите на езиковата екзистенция. Едни от тях са склонни да включват в рамките на екзистенциалните изречения много повече единици, други — тъкмо обратното [16]. Анализът на разнообразния и до известна степен противоречив езиков материал, организиращ изреченията, свързани с идеята битие, наличие, съществуване, разкрива пътя на семантичното развитие на определен тип изречения. Н. Арутюнова отбелязва, че като въвлича все по-широки слоеве лексика, синтактичният модел получава такива многообразни семантични потенции, че се оказва способен да удовлетвори практически всяка комуникативна задача [2, с. 210—211].

Преди да пристъпим към разглеждането на особеностите на екзистенциалните ПК, ще отбележим, че при екзистенциалния пасив смисловите, стилистичните и експресивните признаци се установяват преди всичко чрез съпоставяне на изследваните езикови единици с други езикови единици, съдържащи същински екзистенциален глагол. По своята семантика формите, които разглеждаме тук, имат допирни точки както с пасива, така и с актива. При всички тях може да се мисли някакъв вършител на действието, но ако той се експлицира в синтактичната структура, идеята за екзистенция се разрушава. Можем да говорим за бифункцио-

налност на глагола в анализираните конструкции, тъй като той съчетава екзистенциално и пасивно значение.

При подбора на случаите, отнасяни към екзистенциалния пасив, се опираме на метода на субституцията — пасивната форма заместваме със същински екзистенциален глагол. При неограничавана семантично и контекстуално субституция говорим за екзистенциален пасив, като поставяме още две условия — всяка конструкция да може да бъде трансформирана в причастна и/или да е възможно въвеждането на агентивно допълнение. Тези операции са чисто механични и условни, защото изпълнението на двете условия или дори само на едното води до разрушаване на идеята за екзистенция.

Ще се опитаме да покажем кои фактори налагат употребата на друг глагол вместо същинския екзистенциален, както и кои фактори правят възможно реализирането на екзистенциално значение у посочените глаголи.

VI.1.1.1. Често пъти субституцията контекстуално се осуетява или се затруднява от различни изречески елементи. Срв.:

(167) През кичестите клони, на север от тая щастлива моравка, *се виждат* двата върха на Стара планина (ИВ).

Субститутивен вариант с екзистенциално значение е възможен без началното изречено словосъчетание → (167а) . . . 'на север от тая щастлива моравка са двата върха на Стара планина' и е невъзможен с него → (167б) *През кичестите клони, на север от тая щастлива моравка, са двата върха на Стара планина. Срв. също:

(168) Освен корделки и копчета в дюкянчето *можеха да се намерят* и стари ципове, и машинки за мелене на кафе. . . (КК). → (168а) *Освен корделки и копчета в дюкянчето можеха да са (можеше да има) и стари ципове. . ., срещу възможността за субституция при изпускане на модалния глагол → (168б) Освен корделки и копчета в дюкянчето се намираха (= имаше) и. . ., но в семантично отношение 168б≠168.

Анализираните примери показват, че екзистенциалните глаголи *съм* и *имам* не се съчетават с редица изречески елементи и че могат да изразяват екзистенция само в определени контекстуални условия. В (167) и (168) е заложена в известна степен идеята за утвърждаване екзистенцията на субстанцията. (167) отнасяме към сензорния пасив, който има много допирни точки с екзистенциалния пасив. Вероятно при друг подход интерпретацията на тези случаи може да бъде различна. Между пасивната конструкция и субститутивния ѝ вариант, съдържащ глагол *съм, имам,* не се установява пълна идентичност. Идентичност се наблюдава в смислово отношение, но редица допълнителни, най-често семантични нюанси при заместването се губят. Тази „загуба" е различна при различните лексеми в зависимост от конкретната семантика на отделните глаголи и от различната степен на „изпразненост" на глагола, т. е. от различната степен на избледняване на семантичното му значение.

VI.1.2. Ще се опитаме да отговорим на въпроса, какви особености от семантиката на най-често срещаните глаголи в екзистенциален пасив дават възможност за подобна употреба. Субституцията на пасивната форма със същински екзистенциален глагол помага да се установи: *а)* какъв е допълнителният нюанс при различните глаголи, губещ се при субституцията; *б)* на кой глагол какъв субститут отговаря и съответно — кои

от разглежданите глаголи изразяват по-обща екзистенциалност и кои — конкретна, частна екзистенциалност. Ще отворим скоба, за да отбележим, че изреченията за обща екзистенциалност не сочат конкретно съществуването на субстанцията, а в изреченията, означаващи конкретизирана екзистенциалност, битийността на субстанцията се означава посредством нейната локализация в определена ситуация. Границата между двата типа изречения е доста лабилна и вариращa; *в)* посочване на някои изречески елементи, осуетяващи субституцията. Прави се опит за отбелязване на някои особености от взаимната връзка между екзистенциалните пасивни конструкции, глаголния вид и глаголното време.

VI.1.2.1. *Виждам*

(169) Люде *се виждаха* (= имаше) твърде малко, но за сметка на това стадото бе толкова голямо, сякаш се преселваха всички планинци с животните си (СХрК). (170) Дори да не падаха от плещите им златотъкани плащове, дори *да не се виждаха* (= да нямаше) под тях скъпи византийски одежди, само по изразите на лицата се разбираше, че това са знатни хора. . . (АД).

Глаголът *виждам,* отнасящ се към групата на т. нар. глаголи за сетивно възприятие, е с интересно поведение в пасив. Дори и в случаите, които не отнасяме към екзистенциалния пасив, в двучленните пасивни конструкции чрез него се прави известно утвърждаване, посочване на субстанцията. В екзистенциална функция глаголът е в значителна степен изпразнен семантично и се доближава плътно по значение до същинския екзистенциален глагол *има.* Чрез него обикновено се сочи конкретизирана, ситуационно свързана екзистенциалност. Срв. напр. (170), където битийността на предмета се означава посредством неговата локализация в определена ситуация. При съпоставката на пасивните конструкции със субституираните варианти с *има, съм* се вижда, че със същинските екзистенциални глаголи се сочи по-категорично, по-утвърждаващо наличието/отсъствието на субстанцията, докато в ПК екзистенциалността се изразява по-резервирано, по-странично, недостатъчно категорично. Срв. напр.: 'В селото беше тихо, хора *не се виждаха* (но може и да има)' и 'В селото беше тихо, хора *нямаше*'. Разликата между *има* и *виждам* е и тази, че екзистенциалният глагол е безличен, докато *виждам* (а това се отнася и до всички разглеждани тук глаголи) е личен. В нашия материал анализираният глагол е представен само в несвършен вид, по-често в имперфект и по-рядко — в презенс. Екзистенциални пасивни конструкции с *виждам* са представени обикновено в художествената литература. Това свидетелствува за известна стилова ограниченост на глагола.

Глаголът се проявява като екзистенциален в контекста, задължително в деагентивна възвратно-пасивна конструкция, в която при това няма елементи, осуетяващи проявата на екзистенциалността. Срв.:

(171) . . . смътно *се виждаха* очертания на по-ниски постройки (АГ) → *смътно имаше (бяха) очертания на по-ниски постройки.

(171) не е с екзистенциално значение. Идеята за екзистенциалност не се съчетава с адвербиални изрази, посочващи начина на извършване на действието. Но дори и без наречието за начин *смътно* вариантът със същински екзистенциален глагол е малко възможен. Срв. → '*имаше (бяха) очертания на по-ниски постройки'. Лексикалната единица *очертания,* включваща известна доза абстрактност, не се съчетава с идеята

за утвърждаване на екзистенция. Срв. '. . . виждаха се по-ниски постройки' → 'имаше по-ниски постройки'. Това още веднъж подчертава силния натиск на лексиката, на „капризите" на думата върху системата на езика.

VI.1.2.2. *Намирам*

(172) Ето го възела на войната. *Щеше ли да се намери* (= щеше ли да има, щяхме ли да намерим) кой да го разсече? (СД). (173) Ето ви една дузина седефени копчета, каквито днес никъде *не се намират* (= няма, каквито днес човек никъде не може да намери) (КК). (174) Господине, *намират ли се* (= има ли, може ли човек да намери) за продан яйца във вашето село? (АГ).

Като най-близки синоними на изреченията, означаващи конкретизирана екзистенциалност, Р. Ницолова сочи изреченията с *намирам се,* ако става дума за конкретен предмет [срв. 21]. Глаголът е изпразнен до голяма степен семантично и плътно се доближава по значение до същинските екзистенциални глаголи, без да се покрива напълно с тях. Да проследим следната конструирана, но напълно реална езикова ситуация, от която проличава разликата между пасивната конструкция и активната със същински екзистенциален глагол: '— Господине, има ли за продан яйца във вашето село? — Няма, ама все ще се намери нещо'. С *има* екзистенциалността се представя по-общо, по-ненасочено, докато в пасивната конструкция тя се представя по-насочено, по-конкретно и в същото време не така категорично. В случая трябва да се има пред вид и конкретната глаголна семантика на *намирам.* С разглеждания глагол в ПК обикновено се означава конкретизирана екзистенциалност. При него се наблюдава по-голямо разнообразие както във видово, така и в темпорално отношение. Среща се в свършен (172) и в несвършен вид (173), (174). Представен е презенс (173) и (174), бъдеще в миналото (172). В материала разполагаме с примери с футурум и имперфект. Теоретически са възможни всички глаголни времена с изключение на перфект, плусквамперфект и футурум екзактум поради дефективност на парадигмата на възвратния пасив по отношение на тези глаголни времена. В (173) с негирания глагол се изразява известна процесност. Това се отнася и до останалите ПК с този глагол за разлика от субститутите с *има/няма,* с които само се утвърждава наличието/отсъствието на субстанцията. Пасивните конструкции с екзистенциално значение с *намирам* са застъпени предимно в художествената литература, като при това отразяват езикови особености, близки до разговорната реч, без това обаче да означава, че глаголът е стилово принизен.

Понякога субституцията на *намирам* в ПК с *има/няма* контекстуално се осуетява. Срв. примерите:

(175) Такава жена рядко *се намира* — и млада, и скопосна, и чиста (КК) → *Такава жена рядко има — и млада, и скопосна. . ., а в същото време в (176) субституцията е възможна:

(176) Такива вече *не се намират* никъде (КК) → Такива вече няма никъде.

VI.1.2.3. *Срещам*

(177) Доктор Маринов. Колега, вие ще ме накарате да повярвам, че в тоя емпиричен век все още *се срещат* (= има, съществуват) екземпляри от измиращото племе на идеалистите (ДА). (178) Най-интересна е неговата форма от групата Н: тоя витамин прилича на параграфен знак и

се среща (= има го) обикновено в опашката на печеното прасе (СМ). (179) Тяхната смислова близост се установява предимно с помощта на тълковните речници като единствени източници на семантиката на думата, както и въз основа на контекста, в който *се срещат* (= ги има) (Въпр.).

От съпоставката на ПК със субституираните варианти се вижда, че степента на семантична изпразненост на *срещам* с екзистенциално значение е много висока. Това затруднява, дори прави невъзможно определянето на различията в семантично отношение между ПК със *срещам* и вариантите със същински екзистенциален глагол. За установяването на разликите е необходим много тънък семантичен анализ.

Някои от изреченията с анализирания глагол сочат по-обща екзистенциалност (срв. напр. (177)). Представят интерес (178) и (179) с удвояването на обекта в субституирания вариант. Обектът се удвоява, когато се приписва съществуване на определен предмет.

В екзистенциално значение глаголът е с подчертано книжен характер. Среща се особено често в езика на научната (срв. 179), научно-популярната литература, в периодиката.

В нашия материал глаголът е представен само в несвършен вид, почесто в презенс, като е застъпен значително и имперфектът.

VI.1.2.4. *Забелязвам (набелязвам)*

(180) Все пак, ние всички сме свидетели каква промяна *се забелязва* (= има) напоследък у полковник Йомер бей (СД). (181) Когато „Флорида" потегля отново на път, на борда *се забелязват* (= има) много нови пътници (СМ). (182) Ясно се виждаше, че авторът на писмото дълго време се е колебал кой път да хване, защото на много редове *се забелязваха* (= имаше) зачеркнати думи, заменени със съвършено противоположни тям по смисъла (АК).

Употребен в деагентивна пасивна конструкция, разглежданият глагол в по-голяма част от случаите е с екзистенциално значение. Срв. обаче следната деагентивна конструкция, в която глаголът не е с екзистенциално значение:

(183) Алварес. А по какво можем да различим истинската любов от неистинската? Пилар. Неистинската е като бенгалски огън, сеньор! Блясва ярко и ослепително, но след това в очите ти нахлува мрак, досада и безразличие. А истинската е като жарава, покрита с пепел! *Не се забелязва* (ДД).

В (183) агенсът може по-лесно да се въведе в сравнение напр. с (180) и (181). Освен това в значението на ПК е заложен имплицитно модален елемент (срв. не може да се забележи). Модалният глагол *може* не винаги се съчетава с идеята екзистенция.

Разликата между разглежданите ПК и техните варианти със същински екзистенциален глагол е много малка, в някои случаи е сведена почти до нула, но там, където се поддава на езиково описание, се състои в това, че с *има* се констатира най-общо екзистенцията, докато със *забелязва се* се дава по-конкретна, по-целенасочена информация за екзистенцията на субстанцията.

В материала е представен само несвършеният вид на глагола в презенс и в имперфект. Трудно можем да си представим възможността чрез съответния перфективен глагол да се изразява екзистенциалност. Съ-

щото се отнася и до аориста и футурума. Това се дължи по всяка вероятност на конкретната семантика на глагола.

VI.1.2.5. *Чета*

(184) Всички чакаха, че дяволитата Христина се шегува и ще откаже, но тя стоеше горда и права. В очите ѝ *се четеше* (= имаше) решителност (ЕП).

Синоними на глагола *чета* в екзистенциална пасивна конструкция са глаголите *виждам, забелязвам, долавям.* Независимо от семантичната изпразненост на *чета* в екзистенциална ПК той сигнализира връзка с глагола *чета* в неекзистенциално значение на базата на „възприемам нещо с очи, с поглед (написано)". При безагентна употреба в пасив това основно значение се запазва. Глаголът може да се замества с *има*, без напълно да се покрива по значение с него. В структурно отношение за екзистенциалните изречения с *чета* е характерно постоянното присъствие на определени елементи, като схемата опростено може да се изрази чрез „нещо някъде се чете". Срв.:

а) очи, в които *се четеше* обида (АГ);
очи, в които *се чете* обич (Ст. Стратиев);
В очите на Немия *се четеше* тревога (АД).

$а_1$) В тоя лишен от разум поглед *се четеше* и дружелюбност, и страх, и удивление (ИВ).

б) по лицето на царя *се четеше* облекчение и задоволство (ЕС);
по лицата на всички *се чете* тъга и покаяние (ЕП);
. . . будно и енергично лице, по което *се четеше* воля и упоритост (ИВ);
. . . по откритото му лице *се четеше* силна вътрешна борба (ИВ).

$б_1$) . . . по челото ѝ, дето одеве *се четяха* толкова деликатни ощущения (ИВ).

Съпоставете подобно изречение със същински екзистенциален глагол:

(185) По лицето на по-младия *имаше* (напълно възможно и *четеше се*) скръб и униние (АД).

За да се реализира екзистенциалното значение на *чета* в ПК, пациенсът в изреченската структура се изразява задължително чрез субстантиви, с които се назовават различни чувства — обич, обида, страх, удивление, тъга, мъка и т. н. При съществителни, означаващи конкретна, материална субстанция, анализираният глагол не се среща. Срв. напр.:

(186) Самуил беше тъй отзивчив, тъй лесно се трогваше като малък. . ., че в очите му често *се виждаха* (= имаше, но невъзможно четяха) сълзи. . . (АД).

Локативен член е човешкото лице, на което чувствата се проявяват и „четат" — в очите (*а*) и погледа ($а_1$), по лицето (*б*) — на челото ($б_1$).

Глаголът в ПК означава контекстуално обусловена екзистенциалност. В ексцерпирания материал се среща само несвършеният му вид в презенс и имперфект. Негирани изречения в анализирания материал няма.

Глаголът е стилово ограничен, тъй като неговата употреба в екзистенциален възвратен пасив е достояние изключително на езика на художествената литература.

Екзистенциално значение в ПК с глагола *чета* се реализира по модела:

$$\left[\begin{matrix}\text{локативен}\\\text{предлог}\end{matrix} + \begin{matrix}\text{локативен}\\\text{член}\end{matrix} + \text{Pred}_{\text{pass}}\text{Ex}_2 + \text{N}\right]$$

Допустимо е разместване на членовете в модела. Срв.:

$$\left[[\text{N}+\text{Pred}_{\text{pass}}\text{Ex}_2 \text{ (или } \text{Pred}_{\text{pass}}\text{Ex}_2+\text{N}) + \begin{matrix}\text{локативен}\\\text{предлог}\end{matrix} + \begin{matrix}\text{локативен}\\\text{член}\end{matrix}\right]$$

Символният запис може да бъде още по-пълен, ако в него се отрази фактът, че в качество на локативен член обикновено се представя лицето или негова съставна част — челото, очите, погледът. Оттук могат да се маркират и локативните предлози. N също обикновено е субстантив, назоваващ чувства. Ex_2 е *локализирана екзистенциалност за разлика от* Ex_1 — чиста, обща екзистенциалност → срв. О. Н. Селиверстова. Семантический анализ экзистенциальных и посессивных конструкций в английском языке [16, с. 18].

VI.1.2.6. *Наблюдавам*

(187) Напоследък на нашата планета *се наблюдава* (= има, ние наблюдаваме) засилване на сеизмичната активност (в. Поглед). (188) Още повече, че *се наблюдава* (= има, съществува) един процес на нарастващо несъответствие между процесите на политическата деконфронтация и военната деконфронтация (Хелз).

Екзистенциалните пасивни конструкции с разглеждания глагол са с много висока фреквентност в научната, научно-популярната литература и в периодиката. Сферата му на употреба е подчертано книжна. С *наблюдавам* често се означава по-обща екзистенциалност. Глаголът се субституутира с *има, съществува,* но значенията на изходните конструкции и на субституутираните варианти не се покриват напълно. Срв. напр. (187) и (188), където с *има* се констатира някаква постоянност на субстанцията, докато с *наблюдавам* се подчертава преходността на съществуването на субстанцията. В някои случаи семантичното значение на глагола в ПК е сравнително ясно, конкретно и насочено — срв. напр. (187), където може да се мисли присъствие на агенс, но в други случаи семантичното значение на глагола е доста избледняло. Обикновено с този до голяма степен книжен глагол се означава съществуването на определени процеси и явления от действителността. Застъпен е несвършеният вид на глагола (глаголът е двувидов, но се реализира имперфективното му значение), предимно в презенс.

VI.1.2.7. *Усещам*

(189) Нещо дръзко, дори до степента на нахалство *се усещаше* (= имаше) в брадатия (ПВ). (190) Може би нещо притаено враждебно *се усещаше* (= имаше) в цялото му поведение (ПВ).

Употребата на глагола е ограничена в езика на художествената литература. Субституутира се лесно с *има,* без ограничения от какъвто и да било характер, наблюдавани при други глаголи. В значенията на конструкциите с *усеща се* и на вариантите с *има* не се наблюдава пълна идентичност. Разликата е в степента на изявеност на признака, на субстанцията. Среща се само несвършеният вид на глагола в презенс и имперфект.

VI.1.2.8. *Долавям*

(191) Тя бе разбрала, че не се шегувам, и в гласа ѝ вече *се долавяха* (= имаше) иронични нотки (Д. Фучеджиев). (192) Според него в периода до Освобождението българската литература е грубо тенденциозна, а в периода след Освобождението в нея *се долавят* (= има, съществуват) „сравнително по-значителни художествени елементи“ (ИБЛ).

Синоними на *долавям* в екзистенциалните пасивни конструкции са *чувствувам, забелязвам, чувам* (срв. (191)), *усещам*. Субституутира се обикновено с *има* и по-рядко — със *съществувам* (срв. (193)). Означава конкретна, ситуационно обусловена екзистенциалност. Разликата между 'в гласа ѝ вече се долавяха иронични нотки' и 'в гласа ѝ вече имаше иронични нотки' е в степента на изява на субстанцията. С *има* екзистенцията се утвърждава по-категорично, това е екзистенция в по-висока степен, докато с *долавям* тя се изразява по-слабо. Тук трябва да се имат пред вид конкретната семантика на глагола и начинът на глаголно действие. Представен е само несвършеният вид на глагола в презенс и имперфект.

VI.1.2.9. *Наричам (викам)*

(193) . . . но — ако всичко това, което ставаше тогава, *се нарича* (= е) пиянство — нека този свят винаги да бъде пиян (ДЦ). (194) Може би то *се нарича* (= е) народна любов? (КК). (195) Моите роднини, ох: ето това *се вика* (= е) пълнота на чувството (ПКЯ).

Глаголът *наричам* и неговият нелитературен, разговорен синоним *викам* са едни от малкото глаголи с екзистенциално значение в пасив, които се субституутират не с *има, съществувам,* а със *съм*. Изразената в (193—195) екзистенциалност е в много по-висока степен обща в сравнение с екзистенциалността при анализираните досега глаголи.

Наричам в ПК с екзистенциално значение се среща предимно в езика на художествената литература. Той е от групата глаголи за назоваване, т. нар. verba declaranti, при които някои от семантичните им особености дават възможност да се употребяват като екзистенциални.

Глаголът се среща по-често в несвършен вид, но е напълно възможен и перфективът. Срв.: „. . . ако това *се нарече* (= е) народна любов“.

VI.1.2.10. Примери с други глаголи, при които в контекста се реализира екзистенциално пасивно значение:

(196) Вратцата бяха високи, а *не се откри* (= нямаше) подвижна стълба (АС).

В (196) възвратно-пасивната форма е с аористно значение. Както е известно, съответният същински екзистенциален глагол в аорист не се употребява. Това е и едно от възможните обяснения за изразяването на екзистенциалност в българския език чрез пасивни конструкции.

(197) Всяка написана или преписана книга трябваше да мине под очите им, за да я проверят дума по дума. И само ако в нея *не се откриеше* (= нямаше) „извращение“, тя бе пускана за полза на вярващите (ВМ).

Срв. (198), където значението на пасивната конструкция със същия глагол не е екзистенциално:

(198) . . . беше уверен, че не е оня каймакамин; тогавашният беше стар и шумен, докато в Хюсеин от пръв поглед *се откриваше* сдържана интелигентност (СД).

В (198) идеята за изразяване на екзистенциалност се осуетява от адвербиалното определение *от пръв поглед*.

(199) Околните земи *се считаха* (= бяха) владение на василевса и затова воините не си позволяваха грабежи. . . (СХрК). (200) Лунатин *се продаваше* (= имаше) по всички аптеки, дрогерии и санитарни магазини (СМ). (201) Ще създадем мрежа от продоволствени магазини, където *ще се продават* (= ще има) най-луксозни стоки (АГ). (202 Мислехме да повдигнем въпроса за физкултурния салон, дето всяка събота и неделя в него *се устройват* (= има) танцови забави. . . (Антон Антонов-Тонич).

VI.1.3. Въз основа на проведения анализ могат да се направят следните изводи:

1. Глаголите *наблюдавам, забелязвам, виждам, чувствувам, намирам, срещам, усещам, долавям, чета* и т. н. имат екзистенциално поведение само в двучленна възвратно-пасивна конструкция. Причастният пасив със своите доминиращи признаци — резултативност, силно агенсово присъствие дори и в деагентивни конструкции, не се съчетава с идеята екзистенциалност. Възвратните форми като по-многозначни не са така граматикализирани, както причастните. Неспоменаването на агенса във ВПК придава на действието оттенък на самопроизволност. Възвратните конструкции с екзистенциално значение заемат средно място между актива и пасива. Въвеждането на агенс в тях налага представата за външна намеса, за въздействие върху субстанцията и не се съчетава с идеята съществуване, наличност на субстанцията. Посочените глаголи могат да изразяват екзистенциалност само в контекста. Често пъти в изречески условия, сходни с тези, в които някъде се реализира екзистенциалност, другаде подобно значение не се реализира.

2. Екзистенциално значение в пасивна конструкция могат да имат немного на брой глаголи, но някои от тях са със значителна фреквентност. Глаголите могат да бъдат разделени на 3 основни групи:

I. Най-голяма е групата на т. нар. глаголи за сетивно възприятие (сензорни глаголи), които от своя страна можем да разделим на:

а) глаголи за зрително възприятие — *чета, наблюдавам, виждам, забелязвам*;

б) глаголи за сетивно-чувствено възприятие — *долавям, усещам, чувствувам.*

II. Следва групата на т. нар. verba declaranti — *наричам, казвам, викам.*

III. Глаголите от III група са — *намирам, откривам, срещам,* които са със сходна семантика.

Глаголите от I и III група могат да се заместват с *има, съществува,* а глаголите от II група — със *съм.* В по-голяма част от случаите глаголите означават конкретна, ситуационно свързана екзистенциалност. По-обща екзистенциалност се означава с глаголите от II група.[24]

[24] При съпоставителен анализ на полски и български езиков материал се оказва, че екзистенциалните ВПК от българския материал се предават на полски език чрез конструкции със същински екзистенциален глагол. Напр.: Но в нейния поглед *не се усещаше* ни най-малко чувство за опасност (ПВ) // Ale w jej jasnych zrenicach *nie było* ani cienia obawy (P. Węzinow. Zapach gorzkich migdałów, превод Halina Kalita. W., 1970).

В случаите, в които екзистенциалните ПК се предават с други езикови средства в полския език, се наблюдава въвеждане на агенс в конструкцията, липсващ в българската ВПК. Напр.: Колкото и да им пребъркваме джобовете на тия простаци, пари за пиене винаги *се намират* (ПВ) // Chcęby ś my nie wiem jak przeszukiwaty kieszenie tych chamów i nic nie znalazły, *oni* na wódkę zawsze *wygrzebią* forsę. . .

3. Анализираните глаголи имат някаква особеност в своята семантика, която им осигурява възможност за екзистенциално поведение в деагентивна ВПК. Срв. напр. глаголите от II група, с които се назовава, нарича, утвърждава съществуването на субстанцията.

Субституцията на глаголите във ВПК със същински екзистенциален глагол показва, че няма пълно покритие между ВПК и активната конструкция със *съм, има*. Някъде разликата е сведена почти до нула, другаде е толкова тънка и нюансирана, че трудно се поддава на езиково описание. Не са редки обаче случаите, когато се откриват редица допълнителни нюанси, носени от глагола във възвратен пасив.

4. Съществуват изречески елементи, които не се съчетават с идеята екзистенциалност (срв. напр. 167, 168, 171, 175, 183 и др.), и обратно — някъде екзистенциалността във ВПК се реализира единствено при наличието на определени изречески сегменти (срв. напр. *чета*).

5. Застъпени са най-вече имперфективни глаголи. Вероятно некомплексната семантика на несвършения вид по-добре се съчетава с идеята утвърждаване екзистенцията на субстанцията.

6. Застъпени са основно презенс и имперфект. Това е свързано с преобладаването на имперфективните глаголи и с особеностите на екзистенциалността. Теоретически при голяма част от глаголите са възможни всички глаголни времена с изключение на перфект, плусквамперфект и футурум екзактум поради дефективност на парадигмата на възвратния пасив по отношение на тези глаголни времена (срв. *намирам*), но при някои глаголи идеята екзистенциалност трудно се съчетава с определени глаголни времена (срв. напр. *чета*). В екзистенциалните изречения със *съм* и *има* най-често се срещат също презенс и имперфект. Същинските екзистенциални глаголи са много по-силно темпорално ограничени в сравнение с екзистенциалните глаголи във ВПК.

7. Наблюдава се известна стилова диференциация на анализираните глаголи.

VI.2. *Сензорен пасив.* Модификацията отделяме въз основа на определени особености на пасивните конструкции със сензорни глаголи. Необходимостта от отделянето на подобна модификация се обуславя от високата фреквентност на ПК със сензорни глаголи в българския език и от определени особености в семантиката им.

VI.2.1. Основни сензорни глаголи в българския език са глаголите за зрително възприятие — *виждам/видя* и за слухово възприятие — *чувам/чуя (слушам)*. Срв. примерите:

(203) От вратата на странноприемницата *се виждаше* Златният рог (СХрК). (204) — Познавам по летенето на птиците, по това как *се чуват* гласовете и как свети слънцето — рече старейшината (АД). (205) От гората битката *се виждаше* като на длан — мястото се падаше по-нависоко, а трясъкът на оръжията *се чуваше* съвсем ясно (АД).

VI.2.2. За сензорните пасивни конструкциии е характерно известно утвърждаване чрез слуха и зрението, образно казано, на екзистенцията на определени субстанции. Тази особеност в тяхната семантика доближава конструкциите до екзистенциалните. Отделяме ги от последните, тъй като замяната на *вижда се, чува се* в сензорните ПК със същински екзистенциален глагол е невъзможна. Въвеждането на агентивно допълнение

в конструкциите със сензорни глаголи е напълно възможно, но тази възможност намираме рядко реализирана в материала. Срв.:

(206) — Ти кажи защо окачи портрета, като знаеш, че култът е отменен — попита строго кметът. — Па *да се вижда,* Маринчо — занарежда бързо старецът. — От кого *да се вижда.* — От синовете ми,Маринчо. [Хр. Пелитев]

VI.2.3. В сензорните пасивни конструкции е възможна употребата и на двата глаголни вида. Срв. несвършените по вид глаголи в (203), (204), (205), (206) и перфектив в следните примери:

(207) Между вехтите и окъсани дрехи *можеше да се види* тук-таме и някоя нова салтамарка (ЙЙ). (208) . . . Душата на мъжа не е вече душата на момчето. Тя крие мисли, които *могат да се чуят* само ако устата ги изрече (АД).

Перфективните глаголи *(чуя)* са около 40%, а перфективните при *виждам (видя)* са около 16%, т. е. употребата на имперфективните глаголи е много по-често. Това обяснява до голяма степен преобладаването на възвратно-пасивните конструкции при сензорния пасив. Случаите с причастен пасив са единични. Напр.:

(209) . . . тоя човек *е бил виждан* по палубата на всички параходи, пътуващи между Европа и Южна Америка (СМ). (210) . . . думите им не стигат до палубата на парахода — те сякаш падат във водата и потъват, *без да бъдат чути* (СМ).

VI.2.4. Срв. примери с глагола *слушам* в сензорни пасивни конструкции:

(211) Бай Нако се разтревожи. Картечницата, която тракаше далеч някъде, *почна да се слуша* по-близо (АС). (212) После възгордян, че поне сега неговите желания *се слушат* и изпълняват, той перна Тачката през устата (ЙЙ).

VI.2.5. Сензорните ПК в българския език се срещат най-вече в презенс, имперфект и аорист (особено *чуя — чу се*). По-рядко се срещат и останалите глаголни времена.

VI.2.6. Пациенсът при конструкциите с глагола *чувам/чуя* е почти винаги нелице, но често представя денотат, присъщ на humans (напр. глас). Това е естествено следствие от семантиката на глагола. Глаголите за зрително възприятие се съчетават както с Pat-лице, така и с Pat-нелице. Поради ясни от семантиката на глаголите причини предполагаемият стимулатор е експериенцер.

Преобладаването на имперфективните глаголи, на презенса и имперфекта, а също така и по-честото наличие на пациенс-нелице обясняват значително по-високата фреквентност на възвратно-пасивните сензорни конструкции.

VI.3. *Потенциален пасив.* В рамките на потенциалния пасив отделяме 2 модификации: потенциално-модален пасив и потенциално-качествен пасив с ясното съзнание за условността на предлаганите названия на модификациите.

Общите черти в семантиката и синтактичната структура на тези 2 модификации в обединяващата ги модификация потенциален пасив са:

1) и двете модификации са представени само от възвратно-пасивниформи;

2) и в двете се срещат само имперфективни глаголи;

3) потенциално-модалният пасив е представен само в презенс. Потенциално-качественият пасив също е представен предимно в презенс, но се среща и в имперфект;

4) и в двете модификации са застъпени изключително безагентивни конструкции. Евентуалният агенс би могъл да бъде представен от съществителното *човек* с неговия особен генеричен статус или от местоимения с генерично значение;

5) и двете модификации се характеризират с важен постоянен признак — потенциалност по отношение на проявата на пасивността;

6) генерализиращото начало в много от конструкциите с потенциално-модално и с потенциално-качествено значение е силно изявено.

На базата на какви особености в семантиката и структурата им отделяме тези 2 модификации, ще покажем в хода на анализа на ПК с потенциално-модално и с потенциално-качествено значение.

VI.3.1. *Потенциално-модален пасив.*[25] Най-често с потенциално-модално значение са пословиците и поговорките, оформени като пасивни конструкции. Тези ВПК са с постоянни белези. Най-значима тяхна особеност е липсата на означен агенс. В целия ексцерпиран материал конструкциите са изключително деагентивни. Презентната глаголна форма подчертава общовалидността на изразяваните действия. Конструкциите са модално натоварени, като изразяват възможност, необходимост, задължителност. При негираните ПК модалният елемент е много ярко изразен и те са силно експресивни. Преобладаващата част от българските пословици и поговорки, оформени като ПК, са с потенциално-модално значение. Ролята на възвратния пасив тук се изразява преди всичко в пределното, максимално отстраняване на стимулатора и с това пословиците, поговорките и сентенционните изрази придобиват максимална обобщеност, внушаемост и валидност. Пределно отстраненият стимулатор води до създаване на идеята за потенциалност на пасивното действие, за което спомага и презентното значение на формата. В потенциалните ПК действията са представени като потенциални, но готови да се осъществят в кой да е момент от времето, общозначими, постоянни.[26] В семантичната структура на значителна част от българските пословици и поговорки е заложен модален елемент, който най-общо можем да представим с модалните глаголи *може/не може, бива/не бива, трябва/не трябва,* които обаче не са отразени в изреченската реализация на семантичната структура.

VI.3.1.1. Конструкции с *трябва/не трябва* в семантичната структура.[27]

---

[25] В лингвистичната литература се отбелязва, че категорията залог се пресича в много точки с категорията модалност (срв. напр. 3 и др.).

[26] О. Плотникова [25] определя значението на сърбохърватските конструкции от типа на 'Без дим се каша не кува' като узуално, означаващо постоянно повтарящи се или обичайни действия. Трудно можем да приемем, че в семантиката на подобни конструкции е заложен елемент, свидетелствуващ за постоянно осъществяване на пссоченото действие. По-скоро в тези конструкции действията са потенциални, но тяхното реализиране е възможно и валидно за кой да е момент от времето.

[27] Я. Качала [43, с. 13] обръща внимание на употребата на пасивни конструкции от типа на Cukor sá pridáva až na koniec със значение на Cukor sá ma pridávať až na knoniec // Cukor treba pridávať až na koniec в различен вид текстове с характер на предписания в словашкия език.

(213) Зет *се храни* (= трябва да се храни, човек трябва да храни зетя) с пържени яйца (пог.). (214) Хубостта *не се яде* (= не трябва/не може да се яде), само с очи *се гледа* (= трябва да се гледа (пог.).

Срв. също:

(215) Чуждото щастие *не се пипа* (= не трябва да се пипа) — каза той шеговито. — То *може* само *да се погледа* (ПВ). (216) — А белите коси *трябва да се почитат*. — Да се почитат ли? — избухна Гроздан. — *Почита се* (= трябва да се почита) човек, а не изедник като него (ЙЙ).

ВПК с експлицитно изразено модално значение (срв. 215 — то може само да се погледа, а също 216 — белите коси трябва да се почитат, паралелно употребени с конструкциии с имплицитна модалност (почита се — = трябва да се почита), подкрепят горното твърдение.

VI.3.1.2. Като отделна група можем да обособим възвратно-пасивните конструкции в подчинено синтактично положение (оформени като подчинено допълнително изречение, въвеждано с *как*). Срв. примерите:

(217) — Пфю! Не видяло през плет *как се мият* дъски. . . (= как трябва, по какъв начин се мият дъски) (КК). (218) Мъжът ѝ я пусна (дотогава не беше я пущал) и отидоха с моята жена да ѝ покаже *как се сее* царевицата (= как трябва, по какъв начин се сее царевицата) (НХ). (219) Ела с мене да помагаш, че хем имам зор, хем надница ще ти платя, хем ще видиш *как се прави* изкуствено опсеменяване (как трябва, по какъв начин се прави) (НХ).

VI.3.1.3. С известна уговорка тук можем да отнесем и възвратно-пасивните конструкции, въвеждани с *както*. Срв.:

(22) След като изплю тази гневна фраза пред махалата, *както се изплисва* камъче (= по начина, по който се изплюва камъче, както човек изплюва камъче), стринка също се прибра в къщи и престана да пее. . . (ИП). (221) Ала не трябва да се бяга — трябва да се разпределят силите, *както се дели* (= по начина, по който се дели, както трябва да се дели, както човек дели) на шепи скудното жито напролет (АД). (222) Самуил ще преброди всички пътеки на живота си, ще извика сенките на всички скъпи мъртъвци, ще изстиска поука от всеки спомен, *както се изстисква* вино от зрял грозд (= по начина, по който се изстисква, както трябва да се изтисква, както човек изстисква вино от зрял грозд) (АД).

VI.3.1.4. Конструкции с *може/не може* в семантичната структура.

(223) Приятел в нужда *се познава* (= може да се познае) (пог.). (224) С вятър *се* нищо *не купува* (= не може да се купи, купува) (пог.). (225) Първо либе *не се забравя* (= не може да се забрави) (пог.). Срв. също:

(226) Дали не я беше виждал някъде? Не. Той помнеше хиляди човешки лица, а такова лице *не се забравя* (= не може да се забрави, човек не може да забрави такова лице) (АД). (227) Пантелей. Питай мене — рожба *не се прежаля* (= не може да се прежали, човек не може да прежали рожба) (ДА). (228) Отишла и баба Йова, ама душа *спира ли се* (= може ли да се спре, може ли човек да спре душата), да я запре? (ЕП).

При въвеждането на *може/не може* в изреченската структура се налага промяна на вида на глагола. В някои случаи конкуренцията е евентуално възможна (срв. (224) и (228)), но в други не е (срв. (225), (226) и (227)), което потвърждава факта, че и в да-конструкциите конкуренцията на видовете далеч не винаги е възможна. В разглежданите случаи модал-

ният глагол *може* и особено неговото негиране налага известни ограничения в употребата на глаголните видове.

Разглежданите потенциално-модални ПК, особено при пословиците и поговорките, са с максимално опростена синтактична структура и с минимален брой изреченски членове. От състава на конструкциите отсъствуват конкретизиращи, уточняващи действието квалификатори. Тяхното присъствие в сходни възвратно-пасивни конструкции снема ненасочеността на изразяваното действие и намалява обобщителната сила на конструкциите. Срв. например:

(229) Виждате момичето — според земните схващания тя е красива и представлява онзи модерен тип, който *се харесва* сега там (АН).

(230) С е г а от балконите *се държат* речи — уточни войничето (БД). срв. с → Речи се държат от балконите (= речи трябва да се държат от балконите, човек трябва да държи речи от балконите). (231) Г д е т о старо *не се почита,* там за добро недей пита (пог.).

С отстраняването на подчертаните адвербиални квалификатори конструкциите се приближават плътно по значение до посочените горе, но тяхното наличие ги прави конкретно насочени, като намалява значително обобщителността им. Всичко това свидетелствува за големите модификационни възможности на наречията и наречийните изрази, област все още недостатъчно добре проучена.

VI.3.2. *Потенциално-качествен пасив.*

В лингвистичната литература, предимно в съветската, за потенциално-пасивно значение, за качествено значение на пасива или за пасивно-потенциално значение се говори при конструкциите от следните 2 типа: *I.* Посуда бьется и *II.* Книга легко читается. Авторите заемат различни становища както относно конструкциите от I тип, така и относно конструкциите от II тип. А. Исаченко [срв. 15] и Янко-Триницкая [срв. 35] в I тип виждат конструкции от страдателен залог, но Л. Буланин [срв. 5, 4] възразява, като счита глаголите, влизащи в състава на конструкциите от I тип (Нитки рвутся), activa tantum, като подкрепя своето становище с 4 пункта, които ще изложим резюмирано:

1. Няма тъждество в лексикалното значение на преходния и на възвратния глагол, тъй като възвратният глагол има допълнителен оттенък в значението си.

Тук може да се направи следното възражение. За тъждество в лексикалното значение на глаголите в активната и в съответната ПК не може да се говори винаги. В редица случаи разликите са чувствителни и това дава основание на много учени да говорят за отделни лексеми, а не за форми на глагола в пасив [срв. 22]. Особено значителни са различията в лексикалното значение на глаголната лексема и на формата в пасивните модификации. Срв. напр. при екзистенциалния пасив.

2. Глаголите с пасивно-качествено значение не могат да се употребяват в конструкции, съдържащи *типичния* за страдателните обрати компонент — агентивно допълнение.

Наличието на агентивно допълнение в ПК не е типично. Подчертано беше, че *а)* делът на тричленните пасивни конструкции не е особено голям; *б)* ограничен е кръгът от глаголи, влизащи в състава на ТПК; *в)* ТПК не съществуват във всички езици; *г)* тричленните пасивни конструкции се появяват в езика по-късно от двучленните; *д)* узуални са

двучленните пасивни конструкции; *е)* напълно се съглася ваме с мнението на У. Чейф, според когото „една от функциите на пасива се състои в това да допуска съществуването на активно-процесен или експериенциално-процесен глагол без агенс или експериенцер“ [32, с. 251].

3. Конструкциите с глаголи с пасивно-качествено значение не са съотносителни с действителните обрати, докато страдателните конструкции като правило се съотнасят.

Обратимостта активна ⟷ пасивна конструкция не винаги е възможна. По различни причини тя не се реализира не само в конструкции от разглеждания тип, но и в различни други конструкции.

4. Конструкциите с глаголи с пасивно-качествено значение, както и всички действителни обрати, могат да съдържат компоненти, които се срещат в действителните и не се срещат в страдателните обрати. Такива са местоимението *сам* с обстоятелствено значение и обособеният деепричастен обрат.

Подобни примери могат да се конструират (срв. напр. 'Вратата се отваря сама', 'Вратата се отваря, скърцайки'). Тяхното значение е активно, но доказателствената сила на *4)* не е достатъчна като аргумент за разглеждането на всички подобни конструкции (от I тип) като активни.

VI.3.2.1. В българската лингвистична литература също е отделяно внимание на тези конструкции. Й. Пенчев[28] и Х. Валтер [6] причисляват конструкциите от I тип (Вратата се отваря) към активните. Б. Норман [22] говори за страдателна конструкция, но сочи постепенното лексикализиране на възвратно-страдателните форми като път за развитие на т. нар. средни глаголи. Д. Сливкова [26] отнася конструкциите от типа на 'Вратата се отваря' към медиалните, т. е. към деятелен залог, а конструкциите от типа на 'Вратата се отваря лесно' (II тип) към възвратно-страдателните с модално-нюансирано значение, които според авторката имат съответни равнозначни причастно-страдателни конструкции. На последното твърдение на Д. Сливкова може да се възрази с това, че една от особеностите на конструкциите от I и II тип е тази, че:

1) те са представени във възвратен пасив и

2) обикновено са в презенс. Както беше изтъкнато, причастният пасив е ограничен в презенс, но дори и в друго глаголно време (евентуално в имперфект) значението на ППК не е равнозначно на значението на ВПК (срв. напр. Вратата е отваряна (отворена лесно). Тук бихме добавили и възможността конструкции от типа на 'Вратата се отваря от вятъра', т. е. със стимулатор-потенциализатор, да се тълкуват като пасивни и на стимулатора да се гледа не като на средство или на причина за извършването на действието, а като на извършител.[29]

---

[28] Независимо от това, че авторът разглежда конструкциите от I тип като медиални, той подчертава, че „. . . както е известно, разликата между пасивните и непасивните възвратни лични конструкции в някои контексти се неутрализира: (II) Вратата *се отваря*. (IIа) Вратата се отваря сама. (IIб) Вратата се отваря с ключ — в различните контексти (IIб) се реализира различно значение на конструкцията“ [24, с. 251].

[29] Според У. Чейф „способността на съществителното да бъде агенс зависи от неговата семантична характеристика като предмет, който притежава потенция, сила да направи нещо, предмет, който има своя собствена сила, който сам се обуславя. . ., понятието самообусловеност в значителна степен съвпада с понятието одушевеност: нали собствена вътрешна сила ние приписваме обикновено на одушевените съществителни. Но очевидно има съществителни, които, без да са одушевени, се срещат в ка-

VI.3.2.2. Редица учени в конструкциите от I тип виждат пасивни конструкции. В. П. Недялков в рамките на пасивните формални рефлексиви отделя квазипасивни формални рефлексиви от типа 'Машина разбирается (она может быть разобрана)' с модално-пасивно значение. Тези формални рефлексиви съдържат в своето значение модални и/или видови смислови добавки и обикновено се свързват с определени темпорални форми. Субектът на действието, т. е. агенсът, най-често не може да бъде назован [20, с. 28]. Ел. Георгиева изтъква, че в случаи като 'Вратата се отваря. Столът се разглобява' *се* означава „възможност, приспособеност" за дадено действие, като вероятният вършител е обобщен или анонимен [срв. 8].

Границата между конструкциите от I и II тип е твърде лабилна. Да направим паралелно сравнение на семантичния потенциал на двете конструкции:

I. Вратата се отваря.

1. Вратата може да се отваря — отваряща се врата—свойство, характерно за нея, потенциално качество на вратата, проявяващо се при наличен вършител.

2. Вратата може, разрешено е, позволено е да се отваря — разрешено е действие отваряне на вратата (осъществяването на действието отваряне е свързано с волята на неназовано лице, инстанция).

3. Вратата се отваря (от всеки, всеки може да отвори вратата) — генерализиращо начало на конструкцията.

4. Вратата се отваря (в момента) — актуално значение на конструкцията.

≠

II. Вратата се отваря лесно.

1. Вратата може (лесно) да се отваря — (лесно) отваряща се врата — свойство, качество на вратата, характерно за нея, потенциално, проявяващо се при наличен вършител.

2. Вратата (лесно) може да се отваря — лесно може да се извърши действие отваряне на вратата (осъществяването на действието отваряне е свързано с волята на неназовано лице, инстанция).

3. Вратата се отваря (лесно) (от всеки, всеки може да отвори вратата (лесно) — генерализиращо начало на конструкцията с по-ниска степен на генерализация в сравнение с I поради наличие на наречие.

4. =0

От паралелното представяне на възможните значения на двете конструкции се вижда, че те се покриват с изключение на пункт *2* и *4*. Пункт *4* не е релевантен в случая. В пункт *2* при конструкциите от I тип действието се представя по-общо, докато при тип II то е по-насочено, по-определено,

чество на агенси" [32, с. 129]. В случаи като The wind opened the door Чейф счита, че the wind притежава потенция, която дава възможност да се реализира определено действие. У. Чейф се противопоставя на мнението на Ч. Филмор, според когото такива съществителни са по-скоро инструменти, отколкото агенси. У. Чейф опонира на Филмор с примера *Michel opened the door with the wind. Според Чейф съществителното може факултативно да се определи като потент или потенционно, от което се разбира, че то притежава собствена вътрешна енергия.

по-конкретизирано, по-уточнено. В пункт *2* значението на конструкциите от II тип значително се модифицира от наречието (адвербиалното определение).[30] В същност принципна разлика между конструкциите от I и II тип не съществува, тя е минимална и се свежда по-скоро не до различие в залоговата им принадлежност, а до по-широкия семантичен диапазон на I тип в сравнение с по-тясното, уточнено, модифицирано значение на II тип, дължащо се на наличието на адвербиален квалификатор. При такова голямо сходство в значенията на двата типа конструкции трудно можем да приемем определянето на I тип като активна конструкция, а на II тип като пасивна.

И двата типа конструкции могат да бъдат определени като пасивни. В експерпирания материал конструкциите от I тип се срещат рядко. Между двата типа конструкции съществува голямо сходство, като II тип може да се определи като вариант на I тип с редуцирано значение. И двата типа конструкции съдържат в своята семантика значение на потенциалност и на качественост. Характерно за конструкциите от I и II тип е, че те не се съотнасят с причастно-пасивни конструкции. ППК от типа на 'Вратата беше отворена лесно' (с part pass pf) имат друго значение, което не се съотнася със значението, изразявано от ВПК — Вратата се отваря лесно. И в двата типа конструкции са застъпени несвършени по вид глаголи, обикновено в презенс и по-рядко в имперфект. Това им придава по-голяма обобщителност. Генерализиращото начало на конструкциите се подкрепя и от деагентивността като техен основен признак.[31] Генерализацията личи особено ясно в (232, 233, 234), където се подкрепя и от нечленуваната форма на съществителните *народни пари, женско сърце, милиони*. Срв. също (237), където успоредно са употребени членувано съществително с генерализираща функция на определителния член и нечленувано, генерализирано употребено съществително.

VI.3.2.3. От направения анализ на залоговата принадлежност и на семантичния потенциал на конструкциите с потенциално значение се вижда, че ги делим на две групи (два типа) въз основа на признака наличие/отсъствие на уточняващо действието адвербиално определение (наречие, изречение).

VI.3.2.3.1. Конструкциите от I тип са застъпени предимно в разговорната реч. Срв. напр. 'Вратата се отваря (отваряща се врата)', 'Тапетите се мият (миещи се тапети, измиваеми тапети)', 'Масата се сгъва (сгъваща се, сгъваема маса)', 'Столът се разглобява (разглобяващ се, разглобяем стол)', Мастилото се изтрива, Химикалът се пере и т. н.

VI.3.2.3.2. При конструкциите от II тип пасивното значение е във вариант на двучленен пасив, т. е. агенсът не е изразен. Кл. Бринкер поставя условие по отношение на семантиката на транзитивния глагол при

---

[30] Наречието е модално, но тъй като характеризира действието в качествено отношение, условно предпочитаме термина потенциално-качествен пасив с пълното съзнание за наличието на модален момент.

[31] Заслужава внимание мнението на Овсянико-Куликовски, който отделя в страдателния залог две разновидности. При първата (от типа на 'Подсудимый был оправдан') залоговият оттенък според автора се състои в пълната мнимост на подлога като производител на признака, докато при типа 'Эта книга читается легко' залоговият оттенък се състои в непълната мнимост на подлога като производител на признака [по 19].

тези конструкции. Той не бива да има значение, създаващо изключително ясна представа за агенс, т. е. необходимо е да бъде в известна степен „agensneutral“ [37]. Потенциално-качественото значение се реализира във възвратно-пасивна конструкция. Според А. В. Бондарко пасивно-потенциалното значение се проявява само в контекста и липсва в отделната словоформа; то представлява семантичен комплекс, който е резултат от взаимодействието на посочените елементи от полето на залоговостта с модалното значение потенциалност (Эту книгу можно легко читать), аспектуалност — потенциално-качественото значение е свързано с имперфектива; контекстуалният елемент *легко* се отнася както към модалността (с характер на възможност), така и към аспектуалността (характер на протичане на действието) [3, с. 34].

В структурно отношение конструкциите от II тип могат да се разделят на 2 групи:

I. Конструкции с наречие, означаващо начина на протичане на действието. Срв.:

(232) Как ще пратим тия пари, кому ще ги пратим? Лесно ли *се харчат* народни пари? (ДТ). (233) Женско сърце лесно *се топли* (НХ). (234) Толкова ли лесно *се печелят* милиони? (ДД). (235) Ала *не се признава* лесно такава истина (АД). (236) Според вас добре ли *се списва* нашият вестник? (КК). (237) Нека стои мъглата, така по-добре *се реже* царевичакът и на снопи по-добре става. . . Царевичак най-добре *се реже* в мъгла (ЙР). (238) Как трудно *се управляваха* тия грададни станове! (КК). (239) Той се опита да изреже космите с ножица, но те някак си не се поддадоха, *режеха се* неравномерно, стърчаха на разни страни и изобщо нищо не излезе (Ст. Стратиев).

II. Конструкции, в които начинът на действие се характеризира чрез ненаречийни елементи.

(240) А нощният труд *се заплаща*. . . Т и з н а е ш к а к (= лошо, зле, ниско се заплаща нощният труд) (АГ). (241) Ще го сторя, защото туй е търговия, има си тя своите закони, пък и чифликът *не се поддържа* т о к у-т ъ й (= не се поддържа лесно чифлик, чифлик трудно се поддържа) (АГ).

Във II отделна група представят конструкциите с *как* в своята структура, оформени като косвени въпроси (за разлика от потенциално-модалните конструкции с *как* в подчинено синтактично положение). Срв. примерите:

(242) Дългокосият не можеше да повярва. Тридесет души! Не, това беше лудост. Как *се храни* и как *се придвижва* такава чета (= трудно се храни и трудно се придвижва такава чета, Трудно може да бъде нахранена и трудно може да бъде придвижена такава чета) (АС). (243) Но за да ослепиш някого, трябва първом да го победиш! А как *се побеждава* такъв човек като рижия планинец (= трудно се побеждава такъв човек, трудно може да бъде победен такъв човек) (СХрК).

Както се вижда от (242), (243) и (240), (241), освен модални наречия в ролята на задължителен, съдържащ в семантиката си преценка член, в пасивните конструкции с потенциално-качествено значение могат да се явяват и други, ненаречийни елементи. (238) например синтезирано можем да представим като „трудноуправляеми станове“, а (240) като „нископлатен нощен труд“. Някои от посочените тук конструкции (напр. 240)

са близки до конструкциите от I тип, но анализът им показва, от една страна, по-близкото им сходство с конструкциите от II тип, а от друга — близостта между конструкциите от I и II тип. В (240) потенциално-качественото значение на конструкцията се поддържа и от супрасинтактични елементи като интонацията, намерила графичен израз чрез многоточието.

VII.1. Като семантико-синтактична категория залогът в българския език се изразява в опозицията актив : пасив, които функционират съответно в активни и в пасивни конструкции.

VII.1.1. Формите на пасива делим на възвратни и на причастни въз основа на съществени различия в семантиката им. Основните семантични признаци, характеризиращи възвратния пасив, са признаците динамичност и процесуалност. При формите на причастния пасив доминиращи са признаците статалност, атрибутивност и идея за силно агенсово присъствие.

VII.1.2. Анализът на двете форми на пасива в съвременния български книжовен език показва, че основните фактори, които определят отношенията между тях, са от граматичен характер. Релевантността на стиловите фактори за диференциацията на възвратните и на причастните форми е минимална.

VII.1.2.1. Формите на възвратния и на причастния пасив са взаимно допълващи се и взаимно изключващи се. По-често те са в отношение на допълнителна дистрибуция и по-рядко — в конкурентни отношения.

VII.2. Аспектът е основен фактор, участвуващ наред с темпоралните особености и характера на пациенса в диференциацията на двете пасивни форми. Възвратните и причастните форми в българския книжовен език се диференцират в аспектно отношение. Пасивните форми се образуват предимно от перфективни глаголи. При възвратните форми се наблюдава известно уравновесяване между имперфективните и перфективните глаголи с лек превес на несвършеновидовите.

VII.3. Парадигмата на възвратния пасив е дефективна по отношение на перфект, плусквамперфект и футурум екзактум, т. е. по отношение на онези глаголни времена от българската темпорална система, чиито форми се образуват с помощта на миналото деятелно причастие. По всяка вероятност най-ярката особеност на деятелното причастие — деятелността — не се съчетава с идеята пасивност. Възвратният пасив се е генерализирал за означаване на презентни и имперфектни действия, особено при актуалната им самостоятелна синтактична употреба.

VII.4. Формите на причастния пасив се употребяват много рядко за означаване на самостоятелен актуален презенс и имперфект. Причастният пасив се е генерализирал за означаване на перфектни, плусквамперфектни и футурум екзактни действия.

VII.5. Възвратният и причастният пасив са в конкурентни отношения във футурум, футурум претерити, аорист и несамостоятелен презенс и имперфект.

VII.5.1. Във футурум се срещат единични случаи с причастни форми от имперфективни глаголи.

VII.5.2. Наблюдава се процес на известно придвижване в системата на пасивните форми — възвратният пасив при аориста отстъпва своите позиции на причастния пасив. Това свидетелствува (наред с редица други фактори) за динамичния характер на българския пасив.

VII.5.3. Направените изследвания сочат необходимостта от известни корекции и уточнения в представянето на аспектуално-темпоралната парадигма на пасива в съвременния български книжовен език, намерили отражение в т. IV.7.

VII.6. Наблюденията показват високата релевантност на характера на пациенса при установяването на отношенията между възвратния и причастния пасив в българския език.

VII.6.1. При личност на пациенса (т. е. при пациенс-лице) съществува възможност за пълна лична парадигма на пасивния предикат, която обаче рядко се реализира в българския език. При пациенс-лице, както и при 1 и 2 лице на предиката, се употребяват почти изключително причастно-пасивни форми. Наблюдава се процес на засилване на логическите връзки в системата на българския език, който е характерен за системите на всички съвременни езици.

VII.6.2. При пациенс-нелице се употребяват както възвратно-пасивни, така и причастно-пасивни форми, като се намесва и факторът икономия на изразните средства.

VII.7. В рамките на възвратния и на причастния пасив могат да бъдат отделени следните по-основни модификации — екзистенциален (свързва се почти изключително с възвратно-пасивни форми), потенциално-модален (свързва се само с възвратно-пасивни форми), потенциално-качествен (свързва се също само с възвратни форми) и сензорен (свързва се както с възвратно-пасивни, така и с причастно-пасивни форми с преобладаване на първите) пасив, които се характеризират с редица семантични и структурни особености и свидетелствуват за семантичната нееднородност на българския пасив.

VII.8. На структурно-синтактична основа делим пасивните конструкции в българския език на двучленнопасивни (деагентивни) и тричленнопасивни (агентивни). Агенсът в двучленните пасивни конструкции не е изразен (чрез агентивно допълнение) в синтактичната им структура. Тричленните пасивни конструкции са с изразен в синтактичната си структура агенс. В българския книжовен език доминират конструкциите с неизразен синтактично агенс. Сред конструкциите с изразен агенс преобладават чувствително причастно-пасивните.

VII.9. Детайлното разглеждане на агентивното допълнение дава възможност да се отделят следните основни стимулатори в пасивните конструкции в съвременния български език — агенс, експериенцер, потенциализатор (и евентуално каузатор), които дават приемлива възможност в категорията пасив да бъдат обхванати глаголи от най-различни семантични класове.

VII.10. По отношение на пасива българският език заема по-особено положение сред славянските езици, което се изразява в следното:

VII.10.1. Българският език се отличава с най-висока фреквентност на пасивните конструкции. Като основна причина за това можем да посочим особения път на развитие на българския език от синтетизъм към аналитизъм, който води до разлагане на субектния и обектния инфинитив и до широка употреба на т. нар. да-конструкции, както и до сравнително ограничена употреба на безличните, неопределено-личните и обобщено-личните конструкции, особено характерни за системата на руския и на полския език. Аналитичната структура на българското изречение

дава възможност за свободна употреба на агентивното допълнение в тричленните пасивни конструкции, а това от своя страна съживява и стимулира употребата на пасивните конструкции в българския език изобщо. За категоричното решение на поставените проблеми е необходимо широкото привличане на диахронни елементи, както и вземането под внимание на евентуалното влияние на балканската езикова среда.

VII.11. В съвременния български език се наблюдава известен процес на отстъпление на възвратния пасив (особено в аорист), характерен за системите на всички славянски езици и доведен почти докрай в някои от тях (например в полския). Българският пасив се отличава с динамичен характер, обусловен главно от известни придвижвания в системата на пасивните форми, но тъй като възвратната и причастната форма са в отношение на допълване, това прави невъзможно пълното реализиране на характерния за славянските езици процес — отстъпление на възвратно-пасивните форми.

VII.12. Тричленните пасивни конструкции в българския език се отличават със семантично разнообразие и синтактична гъвкавост. Известно е, например, че в сърбохърватския език тричленни пасивни конструкции почти не се употребяват (това се отнася в пълна сила към възвратно-пасивните конструкции), в словашки и чешки са рязко ограничени тричленните възвратно-пасивни конструкции, в полски пасив се изразява единствено чрез причастно-пасивни конструкции. Българският език не сочи подобни ограничения. Сравнително най-голямо разнообразие се наблюдава сред славянските езици и по отношение на синтактичното оформяне на агентивното допълнение в българския книжовен език.

VII.13. Българският пасив е в значителна степен зависим от лексиката. Определена група глаголи могат да изразяват презенс в причастен пасив. Някои глаголи по своята семантика не могат да влизат в състава на тричленна пасивна конструкция, както и обратното — други пък реализират пасивно значение единствено в състава на тричленна пасивна конструкция. Поради конкретни особености в своята семантика някои глаголи могат да формират само причастно-пасивна конструкция, а други — само възвратно-пасивна конструкция. ВПК не се употребяват, когато семантиката на глагола допуска реализирането му като чисто рефлексивен. Съществуват транзитивни глаголи с дефективна пасивна парадигма. Отношенията актив : възвратен пасив : причастен пасив се определят до голяма степен и от особености в семантиката на пациенса и агенса. Безспорно е, че изследването на пасивните конструкции открива пред лингвистите нови перспективи в изучаването на семантиката на глагола, резултатите от което биха могли да намерят практическо приложение в речниците на съвременния български език.

VII.14. Пасивът в съвременния български книжовен език се отличава с редица особености, характерни за езици с различна типология. Проследяването на историческия развой на категорията, установяването на точното съотношение между пасива и лексиката, както и задълбочаването и детайлизирането на редица от установените положения биха подготвили почвата за широки лингвистични изследвания, които ще спомогнат за установяването на всички универсални и специфични особености на пасива в българския език, ще допринесат за разкриването на някои важни страни от генерирането, функционирането и развоя на езиковите структури.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андрейчин, Л. Залогът в българската глаголна система. — Бълг. език, 1956, кн. 2.
2. Арутюнова, Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. М., 1976.
3. Бондарко, А. В. К теории поля в грамматике — залог и залоговость. — ВЯ, 1972, № 3.
4. Бондарко, А. В., Л. Буланин. Русский глагол, М., 1967.
5. Буланин, Л. Л. О некоторых проблемах залога в русском языке. — Уч. зап. ЛГУ, № 322, Серия филол. наук, вып. 68, 1963.
6. Валтер, Х. Към проблема за възвратните глаголи в съвременния български език. — Бълг. език, 1964, кн. 4—5.
7. Гаврилова, В. И. Особенности активных и пассивных конструкций в абстрактно-логических текстах. — НТИ, сер. 2, 1973, № 12.
8. Георгиева, Е. Към проблематиката на залога като морфологична категория (под печат).
9. Гухман, М. М. Развитие залоговых противопоставлений в германских языках (Опыт историко-типологического исследования родственных языков). М., 1964.
10. Зифф, П. Несинонимичность активных и пассивных предложений. — В: Сборник переводов по вопросам информационной теории и практики, № 16. М., 1970.
11. Иванова, К. Българските глаголни лексеми с екзистенциална семантика и тяхното отношение към граматиката. — Бълг. език, 1978, кн. 3.
12. Иванова, К. Начини на глаголното действие. С., 1974.
13. Иванова, К. Мотивираност на пасива в българския език, Сборник, посветен на Владимир Георгиев (под печат).
14. Ивић, М. О неким проблемима структуре просте реченице. — Slavia, 1965, 3.
15. Исаченко, А. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким, ч. II, Морфология. Братислава, 1960.
16. Категории бытия и обладания в языке. М., 1977.
17. Катц, Дж., Э. Мартин. Синонимичность активных и пассивных конструкций. — В: Сборник переводов по вопросам информационной теории и практики, № 16. М., 1970.
18. Лухт, Л. И. Залог в современном румынском языке. М., 1962.
19. Мучник, И. П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. М., 1971.
20. Недялков, В. П. Типология рецессивных конструкций. — В: Диатезы и залоги. Тезисы конференции „Структурно-типологические методы в синтаксисе разносистемных языков". Л., 1975.
21. Ницолова, Р. Екзистенциалните изречения със *съм* и *имам* в български език (в съпоставка с други славянски езици). Доклад пред Заседание на Комисията за анализ на граматичните структури на славянските езици. Предварителни материали. С., 1977.
22. Норман, Б. Ю. Переходность, залог, возвратность (на материале болгарского и других славянских языков). Минск, 1972.
23. Папп, Ф., Е. Пал, К. Болла. Курс современного русского языка. Budapest, 1970.
24. Пенчев, Й. Рефлексивните, медиалните и пасивните изречения в българския език. — ИИБЕ, кн. XXI, 1972.
25. Плотникова, О. С. Из наблюдений над пассивом в современном сербохорватском языке. — Вестник Московского ун-та, Филология, 1968, № 2.
26. Сливкова, Д. Залоговата принадлежност на три типа възвратни конструкции в немски език и съответните възвратни конструкции в българския език.— В: Бюлетин за съпоставително изучаване на български език с други езици, 1977, № 3.
27. Станков, В. Българските глаголни времена. С., 1969.
28. Рожновская, М. Г. Временная парадигма глагола с *се* страдательного значения и сфера употребления ее форм в болгарском литературном языке. — В: Славянское и балканское языкознание. Проблемы морфологии современных славянских и балканских языков. М., 1976.

29. Рожновская, М. Г. Синтаксис прилагательного в болгарском литературном языке. М., 1970.
30. Фюреди, М. К проблеме определения и исчисления залогов, Acta linguistika, Acad. schi. hund., Bp., 1976, t. 26, fasc. 1—2.
31. Хэррис, З. С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре. — В: Новое в лингвистике, вып. II. М., 1962.
32. Чейф, У. Л. Значение и структура языка. М., 1975.
33. Чолакова, Кр., К. Иванова. Залогът като граматична и лексикографска проблема. Славянска филология, т. XII. Езикознание. С., 1973.
34. Чоролеева, М. Неутрализиране на значението на страдателен залог при причастията на -н, -т в българския език. — Българ. език, 1971, кн. 2—3.
35. Янко-Триницкая, Н. А. Возвратные глаголы в современном русском языке. М., 1962.
36. Bańczerowski, J. Some Problems of Language Models and Human Communication, Acta Linguistica Acad. Scient. Hung., Bud., 1976, t. XXVI, fasc. 1—2.
37. Brinker, K. Zum Problem der angeblich passivnahen Reflexivkonstruktionen in der deutschen Gegenwartssprache. — In: Muttersprache, 1969, 1.
38. Daneš, F., Z. Hlavsa. Hierarchizace sémantické struktury věty, Československé přednášky pro VIII. mezinárodni sjezd slavistú v Záhřebu. Praha, 1978.
39. Fillmore, C. J. The Case for Case, Universals in Linguistic Theory. New Jork, 1968.
40. Fillmore, C. J. Types of Lexical Information, Studies in Syntax and Semantics (=Foundation of Language. Supplementary Series, Vol. 10). Dordrecht, 1969.
41. Havránek, B. Genera verbi v slovánských jazycích. Praha, 1928 (II 1934).
42. Ivić, M. Pravci u lingvistici, Četvrto izdanje. Ljubljana, 1978.
43. Kačala, J. Konštrukcie s inštrumentálom pôvodcu deja. — Jazykovedný časopis, 29, 1978, 1.
44. Langecker, R. W., P. Munro. Passives and Their Meaning. — Language, 1975, 51, nr. 4.
45. Margulies, A. Die Verba reflexiva in der slavichen Sprachen. Heidelberg, 1924.
46. Milošević, K. Temporalno značenje i sintaksička vrijednost konstrukcija Cop (praes., perf.) + part. pass. u srpskohrvatskom jeziku, Južnoslovenski filolog XXX/1—2. Beograd, 1973.
47. Milošević, K. Uloga imperfektivnog vida i nekih drugih elemenata glagolskog značenja u semantičkom konstituisanju i interpretacji jednog tipa predikata.— Zbornik za filologiju i lingvistiku XVII/1, 1974.
48. Satzstruktur und Genus verbi. B., 1976.
49. Wilczewska, K. Czasowniki zwrotne we współczesnej polszczyznie. Toruń, 1966.

СЪКРАЩЕНИЯ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ

АГ — Андрей Гуляшки. В търсене на златното руно. Златното руно. С., 1974.
АД — Антон Дончев. Сказание за времето на Самуила. С., 1969.
АН — Атанас Наковски. Без сенки (фантастични новели). С., 1972.
АС — Антон Страшимиров. Хоро. С., 1975.
БД — Блага Димитрова. Отклонение. С., 1976 (III изд.).
БР — Богомил Райнов. Умирай само в краен случай. С., 1976; Тайфуни с нежни имена. С., 1977.
ВМ — Вера Мутафчиева. И Клио е муза. Пловдив, 1969.
Въпр. — Въпроси на структурата на съвременния български език. С., 1975.
ГК — Георги Караславов. Обикновени хора, I част. С., 1969.
ГМ — Гео Милев. Септември. — В: Септемврийска литература. С., 1967.
ДВ — Димитър Вълев. Късни плодове. С., 1972.
ДД — Димитър Димов. Тютюн. Събрани съчинения в 6 т., т. II. С., 1974.
ДТ — Димитър Талев. Железният светилник. — Съчинения, т. III. С., 1972.
ДЦ — Дончо Цончев. Това наоколо. С., 1969.
ЕП — Елин Пелин. Разкази (1901—1906). — Съчинения в 6 т., т. I. С., 1972.
ЕС — Емилиян Станев. Легенда за Сибин, преславския княз. С., 1968.

ИБЛ — История на българската литература, т. IV. С., 1976.
ИВ — Иван Вазов. Под игото. С., 1888—1890. — В: Сборник народни умотворения.
ЙЙ — Йордан Йовков. Жетварят. Събрани съчинения в 6 т., т. I. С., 1971.
ИП — Ивайло Петров. Лъжливи хора. С., 1973.
ЙР — Йордан Радичков. Барутен буквар. С., 1969.
КГ — Кольо Георгиев. Съдии на самите себе си. С., 1974.
КК — Камен Калчев. Семейството на тъкачите. С., 1962.
НВ — Никола Вапцаров. Избрани стихотворения. С., 1959.
НХ — Николай Хайтов. Диви разкази. Пловдив, 1972.
НХр — Николай Христозов. По дирята на безследно изчезналите. С., 1977 (III преработено изд.).
ПВ — Павел Вежинов. Дъх на бадеми. С., 1966; Нощем с белите коне. С., 1975.
ПКЯ — Пейо Яворов. В полите на Витоша. С., 1968.
РМ — Радослав Михайлов. Признание. С., 1975.
СД — Стефан Дичев. Крепости. Пловдив, 1974.
СМ — Светослав Минков. Съчинения в два тома. Т. I Разкази. С., 1972; Т. II Пътеписи. С., 1972.
Соц — Социално-икономически проблеми на изграждането на развито социалистическо общество в България. С., 1974.
СХрК — Слав Христов Караславов. И се възвисиха асеновци. С., 1976.
в. РД — Вестник „Работническо дело".
в. ЗЗ — Вестник „Земеделско знаме".

Лилия Манолова

ОБРАЗУВАНЕ НА НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИ ТЕРМИНИ
(с оглед към силикатната терминология)

I УВОД

I.1. Развитието на науката и техниката е свързано със създаването на термини, които назовават понятия от различните научно-технически области. Наред с все по-разширяващите се открития в науката и техниката се обогатява и съответният терминологичен апарат. На сегашния етап от обществено-икономическото и научно-техническото развитие международното научно общуване, което има своята вековна история, е активен процес. Той обуславя проникването на термини от един език в друг и създаването на пластове от международни термини в терминологичните подсистеми на съответните езици.

I.2. Началото на българската научно-техническа терминология е поставено в средата на XIX в. По думите на акад. Е. Джаков[1], един от най-изтъкнатите радетели за изграждането на системна и усъвършенствувана национална терминология, „По-пълна и системна терминология бе създадена след откриването на Висшето училище в София, което прерасна в Софийски университет. . . Нашите първи преподаватели и професори съумяха да поставят основите на българската научно-техническа терминология с много добър усет за наука и език."

I.3. Въпросите на българската терминология не са изследвани системно от лингвистично гледище. Известни са отделни разработки, посветени на различни терминологични проблеми. В последните няколко години въпросите на националната ни терминология станаха по-актуални и привлякоха вниманието на повече специалисти от различните клонове на науката, а така също и на езиковедите[2].

I.4. Нашата работа има за задача да подпомогне сложната и отговорна дейност на строителите на силикатната терминология. Тя възниква в момент, когато у нас е назряла необходимостта от конкретни теоретични и теоретико-приложни изследвания по въпросите на българската терминология. Във връзка с езиковата политика в областта на терминологията е особено важна проблемата за задачите, които стоят пред лингвиста.

[1] Е. Джаков. Научно-техническата терминология у нас. — Бълг. език, 1977, кн. 4, с. 357—362.

[2] По предложение на Института за български език при БАН през 1976 г. бе проведена конференция, посветена на проблемите на българската научно-техническа терминология.

Той участвува в изграждането и стандартизацията на терминологията, като решава въпросите на езиковата правилност, нормативност и т. н. на съответните термини. Неговата роля обаче е спомагателна в сравнение с ролята на специалистите от съответната област на знанието. Тези проблеми ни насочиха към избиране на приложен аспект на изследване, което да подпомага и ръководи в известен смисъл строителите на силикатната терминология.

Спряхме се на силикатната терминология, защото силикатното производство у нас има многовековна история. Известно е например, че край Преслав са намерени останки от стъкларски работилници, които датират от средата на IX в. През Възраждането е създадена стъкларска работилница в Сопот, а в 1839 г. — в с. Гебедже (дн. Белослав), Варненско.

Тъй като в българската лингвистична литература тази работа е един от първите опити да се разгледат въпросите на терминообразуването в определена научно-техническа област, решихме да се занимаем с терминологията на една от най-старите промишлени дейности в България.

В центъра на проучването си сме поставили начините за образуване на термини в областта на силикатната терминология. Наред с начините на терминообразуване ще бъдат разгледани и някои по-общи теоретични въпроси, които се намират в пряка връзка с проблемите на терминологията, като: 1) изисквания към термините; 2) дублетност и терминология; 3) граматични особености на термините; 4) въпросите на чистотата на терминологията; 5) терминология и норма и др.

Термините, които са послужили за основа на изследването ни, са ексцерпирани от следните учебници, списания и стандарти: проф. Ст. Гуцов. Технология на стъклото, I част, 1956, с. 356, Технология на стъклото, II част, 1958, с. 544, сп. Строителни материали и силикатна промишленост, 1975, 1976 и 1977, кн. 1—12. БДС Методи за изпитване (5944—76, 5868—76, 7699—69, 5641—75, 10426—72, 10423—72, 10425—72, 10427—72, 10424—72, 10423—72; 10425—72, 10428—72; 9061—75; 5668—75; 9052—71, 9079—75, 9079—71, 5827—71); БДС Огнеупори (7812—74, 5547—74, 5916—74, 5664—74, 5911—74, 5664—74, 5911—74, 5024—71, 9052—71, 11330—78, 11331—73, 9029—71), БДС Методи за изпитване (10427—72, 10623—72, 8955—71, 9311—71, 12456—74, 8889—71, 9311—71, 12457—74, 8889—71, 9332—74, 9061—75, 5668—75, 9052—71, 10422—71, 9079—71, 9071—71, 3552—71).

Във връзка с редица специфични въпроси, отнасящи се до използваните от нас термини, сме се консултирали със специалисти, които работят в областта на силикатната промишленост: к.т.н. Б.Самунева, к.т.н. Й. Павлова, инж. Б. Манолов и др.

II. ТЕРМИН, ТЕРМИНОЛОГИЯ, ТЕРМИНОЛОГИЧНА СИСТЕМА, ТЕРМИНОЛОГИЧНА ПОДСИСТЕМА, ТЕРМИНОЛОГИЧНО ПОЛЕ, ТЕРМИНОЕЛЕМЕНТ

II.1. *Терминът* е относително еднозначен езиков знак (дума или словосъчетание), който назовава понятие от дадена научно-техническа област.

Във всяка терминологична подсистема терминът трябва да бъде еднозначен. Обаче това изискване към термина на практика не съществува в абсолютен вид. В много терминологични подсистеми има многозначни термини: например във военната терминология терминът *артилерия* е многозначен (означава род войска, вид оръжие и наука, която изучава основните устройства на материалните части на огнестрелните оръжия); в ботаниката терминът *бор* назовава род вечно зелени иглолистни дървета и вида *бор*; в зоологията терминът *есетра* означава цял клас риби (есетрови риби) и вид риба (есетра).

В различните терминологични подсистеми един и същ термин може да има различни значения: например терминът *морфология* е носител на различни значения в езикознанието, медицината и ботаниката, терминът *редукция* също има различни значения във фонетиката и химията и т. н. Различните значения на един и същ термин, употребяван в отделните терминологични подсистеми, довежда до т. нар. междунаучна омонимия[3].

II.2. *Терминология* е съвкупността от термините на дадена научно-техническа област или съвкупността от термините на всички клонове на науката.

В лингвистичната литература има две схващания за съотношението между терминология и книжовен език. Според *първото* терминологията е подсистема в лексикалната система на книжовния език[4]. Според *второто* схващане терминологията е самостоятелна лексикална система, която съществува именно като отделна система наред с местните говори, жаргона, като „разновидност на националния език“[5].

Ние споделяме схващането, че терминологията е подсистема в лексикалната система на даден език (т. е. първото схващане). Тя се състои от своя специфична терминологична лексика, образуването и функционирането на която се подчинява на словообразователните и граматични норми на дадения език; това обаче не изключва и наличието на специфични терминообразователни и граматични особености на съответните термини.

II.3. *Терминологичната система* е съвкупност от термини, които са свързани помежду си и образуват единно цяло. Всеки термин има своя качествена определеност[6] само в състава на съответната терминологична система. Така например в областта на силикатната терминология термините *белота, духач, избистрител* и т. н. имат специфична терминологична характеристика. Извън своята терминологична система те губят терминологичната си ограниченост, запазвайки номинацията си. Всяка наука притежава собствена терминологична система. Термините от всички области на знанието образуват системата на научно-техническата терминология. От своя страна научно-техническата терминология има подсистеми, повече или по-малко свързани и зависими една от друга. Това са терминологичните подсистеми на отделните науки.

---

[3] А. А. Реформатский. Введение в языковедение. М., 1967, с. 110.
[4] А. А. Реформатский. Термин как член лексической системы языка. — Проблемы структурной лингвистики. М., 1967, с. 103—126.
[5] М. Верещагин, Ю. Д. Дещериев, Л. П. Кетлинская, Г. И. Миськевич. Русский язык в современном мире. М., 1974, с. 145—190.
[6] В. Б. Касевич. Элементы общей лингвистики. М., 1977, с. 13—17.

Терминологичната подсистема има своя вътрешна организация и е част от общата терминологична система.

II.4. *Терминологично поле* са всички термини, които принадлежат към дадена терминологична подсистема. Така например към терминологичното поле на силикатната терминология се отнасят термините: *глиномесачка, насипка, стопилка, стъкло, стъкломаса, стъклостопилка* и т. н.

II.5. *Терминоелементът* е най-малката структурна единица, с която оперира науката за термините. Според В. П. Даниленко[7] терминоелементът е широко понятие, което включва произвеждащи основи, словообразователни елементи (афикси), думи в състава на сложните думи и словосъчетания, символи в състава на особения тип „символо-думи".

Терминоелементите в силикатната терминология се делят на:

А. Произвеждащи основи (чужди и домашни думи): *грапав — грапавост, зърнист — зърнистост, спичам — спичане, дифундирам — дифундиране, хомогенизирам — хомогенизиране* и т. н.

Б. Афикси. Както във всяка терминология, така и в силикатната за терминоелементи-афикси се използуват характерните за книжовния език афикси, като например: *-ар, -ач, -не, -ние, -ост, -ота, -тел* и др.

В. Думи в състава на сложните думи и словосъчетания: *подгрев* (в *електроподгрев*), *керамика* (в електрокерамика), *спичане* (в *начало на спичане*) и т. н.

II.6. *Изисквания към термина:*

А. Еднозначност, вж. по този въпрос тук, с. 205.

Б. Точност.

Под *точност* на термина трябва да се разбира такава номинация, която най-вярно и пълно да отразява същността на понятието, а едновременно с това и най-ясно да го дефинира.

В. Краткост.

Особено необходимо е терминът да бъде по възможност *кратък*. На практика това изискване обаче не може да се спазва последователно. В терминологията по-често се срещат термини-словосъчетания и обратно — по-малко термини-думи поради обстоятелството, че със словосъчетанието по-пълно се изразява същността на понятието. Така например в нашия илюстративен материал термините-думи са 14,55%, а термините-словосъчетания — 85,45%.

Г. Системност.

Системността на термина означава избор на такава форма, която го поставя в определено отношение с другите термини в даденото терминологично поле. Например със суфикса *-ост* в силикатната терминология се образуват абстрактни съществителни, които означават качества на цимента и стъклото — *водопоглъщаемост, водоустойчивост* и т. н.; за назоваване на дефекти на стъклото се вземат думи от неутралната лексика, например *дупка, капка* и т. н.

Д. Граматична правилност.

Термините, както вече посочихме, нямат собствена морфологична и синтактична система. Те възприемат нормите за *граматична правилност* на книжовния език.

---

[7] В. П. Даниленко. Русская терминология. М., 1977, с. 37.

Е. Стилистична неутралност.

За термините не са характерни експресивност и модалност. Ние не споделяме възгледите на Р. Г. Пиотровский[8] и Л. Ф. Парпоров, А. М. Вельщейн, С. А. Тер-Мартгиан[9], според които термините могат да притежават емоционална оцветеност. Л. Ф. Парпоров и колектив твърдят, че експресивността е свойствена на такива термини като *империалистическа война, справедлива война, студена война* и т. н. Те смятат, че има терминологични подсистеми, които не могат да бъдат експресивно неутрални — политика, философия, религия и др.

Терминът в дадена терминологична подсистема е лишен от експресия, той именува и дефинира съответно понятие. В определен контекст обаче терминът може да бъде емоционално оцветен. Експресията не е характерна за терминологията. Според А. А. Реформатски[10] употребата на едни или други термини понякога може да бъде свързана с експресията, но няма отношение към същността на терминологията, а „се проявява в тези случаи, където терминологията е използувана за други цели".

II.7. Г. О. Винокур[11] за пръв път посочва разликата между *термин и номенклатурен знак*. Номенклатурата за разлика от термина представлява система от съвършено абстрактни и условни символи, които дават най-удобните от практическа гледна точка средства за означаване на предмети, вещи „без пряко отношение към потребностите на теоретическата мисъл".

Терминът отразява понятие от дадена научно-техническа област, а номенклатурният знак е етикет, условно означение, марка, например кола „Москвич-412", „Рено-10", моторно масло „Велана", тъкан „Ямболен", фрикационна преса тип „Велко".

В силикатната терминология се употребяват следните номенклатурни знаци: колянова преса (КПК)п-200, преса КРУ-160, стъклообразовател B_2O_3, ултразвуков генератор тип $ГУ_{2-2}$и др.

II.8. Ще се спрем накратко на проблемата за *терминология и дублетност*. Явлението *дублетност*, характерно за книжовния език, е присъщо и на терминологията. О. С. Ахманова[12] разглежда дублетите като „повече или по-малко близки по значение и звучение". Според нас дублетите не са „близки по значение" думи, а *семантично равностойни* акцентни, фонетични, словообразователни, морфологични, правописни и лексикални по отношение на употребата си варианти на една лексема.

В съветската лингвистична литература се очертават две становища за явлението *дублетност*. Според *първото* съществуването на дублетите в езика е ненужно излишество[13] или недостатък на книжовния език[14].

[8] Р. Г. Пиотровский. К вопросу об изучении термина. — Уч. зап. ЛГУ, № 161, Серия филологических наук, вып. 18, 1952.

[9] Л. Ф. Парпоров, А. М. Вельщейн, С. А. Тер-Матгиан. Функциональный стиль общенаучного языка и методи его исследования. М., 1974, с. 25—63.

[10] А. А. Реформатский. Введение в языковедение, с. 112.

[11] Г. О. Винокур. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. — Труды МИФЛИ, 1939, т. 5, с. 5.

[12] О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 144.

[13] Н. А. Лукьянова. Однокоренные синонимы и варианты слова. — Синонимия в языке и речи. Новосибирск, 1970.

[14] В. А. Аврорин. Проблемы изучения функциональной стороны языка. Л., 1975, с. 274—275.

Според *второто*[15] — дублетността в езика е естествено и закономерно явление. Ние споделяме второто гледище и смятаме, че дублетността е характерна особеност на езиковото изграждане и развитие. В езика се създава т. нар. конкуренция на дублетните форми, която продължава дотогава, докато се наложи по-перспективната от тях.

Терминологични дублети са тези двойки, тройки (в някои случаи четворки и повече думи), които назовават един и същ научно-технически обект или явление.

За терминологията са характерни следните видове дублети:

А. *Лексикални термини-дублети.*

В книжовния език „лексикалните дублети са частен случай от езиковата синонимика, етап от нейното формиране и от езиковата нормализация. Те носят еднообразна смислова и стилистична информация, появяват се един вместо друг в еднакви съчетания и повече усложняват, претрупват езика с думи, отколкото го обогатяват."[16] Според нас пълните синоними в езика са *лексикални дублети.* Съответно *лексикални термини-дублети* са пълните термини-синоними. Е. И. Чупилина[17] изразява мисълта, че „пълната синонимия на думите е много характерно явление за научната терминология".

Лексикални термини-дублети са например *многозначност* и *полисемия* (в езикознанието) в значение „способност на една и съща дума да притежава няколко свързани помежду си значения, които са възникнали в резултат на видоизменението и развитието на първоначалното значение на дадената дума". В силикатната терминология лексикални термини-дублети са *дюза* и *лодка.* Те означават „правоъгълно шамотно тяло с продълговат отвор, през който се изтегля стъклото".

Лексикалните термини-дублети се делят на следните видове:

Термини-дублети, при които и двете (понякога трите и повече) *думи са чужди: плунжер* (англ. plunger), *пуансон* (фр. poinçon), *керн* (нем. Kern). Тези термини се употребяват в силикатната терминология и означават „голямо цилиндрично бутало, което се използува при машини с голямо налягане".

Термини-дублети, при които едната дума е домашна, а другата (или другите) *— чужда* (чужди): *нишка* (бълг.), *свил* (рус. свиль) и *шлира* (нем. Schliere) в значение на „замътнена част, която е дефект в стъклото, явяващ се в резултат на химическа нехомогенност"; *разстъкляване* и *кристализация* (лат. crystallisatio) в значение на „способност на стъкломасата да образува кристал при нарушаване на оптималния температурен режим, което става причина за дефект в стъкломасата и нейните производни"; *сърце, плунжер, пуансон* и *керн.*

Термини — дублетни словосъчетания, са такива дву- или трисъставни словосъчетания (равнозначни в семантично отношение), при които:

---

[15] А. А. Воронов. Типы варьирования слов в немецком и русском языках. — Филологические науки, № 1, 1979, с. 58—66 и Варианты слов в немецком языке. Горький, 1975.

[16] Е. Пернишка. Лексико-семантични дублети — отзвук на обществения живот през XIX в. — В: Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век. С., 1979, с. 61—66.

[17] Е. И. Чупилина. Актуальные проблемы лексикологии. Новосибирск, 1969, с. 183—184.

Сложно (трисъставно словосъчетание) е вариантно на просто (двусъставно), например: *прозрачно плоско стъкло* и *право стъкло* в значение на „обикновено основно стъкло“, *многослойно разноцветно стъкло* и *накладно стъкло* в значение на „стъкло, върху което се нанасят слоеве цветно стъкло“.

Терминът *накладно стъкло* е зает от руски език — *накладное стекло*. В този термин терминоелементът *накладно* трябва да се замени с *напластено*, тъй като руското прилагателно *накладное* означава именно *напластено*.

— Едно словосъчетание, назоваващо името на метод, процес и т. н., е вариантно на словосъчетание, което представя откривателя на съответния метод, процес и т. н., например: *лодков метод* и *метод на Фурко* в значение на „метод, чрез който се формува прозрачно стъкло с шамотна дюза“, *безлодков метод* и *метод на Колбърн* в значение на „метод, чрез който се формува прозрачно стъкло без шамотна дюза“.

— Двете словосъчетания-дублети притежават терминоелементи, които са домашна и чужда дума, например: *прозрачни багрила* и *транспарантни* (от фр. transparent) *багрила* в значение на „багрила, които запазват цвета си и създават видимост“.

— Дублети са термин-словосъчетание и термин-съществително: *ситов остатък (отсев)* в значение на „едри частици от материал, останал върху ситото“, *пробни тела (проби)* в значение на „известно число тела, чрез които се изследват съответните дефекти“; *продълговата шлира (опашка)* в значение на „дефект на стъклото във вид на нишковидно впръскване, което често завършва с кълбовидна подутина“.

При тези термини-дублети особеното е това, че са вариантни помежду си не две или повече лексеми, а словосъчетание и лексема.

Термини от типа на *пробни тела (проби)* В. П. Даниленко[18] разглежда като термин и негов кратък вариант. Един от видовете кратки варианти за авторката е лексикалното съкращение. Негов подтип е замяната на словосъчетанието с една дума, при което краткият вариант, т. е. терминът-дума, се намира в положение на „обратна производност“ с един от компонентите (най-често с прилагателното от пълния вариант) — в случая например *проби* от *пробни тела*. Според В. П. Даниленко[19] съкращаването на наименованията е много характерно за терминологията. При съставянето и подреждането на терминологичните подсистеми широко се приема понятието „кратка форма на термина“. Даниленко обяснява, че тази „форма не се забранява (подобно на термините-синоними), а се допуска в тези предели, в които тя не предизвиква затруднения в разбирането на термина“. Ето защо за посочената авторка по-правилно е *краткata форма на термина* да се нарича *кратък вариант на термина*. В. П. Даниленко цитира и книгата на Д. С. Лотте „Краткие формы научно-технической терминологии“, 1971 г., за да обоснове тезата си, че краткият вариант на термина трябва да съществува наред с пълния вариант в терминологичната подсистема. В подкрепа на своята теза, че кратките варианти на термините са необходими в терминологията, Даниленко[20]

[18] В. П. Даниленко. Цит. съч., с. 181—188.
[19] Пак там, с. 181.
[20] Пак там, с. 163.

привежда и мисълта от „Общая механика. Терминология. Проект" — КНТТ АН СССР. (М., 1973, с. 2—3): „Някои термини, пълно отразяващи признаците на дадено понятие, се оказват твърде многословни. При тези случаи се допуска едновременно използуване на „кратката форма" на тези термини, ако техният смисъл е ясен от контекста и не могат да възникнат никакви недоразумения."

Краткият и пълният вариант на термина са в същност термини-дублети. Приемането на краткия вариант на термина като равностоен на пълния вариант е утвърждаване на дублетността в терминологията, което според нас е неправилно. То е в противоречие с изискването за еднозначност на термина.

Не виждаме разлика между термините *пробни тела (проби)*, от една страна, и *ситов остатък (отсев)* и *продълговата шлира (опашка)*, от друга страна. В първия случай „краткият вариант" е получен от словосъчетанието *пробни тела*, а в останалите примери словосъчетанията са заменени с термините-думи *отсев* и *опашка*.

Б. *Словообразователни термини-дублети.*

Словообразователни термини-дублети са тези двойки (тройки и повече термини), които имат синонимни афикси, например: *стругувам* и *струговам, байцувам* и *байцовам, валцувам* и *валцовам*.

В. *Морфологични термини-дублети*

Морфологични термини-дублети са тези двойки (тройки и повече) термини, които се различават по някои граматични форми — за лице, род и число, например: *нафт* и *нафта, панел* и *панела* и т. н.

Най-разпространеният вид дублети в терминологията са лексикалните термини-дублети.

Дублетността е нежелателно явление в терминологията. Тя съществува в определени етапи от изграждането на дадена терминологична подсистема. При унификацията и стандартизацията на терминологията се подбира и утвърждава един от термините на дадена терминологична двойка. Според нас е особено потребно в стандарти, справочници и учебници терминът да бъде представен с един вариант — за предпочитане *кратък*, а ако той не може да представи достатъчно точно съответното понятие — да се използува *термин-словосъчетание*.

Известно е, че образуването на термините не е стихиен процес, а съзнателна дейност. Терминотворчеството трябва да се направлява и контролира. Това може да се осъществи със съзнателните и координирани усилия на специалисти от съответните клонове на науката, логици и филолози-терминолози.

Според нас някои от въпросите, свързани с дублетността в терминологията, трябва да се решат така:

1. Когато термините-дублети са чужди думи, трябва да се възприеме вариантът, утвърден в международната терминологична практика. Необходимо е да се провери кой от чуждите термини е по-разпространен в съответните чуждоезикови терминологични подсистеми, т. е. кой се е утвърдил в съответната международна научно-техническа терминология.

2. Ако при термините-дублети и термините-дублетни словосъчетания едната форма е чужда, а другата — домашна, трябва също добре да се преценят следните обстоятелства:

— международната утвърденост на един от термините,

— системните връзки на домашния термин с другите термини от съответното терминологично поле.

Ако чуждият термин от съответната двойка термини е с международна утвърденост, а домашният термин няма създадени трайни системни връзки с термините от своето терминологично поле, се възприема чуждият термин. При положение, че домашният термин има вече установени системни връзки и отношения с другите термини от терминологичното си поле, той трябва да се предпочита пред чуждия термин.

II.9. *Проблемата за чистотата на терминологията* е много съществена.

В българската терминология (имаме пред вид термините, използувани в различните дялове на науката) се различават два пласта: *домашен* — термини, създадени на българска почва, с български или чужди терминоелементи, и *чуждоезиков* — термини, заети от чужди езици. Това е закономерно явление с оглед на влиянията, връзките, културния, техническия и научния обмен между България и страни като СССР, Германия, Франция, Англия и др. Подобен научно-технически обмен съществува в по-голяма или в по-малка степен между всички страни. Той обуславя взаимното проникване на термини от една национална терминология в друга и създаването на международни термини. Във всяка национална терминология съществуват два пласта термини — *международен* и *домашен*. Според В. Дорошевски[21], Х. Курковска[22], В. А. Исаченко[23] и др. терминологията трябва да има международен характер във възможно най-висока степен, за да спомага за международното научно общуване. На същото мнение е и Е. Пернишка[24]: „стремежът да се запази чистотата на националния език, за да се съхрани националното му своеобразие, не бива да се пренася механично и върху терминологията, която като средство за общуване има друго предназначение и относителна самостоятелност".

Ние споделяме схващането, че научно-техническата терминология трябва да има международен характер. Основанията ни са следните:

А. За нуждите на международното културно общуване е необходима интернационална терминология. Това обаче ни най-малко не изключва възможността за създаване на български термини за назоваване на нови предмети, машини, действия и т. н., за които не са приети или установени международни термини. Създаването на български термини е закономерен процес, както и приемането на международни термини.

Б. В терминологичната документация и научно-техническата литература (стандарти, речници, справочници, научни съчинения) термините трябва да бъдат международни с оглед на научно-техническото, културното и политическото общуване между народите.

В. В научно-популярната литература, професионалното общуване и периодичния печат е необходимо да се използуват национални термини. Например в езиковедски труд ще използуваме международните лингви-

[21] W. Doroschewski. Kriteria poprawnćści jezykowej. Warszawa, 1950, с. 11.

[22] H. Kurkowska. Kultura jezyka polskiego. Warszawa, 1950, с. 44.

[23] А. В. Исаченко. Термин-описание и термин-название. — Славянска лингвистична терминология. М., 1962, с. 19—25.

[24] Е. Пернишка. Някои семантични особености на термините с оглед на връзките им с международния език. — Българ. език, 1977, кн. 4, с. 292—296.

стични термини *полисемия, суфикс, префикс* и т. н., но в учебника по български език за средните училища ще говорим за *многозначност, представка, наставка* и т. н. В научни трудове и стандарти по силикатна промишленост ще се използуват например термините *кристализация, адхезия* и пр., но в професионалното общуване и в научно-популярната литература те ще бъдат заменяни с техните български съответствия *разстъкляване, здраво прилепване* и т. н.

В заключение ще направим следните изводи:

— Механичното пренасяне на проблемите за чистотата на националния език върху терминологията е неоснователно.

— При употребата на термините трябва да се приложи диференциран подход — международните термини имат място само в специалната научна литература и документация, а националните — в научно-популярната литература, печата и в професионалното общуване. По този начин, от една страна, няма да се накърнява националното своеобразие и чистота на езика, а, от друга страна, в професионалното общуване и литературата за масовия читател ще има яснота и достъпност.

II.10. В лингвистичната литература съществуват две становища по въпроса, *какви части на речта могат да бъдат термините*:

А. Термини могат да бъдат единствено съществителните имена.[25]

Б. Термини могат да бъдат различните пълнозначни части на речта.[26]

Действително пълнозначните части на речта, а именно: съществителното име, глаголът и наречието могат да бъдат термини, но прилагателното име не може да бъде термин, а само терминоелемент в състава на терминологичното словосъчетание. Прилагателното име, както в общонародния език, така и в терминологията, винаги е определение на съответно определяемо, поради което смятаме, че термин-прилагателно като самостоен езиков знак не съществува. То е, както вече посочихме, терминоелемент в съответно терминологично словосъчетание. Субстантивираните прилагателни и прилагателните, получени в резултат на елипса, са термини, например: *смешно, трагично, възвишено, права, крива, успоредна* (линия) в математиката, *сонорни, палатални* (съгласни) във фонетиката и т. н.

Най-голям е делът на съществителните имена в отделните терминологични подсистеми. Номинацията дава възможност най-пълно да се отрази съдържанието на понятието. Много по-малък е делът на термините-глаголи и термините-наречия в съответните терминологични подсистеми.

II.11. Както вече посочихме, термините нямат собствена морфологична и синтактична система. Като подсистема в общата лексикална система на общонародния език терминологията се подчинява на морфо-

---

[25] О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов, с. 11; Н. А. Щеглова. К вопросу о грамматических средствах терминологизации русских глаголов в профессиональной речи XVII—XVIII веков. — Уч. зап. МГПИ им. В. И. Ленина, 1966, т. XXXVIII, вып. 8, с. 89; О. Д. Митрофанова. Отглагольные имена существительные в научных текстах. — НДВШ „Филологические науки", 1973, № 5, с. 54—55.

[26] В. П. Даниленко. Цит. съч., с. 38—51. О. Man. Postavení slovesa v systema terminologie. Acta Universitatis Carolinae — Philologica, 1964, t. II; Л. Ф. Парпоров, А. М. Вельщейн, С. А. Тер-Мартгиан. Цит. съч., с. 25.

логичната и синтактичната система на общия език. Отделните терминологични подсистеми имат и свои морфологични особености.

Ще се спрем на някои *морфологични особености на термините*-съществителни в силикатната терминология:

А. Образуване на форми за множествено число

В българския книжовен език съществителното *глина* няма форма за множествено число. В силикатната терминология е създадена форма за множествено число — *глини,* поради необходимостта да се представят видовете от веществото *глина* — *бели* и *жълти глини.* В българския книжовен език също няма множествено число от съществителните *цимент* и *пепел.* В силикатната терминология обаче те са се утвърдили *цименти* и *пепели,* например: *тампонажни цименти, декоративни цименти, разширяващи се цименти, високоякостни цименти, бързовтвърдяващи се цименти, вулкански пепели.*

Б. Утвърждаване на собствена форма за род (според Речника на съвременния български книжовен език. С., 1956, т. II и Правописния речник на българския книжовен език. С., 1965) съществителните *нафт* и *нафта* са дублети. В силикатната терминология се е утвърдила само формата за женски род — *нафта.*

В Речника на чуждите думи в българския книжовен език, 1978, съществителните *панел* и *панѐла* са представени като дублети. В силикатната терминология обаче се е утвърдила само формата за женски род — *панела.*

В. Умалителни форми на съществителните имена, например: *мехурче, чинийка.*

За терминологията не са характерни умалителните форми на съществителните имена в ролята на термини. Само в редки случаи се наблюдават употреби като посочените по-горе.

В изследвания материал не намерихме особени случаи в употребата на термините-глаголи.

III. ТЕРМИНОЛОГИЯ И НОРМА

III.1. Книжовната норма е тясно свързана с кодификацията. В книжовния език „двете явления —нормата и нейната кодификация, се отнасят помежду си както философските понятия съдържание и форма и са диалектически свързани“[27].

Много съществен е въпросът за критериите, върху които се изгражда езиковата норма. По този въпрос Л. Андрейчин[28] изразява схващането, че при установяване на езиковата норма е „необходимо съобразяване със специфичните закони на развитие на езика, запазване на неговата чистота, зачитане на улегналата се практика и едновременно на новите здрави тенденции в езиковото общуване, свързване с реалните възможности за усвояване на нормата от широките среди“. Езиковата норма е „обществено явление, което се намира в състояние на развитие заедно със самото об-

[27] М. Виденов. Из актуалната проблематика на българския език. С., 1979, с. 45—63.

[28] Л. Андрейчин. Езикови тревоги. С., 1974, с. 22.

щество"[29]. Езиковата норма отразява по специфичен начин езиковата система, а нейната кодификация я регулира и стабилизира.

Вече отбелязахме, че терминологията е подсистема в лексикалната система на даден език. Образуването и функционирането на терминологичната лексика се подчинява на словообразователните и граматичните норми на книжовния език. Но тъй като терминологичната лексика има и свои специфични особености, които я отличават от книжовната лексика, тя се подчинява не само на книжовните, но и на собственотерминологичните си норми.

Терминологичната норма е система от лингвистични правила, които регулират общотерминологичните образувания и употреби. Така например силикатните термини се подчиняват, от една страна, на словообразователните и граматични норми на книжовния език. От друга страна обаче, силикатната терминология си изработва и собственотерминологични норми. Например по отношение на някои граматични особености на термините са се утвърдили и собствени граматични норми.

Според нас терминологичната норма е общовалидна за терминологията като цяло. Това не изключва възможността в отделните терминологични подсистеми да съществуват и да се създават норми, валидни само за съответната подсистема, подредни на общотерминологичните норми. Например в собственотерминологичната норма на силикатната терминологична подсистема влиза и образуването на термини-умалителни съществителни, които не са характерни за общотерминологичната норма.

За повече яснота въпроса за нормата в терминологията можем да представим така:

А. Терминологията възприема нормите за правилност на книжовния език, т. е. книжовната норма е надредна за терминологията като цяло.

Б. Терминологията се подчинява и на общотерминологични норми, които са подредни на книжовните норми.

В. Възможно е терминологичните подсистеми да създават собственотерминологични норми, подредни на общотерминологичните норми. Нашите изследвания показват, че в областта на силикатната терминология са налице собственотерминологични норми, подредни на общотерминологичните норми, но как стои този въпрос в останалите терминологични подсистеми, ще покажат бъдещите изследвания.

В. П. Даниленко[30] смята, че „нормата в терминологията се основава на съвкупността от регламентираните словоупотреби и словообразувания на общолитературния език. Но тези съществени особености, които са присъщи на терминологичните словоупотреби и словообразуване, позволяват да се говори за професионален вариант на нормата."

Според нас терминът „професионален вариант на нормата" е неточен. По този въпрос ние[31] вече сме изразили несъгласие с В. П. Даниленко. Терминологията не е професионален вариант на книжовния език, а подсистема в лексикалната система на езика. Като лексикална подсистема терминологията притежава собственотерминологични норми.

[29] К. С. Горбачевич. Нормы современного русского литературного языка. М., 1973, с. 26—39.

[30] В. П. Даниленко. Цит. съч., с. 209.

[31] Л. Манолова. Русская терминология. — Българ. език, 1978, кн. 2, с. 168—170.

Терминологичната норма в български език има стихиен характер. Това се обуславя от факта, че създаването и функционирането на термините става неконтролирано. Учени, изследователи и специалисти от съответни области на знанието създават свои или въвеждат чужди термини в трудовете си. Системна кодификация на българската терминология не е извършвана. От това следва изводът, че пред българската наука стои за разрешаване една много съществена задача — поставяне на националната терминология на научни основи. Предстои извършване на огромна кодификаторска дейност в областта на терминологията като цяло. Това е проблема, която не може да бъде разрешена за кратко време. Кодификацията на терминологията трябва да се превърне в постоянна терминологична дейност. Според нас кодификатори в областта на отделните терминологични подсистеми трябва да бъдат специалистите от конкретните области на знанието, логиците и терминолозите-езиковеди.

III.2. Термините са *нормативни* и *ненормативни*. „Нормативните са фиксирани в устави, стандарти и други нормативни документи. Ненормативната терминология включва неофициалните еквиваленти на нормативните термини, употребявани в писмената и устната реч."[32]

При определяне на нормативните термини трябва да се имат пред вид следните изисквания:

А. Терминът притежава изключителна „екстралингвистичност"[33]. Той е свързан с научната теория, с различните направления в науката. Лексико-семантичните процеси, които са характерни само за терминологията, имат по-различен характер в сравнение с книжовния език. Тези процеси се предизвикват в терминологията не от вътрешноезикови, а от външни по отношение на езика причини. Ето защо в определянето на нормативните и ненормативните термини трябва да участвуват специалисти от съответните области на знанието.

Б. Необходим е анализ на логическата същност на термина. На съдържателно-логическата същност на терминологията обръщат голямо внимание Т. Л. Канделаки и Г. Г. Самбуров[34]. При определяне на нормативните термини е необходимо да участвуват и логици.

В. Терминът трябва да бъде издържан и в логическо отношение. При определяне на нормативните и ненормативните термини лингвистичният критерий трябва да бъде поставен на едно равнище със съдържателния и логическия[35].

III.3. Всяка национална терминология се нуждае от кодифициране, което дава възможност за създаване на стандартизирана терминология. *Стандартизацията на терминологията* означава подчиняване на съответната национална терминология или на отделните терминологични подсистеми на единни терминологични норми.

На въпроса за необходимостта от създаване на научноиздържана (т. е. стандартизирана) национална терминология Л. Андрейчин[36] обръща

[32] Функциональный стиль общенаучного языка и методы его исследования. М., 1974, с. 41 (под редакцией О. С. Ахмановой и Н. М. Глушко).

[33] В. П. Даниленко. Цит. съч., с. 204.

[34] Т. Л. Канделаки, Г. Г. Самбуров. Вопросы моделирования систем значений упорядоченных терминологий. — Современные проблемы терминологии в науке и технике. М., 1969.

[35] В. П. Даниленко. Цит. съч., с. 159.

[36] Л. Андрейчин. Цит. съч., с. 11.

специално внимание: „В терминологията на специалните области обаче има много неуредици, които трябва да се отстранят със специалните усилия на съответните специалисти, подпомагани във филологическо отношение от езиковеди."

Във връзка със стандартизацията на терминологията в СССР например е създадено методическо учение, наречено *терминоведение,* което изследва различни специфични терминологични проблеми. Основоположници на това методическо учение са акад. С. А. Чаплигин и инж. Д. С. Лотте.

Организирано се работи върху стандартизацията на терминологията в страни като ГДР, Румъния, Чехословакия, СССР и др.

През 1936 г. по предложение на СССР и с помощта на други страни бе създаден *Комитет 37*, който да разработи методи и правила за изграждане на международно съгласувана научно-техническа терминология. Комитетът е просъществувал до 1939 г. и е възобновен през 1952 г. като Международна организация по стандартизация (ИСО) под наименование „Технически комитет. Терминология. Принципи и координация"— ИСО/ТК 37, чийто секретариат е в Австрия. Този комитет има за задача да осигурява на специалистите от различни страни ползуването на терминология, която да им гарантира взаимно разбиране при международни научно-технически контакти.

III.4. Въпросът за взаимодействието между терминология и книжовен език е обект на специални проучвания и не влиза в обсега на нашата работа. Но тъй като в силикатната терминология се наблюдават процесите *терминологизация* и *детерминологизация,* които са резултат на взаимодействието между книжовен език и терминология, ще ги отбележим накратко.

А. *Терминологизацията* е процес, при който думи от общоупотребимия език вследствие на семантично преобразуване се превръщат в термини. Например в силикатната терминология някои съществителни от общонародния език като *драскотина, пукнатина* и др. са се преобразували семантично и са получили нови значения, а именно — определени дефекти на стъклото.

Б. *Детерминологизацията* е процес, при който термини от съответните терминологични подсистеми преминават в неутралната лексика. Например някои силикатни термини са навлезли в лексиката на книжовния език — *кристал, порцелан* и др. Терминологичното значение на кристал е „твърдо неизотропно тяло, често прозрачно, което има форма на симетричен многостенник". Терминът *кристал,* влизайки в общоупотребимия език, се детерминологизира и придобива нови значения, а именно: а) предмет от висококачествено прозрачно стъкло и б) прозрачност, чистота. Терминологичното значение на *порцелан* е „бяло водонепропускливо вещество, добивано от каолин и други примеси, което се отличава с огнеупорност, якост, прозрачност, служи за направа на домашни потреби". В общоупотребимата лексика съществителното *порцелан* се употребява преносно — съдове, направени от порцелан.

По въпроса за взаимодействието между терминология и неутрална лексика Ш. Бали[37] отбелязва: „Когато означаваното от термина понятие

[37] Ш. Балли. Французская стилистика. М., 1961, с. 272.

излиза извън пределите на системата на специалните понятия и става елемент с общоезикова семантика, терминът влиза в общия език и става дума от общия език, но остава термин в своята терминологична система. Така че в общия език няма термини като езикови знакове, а има думи, които по произход са термини."

IV. ТЕРМИНООБРАЗУВАНЕ

IV.1. Според Г. О. Винокур[38] термините не се „появяват", а се „измислят", „творят се", защото е „осъзната тяхната необходимост". Въпроса за потребността от съзнателен подход към терминотворчеството разглеждат също Р. А. Будагов[39] и В. П. Даниленко[40].

Създаването на термините не е стихиен процес, а съзнателна творческа дейност, продиктувана от нуждата да се назовават научно-техническите понятия. Терминотворчеството е процес, в който трябва да участвуват специалисти от различните области на науката (за съответна терминологична подсистема — специалист от дадената област на знанието), логици[41] и филолози-терминолози.

Терминообразуването представлява образуване на термини, които се използуват в специалната литература, в професионалното общуване и в по-малка степен в писмената и говорната практика на книжовния език.

За термина е от особено значение прозрачността на вътрешната му форма. По този въпрос Г. О. Винокур[42] пише: „Защо даден предмет е назован така, а не иначе, за номенклатурното название това е повече или по-малко безразлично, но за термина, който се стреми да притежава осмислена вътрешна форма, това е много важен въпрос."

Терминообразуването е по-сложен процес в сравнение с образуването на общоупотребими думи в книжовния език. „Ако за образуването на общоупотребимата дума може да се смята достатъчно използуването на един от съществуващите начини за словопроизводство, то за термина е необходимо още и словесно разкритие на съдържанието на терминологичната номинация, т. е. дефиниция на понятието."[43] Терминът не само назовава понятието, но и отразява в известна степен неговото съдържание.

Характерни са три пътя за създаване на термини във всяка национална терминология:

А. Изграждане на термини върху основата на собствения език.

Б. Заемане на термини от други езици. Към заемането се отнася и калкирането, което е вид заемане.

В. Използуване на елементи, думи и словообразователни модели от класическите езици — гръцки и латински.

IV.2. При терминообразуването е много съществен въпросът за произвеждащите основи, които са два вида:

---

[38] Г. О. Винокур. Цит. съч., с. 24.
[39] Р. А. Будагов. Терминология и семиотика. — Вестник МГУ, 1972, № 5, с. 23.
[40] В. П. Даниленко. Цит. съч., с. 92—93.
[41] В. П. Петушков. Терминология и норма. М., 1972, с. 103.
[42] Г. О. Винокур. Цит. съч., с. 8.
[43] В. П. Даниленко. Цит. съч., с. 94.

А. *Домашни*: *капя — капка, смилам — смилане, стъкло — стъклар* и др.

Б. *Заети*: *фотометрия — фотометриране, футер — футеровка, хидрофобизация — хидрофобизиране* и т. н.

Много характерно за терминообразуването е използването на съществителни собствени имена като произвеждащи основи. Например в силикатната терминология се употребява терминът *ни́кола* (вид призма), която носи името на своя откривател *Ни́кола*; във физиката се използува терминът *волт* (в значение на „единица за измерване на електрическо напрежение и електрически потенциал в международната система на измервателните единици", назован на името на италианския учен *А.* Волта); в медицината терминът *рентген* (в значение на „единица за доза гама- или рентгеново лъчение") носи името на откривателя си *В. К. Рьонтген* — немския учен Röntgen. Съществителното *рентген* сме приели от руски език.

V. СТРУКТУРНИ ВИДОВЕ ТЕРМИНИ В СИЛИКАТНАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ

За силикатната терминология са характерни следните структурни видове термини:

А. *Термини-думи*, които от своя страна се делят на два вида:

— *Прости термини-думи* (образувани от една изходна основа): *белота, грапавост, драскотина, духалка, капка, нишка, пукнатина, стопилка, стъкло* и т. н.

— *Сложни термини-думи* (образувани от две или повече изходни основи): *електрокерамика, електроподгрев, електропорцелан, преспрах, стъкломаса, стъклопакет, стъклостопилка* и др.

Б. *Термини-словосъчетания*: *лющене на глазурата, начало на спичане, подгряваща камера, пространствена решетка, свързваща способност на глината, ситов анализ, топене на стъклото, топъл ремонт* и др.

Най-застъпената категория термини-думи в силикатната терминология е категорията на съществителните имена. В изследвания материал термините-съществителни имена са 94%, а термините-глаголи — 6%.

V.1. Термините-съществителни в силикатната терминология според признака домашни/чужди думи се делят на два дяла:

А. *Домашни термини-съществителни*: *белота, грапавост, гребен, драскотина, звезда, зърнистост, камък, капка, лист, луковица, лъжица, мехур, насипка, нишка, ножица, око, петно, пъпка, пукнатина, стопилка, стъкло, ускорител, шапка.*

От своя страна домашните термини-думи се делят на:

— *Непроизводни*: *блясък, звезда, камък, мехур, пора, стъкло* и др.

— *Производни*: *зърнистост, капка, насипка, стъклар* и др.

При домашните термини-съществителни се наблюдава процес на терминологизация на общоупотребими думи от книжовния език, например: *гребен, драскотина, звезда, лъжица, ножица, око, шапка* и др. В силикатната терминологична подсистема те са термини, а в общонародния език те губят терминологичния си характер и са обикновени думи.

В изследвания материал домашните термини-съществителни са 28%.

Б. *Чужди термини-съществителни:*

— *От латински и гръцки произход*: *активатор* (лат. activātor), *вискозитет* (лат. viscositas), *индикатор* (лат. indicātor), *керамика* (гр. keremikós), *ликвидус* (liquidus), *полярископ* (гр. pólos и skopeo), *силикат* (лат. silicātum от silex).

— *От немски произход*: *аншлиф* (Anschliff), *глазура* (Glazur), *дюншлиф* (Dünschliff), *фрита* (Fritte), *шибър* (Schieber), *шлак* (Schlacke), *шлира* (Schliere), *шлиф* (Schliff) и др.

— *От руски произход*: *льот, нагар, рис, свил, тяга* и др.

— *От английски и френски произход*: *барботин* (фр. barbotine), *гравюра* (фр. gravure), *конвертор* (англ. converter, лат. converto), *кювета* (фр. cuvette), *плунжер* (англ. plunger) и др.

В изследвания материал чуждите термини-съществителни са 72%.

Към заемането на чужди термини-думи се отнася и калкирането. Ю. В. Откупщиков[44] отбелязва, че „в процеса на калкирането се заема не външната, а вътрешната форма на думата". В граматичната терминология например калки са *подлог, сказуемо, прилагателно, съществително.* Те са „копия на латински думи — калки на древногръцки граматични термини"[45].

Въпросът за разграничаване на калките от самостоятелно образуваните домашни думи е много труден и изисква специални проучвания. Така например Ю. В. Откупщиков[46] посочва, че в епохата на масови „нашествия" на чужда лексика едни и същи думи едновременно се заемат и калкират. По този начин се създават и много дублетни форми, например *метаморфоза* (заета) и *преобразуване* (калка), *филантропия* (заета) и *човеколюбие* (калка).

В работата си ние нямаме за цел да изследваме калките в силикатната терминология.

При анализиране на чуждите термини-думи намерихме следните полукалки, употребявани в силикатната терминология — *бортодържачка, вибромелница, квазипластичен, клинкерообразуване, рисоустойчивост, шихтопълнител.*

Полукалките са вид калки, при които едната половина на термина се заема, а втората се превежда. В посочените по-горе примери първите съставки на термините са: *der Bord, vibrieren* (нем. ез.), *quasi* (лат.), *der Klinker* (нем. ез.), *риса* (рус. ез.), *der Schicht* (нем. ез.).

В силикатната терминология е най-голям броят на чуждите термини-съществителни от латински и немски произход — 82% и най-малък — на термините от английски и френски произход.

Заемките в силикатната терминология са три вида:

— *Прозрачни.* Те се поддават на словообразователен анализ, в резултат на което ги определяме като думи с прозрачна структура, например: *дуризол, кристалит, кордиерит, тяга.*

— *Полупрозрачни.* Те се поддават на морфологичен или на народноетимологичен, но не и на словообразователен анализ, например: *посечка, полярископ* и др.

---

[44] Ю. В. Откупщиков. Истокам слова. М., 1973, с. 174—177.

[45] Пак там, с. 174—177.

[46] Пак там, с. 176.

— *Непрозрачни.* Те не подлежат на словообразователен и морфологичен анализ, а на етимологичен, например: *бункер, виндинг, гишпиг, ликвидус, шибър, шлам* и др.

Според М. Докулил[47] заемането на готови наименования или елементи е допълнителен източник към собствените средства за наименуване.

V.2. Според броя на мотивиращите основи термините-съществителни се делят на:

А. *Прости термини-съществителни*

Те се образуват от една основа, към която се прибавят префикси, суфикси, окончания и определителен член: *безцветност, духалка, избистрител, стъкло, утаител, утайка* и т. н.

Б. *Сложни термини-съществителни*

Сложните термини-съществителни се състоят от две или повече основи. В техния състав влизат и съединителни гласни *(е, и, о)*, а също суфикси, префикси, окончания, определителен член.

Според това, дали сложните термини-съществителни са образувани със или *без* съединителна гласна, те се делят на:

— сложни термини-съществителни, образувани *без* съединителна гласна: *преспах, стъкломаса, стъклопакет* и т. н.

— сложни термини-съществителни, образувани *със* съединителна гласна: *глиномесачка, електроподгрев* и др.

V.3. Образуването на термини се извършва с присъщите за книжовния език словообразователни начини: лексико-семантичен, лексико-морфологичен и лексико-синтактичен.

А. Термините, образувани по *лексико-семантичния начин,* се явяват в резултат на изменения в смисловата страна на думата от общонародния език или от разпадането на дадена дума на омоними.

Лексико-семантичният начин на словообразуване е обяснен за първи път от В. В. Виноградов[48] през 1951 г. Под лексико-семантично словообразуване В. В. Виноградов разбира: „Преосмисляне на предишни думи, създаване на омоними по пътя на разпадане на една дума на две."

В силикатната терминология лексико-семантичният начин за образуване на термини е слабо продуктивен. Наблюдавали сме два вида лексико-семантично терминообразуване:

1. Терминът се създава в резултат на преосмисляне на значението на дума от общоупотребимия език: *гребен, лъжица, луковица, ножица, око, петно, пъпка, шапка.* Това е в същност процес на терминологизация на думи от общия език. Според М. Докулил[49] лексико-семантичният начин на словообразуване само условно може да се нарече „образуване", защото чрез него се увеличава броят на значенията на наименованията, а не броят на „наименованията като такива".

2. Основа на една част на речта преминава в друга част на речта (обикновено прилагателно в съществително, откъдето този начин е и една разновидност на субстантивацията). Терминът *моделна* в силикатната терминология е получен от *моделна работилница.*

---

[47] M. Dokulil. Tvořeni slov v češtine, т. I. Praha, 1962, p. 19—159.

[48] В. В. Виноградов. Вопросы современного русского словообразования. — Русский язык в школе, 1951, № 2, с. 4.

[49] В. В. Лопатин. Русская словообразовательная морфемика. М., 1977, с. 15.

Б. *Лексико-морфологичният начин* за образуване на термини се състои в прибавяне на афиксални терминоелементи (суфикси и префикси) към съответната мотивираща основа. В терминообразуването се използуват афиксите, характерни за словообразуването на книжовния език. Много от тях се специализират, за да изразят конкретни терминологични значения.

Лексико-морфологичният начин за образуване на термини се осъществява чрез: *суфиксация, префиксация, суфиксо-префиксация, безсуфиксно терминообразуване.*

Чрез лексико-морфологичния начин, много застъпен в силикатното терминообразуване, се образуват термини-съществителни и термини-глаголи. В силикатната терминология няма термини-наречия.

Граматичното описание на термините-думи можем да построим по два начина, ако изхождаме от това, към каква част на речта принадлежат думите, намиращи се в отношение на мотивация:

— *Перспективен подход* — според това каква част на речта е мотивиращата дума.

— *Ретроспективен подход* — според това каква част на речта е мотивираната дума.

В работата си ние ще използуваме ретроспективния подход.

V.4. *Образуване на прости термини-съществителни чрез суфиксация*

А. *Термини-съществителни за назоваване на лица-мъже* се образуват с български суфиксални терминоелементи:

-ар — стъклар; *-ач — духач.*

— Образувания с чужди суфиксални терминоелементи:

-джия (тур. *-сі* + бълг. *я*) — *фускаджия.*

Б. *Термини-съществителни за назоваване на действия и процеси* се образуват със следните суфиксални терминоелементи:

Със суфикса *-не* — термини, чиито мотивиращи основи са от домашен и чужд произход.

— Образувания с български мотивиращи основи: *закаляване, издуване, нащърбяване, обезцветяване, оразмеряване, охлаждане, пресяване, разстъкляване, раздуване, разрохване, смилане, спичане, сушене* и др.

— Образувания с чужди мотивиращи основи: *гранулиране, дифундиране, експониране, фацетиране, флотиране, хомогенизиране* и др.

Суфиксът *-не* е много продуктивен в силикатната терминология.

При някои термини от силикатната терминология се наблюдава непоследователност при употребата на термините-глаголи със суфикси *-увам* и *-овам* и при образуваните от тях термини-отглаголни съществителни, например: *пресувам* и *пресовам, формувам* и *формовам, шлифувам* и *шлифовам, пресуване* и *пресоване, формуване* и *формоване, шлифуване* и *шлифоване.*

В подобни случаи е необходима последователна употреба на формите с българския суфикс *-увам.*

Със суфикса *-ция* се образуват термини от латински съществителни имена, които завършват на -tio, например *дегазация* (лат. degasatio), *рекуперация, херметизация*; *-ние — трептение.*

Наставката *-аж*[50] (фр. -age) се среща в термини, които именуват процеси и действия и са възприети в нашия език от френски (направо или посредством други езици): *барботаж, пирометраж.*

В. *Термини-съществителни за назоваване на качества и свойства* се образуват със следните суфиксални терминоелементи:

-ота, слабо продуктивен в силикатната терминология. Единственият термин, образуван с този суфикс, е *белота* (качество „цвят" на някои видове цимент и на порцелана).

Термините на *-ост* се мотивират от прилагателни имена — домашни и чужди, прости и сложни:

— *Образувания с домашни мотивиращи основи (от прости прилагателни) — грапавост, зърнистост, изтриваемост, течливост.*

— *Образувания с домашни мотивиращи основи (от сложни прилагателни) — водоустойчивост, водопоглъщаемост, огнеупорност, огнеустойчивост, светлопрозрачност, топлопрозрачност, топлопроводност.*

Наред с правилно образувания термин *светлопрозрачност* (от *светлина* и *прозрачност*) в силикатната терминология се употребява и терминът *светопропускливост* (от руски). Този термин трябва да се изписва и изговаря правилно *светлопропускливост*, с български, а не с руски фонетичен облик. По този начин термините от типа на *светлопропускливост, светлопрозрачност* и подобни ще отговарят на изискването за системност.

Г. *Термини-съществителни за назоваване на уреди, предмети, вещества и дефекти:*

Термините, образувани със суфиксалния терминоелемент *-ка*, са мотивирани от домашни и чужди основи:

— От домашни основи — *духалка* (уред), *капка* (дефект), *смазка, утайка* (материали).

— От чужди мотивиращи основи — *футеровка* (от нем. Futter);

-ина — драскотина, пукнатина (дефекти), *стърготина* (предмет);

-тел — избистрител, ускорител, утаител (вещества);

-тор — дегазатор, рекуператор, синхронизатор (уреди).

V.5. *Сложните термини-съществителни* се образуват от две изходни основи (в много редки случаи от три). Според начина на свързване на основите (*със* или *без* съединителна гласна) сложните термини-съществителни се делят на две групи:

А. *Сложни термини-съществителни, образувани без съединителна гласна* (крайната гласна на първата основа изпълнява ролята на неистинска съединителна гласна): *стъклолента, стъкломаса, стъклопакет, стъклостопилка, стъклопроизводство, стъклотопене, стъклофаза.*

Б. *Сложни термини-съществителни, образувани със съединителна гласна: глиномесачка, перлитобетон.*

В. *Сложните термини-съществителни със съкратена първа част* можем да наречем за краткост композиционна абревиация. Тя се състои в следното: първата част на сложния термин е съкратена дума, която се прибавя към втората част на сложния термин (*със* или *без* съединителна гласна): *електроподгрев, електрокерамика, електропорцелан, преспрах.* Първите три термина са образувани от прилагателното *електрически* + съединителна гласна + съществително име (*подгрев, керамика, порце-*

[50] Ст. Стоянов. Словообразуването в българския език. С., 1977, с. 36—37.

лан), а последният термин — от прилагателното *пресован* + съществителното *прах.*

V.6. *Образуване на термини-съществителни и термини-глаголи чрез префиксация*

В сравнение със суфиксацията префиксацията е по-слабо застъпена в силикатното терминообразуване. Посредством префиксация в силикатната терминология се образуват *термини-съществителни и термини-глаголи:*

— С български префиксални терминоелементи: *втичам, обезводнявам, разстъклявам.*

— *С чужди префиксални терминоелементи*: *-де* (-de), *-ре* (-re): *дегазирам, — дегазация, реагент, рекристализация, рекристализирам.*

V.7. *Гранични случаи между префиксация и композиция*

Случаи от типа на *микропукнатина, микрошлиф, микрокристал, полукристал, термодвойка, термоелемент, фотометрия, хидрокласификатор, хидрофобизация* и т. н. са *гранични между префиксация и композиция.*

Първите съставки на тези термини са домашни или чужди по произход: *домашни — полу-* и чужди — *микро-, моно-* (от гр. mikros „малък" и monos „сам"), *термо-* (гр. termós „топъл"), *фото* (гр. phōs, photōs), *хидро-* (гр. hōdýr „вода").

Смятаме, че посочените по-горе термини са гранични случаи между композиция и префиксация, защото в словообразуването все още не е решено дали терминоелементите *микро-, моно-* и под. са словообразователни средства (= афикси). Затова решаваме, че те са *префиксоиди.* По въпроса за афиксоидите (в нашия случай префиксоиди) Н. М. Шански[51] пише: „Афиксоидите се наблюдават в някои типове сложни думи и се явяват такива коренни морфеми или основи, които изпълняват ролята на афикси, които в една или друга степен се формализират." Н. М. Шански смята, че „афиксоидът е афиксоид" само тогава и дотогава, докато се използува и като коренна, и като афиксална морфема.

Ние приемаме, че термините от типа на *микропукнатина, полукристал, термоелемент* и т. н. са образувани от префиксоидите *микро-, полу-, термо-* и съответните съществителни *пукнатина, кристал, елемент.*

V.8. *Безсуфиксното образуване на термини-съществителни,* слабо застъпено в силикатното терминообразуване, се състои в следното: мотивиращата основа (отглаголна или отприлагателна) става основа на съществително име, без да се добавят допълнителни афикси.

Безсуфиксните образувания в силикатната терминология са два вида:

— *Едноосновни*: *опън, разлив.*

— *Двуосновни*: *нивомер, огнеупор.*

Безсуфиксният начин се използува само при образуването на термини-съществителни.

Чрез *лексико-синтактичния начин на терминообразуване* се създават термини-словосъчетания. Този начин е много продуктивен във всички терминологични подсистеми.

---

[51] Н. М. Шанский. Очерки по русскому словообразованию. М., 1968, с. 89—93.

В силикатното терминообразуване лексико-синтактичният начин е най-продуктивен в сравнение с другите терминообразователни начини. В изследвания материал термините-словосъчетания са 78%. „На термините-словосъчетания се отдава предпочитание, тъй като те в най-голяма пълнота отразяват необходимите отличителни признаци на именуемото понятие. С термините-словосъчетания по-добре, отколкото с другите словообразуващи средства (афиксите например), се отразява принадлежността на класификационния ред, основан на родово-видовите съотношения на понятията."[52] За термините са характерни всички видове съчетания — свободни, устойчиви, идиоматични, неидиоматични.

Материалът ни даде примери само за свободни терминологични словосъчетания.

Терминологичното словосъчетание представлява съединение на два (три и повече) терминоелемента. Те са пълнозначни думи, които представят семантично, граматично и номинативно единство.

Въпросите на синтактичното терминообразуване са много и разнообразни по проблематиката си и са предмет на съответни специални проучвания.

Ще се спрем само на най-характерните за силикатната терминология модели термини-словосъчетания.

Според броя на терминоелементите, от които е изградено терминологичното словосъчетание, в силикатната терминология те са:

1. *Прости терминологични словосъчетания,* състоящи се от два терминоелемента, които са пълнозначни думи: *декоративен фаянс, зъбен съединител, опаковъчно стъкло, топлозащитно стъкло* и т. н.

2. *Сложни терминологични словосъчетания* (притежаващи три или повече терминоелемента — пълнозначни думи): *електролитно химическо почистване, затворен хидравличен цикъл, кух стъклен блок, силикатов нагревателен елемент, стареене на стъклената лента* и т. н.

Ще се спрем последователно на двата вида терминологични словосъчетания в силикатната терминология.

V.9. *Моделите терминологични словосъчетания в групата на простите термини-словосъчетания* са:

А. *Просто прилагателно + съществително (П+С): абсолютен дефект, азбестов екран, барабанна мелница, бетонен панел, графитно устройство, домакинско стъкло, дълго стъкло, кристален зародиш, късо стъкло, меко стъкло, механична бъркачка, моделна течност, облицовъчна керамика, подова керамика, огледално стъкло, пясъчна баня, стъклено влакно, сухо пресяване, тунелна сушилня, цветно стъкло, циментово стъкло* и мн. др.

Словосъчетанията *технологична разстановка* и *конструктивна разстановка* са заети от руски език. Специалистите ни обясниха, че означават съответно: *подредба на технологични съоръжения* и *подредба на конструктивни съоръжения.*

Тъй като *технологична разстановка* и *конструктивна разстановка* не са международни термини, терминоелементът *разстановка* (руски по произход) е необходимо да бъде заменен с българската дума *подредба.*

От корекция се нуждаят и следните термини-словосъчетания: *ко-*

[52] В. П. Даниленко. Цит. съч., с. 132.

фъчен елеватор, лентъчен конвейер, пресовано изделие, статистическо пресоване, формовано изделие.

Прилагателните *кофъчен* и *лентъчен* от словосъчетанията *кофъчен елеватор* и *лентъчен конвейер* са образувани неправилно под влияние на заети от руски език прилагателни имена като *командировъчен, маркировъчен* и подобни или под влияние на образувани на българска почва прилагателни като *добавъчен*. Тези прилагателни и в руски, и в български език се образуват от съществителни имена със суфикса *-ка*: *комплектовка — комплектовъчен, маркировка — маркировъчен, добавка — добавъчен.*

Терминът *ленточный конвейер* е зает от руски език. Руското прилагателно *ленточный* е преминало в български като *лентъчен* (гласната *о* от съответното руско прилагателно е заменена с българската гласна *ъ*).

Под влияние на прилагателното *лентъчен* е създадено на българска основа прилагателното *кофъчен* (в руски език няма съществително „кофа", а също така и прилагателно „кофочный").

Специалистите ни обясниха, че „*кофъчен елеватор*" е „съоръжение за непрекъснато пренасяне на насипни материали, което е снабдено с кофи", а *лентъчен конвейер* е „съоръжение с непрекъснато движеща се лента". Смятаме, че терминът *кофъчен елеватор* може да се замени с *кофелеватор*, а *лентъчен конвейер* — с *лентов конвейер.*

В силикатната терминология няма единство при употребата на отглаголни съществителни от типа на *пресуване/пресоване, формуване/формоване* и на прилагателните *пресуван/пресован, формуван/формован*. Това се дължи на липсата на единство в употребата на глаголите със суфикси *-увам/-овам*, от които са образувани съответните отглаголни съществителни и прилагателни имена. Правилни са формите с българския суфикс *-ува* и те трябва да се утвърдят в силикатната терминология: *пресувано изделие, статистическо пресуване, формувано изделие.*

Към модела *П+С* се отнасят и термините-словосъчетания от типа на *невъзпламеняеми сажди, сглобяема опаковка, термосвиваема обвивка, труднотопими карбиди.*

Терминоелементите-прилагателни *невъзпламеняем, сглобяем, термосвиваем* и *труднотопим* по произход са сегашни страдателни причастия, които се употребяват в съвременния български книжовен език под руско влияние.

Б. *Сложно прилагателно + съществително (П+С)*: *високоалуминоокисен огнеупор, високотемпературен албит, едрогабаритен котел, електропорцеланово изделие, крупногабаритно изделие, натриевоалуминоокисно стъкло, огнеустойчива боя, полусухопресована тухла, топлоизолационен материал, фасаднооблицовъчна керамика* и др.

Словосъчетанието *крупногабаритно изделие* е заето от руски език. Прилагателното *крупногабаритен* трябва да се замени с *големогабаритен* в българската силикатна терминология.

От своя страна словосъчетанията от модела *П+С* се делят на две групи:

— Словосъчетания, получени от свързване на терминоелемент-качествено прилагателно и терминоелемент-съществително име: *влакнеста поставка, глинесто вещество, дебело дъно, дълго стъкло, късо стъкло, тънко дъно, цветно стъкло, червен светлофилтър* и т. н.

— Словосъчетания, получени от свързване на терминоелемент-относително прилагателно и терминоелемент-съществително име: *бетонен панел, декоративен фаянс, светославски перлит, стъклен лист, строително стъкло, фасаднооблицовъчна керамика.*

В. *Причастие + съществително (Пч + С): армиращ елемент, депалетизиращо устройство, изходящи газове, набъбваща способност, оцветяващ примес, пакетиращ станок, подгряваща камера, светлопропускащо тяло, стъклоформоваща техника, свързваща способност, токопроводящо покритие, топлообразуваща установка, формуващи ролки, формуващи повърхности.*

Моделът *Пч + С* е образуван от терминоелемент-сегашно деятелно причастие и терминоелемент-съществително име.

Някои от посочените по-горе терминологични словосъчетания се нуждаят от уточняване, а именно: *изходящи газове, стъклоформоваща техника, токопроводящо покритие, пакетиращ станок, топлообразуваща установка.*

Термините-словосъчетания *изходящи газове* и *токопроводящо покритие* са заети от руски език. Известно е, че при заемане на чужди думи или термини е необходимо те да не противоречат на фонетичните норми на българския книжовен език. Руските причастия *исходящий* и *токопроводящий* имат български съответници *излизащ* и *токопровеждащ*. Посочените по-горе термини трябва да се изписват правилно *излизащи газове* и *токопровеждащи покрития.*

Някои от терминоелементите-сегашни деятелни причастия, които са първи компоненти на модела *Пч+С*, се образуват от глаголи с българския суфикс *-ува* или от глаголи с руския суфикс *-ова*. Това води до пъстрота и неустановеност в употребите на причастните форми със суфикси *-ува* и *-ова.*

В силикатната терминология е необходимо да се утвърдят причастните форми със суфикс *-ува*: *стъклоформуваща техника, формуващи повърхности.*

Термините *пакетиращ станок* и *топлообразуваща установка* са заети от руски език. Руското съществително *станок* се превежда на български с *машина*, а *установка* — с *устройство, механизъм*. Тези термини също трябва да се уточнят, например: *пакетираща машина* и *топлообразуващо устройство.*

Г. *Съществително + предлог + съществително (С + предлог + С): втвърдяване на цимента, залепване на стъкломасата, люцене на глазурата, начало на спичане, спичане на стъклото, стъкло от ботуши, хидратизация на цимента, якост на натиск* и др.

В силикатната терминология най-голяма продуктивност имат простите термини-словосъчетания и по-точно тези, които се състоят от просто прилагателно + съществително име. Те представляват 78% от всички термини-словосъчетания. Простите терминологични словосъчетания са именни. Образуват се чрез свързване на съществително с прилагателно име или с друго съществително име. Тези словосъчетания са и подчинителни, защото се намират в подчинителни отношения, например: *късо стъкло, меко стъкло, захващащо устройство, начало на спичане.*

Главните части на тези словосъчетания са съществителни имена: *стъкло, устройство, начало.* Подчинителните терминоелементи *късо,*

меко, захващащо, спичане уточняват или конкретизират главните части на терминологичните словосъчетания.

V.10. *Модели терминологични словосъчетания в групата на сложните термини-словосъчетания*:

А. *Прилагателно + прилагателно + съществително (П+П+С).* Този модел има няколко разновидности:

— *Просто прилагателно + просто прилагателно + съществително*: *безцветно художествено стъкло, глазирана керамична плочка, графитен нагревателен елемент, закалено домакинско стъкло, затворен хидравличен цикъл, зелено амбалажно стъкло, зелено опаковъчно стъкло, накален платинов тигел, орнаментно профилно стъкло, прозрачно профилно стъкло, ръчно контролно пресяване, свиваемо пластмасово фолио, стъкларски формов комплект, тройна вилкова система, фидерна вакуумна машина, цветно бутилково стъкло* и др.

Терминът *накален платинов тигел* е зает от руски език. Руското прилагателно *накаленый* се превежда на български с *нажежен*. Терминът *накален платинов тигел* се нуждае от коригиране, а именно: *нажежен платинов тигел*.

— *Сложно прилагателно + сложно прилагателно + съществително (П+П+С)*: *многослойно разноцветно стъкло, нискометричен трикомпонентен цимент*.

— *Сложно прилагателно + просто прилагателно + съществително (П+П+С)*: *слънцезащитни рефлекторни стъкла, четириканална тунелна сушилня*.

Б. *Прилагателно + прилагателно + съществително + предлог + съществително (П+П+С+предлог+С)*: *рекуперативна ванна пещ с проток*.

В. *Прилагателно + прилагателно + прилагателно + съществително (П+П+П+С)*: *лабораторна пламъчна тиглова пещ*.

Г. *Причастие + прилагателно + съществително (Пч+П+С)*: *висящ шамотен мост, плаващ шамотен мост*.

Д. *Прилагателно + съществително + предлог + съществително (П+С+предлог+С)*: *бримчеста текстура на покритието, ванна пещ с подковообразен пламък, кристален строеж на стъклото, пространствена решетка на кристала, свързваща способност на глината, температурен коефициент на вискозитета, хидравлична активност на клинкера*.

Е. *Прилагателно + съществително + съществително + съществително (П+С+С+С)*: *подвижен ръкав тип „мафлекс", фрикационна преса тип „Велко"*.

Този модел терминологични словосъчетания са единични случаи в силикатната терминология.

Оградените в кавички наименования „мафлекс" и „Велко" са номенклатурни знаци и трябва да се изписват с главни букви. Терминът *подвижен ръкав тип „Мафлекс"* трябва да се изпише именно така — *„Мафлекс"* (с главна буква).

Ж. *Съществително + предлог + прилагателно + съществително (С+предлог+П+С)*: *изтегляне на стъклената лента, камера за предварително изтегляне, камъни от огнеупорни материали, метод на безлодково изтегляне, окисляване на металните форми, преохлаждане на*

течни стопилки, стареене на стъклената лента, цимент с малка водопотребност.

3. *Съществително + предлог + съществително + предлог + съществително (С + предлог + С + предлог + С): якост на опън при огъване.*

Сложните терминологични словосъчетания съдържат три и повече пълнозначни думи. Те са именни словосъчетания. Образуват се по подобие на простите словосъчетания — чрез свързване на терминоелементи-прилагателни, терминоелементи-причастия и терминоелементи-съществителни имена. Свързването става предложно и безпредложно. По-продуктивни са моделите с безпредложна връзка — 83%. Най-продуктивният модел сложни терминологични словосъчетания в силикатната терминология е *П+П+С* (прилагателно + прилагателно + съществително) — 83%.

Най-употребяваният предлог както в простите словосъчетания, така и в сложните е *на*. По-рядко се употребяват предлозите *за, от, с, при*.

V.11. Според това, с кой предлог са свързани терминоелементите на предложните терминологични словосъчетания, те се делят на следните групи:

— *Терминологични словосъчетания с предлога на: бримчеста текстура на покритието, метод на безлодково изтегляне, кристален строеж на стъклото, пространствена решетка на кристалите.*

— *Терминологични словосъчетания с предлога за: камера за предварително нагряване, стъклени изделия за опаковка.*

— *Терминологични словосъчетания с предлога от: камъни от огнеупорни материали, стъкло от ботуши.*

— *Терминологични словосъчетания с предлога с: ванна пещ с подковообразен пламък, рекуперативна ванна пещ с проток.*

— *Терминологични словосъчетания с предлога при: загуба при накаляване.*

В терминологичното словосъчетание *загуба при накаляване* отглаголното съществително *накаляване* е заето от руски език (накаливание — нажежаване). Терминът *загуба при накаляване* се нуждае от уточняване, а именно: *загуба при нажежаване* или *загуба при нагорещяване.*

IV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В работата си направихме опит да изясним някои теоретични въпроси във връзка с терминологията, като например дублети и терминология, езиковата чистота и терминологията, терминология и норма, изисквания към термина, кои части на речта могат да бъдат термини и др. Представихме и начините за образуване на термини в областта на силикатната терминология. Разгледаните въпроси ни дават възможност да направим изводи за състоянието на силикатната терминологична подсистема.

За силикатната терминология са характерни следните структурни видове термини:

А. *Термини-думи: духалка, духач, капка, стопилка, стъклар* и др.

Б. *Термини-словосъчетания: топене на стъклото, топъл ремонт* и др.

Повечето термини-думи са от чужд произход и, обратно — по-малък е броят на домашните термини-думи.

По-голямата част от силикатните термини са словосъчетания.

В силикатната терминология се наблюдават някои словообразователни непоследователности, които трябва да бъдат отстранени. Това са случаи на употреба на глаголи със суфикси *-ува* и *-ова* и образуваните от тях отглаголни съществителни, прилагателни и сегашни деятелни причастия, например *пресувам* и *пресовам, формувам* и *формовам, пресуване* и *пресоване, формуване* и *формоване, пресуван* и *пресован, формуващ* и *формоващ*. Необходимо е да се утвърдят формите с българския суфикс-*ува*.

Термините в силикатната терминология имат следните морфологични особености:

— създадени са форми за множествено число на съществителните имена: *глина, пепел, цимент — бели и жълти глини, тампонажни цименти, вулкански пепели*.

— утвърдени са собствени форми за род: *нафта* и *панела*.

— съществуват умалителни форми от някои термини-съществителни имена: *мехурче, чинийка*.

При заемане на термини от руски език, които нямат международна утвърденост, трябва да се осъществява последователно калкиране, например вместо *пакетиращ станок* и *топлообразуваща установка* да се възприемат термините *пакетираща машина* и *топлообразуващо устройство*.

При заемане на термини от руски или други езици да се спазва последователно следното изискване: чуждите термини не трябва да противоречат на фонетичните, словообразователните и морфологичните норми на българския книжовен език. Например в силикатната терминология неправилно се използуват термините *светопропускливост* вместо *светлопропускливост, изходящи газове* вместо *излизащи газове, токопроводящо покритие* вместо *токопровеждащо покритие* и др. под.

В силикатната терминологична подсистема, а и във всички терминологични подсистеми явлението дублетност има немалки размери. Както в силикатната терминология, така и в терминологията изобщо дублетността не може да бъде отстранена, но трябва да се ограничава. Според нас ограничаването на дублетността в терминологията може да се постигне по следните начини:

1. В документацията, стандартите, речниците и учебниците термините трябва да бъдат еднозначни, т. е. да не се допускат дублети. В тази литература, както отбелязахме, термините трябва да бъдат международни.

2. В научно-популярната литература, списанията, вестниците и професионалното общуване е необходимо да се употребяват националните еквиваленти на международните термини.

3. Тъй като пълният и краткият вариант на термина според нас са дублети, препоръчваме в силикатната терминология да се утвърждава само единият вариант — за предпочитане краткият, а ако той не разкрива достатъчно пълно и ясно именуваното понятие — да се възприеме пълният вариант.

Диференциацията в употребата на международни и национални термини води до дублетни употреби. В научните изследвания авторите си служат не само с утвърдена международна терминология, но и със соб-

ствена. Това също създава реална възможност за съществуване на дублети. Ето защо ние смятаме, че е възможно само ограничаване, а не премахване на дублетността в терминологията.

Силикатната терминологична подсистема, както и другите национални терминологии, трябва да бъде стандартизирана.

Проблемите на терминологията са свързани и с езиковата култура. Терминологичните подсистеми трябва да бъдат издържани и в правописно, стилно, словообразователно и граматично отношение. Критериите за лингвистична правилност на термините се изработват от лингвисти-терминолози, а за научна и логическа издържаност — от специалистите на съответните клонове на знанието и логиците.

Сега пред българската наука стои за разрешаване особено важна и актуална задача — създаване на унифицирана и стандартизирана научно-техническа терминология.

ЛИТЕРАТУРА

Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. М., 1974.

Алаев, Э. Б. Экономико-географическая терминология. М., 1977.

Андреев, Н. Д. Именное словообразование в спортивной терминологии. — В: Развитие современного русского языка. М., 1963.

Ахманова, О. С. Лингвистическое значение и его разновидности. — В: Проблемы знака и значения. М., 1969.

Бергер, М. Г. Лингвистические требования к термину. — Русский язык в школе, 1965, № 3.

Виденов, М. Към характеристиката на движещите сили в развоя на съвременния български книжовен език. — Език и литература, 1977, кн. 2.

Вопросы терминологии и лингвистической статистики. М., 1972.

Воронов, А. А. Варианты слов в немецком языке. Горкий, 1975.

Даниленко, В. П. О терминологическом словообразовании. — Вопросы языкознания. 1973, № 4.

Денисов, П. Н. О некоторых общих аспектах изучения языков науки. — В: Современные проблемы терминологии в науке и технике. М., 1968.

Климовицкий, Я. А. Некоторые методологические вопросы работы над терминологией науки и техники. — В: Современные проблемы терминологии в науке и технике. М., 1969.

Кубрякова, Е. К. Деривация, транспозиция, конверсия. — Вопросы языкознания, 1974, № 5.

Кузыкин, Н. П. К вопросу о сущности термина. — Вестник МГУ, 1962, № 20.

Кювлиева, В. Организация на работата по уточняване на терминологията и издаването на терминологични речници в Словакия. — Бълг. език, 1977, кн. 4.

Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970.

Митрофанова, О. Д. Глагол в научной речи. — Русский язык в школе, 1975, № 2.

Михайлова, Г. Зависимост между формалния запис и семантиката на термините. — Бълг. език, 1975, кн. 4; Особености на термина при функционирането му в същинския научен подстил. — Бълг. език, 1977, кн. 4.

Молотков, А. И. Основы фразеологии русского языка. М., 1977.

Момиро, В. Е. Терминология в областта на подовете и подовите настилки в сградостроителството. — Трудове на НипроИТИС, 1974, кн. 2; По някои проблеми на нормативната научно-техническа терминология. — Бълг. език, 1977, кн. 4.

Москов, М. Новата производствена и обществено-публицистична лексика. — Бълг. език, 1957, кн. 2.

Налимов, В. В. Вероятностная модель языка. М., 1974.

Овадиева, Б. Чужди термини в областта на машинната обработка на информацията. — Бълг. език, 1977, кн. 4.
Перишка, Е. Проблеми на терминологията и отразяването ѝ в тълковен речник. — Бълг. език, 1973, кн. 6.
Проблемы языка науки и техники. М., 1970.
Сифоров, В. И. Проблемы научно-технической терминологии. — Вестник АН СССР, 1975, № 6.
Спасова, С. Към въпроса за устойчивите съчетания в български език — сложни названия и термини. — Бълг. език, 1958, кн. 1.
Спасова, А. Италиански заемки в българската морска рибарска терминология. — Бълг. език, 1964, кн. 4—5.
Толикина, Е. Н. Синонимы или дублеты? — В: Исследования по русской терминологии. М., 1971.
Уфимцева, А. А. и др. Языковая номинация. М., 1977.

ПОКАЗАЛЕЦ

А

абсолютен дефект 224
адхезия 219
азбестов екран 224
активатор 219
аншлиф 219
армиращ елемент 226

Б

байцовам 210
байцувам 210
барабанна мелница 224
барботаж 222
барботин 219
безлодков метод 209
безцветност 220
безцветно художествено стъкло 226
бели и жълти глини 207
белота 205, 218, 218, 222
бетонен панел 224, 226
блясък 218
бортодържачка 219
бримчеста текстура на покритието 227
бързовтвърдяващи се цименти 218

В

валцовам 210
валцувам 210
ванна пещ с подковообразен пламък 227, 228
вибромелница 219
виндинг 220
вискозитет 219
високоалуминоокисен огнеупор 225
високотемпературен албит 225
високоякостни цименти 218
висящ шамотен мост 227
влакнеста поставка 225
водоустойчивост 206, 222
водопоглъщаемост 206, 222
втвърдяване на цимента 226
втичам 226
вулкански пепели 229

Г

гишпиг 220
глазирана керамична плочка 227
глазура 218
глина 220
глинесто вещество 225
глиномесачка 206, 220, 222
гравюра 219
гранулиране 221
грапавост 206, 218, 218, 222
графитен нагревателен елемент 227
графитно устройство 224
гребен 218, 218, 220

Д

дебело дъно 225
дегазация 221, 223
дегазирам 223
декоративен фаянс 223, 226
декоративни цименти 223
депалетизиращо устройство 226
дифундиране 206, 221
домакинско стъкло 224
драскотина 216, 218, 218, 222
дуризол 219
духалка 218, 220, 222
духач 205
дълго стъкло 224, 225
дюза 217
дюншлиф 219

Е

едрогабаритен котел 225
експониране 221
елеватор с кофи 225
електрокерамика 206, 218, 222

електролитно химическо почистване 226
електроподгрев 206, 218, 220, 222
електропорцелан 218, 222
електропорцеланово изделие 225

З

загуба при нагорещяване 227
загуба при нажежаване 227
загуба при накаляване 227
закалено домакинско стъкло 227
закаляване 221
залепване на стъкломасата 226
затворен хидравличен цикъл 224, 227
захващащо устройство 226
захранващ конвейер 226
звезда 218, 218
здраво прилепване 219
зелено амбалажно стъкло 227
зелено опаковъчно стъкло 227
зъбен съединител 223
зърнистост 206, 218, 218, 222

И

избистрител 205, 220, 222
издуване 221
излизащи газове 226
изтегляне на стъклената лента 227
изтриваемост 222
изходящи газове 226, 226
индикатор 219

К

камера за предварително нагряване 227, 228
камък 218, 218
камъни от огнеупорни материали 227,228
капка 218, 218, 218, 222
квазипластичен 219
керн 208
конвертор 219
конструктивна разстановка 224
кордиерит 219
кофелеватор 225
кофъчен елеватор 225
кристален зародиш 224
кристален строеж на стъклото 227, 228
кристализация 208
кристалит 219
крупногабаритно изделие 225
кух стъклен блок 224
късо стъкло 224, 225, 226
кювета 219

Л

лабораторна пламъчна тиглова пещ 227
лентов конвейер 225
лентъчен елеватор 228
ликвидус 220
лист 218
лодка 209
лодков метод 209
луковица 218, 220
лющене на глазурата 218, 226
лъжица 218, 218, 220

М

меко стъкло 224, 226
метод за безлодково изтегляне 227, 228
метод на Колбърн 209
метод на Фурко 209
механична бъркачка 224
мехур 218
мехурче 218
микрокристал 223
микропукнатина 223
микрошлиф 223
многослойно разноцветно стъкло 209, 227
моделна 220
моделна течност 224

Н

набъбваща способност 226
нагар 219
нажежен платинов тигел 227
накален платинов тигел 227
накладно стъкло 209
напластено стъкло 209
насипка 206, 218
натриевоалуминоокисно стъкло 225
нафт 210
нафта 210
начало на спичане 206, 218, 226
нащърбяване 221
невъзпламеняеми сажди 225
нивомер 223
никола 218
нискометричен трикомпонентен цимент 227
нишка 208, 218, 218
ножица 218, 220

О

обезводнявам 221
обезцветяване 221
облицовъчна керамика 224
огнедално стъкло 224
огнеупор 223
огнеупорност 222
огнеустойчива боя 225
огнеустойчивост 222
окисляване на метални форми 227
око 218, 218, 220
опаковъчно стъкло 223
опашка 209
опън 223
оразмеряване 221
орнаментно профилно стъкло 227

отсев 209
охлаждане 221
оцветяващ примес 226

П

панел 210
панела 210
пакетиращ станок 226
пакетираща машина 226
пепел 209
петно 218, 220
пирометраж 222
плаващ шамотен мост 227
плунжер 208, 219
подвижен ръкав тип „Мафлекс" 227
подгряваща камера 218, 226
подова керамика 224
подредба на конструктивни съоръжения 224
подредба на технологични съоръжения 224
полукристал 223
полусухопресована тухла 225
полярископ 219
посечка 219
право стъкло 209
преохлаждане на течни стопилки 228
пресовам 221
пресоване 225
пресовано изделие 225
преспрах 218, 220, 222
пресувам 221
пресуване 222
пресувано изделие 222
пресяване 221
проби 209
пробни тела 209, 210
продълговата шлира (опашка) 209
призрачни багрила 209
призрачно плоско стъкло 209
прозрачно профилно стъкло 227
пространствена решетка 218
пространствена решетка на кристала 227
пуансон 208
пукнатина 216, 218, 222
пъпка 218, 220
пясъчна баня 224

Р

раздуване 221
разлив 223
разрохване 221
разстъкляване 208, 221
разширяващи се цименти 19
реагент 223
рекристализация 223
рекуперативна ванна пещ с проток 227, 228
рекуперация 221
рис 219
ръчно контролно пресяване 227

С

светлопрозрачност 222
светлопропускащо тяло 226
светлопропускливост 222
светославски перлит 226
свиваемо пластмасово фолио 227
свил 208, 219
свързваща способност 227
свързваща способност на глината 218
сглобяема опаковка 225
силикат 219
силикатов нагревателен елемент 224
ситов анализ 218
ситов остатък (отсев) 209, 210
слънцезащитни рефлекторни стъкла 227
смилане 218, 221
спичане 206, 221
спичане на стъклото 226
стареене на стъклената лента 224, 228
статистическо пресоване 225
статистическо пресуване 225
стопилка 206, 218, 218
строително стъкло 226
струговам 210
стругувам 210
стъклар 218, 218
стъкларски формов комплект 227
стъклен лист 226
стъклени изделия за опаковка 228
стъклено влакно 224
стъкло 206
стъкломаса 206, 218, 220, 222
стъкло от ботуши 226, 228
стъклопакет 218, 220, 222
стъклостопилка 206, 218, 222
стъклоформоваща техника 226
стъклоформуваща техника 226
сухо пресяване 224
сушене 222
сърце 208

Т

тампонажни цименти 224
температурен коефициент на вискозитета 227
термодвойка 223
термоелемент 223
термосвиваема обвивка 225
технологична разстановка 224
течливост 222
токопровеждащи покрития 226
токопроводящо покритие 226
топене на слъклото 218
топлозащитно стъкло 223
топлообразуваща установка 226
топлообразуващо устройство 226, 226
топлопроводност 222
топлопрозрачност 222
топъл ремонт 218
топлоизолационен материал 225
транспарантни багрила 209

трептене 221
тройна вилкова система 227
труднотопими карбиди 225
тунелна сушилня 224
тънко дъно 225
тяга 219, 219

У

ускорител 218, 222
утаител 220, 222
утайка 220, 222

Ф

фасаднооблицовъчна керамика 225, 226
фацетиране 221
фидерна вакуумна машина 227
флотиране 221
формовам 221
формоване 225
формовано изделие 226
формувам 221
формувано изделие 225
формуващи повърхности 226
формуващи ролки 226
фотометрия 218, 223
фотометриране 218
фрикационна преса тип „Велко" 227
фрита 219
фускаджия 221
футер 218
футеровка 218

Х

херметизация 221
хидравлична активност на клинкера 227
хидрализация на цимента 226
хидрокласификатор 223
хидрофобизация 218, 223
хидрофобизиране 218
хомогенизиране 206, 221

Ц

цветно бутилково стъкло 227
цветно стъкло 224, 225
цимент с малка водопотребност 228
циментово стъкло 224
цимент 210
цименти 216

Ч

червен светлофилтър 225
четириканална тунелна сушилня 227
чинийка 218

Ш

шапка 218, 218, 220
шибър 219, 220
шихтопълнител 219
шлак 219
шлам 220
шлифовам 221
шлифоване 35
шлифувам 221
шлифуване 221

Я

якост на натиск 226
якост на опън при огъване 228

Ханна Ожеховска

СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА ОТ ТИПА *СЛУГА, КАДИЯ* В БЪЛГАРСКИ ТЕКСТОВЕ ОТ XVII ДО XIX ВЕК (МОРФОЛОГИЯ И ПРИНЦИПИ НА СЪГЛАСУВАНЕ)

§ 1. В увода към Свищовския дамаскин, посвещавайки цяла страница на промяната от женски в мъжки род на съществителните имена с основа на *-і (като *мысль, любовь*), Л. Милетич прибавя накрая в два реда неясна забележка: „Правилно е спазень граматическиятъ родъ при *а*-основи: *и светый Николай отѝде на кехаята царюва на Евлавїе 497.*“[1] Неяснотата на забележката произлиза от сбитата мисъл и от съкращаването на цитирания пример. Видният филолог е имал пред вид вероятно това, че съществителните имена от мъжки род на *-а* запазват в Свищовския дамаскин черти, присъщи на склонението на съществителните имена от женски род на *-а*, докато по отношение на принципите на съгласуване представят мъжки род. Както цитираният вече пример, така и ред други форми от този тип свидетелствуват за това, че състоянието на съществителните имена като *слуга, кехая* в езика на писмеността от XVIII в. видимо се е отдалечило от състоянието в общославянски, по-скоро в праславянски или в старобългарски език.

Формалните показатели за род, употребени в цитирания от Л. Милетич откъс от изречение, отговарят на женски род (и следователно от така приведения пример би следвало, че първичният род тук не е бил запазен). Но изречението като цяло все пак притежава формален показател за мъжки род във вид на личното (анафоричното) местоимение: *. . . отѝде на кехаята царюва на Е҃влавїе и рѣ́чи му;* подобен пример намираме и на с. 491: *Отѝдоха на Евлавїа на кехаята цѣ́рева и рѣ́коха му.* И така — мъжкият род на съществителните от типа *слуга, кехая* в Свищовския дамаскин очевидно е запазен.

Промяната на граматичния род при съществителните имена от мъжки род на *-а* в семантично отношение е впрочем значително по-малко правдоподобна, отколкото при съществителните имена от типа на *мысль, любовь, заповѣдь,* защото противно на абстрактните съществителни на *-і съществителните от типа *слуга* винаги означават лице от мъжки род, т.е. притежават т. нар. естествен род. Освен това собственото им значение, даже независимо от принадлежността им към мъжки род, е причина за техния специфичен синтактичен статус, който се основава на честата им употреба в пасивни конструкции във функцията на логически подлог,

[1] Л. Милетичъ. Свищовски дамаскинъ. Новобългарски паметникъ отъ XVIII вѣкъ. — Български старини. Кн. VII. С., 1923, с. 51.

изразен чрез косвен падеж; на тяхната относително по-честа, отколкото при неодушевените съществителни, употреба във функция на подлог и на косвено допълнение в разширени изречения и т.н. Немногобройна група съществителни от този тип като **убиїьца, *пьїаница* е означавала в старобългарски лица изобщо, а в зависимост от техния естествен род е приемала в конкретните изречения при съгласуването си с прилагателни имена или местоимения показатели за мъжки или за женски род.[2]

И така цитираните в началото примери по същество представят не промяна на рода по отношение на старобългарското състояние, а промяна в принципите на съгласуване при съществителните от типа *слуга, кехая*.

В какво се състои тази промяна от формална гледна точка и какъв е нейният обсег?

§ 2. Въпросът е доста усложнен, тъй като процесът сякаш се е извършвал в две противоположни посоки.

1. В цитираните в увода примери по отношение на старобългарското състояние се прибавят два допълнителни формални показателя: членът *-та,* съответствуващ по форма на женски род, и формално съгласуваното с него прилагателно име *царюва, церева*. И двата показателя се отнасят към форма за общ падеж в единствено число, която в случая съвпада с формата за именителен падеж.

Във всички небалкански славянски езици прилагателните имена и местоименията при съществителните от типа *слуга* са във форма за мъжки род. Това е общославянски и може би праславянски тип.[3] Типът *кехаята царюва* се състои в това, че формата на прилагателното се определя от „женския" вид на съществителното. Остава да се изследва до каква степен този тип съгласуване е разпространен в Свищовския дамаскин и в по-ранните текстове и особено в каква степен обхваща запазените в текстовете от XVII и XVIII в. форми на косвени падежи.

2. В Свищовския дамаскин се срещат неотбелязани от Л. Милетич съчетания от типа *бѣше Христовь робь и достóйнь слугá* (133) наред с *. . . да са крѣсти от ръц ѣте рабу своему Прѣдтечу* (67); *помогни́ и мéне, слýгу своéму* (577). Тук наблюдаваме обратното явление — наистина в именителен падеж при съществителните на *-а* прилагателното име има форма за мъжки род (в съответствие с общославянското състояние), но в косвения падеж вместо очакваната форма за датив, съответствуваща

[2] Вж. М. С м о т р и ц к и й. Грамматика словенскаго дїалекта. Римникъ, 1755, с. 26 а: *„Общаго рóда имена́ суть: Яже едúнымъ окончéнїемъ мужескїй и жéнскїй пóлъ знáменуютъ; яко: тóй и тàѧ члвѣкъ, судїа, вóинъ, вóждь, оужика, свидѣтель, воевóда, тáть: и проча ."*

По образец на черковнославянската граматика почти всички български граматики от XIX в. отделят „общ" род, като обикновено дават за примери съществителни от разглеждания тук тип: *убийца, воевода, влъхва*.

[3] Вж. A. L e s k i e n. Handbuch der altbulgarischer Sprache. . . Vierte Auflage. Weimar, 1905.

На с. 73, § 58 се говори именно за съществителните с основа на *-а* от м. род. Лескин изброява от старобългарските текстове: *ближика, винопиица, владыка, дрѣво, дѣлиїа, пиїаница, прѣдтеча, слуга, старѣишина, сѣчѣца, убица, члвѣкоубоица, ядьца, жжика, юноша,* както и *балии, вѣтии, корабьчии, кръмьчии, кънигъчии, самъчии, сокачии, сѫдии, шаръчии,* като прибавя бележка за отклоненията от общия принцип на съгласуване: „Diese Maskulina erhalten zuweilen Attribute in femininaler Form z. b. къ старѣишинамъ жьрьчьскамъ Супр. 306. Всички примери, дадени от А. Лескин, са от Супрасълския сборник.

на *а*-основи (т.е. *-ѣ* или евентуално *-и*)[4], е употребена дателна форма, която отговаря на склонението на съществителните от мъжки род, стари *о*-основи. Следователно и тук съчетанието не съответствува на старобългарското състояние, но принципът на съгласуване е обратен: двете части от групата на съществителното имат формални показатели за мъжки род. Тук съществено е, че по този начин съществителните в цитираните примери са променили своята парадигматична принадлежност и се явяват във форма, съответствуваща на парадигмата за мъжки род.

И така въпросът, който трябва да се реши, е взаимоотношението между представените тук два типа на съгласуване при съществителните имена от типа *слуга* в новобългарските текстове от XVII и XVIII в., т.е. от времето, когато в езика на писмеността са били употребявани доста често склоняеми форми.

Пред вид съществуването на съчетание от типа *рабу своему Прѣдтечу* установяването на принципа на съгласуване трябва да се предхожда от установяване на парадигматичната принадлежност на съществителните от типа *слуга, кехая* в тези текстове.

ПАРАДИГМАТИЧНА ПРИНАДЛЕЖНОСТ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА ОТ ТИПА *СЛУГА* В БЪЛГАРСКИТЕ ТЕКСТОВЕ ОТ XVII В.

§ 3. За основа на описанието на състоянието през XVII в. приемам материала от Люблянския и Тихонравовия дамаскин, попълнен в случаите на нужда и с данни от Троянския дамаскин[5]. Съществителните имена ще бъдат разгледани тук независимо от формата на употребените при тях определения (прилагателни имена и местоимения) и сказуемни определения. Тази форма представя отделен проблем. Падежът ще бъде определян въз основа на синтактичното обкръжение на съществителното име, въз основа на функцията, която то изпълнява в изречението, и чак на второ място — въз основа на окончанието. Това е важно преди всичко във връзка с едновременното съществуване в разглежданите текстове на елементи от старославянската и новобългарската система. В тези случаи характерна особеност на новата система е употреба на косвен падеж, равна на винителната, или употреба на форма за общ падеж, равна на именителната.

От гледна точка на произхода (и произтичащите от него формални различия) съществителните имена на *-а* в новобългарските текстове от XVII в. могат да се разделят на 3 групи:

1. Съществителни от славянски тип като *слуга, владика, судия* и чужди като *папа, сатана;*

2. Собствени имена, възприети най-често от гръцки език или посредством него от други неславянски езици — *Юда, Илия, Фока;*

---

[4] В съответствие със склонитбените особености на сръбската редакция на черковнославянския език, в този текст засвидетелствувани в изобилие.

[5] С. Аргировъ. Люблянскиятъ български ржкопись отъ XVII вѣкъ. — В: СбНУ XII (1895), с. 466—560. Използуван е целият текст. В цитатите приемам съкращение Любл. дам.; Е. И. Демина. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. Ч. II. С., 1971. Използувала съм целия текст. Всички откъси, определени от изследователката като черковнославянски, в изследването са разгледани отделно. Съкращение — Тихонр. дам.

3. Съществителни имена от турски произход като *паша, кадия, гемиджия.*

Какви падежни форми на тези съществителни са познати на дамаскините от XVII в.? Оказва се, че техният брой не е голям. В единствено число освен номинатив от косвените падежи срещаме само генитив-акузатив (всички тези съществителни са, както е известно, за лица) и датив. Разглежданите съществителни нямат отделни форми за творителен и местен падеж (срещани при други съществителни); в текстовете от XVII в. в тези функции се употребява редовно форма за общ падеж, еднаква с номинативната или генитивно-акузативната. Този въпрос подолу ще бъде анализиран детайлно, защото — както се оказва — е възлов за разглежданата тук тема — съгласуването и неговата връзка с балканизиращите процеси. Освен изброените косвени падежи при съществителните от типа *слуга* в единствено число е засвидетелствувана и отделна форма за звателен падеж. В множествено число обаче господствува без изключение една обща форма, равна на именителната.

При другите съществителни (мъжки и среден род стари *-о* и jo-основи, женски род *а*-основи, мъжки и женски род стари i-основи) в текстовете на дамаскините от XVII в. са засвидетелствувани всички падежни форми за единствено и множествено число, макар че тяхната употреба не е последователна и честотата им е неравномерна, обикновено доста ниска. Във връзка с това трябва да се подчертае наблюдението, че в сравнение с останалите парадигмата на съществителните от типа *слуга* се среща още в текстовете от XVII в. в значително по-опростен вид. Тази забележка се отнася и до онези откъси от текстовете, които имат черковнославянски характер.[6]

§ 4. В изследваните текстове има над 300 случая, в които съществителните от мъжки род на *-а* изпълняват функцията на подлог в единствено число. От тях 33% (над 100 примера) представят съществителни от I група; II група (собствени имена) е представена от 58%; а III (турски заемки) — с около 9% (около 30 случая). Във функция на именителен падеж се срещат следните съществителни.[7]

I група.

1. *баща: тѣкмо моáть бàщà знáе самˢи си* (Тихонр. дам. 183 а);
. . . *щотó е мой бащà рàботиль* (Тихонр. дам. 183 б);

2. *дьнница* (Луцифер): . . *единˢ . . . дето го зовѣха дьнни́ца. . . стань грьдѣли́вь* (Тихонр. дам. 83 б);

3. *дума* (логос) (за Исус): . . . *еди́но ро́дны сн̃ь и дума бж̃ïи не трьпѣ да гледа* (Тихонр. дам. 132 а);

4. *курˢва: . . . що́то лю́би и обы́че чюжда жена́, той е курˢва и прелюботворˢць* (Тихонр. дам. 6 б);

5. *любодѣица: . . . образь има патрïа́рˢшьскы. àми è вѣтрѣ дïа́воль и любодѣица* (Тихонр. дам. 119 а);

6. *папа: И прïе товà посланïе инокéнˢтïи папа ри́мˢскы* (Тихонр. дам. 114 а);

7. *предтеча: и бж̃ственыи прд̃тча Iѡаннь такó àмь рече* (Тихонр. дам. 264 б);

[6] Вж. бел. 5.

[7] При анализа на материала имам пред вид главно текстовете. Не съм използувала лексикографския материал, събран в картотеките на Института за български език, БАН. Цитирам само отделни примери, не целия материал.

8. *роднина: а ев*^{s}*тимїе роднината му постѣше се сам*^{s} *си* (Тихонр. дам. 100 б);

9. *сатана: като си быль мрачны сатана и дїаволь, заклинам*^{s} *те* (Тихонр. дам. 276 б); Едновременно с това срещаме и такава употреба: *и затова се бѣше онази сатана тамо увемелила* (Тихонр. дам. 14 б—42 а).

В контекста (в едно от предишните изречения, отнасящо се до същия епизод) в същия смисъл, като подлог, е употребено съществителното *бѣсъ: И имаше у онзи баню дивь бѣсь* (41 б). Следователно тук наблюдаваме формален показател за мъжки род, свидетелстващ за родовата идентичност на съществителните *бѣсъ* и *сатана* в дадения откъс. Това се установява въз основа на текстовото обкръжение, без да се прибягва към семантично-стилистични хипотези, които при анализирането на този проблем бих искала да избягвам. Към този случай ще се върна, когато разглеждам съгласуването.

10. *слуга* (Тихонр. дам.; Любл. дам.): *тойзи слуга отиде* (Тихонр. дам. 50 а); . . . *що е быль твои слуга* (Тихонр. дам. 24 б);

11. *старешина: ако è нѣкои старешина* (Тихонр. дам. 217 а);

12. *стрика* (Тихонр. дам.; Любл. дам.): *монастирь, дѣто бѣше то съвидаль стрика му, и нарекль бѣще го новы сїонь* (Тихонр. дам. 137 б);

13. *судїа* (Тихонр. дам., Любл. дам.): *тамо е пропасть и тма кромешна и судїа немилостивыи* (Любл. дам. 107 а);

14. *убїица: та è това крьвникъ и убїица дїаволь* (Тихонр. дам. 162 а).

В същия дамаскин срещаме това съществително и в женски род (като сказуемно определение при подлог от женски род): *Смрьть е убїица немилостива* (Тихонр. дам. 219 а). В по-нататъшното си изложение ще разглеждам това съществително в неговите употреби само при лица от мъжки род[8].

15. *уйка: по това се назѝва ѓъ уйка Iѡанну* (Тихонр. дам. 41 а), не е засвидетелствувано с определения;

16. *владика* (Тихонр. дам., Любл. дам.): . . . *като чю онзи владика* (Тихонр. дам. 30 а); *где сѣди ваш владика* (Тихонр. дам. 149 б); *невѣрува що é рекль христос владика* (Любл. дам. 5 а); *азь есмь владика мѷриликiискы николае* (Любл. дам. 88 б);

17. *воевода: станъ прьвыи на разбоиницитe, сиреч воевода на влѣхвыте* (Тихонр. дам. 47 а);

18. *влъхва: Юда . . . влъфа бѣше и ковчежь имаше . . .* (Тихонр. дам. 250 б). Във всички останали случаи е писано с *-х-*, напр. *влѣхва* 308 а; *влѣхвы* 316 б.

Освен изброените съществителни от I група в Тихонравовия и в Люблянския дамаскин са употребени и следните съществителни, които в изследваните новобългарски текстове се срещат само в косвен падеж единствено или в множествено число: *протопапа, пїаница*. В черковнославянските откъси на Тихонравовия дамаскин второто от тези съществителни се среща в именителен падеж:

19. *пїаница: подобаеть iерeу да нѣсть пїаница* (Тихонр. дам. 211 б).

Среща се и *юноша*, което обаче не се употребява извън черковнославянските откъси:

20. *юноша: яко юноша безчедьнь ест* (Тихонр. дам. 213 а).

---

[8] Вж. бел. 2.

Следователно в изследваните текстове са засвидетелствувани общо 21 лексикални единици от тази група, от които само една не е зарегистрирана в именителен падеж единствено число. Общият брой на случаите на употреба на този тип съществителни имена в именителен падеж в изследваните текстове надвишава 100. От тях около половината се придружават от атрибутивни определения.

Група II. Собствените мъжки имена на *-а* в дамаскините от XVII в. представят най-многочислената лексикална група (29 имена). Половината (14) са имена на *-ја*. Обръщам внимание върху този факт, защото в текстовете със силно подчертана редукция или редуване (ја-><-је-) в тази именно група през XVIII в. се наблюдават значителни колебания на формата. Впрочем те са застъпени частично и в Тихонравовия дамаскин. Тук давам имената във формата или във формите, в които са употребени в изследваните текстове.

1. *ахи́ла/ахи́лїа: догдѣ бы жи́вь ахи́лїа апхїереи* (Тихонр. дам. 140 б);
2. *алежїа: вълезе алежїа* (Тихонр. дам. 320 б);
3. *архела: что го же́лае ца́рь архе́ла да го фа́ти* (Тихонр. дам. 269 б);
4. *архїа* (Тихонр. дам., Любл. дам.): . . . *дрьжа́ше благочѣстїе. . . тоизи нечьстиви́ а́ргїа* (Любл. дам. 79 б);
5. *архиппа: отро́че нѣкое архиппа и́мето му. . . поиде на онъзи монасти́рь* (Тихонр. дам. 97 б);
6. *аѳнасїа/аѳанасїе* (Любл. дам.): *И аѳана́сїа ре́че* (Любл. дам. 55 а). В тази форма съществителното не е засвидетелствувано с определения. В Люблянския дамаскин в именителен падеж преобладава втората от посочените форми: *о́нзи магесникь аѳанасїе* (Любл. дам. 56 а). Същата форма господствува без изключения и в Тихонравовия дамаскин.
7. *ере́мїа: И па́кь ка́зува пр҃рькь ере́мїа* (Тихонр. дам. 161 а). Съществителното не е засвидетелствувано с определения — прилагателни имена.
8. *ермола* (Любл. дам.): *Кни́гата щото́ му бѣше да́ль ермо́ла* (Любл. дам. 105 а);
9. *езекїа: бѣше дру́гыи ца́рь и́мето му езекїа* (Тихонр. дам. 90 б);
10. *фо́ка* (Любл. дам., Тихонр. дам.): *А царь Фо́ка цароградскы, прово́ди ферма́не* (Любл. дам. 67 б);
11. *григорїа: Слушайте Григорїа бг҃осло́вь что рече* (Тихонр. дам. 265 б). Това е хапакс. Освен това и в двата дамаскина господствува формата *Григорїе.*
12. *илїа* (Любл. дам., Тихонр. дам.): *и тогази стань илїа* (Тихонр. дам. 90 а). Това съществително име не е засвидетелствувано с определения — прилагателни имена — в именителен падеж, както и следващите съществителни.
13. *Iсаїа: И рече пр҃рькь Iсаїа на онїе му́жїе* (Тихонр. дам. 91 а);
14. *Јуда/Луда* (Любл. дам., Тихонр. дам.): *та́ка е мо́ать синь ју́да* (Любл. дам. 11 а; Тихонр. дам. 184 б);
15. *Ко́зма/ко́зъма; разбра́ сѧтыи ко́зъма* (Тихонр. дам. 76 б);
16. *Михеа: пр҃рькь михеа ре́кль* (Тихонр. дам. 237 б);
17. *малахїа: И па́кь ка́же. . . пр҃рькь малахїа* (Тихонр. дам. 179 б);
18. *никола/николае,* спорадично *николѵїа.* И в двата дамаскина това име се среща ту в едната, ту в другата от двете основни форми. Втората е форма за общ падеж, употребявана както във функция на подлог, така и във функция на допълнение, а също и след предлози. Наред с нея с

почти същата честота се среща и интересуващата ни склоняема първа форма *а сты̑и никола видѣ че сторѝ добрѣ* (Тихонр. дам. 135 б); *и светы̑и никола́ му ка́же* (Любл. дам. 92 б).

19. *плакїда: ты си на́шь стратила́ть плакїда* (Тихонр. дам. 35 а);

20. *рафакїа/рафакїе.* Преобладава втората форма, но и първата е засвидетелствувана в именителен падеж: *чтото имь рече рафакїа* (Тихонр. дам. 91 а);

21. *савва: и тога́зи бѣ сто́риль сты̑ са́ва* $\tilde{\lambda}$ *годинь* (Тихонр. дам. 126 б);

22. *софонїа: като ка́же и пр̑рькь софонїа* (Тихонр. дам. 253 б);

23. *ѳома: онъзи пола́та, дето ж съградѝлъ бѣше ѳома* (Тихонр. дам. 53 б);

24. *заха́рїа: Рече пр̑рькь заха́рїа* (Тихонр. дам. 40 а). Липсват примери с определения — прилагателни имена — в именителен падеж.

25. *зосима. . .: па́санїе ни бѣше исписалъ зо́сима* (Тихонр. дам. 176 а). Освен изброените дотук имена три не са засвидетелствувани в новобългарските текстове в именителен падеж: *Іона, Лука, Плануда.* В черковнославянските откъси намираме именителен падеж на две от тях:

26. *лоука: гл̑ть еѳ̑листь лоука* (Тихонр. дам. 332 б);

27. *Іѡна: бысть Іѡна вь чр̑ве кѫто́вѣ* (Тихонр. дам. 336 а).

От имената, които изобщо не се срещат в новобългарските текстове, тук откриваме само *Левия,* употребено впрочем в косвен падеж. Общото количество на случаите на употреба на имената от типа *Козма, Исая* в именителен падеж е около 180. Немного от тях обаче (около 40) са придружени от интересуващите ни определения — прилагателни имена и местоимения.

III група. Турските заемки на *-а* представят най-малочислената група в текстовете от XVII в. Групата е малочислена не само по отношение на съставящите я лексикални единици (9), но и по отношение на честотата и стабилността на тяхната употреба. Например съществителното *кадия* се употребява паралелно с без съмнение черковнославянско по произход *судия* (*-ж- > -у-), но значително по-рядко. Същото се отнася и до двойката *гемиджия — корабьникъ.* В Тихонравовия дамаскин преобладава втората форма. Съществителните имена от тази група се срещат в анализираните текстове спорадично и отделните им падежни форми са съответно по-редки. В именителен падеж са засвидетелствувани:

1. *бикрїа* 'пияница': *ето сѣкый би́крїа та е отльчень от ба̑* (Тихонр. дам. 209 а);

2. *геме ци́а/геми ци́а* (Тихонр. и Любл. дам.): *пла́ча, о́ти ми не узе́ геме ціать мо́ать стлѣпь* (Любл. дам. 66 б); *и о́нзи геме ці́а прода́де си пшеницата* (Любл. дам. 82 а); . . . *а онsзѝ геми ці̀а завидѣ ѥи* (Тихонр. дам. 32 а);

3. *кадїа* (Любл. и Тихонр. дам.): *то́и е сега́ найстра́шны кадїа* (Тихонр. дам. 200 б); . . . *ще́ да и́мь проду́ма правѐдныи кадїа* (Любл. дам. 43 б);

4. *кехая: царе́вь кехая магенентїе испро́си от цара да. . .* (Тихонр. дам. 304 а);

5. *паша: да сѝ земѐ сѣки кадїа и паша от ца́ра емирь* (Тихонр. дам. 279 б);

6. *спахїа* (Любл. и Тихонр. дам): . . . *а то́й стань спахїа у ца́ра* (Любл. дам. 48 б); *нѣкои спахїа. . . отнѥ го здра́ва* (Любл. дам. 68 б).

Общият брой на именителните форми в изследваните текстове е 29. Освен това в косвен падеж или в множествено число се срещат и съществителните *баша, гюмрукчия, кеседжия*. И така — съществителните от турски произход представят едва 15% от съществителните на *-а*, засвидетелствувани в изследваните текстове от XVII в., докато славянските нарицателни съществителни и неславянските собствени имена представят съответно 36% и 49%. Именно върху тези няколко съществителни най-слабо влияе черковнославянската традиция, към която ще се върна при анализа на съгласуването в § 11.

§ 5. Именителната форма на *-а* независимо от рода на съществителното в старобългарски език се е свързвала със склонението на старите *а*-основи[9]. В анализираните текстове обаче тези съществителни не представят еднородна парадигма. Разликата по отношение на унаследеното състояние и по отношение на господствуващата в черковнославянски език норма се изразява преди всичко в това, че съществителните от типа *слуга* в запазените падежни форми са употребени с окончания от парадигмата на старите *о*-основи. Наред с това обаче при тези съществителни се срещат и окончания на стари *а*-основи.

§ 6. Най-малко са усложненията при формата за дателен падеж единствено число. Тук е настъпило почти пълно преминаване към парадигмата на мъжки род: господствува дателното окончание *-у*. Това засяга в еднаква степен и трите обособени тук лексикални групи. Ето примери:

I група. И бащѣ́ ще да легне на легло́ сыновѣ́ си а сн҃ь на легло́ бащу́ свое́му (Тихонр. дам. 224 а)[10]; . . . *пишу . . . инокѣ́нстїю папу римскому* (Тихонр. дам. 114 а); *бѣше захапїа пр҃ркь сы́нь варахїинь о҃тць Іѡанну пр҃дтчю* (Тихонр. дам. 124 б); *помо́гни и мѣ́не слугу свое́му* (Тихонр. дам. 315 б); *тїа наклеветы Іѡа́нна на су́дїю антипату* (Тихонр. дам. 46 а). Употребената дателна форма от съществителното *антипать* наред с формата *судїю* ясно говори, че имаме работа с кръстосване на дателна аналитична конструкция (с предлог *на*) и синтетична (с дателното окончание от *о*-основите). За посоченото съществително това не е единственият пример: *ты ме те́глишь найбрьже къкс с у д ї ю* (Тихонр. дам. 218 б); *а кѹ́рїаку в л а д и к у дарува мо* (вм. *му*) *бь дарь* (Тихонр. дам. 26 б); *и ре́че му пак о́нзи вои́нъ в л а д и к у т о м у* (Тихонр. дам. 74 б); *и бы и́стинна ду́мата ономузи владику* (Любл. дам. 76 б); . . . *бѣше . . . с҃нь секу́нду в о е в о́ д у* (Тихонр. дам. 108 б).

Останалите съществителни от тази група не са засвидетелствувани в изследваните текстове в дателна форма. Общият брой на дателните употреби с окончание *-у* е 13.

II група. В тази група (собствени имена) количеството на дателните употреби е значително по-голямо, представено е със 72 случая. Това се свързва вероятно с калкиране на конструкции от първообраза, тъй като

[9] Вж. бел. 3. На същото място се говори за парадигматичната принадлежност (за склонението) на съществителните от м. и ж. р. с основи на *-а*.

[10] В същия паметник на друго място се среща дателна форма *бащи*, за която ще говорим по-долу.

количественото преобладаване на лексикалните единици в сравнение с първата група не е толкова значително. Примери:

и той рéче аѳанáсїю да му дадé и онová бúлїе (Любл. дам. 55 б); *. . . полóжено бы тѣло А л е ѫ ї ю бжїю чл҃ку* (Тихонр. дам. 324 а); *повелѣ царь . . . сенахеримь . . . цару вашéму е з е к ї ю* (Тихонр. дам. 90 б); *аргѣль михаúль яви се пр҃рку и л ї ю* (Тихонр. дам. 90 б); *дїаволь чюль І с á ю пр҃рку дýмьта* (Тихонр. дам. 124 а); *Іаковь дýмаше сину сú І у д у* (Любл. дам. 11 б); *да се поклонúмь сто҃му к о з ѕ м у и дамїану* (Тихонр. дам. 77 б); *петы пѣть úмѕ се яви, л ý к у и клеопу* (Тихонр. дам. 287 б); *брать на бащъ му ст҃у н и к о́ л у* (Тихонр. дам. 133 а); *. . . отнесоше къ великому н и к о л ю* (Тихонр. дам. 149 а); *и отидóха въ мириликїю на епархїата светому н и к о́ л у* (Любл. дам. 82 б); *и п л а к і д у нарече ѥѵѕстатїе, а жената му ѳтїана нарече ѯи име ѳеописта* (Тихонр. дам. 30 а); *. . . да думать р а ѱ а к ї ю думы мúрѕны* (Тихонр. дам. 90 б); *М҃лше се сто҃му с а в ѕ в у стáрѕцу* (Тихонр. дам. 128 а); *и прѣтвóри си обрáзь като ѳ ó м у апс҃тлу* (Тихонр. дам. 50 б); *тїе му рéкоше онóму сщéннику з а х и ї ю* (Тихонр. дам. 123 б); *. . . а з ó с и м у текѕть сльзи изь очúте* (Тихонр. дам. 169 а); *. . . и рече стáрцу з о с и м у* (Тихонр. дам. 174 а).

Други форми за дателен падеж в тази група изобщо липсват, ако не смятаме изолирани аналитични конструкции, в чийто състав влиза форма за общ косвен падеж, в случая равна на именителната форма.

III група. В тази немногобройна група все пак срещаме 8 форми за дателен падеж на *-у* от три съществителни имена. Те са съсредоточени на две места в текста: *и донесе го начелному г е м е ц і ю рейз башý и каже му* (Любл. дам. 66 б), същото и в Тихонр. дам. 312 а. В Тихонравовия дамаскин във филипиката против пиянството са съсредоточени 4 форми от съществителното *бикрия: комý мльва б и к р ї ю, кому прúсмѣх. б и к р ї ю. комý сúны бчи б и к р ї ю. комý ох, и комý тéжко и горѕко б и к р ї ю* (Тихонр. дам. 209 а).

Освен изолираните случаи на аналитични конструкции с *на* съществуват няколко отклонения от дателната форма на *-у*, изразени чрез окончания на други склонения. В I група за съществителното *баща* е засвидетелствуван и в двата дамаскина дателен падеж на *-и*, т.е. както в старобългарски, където съществителните с меки основи (стари *-ja-* основи) имат именно такова окончание в дателен падеж: *дóде рéдь и б á щ и ми и той мене да дáде* (Тихонр. дам. 310 ,б); *. . . а дьщéрѧ царéва прѣдаде я б á щ и и* (Тихонр. дам. 311 б); *брáтъ б а щ ú му светому Николу* (Любл. дам. 76 а). На последния пример в Тихонравовия дамаскин съответствува аналитичната конструкция *братъ на баща му* — с. 133 а. Тъй като окончанието *-и* се среща при новобългарското съществително *баща* (неговият най-често срещан черковнославянски съответник е *отьць*), трябва да приемем тази форма за домашен реликт-архаизъм[11], а от гледна точка на езика на писмеността — за диалектизъм.

[11] Фактът се потвърждава от употребата на това окончание и досега в западни диалекти при съществителни от ж. р. без оглед на първичната основа (и при твърди основи). Вж. Ц в. Т о д о р о в ъ. Говорътъ на градъ Ломъ. — В: СбНУ XXXVIII (1930), § 39: Дат. пад. . . . общиятъ падежъ и тука се е наложилъ, но все още се държатъ старитѣ дателни форми при нѣкои имина, та се създаватъ по този начинъ двойни форми: . . . даі го Рáіни, Сáики, Вúти . . . но и даі го на Рáйна"; И. У м л е н -

Второто отклонение от синтетичната форма за дателен падеж на *-у* има характер на литературен архаизъм. Представя също континуация на граматичните правила от старобългарски език, но се среща в черковнославянските откъси на Тихонравовия дамаскин: *пришьд гла ю҃ноши* (Тихонр. дам. 213 а) — 'като дойде, казваше на юношата'. Черковнославянския произход на тази форма подкрепя и самото съществително *юноша,* което се употребява изключително в черковнославянските откъси на текста.

Следователно в дателен падеж — във всичките му функции — съществителните от мъжки род на *-а* независимо от своя произход и отделни смислови отсенки (нарицателни, лични имена) в новобългарските текстове от XVII в. принадлежат на парадигмата на мъжки род и имат винаги дателно окончание на стари *о*-основи. Спорадично се появява и окончанието *-и*, което се извежда от стари *а*-основи и което в изследваните тук текстове представя диалектизъм (*бащи*) или архаизъм, зает направо от черковнославянски език (хиперархаизъм) — *юноши*. Съобразно с казаното по-горе за отделния синтактичен статус на мъжколичните съществителни 75% от дателните употреби принадлежат на личните имена, които съставят 49% от изследваните съществителни. Съществителните от I група (нарицателни, славянски) обединяват 12%, а от група 3 — 8%. Останалите дателни употреби са форми на *-и*, засвидетелствувани в новобългарските текстове в I група и в черковнославянските части на Тихонравовия дамаскин.

Синтетичният дателен падеж на *-у* е господствуващата форма за съществителните на *-а* в изследваните текстове. От целия събран материал само 2 примера представят случай на аналитично косвено допълнение, изразено чрез *на* и обща форма за косвен падеж (равна на родително-винителната):

1) *сегà ты сáмꙋси покажи́ силу́ твою́ на мѣнé с л у́ г а твоего* (Тихонр. дам., 303 а). Този пример не е показателен, тъй като може да бъде интерпретиран като обстоятелствено пояснение с локатив, т.е. 'покажи върху мене, като вземеш мене за пример';

2) *. . . кнїга . . . провóдиха до ри́мь н а и н о к é н т ї а п а п ы ри́мꙋскаго* (Тихонр. дам. 113 б). Тук се е извършила явна контаминация на две различни конструкции. Може да се предположи заместване на старо *до* от *на*, като от първоначалната форма се е запазило по-рядкото, архаично черковнославянско окончание за родителен падеж *-ы*.

Тези два примера са по-скоро грешки (изключения, недоглеждания) на фона на господствуващия в тези текстове начин на изразяване на косвено допълнение с помощта на дателна форма с окончание *-у* при съществителните от мъжки род от типа *слуга*.

Притежателните употреби като *сынове на твоего баща* (Тихонр. дам. 184 б) не могат да бъдат приети за дателни употреби (въпреки редица примери на дателен притежателен, изразен посредством склоняема форма), тъй като наличието на два компонента с родително-винителен произход доказва връзката на тези изрази по-скоро с общославянския (и черковно-

---

с к и. Кюстендилският говор. С., 1969, с. 90: „Остатъци от тази форма (дат. пад.) има в народните песни — в. м. р. на *-у*, а в ж. р. на *-и*: . . . *Мерудúнки проговáра; та пойдоа Йани бráка* . . .".

славянски) родителен притежателен. Това се потвърждава от употребата в такива конструкции на:

а) старородително окончание от *а*-основи: *слово на сѣго апстла θомы* (Тихонр. дам. 49 б);

б) родителен падеж без *на*: . . . *чю и́ме светáго никóлы* (Тихонр. дам. 90 б); *у црк҃ва сѣго Іѡáнна прдт҃ча* (Тихонр. дам. 173 б); *господи . . . чю́и въздыхáнїе и бóлести слу́га твоéго* (Тихонр. дам. 53 б); *дýмыте сѣмy епифанїю и маѯ҃има плануды* (Тихонр. дам. 263 б).

Такива случаи свидетелстват за разпространение в изследваните текстове на родителен притежателен (под черковнославянско влияние) като синтактичен синоним на дателен притежателен, въпреки че от гледна точка на новобългарската система той е бил хиперархаизъм.

Употребата след предлози, които в черковнославянски език имат дателна рекция, също не може да бъде показателна, тъй като общата форма за косвен падеж се среща след всички предлози независимо от тяхната първоначална рекция.

Следователно синтетичният дателен падеж на *-у* в новобългарските текстове от XVII в. е единственият начин за изразяване на дателност в нейната основна сфера — косвеното допълнение.

§ 7. Значително по-сложна е ситуацията при родително-винителните форми. В повечето случаи това е форма за генитив-акузатив на *-а*, т.е. каквато е формата на съществителните от мъжки род от стари *о*-основи. Същата форма се употребява не само за изразяване на акузативни функции (пряко допълнение) и генитивни (притежателност, след предлозите *отъ, до, изъ* и др. под.), но и за изразяване на други косвени падежи. В същност това е обща форма за косвен падеж, чиято употреба е ограничена от съществуващите дателни форми с отделно окончание, за което говорихме по-горе.

Отклоненията от този принцип при съществителните от типа *слуга* в изследваните текстове от XVII в. се състоят в появата на други окончания за генитив-акузатив, различни от съответстващите на парадигмата на старите *о*-основи. Това се обяснява с наличието на форма за акузатив и отделна форма за генитив, свойствени на *а*-основите. Следователно тук в областта на формата частично е запазено архаичното състояние (подобно на случаите с дателен падеж на *-и* при същите съществителни). Съществителните от типа *слуга* в старобългарски език са имали окончания в тези падежи *-ы* и *-ѫ*, както съществителните от женски род на *-а*.

Другите отклонения могат да се интерпретират или като иновации, осъществени под влияние на характерните синтактични черти на мъжколичните форми — в този случай на специфичния за тях синкретизъм на родителен и винителен падеж, или като проява на балканизираща тенденция и по-нататъшно опростяване на парадигмата за мъжки род, чрез замяна на общата форма за косвен падеж = генитив-акузатив с обща форма за подлога и за косвените падежи = на номинатив. Подобни отклонения от старобългарския парадигматичен тип са най-тясно свързани с разглежданата тук проблематика на принципите на съгласуване, специфични за съществителните от типа *слуга* в текстовете от XVII—XVIII в.

Родително-винителната форма тук се разглежда общо, във всичките ѝ функции. Тя се проявява като пряко допълнение без предлог (стар винителен падеж), като притежателно определение без предлог (стар родителен падеж) и като обща форма за косвен падеж, употребявана след всички предлози. Разграничаването на тези функции би изисквало преплитане на диахронния и синхронен разрез и само би затъмнило проблема, за който тук става дума — парадигматичната принадлежност на изследваните съществителни. Ситуацията се опростява от семантичната еднородност на групата (мъжколични съществителни), свързана още в праславянска епоха със синтактичен синкретизъм на генитив-акузатив.

Преобладаващата родително-винителна форма е формата с окончание *-а: и не туко б а щ а с в о е́ г о и маика да почиташь* (Тихонр. дам. 50 а); *. . . безѕ о҃ца си рѣч б е з ѕ б зѕщ а* (Тихонр. дам. 239 а); *прїѣ послáнїето от пáпа римѕскаго* (Тихонр. дам. 114 б); *и ще бъ запáли своéго свѣтилѕ ника Іѡанна прдт҃ча* (Тихонр. дам. 82 а); *послýшай и мéне слýга т в о é г о* (Любл. дам. 64 б — 65 а); *бы постáвень с҃щéнникь, от с т р ы к а с в о é г о архїереа* (Тихонр. дам. 133 а); *тьй си и зéма хáкьть от п р а в е д н а г о с у д ї а* (Любл. дам. 33 а); *тýка да умолимь с ý д ї а к р о́ т к и г о и правéднаго и милостиваго* (Любл. дам. 106 б); *та пристѣпи при т о г о́ з и в л ѣ́ х в а магесни́ка* (Тихонр. дам. 308 а); *да се прѣпúраю с ъ с á р ї а и да го судеть* (Тихонр. дам. 140 б); *та щé да пýсне господь правéднаго Енóха и п р о р о к а І л і а* (Любл. дам. 13 а); *та го изьфрѣли от дїаконѕскыи чúнь оногóва трú клетиго áрїа* (Любл. дам. 79 б); *оти погáника бъ пáзи, а бикрїа ненавúди* (Тихонр. дам. 209 б); *та ны изволѝ о т т о г о́ в а с т р á ш н а г о к а д ї а* (Тихонр. дам. 201 а); *. . . от т о г о́ в а к а д і а с т р á ш н а г о* (Любл. дам. 36 б); *цáрь попúта негóватѕ си к é х а я м е г н é н т ї а за това* (Тихонр. дам. 306 а).

От общото количество родително-винителни форми (155) 114 имат окончание *-а*, което представя 74%. Освен това срещаме 22 форми, т.е. 14%, с окончание *-у* (<*-ѫ*), например:

ако бúхь в л а д и к у моего х҃а хулúль (Тихонр. дам. 116 а); *и на пóмощь повúка с҃тго н и к о́ л у* (Тихонр. дам. 152 б); *а тóи ще запрáти с т а р é ш и н у на дїаволите* (Тихонр. дам. 276 б); *азь те . . . гледам чéдо мое, нѣ като ц҃ра. . . и нѣ като г҃а и в л а д и к у, ами. . .* (Тихонр. дам. 261 а).

Незначително по-малко са формите с окончание *-ы* (<**ы* = родителен падеж единствено число от *а*-основи), например: *кнїга провóдиха до рúмь на инокéнтїа папы рúмѕскаго* (Тихонр. дам. 113 б); *. . . като чю úме светáго нúколы. то úмь каже* (Любл. дам. 90 б).

Тези форми са 19, което представя 12%. Тук веднага трябва да се подчертае, че разпределението им не е еднородно. Изброените окончания са представени различно в отделните лексикални групи. В I група (нарицателни съществителни) формите с окончание *-а* представят 87%, с окончание *-у* 11%, с окончание *-ы* 2% (1 пример). В II група (собствени имена) пропорцията е съответно 75:10:15%; в III група (нарицателни съществителни от турски произход) — 100:0:0%. В черковнославянските текстове на Тихонравовия дамаскин пропорцията е значително изменена и се представя в следния вид — 6 (1 пример) :55:44%.

Група / Окончание	I	II	III	Черковнослав. текст в Тихонр. дам.	Брой на употреба на окончанието в изследваните текстове	Общо (%)
—а	56 (87%)	53 (75%)	4 (100%)	1 (6%)	114	74
—у (*—ж)	7 (11%)	7 (10%)	— (0%)	8 (50%)	22	14
—ы (*—ы)	1 (2%)	11 (15%)	— (0%)	7 (44%)	19	12
Общо	64 (=100%)	71 (=100%)	4 (100%)	16 (100%)	155	100

От тази съпоставка ясно се вижда, че значителната част от формите на *-у* и на *-ы (-и)* е съсредоточена на двадесетината страници черковнославянски текст.

Произходът на формите с окончание *-у* и *-ы* е ясен. Той се обяснява със старата парадигматична принадлежност на мъжколичните съществителни имена от типа *слуга*. С това се обяснява и по-честата им употреба в откъсите, писани на по-архаичен литературен език.

От таблицата също се вижда, че *-ы* (старо окончание за родителен падеж на *а*-основи) се е запазило преди всичко при личните имена. А окончанието *-у* (старо *-ж* на същите основи) се е задържало в почти същата степен при нарицателните и собствените съществителни. Очевидно това е свързано изобщо със състоянието на тази парадигма. Същото явление наблюдаваме и при съществителните от мъжки род на *-а*.

Родително-винителните форми на *-у* и на *-ы* изобщо не се срещат при съществителните на *-а*, заети от турски език, тъй като нямат опора в писмената традиция.

Докато формите за генитив-акузатив с окончание *-у* и *-ы* се извеждат просто от съответните форми на една-единствена парадигма — на старите *а*-основи, същите форми с окончание *-а* при съществителните от типа *слуга* представят вероятно кръстосване на две различни падежни форми, които в XVII в. съвпадат, но произлизат от различни парадигми.[12]

От една страна, при съществителните от стари *а*-основи (женски род) в новобългарски език се е създала обща форма, равна на именителната, която в текстовете от XVII в. вече преобладава: *ами речи нѣкоа дума хулна на ба* (Тихонр. дам. 27 б); *. . . не имаше при себѣ тъкмо цѣната си что бѣше напрѣд узель* (Тихонр. дам. 49 б); *поидоха близу при инѕдїа* (пак там); *И отиди . . . на своа епарѕхїа* (Тихонр. дам. 68 б); *сыраче и от бащь и от майка* (Тихонр. дам. 105 а).

В същите текстове значително по-рядко се среща формата за общ косвен падеж, която произлиза от стар акузатив: *поиде на свое мѣсто въ афрйгїю* (Тихонр. дам. 68 б); *. . . кои да прїйме блудницу и да ю крѣсти* (Тихонр. дам. 105 а). Следователно съществуват основания

[12] Вж. бел. 3 и 9.

да приемем, че съществителните имена от мъжки род, принадлежащи първоначално към същата парадигма, също са приели образуваната в новобългарската система обща форма. Съществуването на по-стара обща форма с окончание *-у* мотивира и родително-винителната форма от типа *Николу, владику.*

От друга страна, трябва да се допусне силно влияние от страна на парадигмата за мъжки род (стари *о*-основи), която по това време напълно надделява в областта на формите за дателен падеж при съществителните имена от типа *слуга.* Общата форма за косвен падеж в тази парадигма, която предхожда установяването на стара именително-винителна форма във функция за общ падеж, за мъжколичните съществителни е била именно стар родително-винителен падеж с окончание *-а.* Тази форма се е съхранила с различни ограничения чак до началото на XX в., а в текстовете от XVII в. тя именно е била преобладаващата, например: *. . . дѣто съмѕ се събра́ла съсѕ м ӯ ж а зако́нопрѣстӯпна* (Тихонр. дам. 154 а); *да сѣ бо́ри със д ї́ а в о л а* (Тихонр. дам. 177 а); *Знаяше бь І о́ в а* (Тихонр. дам. 257 а); *поиде апс҃тлъ у н е́ к о е г о ч л҃ к а* (Тихонр. дам. 270 б); *что си побѣдень от тогѡзи ч ю ж д й н ц а м а г е́ с н и к а, маѳеа* (Тихонр. дам. 275 б).

За връзката между формата на *-а* и парадигмата на съществителните от мъжки род от стари *о*-основи говори идентичността между синтактичните ситуации, в които се появяват всички мъжколични съществителни[18]. Съществува обаче и морфологичен, парадигматичен аргумент — типът *слуга* е заимствувал дателната форма от парадигмата на стари *о*-основи. Този въпрос беше разяснен обширно в предишния параграф. Тук трябва само да добавим, че повсеместното разпространение на промяната в парадигматичната принадлежност в областта на дателен падеж и отклоненията (реликтите), засвидетелствувани при родително-винителната форма на същите съществителни, могат да бъдат обяснени също чрез формални фактори:

а) относително по-рядката употреба на дателни форми в сравнение с винителните;

б) съществуване на ред постоянни фразеологични съчетания с дателен падеж;

в) обща тенденция към запазване на неизменност на основата: старото дателно окончание на *а*-основи е било *ѣ* и е водело със себе си палатализиращи промени, т.е. алтернация при последната сричка на думата. Паралелните форми *владицѣ* и *слузѣ,* при общото отмиране на склоненията в говоримия език, в езика на литературата е трябвало да бъдат отстранени на първо място. При нито една от анализираните тук форми за генитив-акузатив на съществителните имена от типа *слуга* не са се срещали тези усложнения (паралелна форма на основата с палатална съгласна), което е улеснявало запазването на форми с различни окончания в новобългарските текстове от XVII в.

Причина за едновременната употреба на 3 различни окончания (*-ж, -у, -ы*) при съществителните от мъжки род на *-а* не е различното склонение на отделните думи (т.е. различната парадигматична принадлежност

[18] Този синтактичен аргумент обяснява по-голямата част от проблемите и в областта на съгласуването, за което ще стане дума по-надолу.

на отделните лексикални единици) в текстовете от XVII в. Обратно — често едно и също съществително име приема различни окончания. Поредки окончания се наблюдават по-скоро при съществителни, показващи по-висока фреквентност в изследваните текстове[14]. Така в I група общият брой на родително-винителните употреби е 66. Форми с окончание *-у* намираме при съществителното *протопапа* (1—1—1), *сатана* (4—1—1), *старешина* (4—1—1), *владика* (77—20—4), а форма с окончание *-ы* при съществителното *папа* (7—2—1). Във II група при общ брой на родително-винителните употреби 64, окончание *-у* се появява при имената *Илия* (9—6—2), *Іона* (1—1—1), *Никола* (60—11—4), а *-ы* при *Іуда* (43—4—1), *Лука* (3—2—2), *Никола* (60—11—6), *Плануда* (1—1—1), *Ѳома* (53—15—1).

В черковнославянската част на текста форми на *-у* установяваме при съществителното *юноша* (7—2), *судиїа* (1—1), *убиїца* (1—1), *Іуда* (3—1), *Левия* (1—1), *Никола* (1—1), а форми на *-ы* при съществителните *Лука* (5—2), *юноша* (7—1), *Іуда* (3—1), *Іона* (2—1), *авва* (2—1), като първичните функции на двете окончания са запазени. При това в черковнославянския текст е зарегистрирана една родителна форма с окончание *-е*, без съмнение заета от сръбската редакция на черковнославянски език: *тлѣкующи пр҃рка Ісаіе книгу видѣхъ* . . . (Тихонр. дам. 329 а). Открита е и една новобългарска форма на *-а: Зане бѣ и пр҃рчьствїа о сѣмь малахїа пр҃рка гл҃юща. . . яко. . .* (Тихонр. дам. 340 б). Това означава, че черковнославянските текстове от Тихонравовия дамаскин представят по отношение на парадигматичната принадлежност на съществителните имена от мъжки род на *-а* състояние, твърде близко до първичното общославянско. Затова пък новобългарските текстове в двата изследвани паметника представят в сравнение със същото първично състояние твърде напреднала промяна, която се състои в почти цялостно включване на тези съществителни към парадигмата за мъжки род и в рамките на винителен падеж. Формите на *-у* и *-ы* тук представят реликти, свидетелстващи за това, че този процес в XVII в. още не е бил завършен. Следователно що се отнася до принадлежността на съществителните от типа *слуга* към парадигмата на мъжки род, дамаскините — Тихонравовият и Люблянският — представят преходно състояние при употребата на формата за родително-винителен падеж и стабилизирана норма при употребата на дателен падеж. Самата парадигма в сравнение с праславянското състояние е ограничена и се състои освен от форма за именителен падеж от форми за два косвени падежа. Създаването на тази парадигма е новобългарско явление. В литературния език тя се е запазила и до днес при личните местоимения. Тъй като същият модел парадигма на склонение представят и други балкански езици[15], то процесът на преминаване именно към такава парадигма при съществителните от мъжки род на *-а* в литературния език от XVII в. трябва да се приеме за един от преходните балканизиращи процеси, т.е. за един от етапите на балканизиране на литературния език.

[14] Първата цифра в скобите означава общият брой употреби на думата в изследвания текст, втората цифра — броят на употребите на общ косвен падеж (освен дателен), третата цифра — употребата на дадената падежна форма (на даденото окончание). Над 20 дадени употреби са приблизителни. Броят на употребите се дават общо за Тихонр. и Люб. дам.

[15] Вж. Т. В. Ц и в я н. Имя существительное в балканских языках. К структурно-типологической характеристике балканского языкового союза. М., 1965, с. 165.

Този етап е предхождал пълното изчезване на склонението на съществителните имена в българския литературен език. Отделен проблем представя отношението между времето на образуване на новата парадигма с два косвени падежа в литературния език и времето на образуването ѝ в диалектите. Във всеки случай пропорцията между формите от черковнославянски и новобългарски тип в изследваните текстове доказва по очевиден начин, че в езика на литературата от XVII век в това отношение е съществувала доста точна норма[16], различаваща се от черковнославянската. Въпросът, до каква степен тя е отговаряла на състоянието, господствуващо в говоримия език от този период, и на диалекти от коя територия е съответствувало това състояние, би трябвало да бъде предмет на отделно изследване, което излиза извън целта и обсега на тази студия.

§ 8. Върху проблема за парадигматичната принадлежност на разглежданите тук съществителни хвърлят светлина две неанализирани още форми — формата за звателен падеж единствено число и общата форма за множествено число.

В сравнение с анализираните по-горе косвени падежи звателният показва най-малка формална еднородност. Това произлиза преди всичко от запазването на архаични окончания. От 68 случая на употреба на звателен падеж в изследваните текстове 44 форми имат окончание *-о* (главно *владико, Іудо, слуго*), 14 форми *-а (Козма, судіа, авва)* и 10 форми — *-е (Зосиме)*. Формите на *-о* произлизат от стари *-а*-основи. Тяхната поява в езика на литературата от XVII в. се обяснява, от една страна, със споменатата вече в друга връзка тенденция към запазване на основата в неизменяем вид. От 44 форми с окончание *-о* 22 са звателна форма на съществителното *владика* и 3 от съществителното *слуга* (вокатив с *-е* би дал форми **владыче* и *служе*). От друга страна, тук има значение и ограничението в употребата на звателен падеж при определени съществителни. Това се вижда от групирането на повече от половината от всички употребени звателни форми на *-о* около две съществителни. Освен 22 форми *владико* са открити и 11 форми *Іудо*. Останалите звателни форми с окончание *-о* са образувани от съществителните *слуга* (3), *авва* (2), *Плакида* (3), *Ѳома* (1), *Зосима* (1), *Козма* (1). За *авва, Зосима* и *Козма* това е по-рядко срещаният вариант наред с по-често употребяваната форма на *-а (Козма)* или на *-е (Зосиме)*. Във всеки случай звателният падеж с окончание *-о* в XVII в. е преобладаващата форма за съществителните от мъжки род на *-а:* засвидетелствувана е при 8 лексикални единици.

Останалите две форми за звателен падеж са ограничени по отношение на лексикалния си обхват. Звателният падеж на *-е* се извежда от парадигмата на мъжки род, *о*-основи. По аналогия с преобладаващата употреба на дателни и родително-винителни форми при съществителните от типа *слуга* би трябвало да се очаква, че именно тази форма ще бъде

[16] Първият опит да се установи нормата в „ранния български литературен език" принадлежи на Б. В е л ч е в а. Норма и традиция в българския книжовен език от XVII—XVIII в. — Бълг. ез., XVI, 1966. Тя тълкува по малко по-различен начин проблема със срещаните тук склонитбени форми за м. р. (акузатив и датив), но нейното схващане се отнася изобщо до съществителните от мъжки род и обхваща периода от XVI до XVIII в. Склонението на типа *слуга* би показало по-скоро това, че в тази област нормата е била значително повече уточнена в XVII в., отколкото подсказват внимателните формулировки на Б. Велчева. Основната ѝ теза си остава истинна (цит. съч., с. 118), че в областта на морфологията това е норма, различна от по-ранната черковнославянска (т. нар. средногорска) версия на писмения български език.

преобладаваща. Срещаме я обаче само при две съществителни: *Архиппа* (1 път): *не бо́и се Архїппе* (Тихонр. дам. 98 а) и *Зосима* (9 пъти): *и рече. дховниче зо́симе*! (Тихонр. дам. 168 а); *И рече, а́вво зосиме, недѣй ме да ти исказувамь* (Тихонр. дам. 169 а); *тѣ́бе трѣ́бува авва зо́симе да се молишь* (Тихонр. дам. 167 б). Както се вижда от примерите, формата *Зосиме* е употребена независимо от предхождащите я форми за звателен падеж на съществителните *авва* и *духовник*.

Звателната форма на *-а* не произхожда от нито една от конкуриращите се тук парадигми, а е нещо като компромис — в същност именителна форма, употребена с функция на звателен падеж. Може да бъде мотивирана от две условия: балканизираща тенденция (изчезване на склонението) и общославянска тенденция към заместване на формата за звателен падеж с именителната форма. Може да бъде обусловена и от конкретния контекст, което вероятно е имало решаваща роля в повечето случаи. Засвидетелствувана е при 4 съществителни.

От общо 14 случая на употреба на тази форма 6 са форми от съществителното *авва*, постоянно употребявано при името *Зосима*, т.е. като титла, звание. Този тип изрази *(кир, царь)* още в среднобългарските текстове често са несклоняеми и следователно споменатата по-горе двукратно употребена форма *авво* се явява отклонение от правилото, представено от звателната форма *авва*, равна на именителната. Следващите 6 случая на употреба на звателен падеж с окончание *-а* са форми на съществителното *Козма*. Тази форма като правило се явява наред с друга *(Дамїане)*, например: *с҃та ко́зьма и дамїане помогнѣте ми* (Тихонр. дам. 77а); *и ты сты́й козма и дамїа́не помосѣте ми* (Тихонр. дам. 78 а). Може би именно това съседство е обусловило избягването на формата *Козмо* и нейното заменяне с по-неутралната форма за общ падеж. Впрочем вариантът *Козмо* е засвидетелствуван в един от немногобройните случаи, когато в проповедта за Козма и Дамян всяко от тези две имена е употребено отделно от другото: *Радуй се Ко́зьмо что си прогонювалъ бѣсове, радувай се прѣсвѣтлы да́мїане* (Тихонр. дам. 79 б). Останалите два случая на звателен падеж с окончание *-а* са споменатите вече изключения при *Зосима* и *судїа: И тогази самьси си ре́че до то вре́ме с и р о м а ш е з о́ с и м а, да съвръшу. . .* (Тихонр. дам. 175 б). Като се има пред вид монологичният характер на откъса, може да се предположи стилизираща тенденция в употребата на звателната форма на *-а* в този случай. Засвидетелствуваната звателна форма на *-а* от съществителното *судїа* е единственият случай на употреба на звателен падеж от това съществително: *Помилуй ме г҃и, помилуй ме правѣдны́ судїа* (Тихонр. дам. 230 б).

Следователно по своята употреба в звателен падеж в текстовете от XVII в. съществителните на *-а* от мъжки род принадлежат към парадигмата на старите *о*-основи, т.е. в това отношение представят по-архаично състояние, отколкото в областта на косвените падежи — датив и генитив-акузатив. Балканизиращата тенденция тук намира израз преди всичко в изместването на звателната форма от обща, равна на именителната, но е слабо застъпена.

§ 9. В множествено число съществителните от мъжки род на *-а* имат винаги една форма за всички падежи[17]. Засвидетелствувани са две

[17] Мнимо изключение представя формата за датив мн. ч. в заглавието на проповедта: *сло́во поучѐнїе къ цр҃ѣмь и вое́во́дамь и влдка . . . не опивати се вином* (Тихонр.

окончания -и (писано -*и* или -*ы*) и- *ийе* — писано- *їе*. Първото окончание (69 употреби) преобладава решително над второто (30 употреби). Двете окончания са разграничени лексикално. Окончание -*їе* се появява при всички съществителни, заети от турски език, и при *судїа (кадїе, пашїе, судїе)*. Окончание -*и* се появява при нарицателни имена (собствените имена в изследваните текстове нямат форми за множествено число) и съществува в два графични варианта: -*ы* (61 случая) и -*и* (8 случая). Тяхното разпределение е случайно и не отговаря на произхода им в новобългарски език. Така за съществителното *владика* намираме три писмени варианта: *владици* (Тихонр. дам. 236 а), *владицы* (Тихонр. дам. 141 б, 196 б) и *владицїи* (Тихонр. дам. 319 б; Любл. дам. 38 б). Всеки от тези три варианта срещаме и при други съществителни от мъжки род на -*а*.

Въз основа на формите за множествено число от съществителните, които съдържат в основата си -*к-*, -*г-*, -*х-* (*владика, слуга, влъхва*), може да се установи, че произходът на плуралните форми е различен при отделните съществителни. Така *слуга* въпреки наличието на правописни варианти в множествено число *слугы, слуги* представя континуация на старата форма за именителен-винителен падеж множествено число от парадигмата на *а*-основи (-*ы), т.е. архаично състояние. А съществителното *владика* в това отношение показва принадлежност към парадигмата на *о*-основи — формата *владици* е континуация на именителен падеж множествено число на това склонение с палатализирана основна съгласна.

При съществителното *влъхва* ситуацията е усложнена от смисловото разграничение, което намира израз в разграничение на плуралните форми. В значение на 'мъдрец, маг' това съществително се употребява винаги с палатализирана основа: *онїа вльсвы, сиреч хытрьцы . . . разумѣху* (Тихонр. дам. 238 а). Това съответствува на парадигматичната му принадлежност към *о*-основи в черковнославянски език (старобългарски *влъхвъ* — мъжки род). В значение на 'разбойник, убиец' съществителното е с непалатализирана основа — *вльхвы: а вльхвы и злы чл҃ци видѣха как му опустѣ дворь . . . и обраха го* (Тихонр. дам. 31 б). Т.е. тук става дума за особен случай на преминаване на съществителното име към парадигмата на *а*-основи в новобългарски, свързано с промяната в значението му. Затова паралелните форми *влъсвы/влъхвы* в тези текстове трябва да се разглеждат като форми на различни думи. Това е отделен проблем, който не променя цялостната картина.

Окончанието -*їе* може да бъде интерпретирано двояко. При *судїа* то може да бъде заето от сръбската редакция на черковнославянски език старо окончание за именителен-винителен падеж множествено число на ja-основи — *ьjж*>-*їе*. Това е възможно и за съществителните, заети от турски език, но по-правдоподобно е, че тук във всички случаи е налице окончанието -**ьje*, разпространено в български език, особено в неговите западни диалекти, за мъжки род и в по-слаба степен за женски

дам. 208 а). В същност в заглавието е запазен по-първичен, по-архаичен (черковнославянски) език. За това свидетелствува и употребената форма за инфинитив.

род.[18] Ясно е, че при липсата на черковнославянски образец за съществителните от турски произход в текстовете от XVII в. е трябвало да вземе връх формата, преобладаваща в говоримия език.

И така — във формите за множествено число съществителните от мъжки род на *-а* показват там, където това може да се установи, колебание между старата си парадигма на *а*-основи и новата си принадлежност към парадигмата на мъжки род. В останалите случаи употребяваните окончания са или общи за двата рода, или са неутрални по отношение на парадигматичната си принадлежност, както е при по-голямата част от формите за множествено число на съществителните и прилагателните имена в съвременния български литературен език.

През XVII в. при съществителните на *-а* се наблюдава колебание в парадигматичната принадлежност, като с различна последователност се отбелязва в отделните падежи (форми) връзката им с парадигмата за мъжки род. Тази връзка е най-последователна при дателен падеж единствено число и най-непоследователна при звателен падеж единствено число. При формите за множествено число липсата на падежни форми заличава парадигматичната принадлежност на тези съществителни. Именно тази липса обаче свидетелствува за това, че и в тази област балканизиращата тенденция (изчезване на склонението и на родовите показатели в множествено число) е победила напълно още преди да бъдат написани изследваните дамаскини, докато в единствено число съществителните от мъжки род на *-а* от текстовете през XVII в. представят края на преходния етап от общославянското състояние (следи от зависимост на склонението от формата на основата) към новобългарското (три граматични рода на съществителните с една обща форма за всеки от тях и липса на родови показатели в множествено число).

ПРИНЦИПИ НА СЪГЛАСУВАНЕ ПРИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ОТ МЪЖКИ РОД НА *-а* В ТЕКСТОВЕТЕ ОТ XVII В.

§ 10. Принципите на съгласуване по отношение на рода и по отношение на падежа не са еднакви за всички членове от групата на съществителното. Затова те трябва да бъдат анализирани поотделно. Тук подред ще анализираме членната форма, прилагателните имена и местоименията, употребени като определения, именните части на сказуемото, вкл. и причастните форми на *-лъ, влизащи в състава на сложните глаголни форми, части на речта от по-широкия контекст — склоняеми относителни и лично-анафорични местоименни форми.

§ 11. При съществителните от типа *слуга, кадия* в изследваните текстове много рядко се явява членна форма. Общо в моя материал са засвидетелствувани 12 членни форми при подлог, 3 при пряко допълнение и 3 при косвено допълнение (датив). Значително по-често се срещат в определителна функция показателни местоимения от типа *този, онзи;* за близостта на техните функции до функцията на членната форма го-

[18] Вж. К. Мирчев. Неврокопският говор. С., 1936, с. 68—70; Георги П. Иванов. Колективните имена в български език. — В: Езикови изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. С., 1957; И. Умленски. Кюстендилският говор. С., 1965, с. 67 и 87; Цв. Тодоров. Говорът на град Ломъ . . . с. 31.

вори даже фактът, че те се срещат, както и членната форма, почти изключително при нарицателни съществителни.

При подлога членната форма се появява в два вида. В група 1. във вид *-та* (примерите обхващат всички лексикални единици, при които е засвидетелствувана членната форма):

оти бащата е вторый бъ сн҃у си (Тихонр. дам. 5 а); *а евˢтáмїе рóднината му пóстѣше са самˢси* (Тихонр. дам. 100 б); . . . *зé го слугата светóму гебргїю* (Любл. дам. 61 б); *прорéче самˢси владиката* (Любл. дам. 76 б).

В II група. членна форма не се употребява.

В група 3. (съществителни от турски произход) членната форма винаги има вид *-ть, -mˢ* (6 примера от двата дамаскина само за съществителните *гемиц҃їа* и *кадїа*): *а гемец҃їатˢ му отговóри* (Любл. дам. 82 а); *И на ýтрѣ станѣ гемец҃їать и глéда* (Любл. дам. 82 б); *отúми не узé гемúц҃їать моат стлѣпь* (Тихонр. дам. 312 а); *отговори â Евˢстáтїе кадїать* (Любл. дам. 85 а); *И кадїать мӱриликiискы Евˢстатїе. . . вьседна* (Любл. дам. 85 а).

Членната форма при пряко допълнение е- *та*. Употребена е само при съществителното *слуга* в двата дамаскина: *и повыка му слугата му* (Тихонр. дам. 306 б); *слугьта* (Тихонр. дам. 217 а); *и довéде му слугьта и тóй доидé* (Любл. дам. 59 а).

В група 3. липсват примери на членувани косвени допълнения. При цялата недостатъчност на материала е ясно, че нито при подлога, нито при допълнението членната форма представя формален показател за род, тъй като при едни съществителни има „женски“ вид, *-та*, а при други „мъжки“ — *-т*. Тя не е показател и за зависим падеж — употребена при пряко допълнене има същия вид, както при подлога, равен на именителен падеж. Това е необходимо да се подчертае, тъй като при други съществителни от мъжки род членната форма *-того*, употребена при родително-винителен падеж в изследваните текстове във функция на общ косвен падеж, не е рядкост: *от стáрˢцатого* (10 а); *със конятого, камˢто рогáчьтого* (28 б); *от конятого* (29 а, 30 б); *приличѣ на мӱжатóго еи* (37 а); *да затвóреть . . . купˢцатого Аввана* (53 б); *наидѐ аг҃латого* (88 б); *да опúта крс҃товете на мрьтьвˢцáтого* (25 а); *да стàньть съсˢ мрьтвˢцáтого* (25 а); *поидѐ у ц҃рквата със клисïáратого* (101 б); *одéжди что възлáгаха врьху ждрѣбˢцáтого* (254 а). Всички примери са от Тихонравовия дамаскин.

Следователно, що се отнася до вида на членната форма, развоят при съществителните от мъжки род на *-а* е отишъл доста по-напред в посока към несклоняемост, отколкото при другите съществителни от този род (завършващи на съгласна). Това ясно се свързва с въпроса за обобщаването на формата за родително-винителен падеж при съществителните от типа *слуга* („падеж на прякото допълнение“), която се покрива с формата за именителен падеж.

Колебанията между *-та* и *-т* в именителен падеж може да се интерпретират като заличаване на границата между два отделни принципа на съгласуване: формален (бащата) и семантичен (кадият). „Семантичният“ принцип при членната форма се покрива с този, на който се подчиняват при тези съществителни показателните местоимения и сказуемните определения, изразени чрез прилагателни имена, и е еднакъв

с общославянското състояние (вж. пол. *len flĭuga*). „Формалният" принцип (видът на членната форма зависи от последната гласна на съществителното) е новобългарска иновация, но може да бъде интерпретиран и като своеобразна континуация на праславянския принцип: формата на члена се решава (както в праславянските окончания) от неговата „основа" (думата, до която се отнася, и преди всичко строежа на тази дума). Членната форма, служебна морфема, все едно, че е част от думата, към която се отнася, е формално съгласувана с нея. В полза на такава интерпретация говорят, от една страна, признаците на разширяване на този формален принцип на съгласуване през XVII и XVIII в. и върху членовете от групата на съществителното — за това ще стане дума по-долу — а, от друга страна, фактът, че в дателен падеж, т.е. там, където принадлежността към парадигмата на мъжки род при разглежданите съществителни е еднородна и свързана с окончанието *-у*, също се срещат случаи на склоняема членна форма: *И рéче му пак óнзи вóинъ владикутому* (Тихонр. дам. 74 б); *отвóри тогáзи дх҃ь стꙑ҃и устáта владикутому и прóрече* (Тихонр. дам. 133 б).[19] В Тихонравовия дамаскин със същата членна форма се употребяват и други съществителни, например: *възмѣ́те това Ѵповето и занéсте врáчутому* (Тихонр. дам. 99 а); *пáкˢ се яви́ . . . сѣ́щенникутóму* (Тихонр. дам 120 а); *и рече мужу́тому си* (Тихонр. дам. 172 а).

Старинността на този принцип на съгласуване потвърждава косвено и фактът, че в текстовете от XVII в. той не обхваща съществителните, заети от турски език. Тук е необходимо да обърнем внимание върху това, че две от засвидетелстваните турски съществителни имена на *-а* с член *-т* принадлежат към словообразователни типове, чиято първична турска форма на -и се среща паралелно в новобългарски език *(чорбаджи — чорбаджия, ханджи — ханджия)*.[20] Това е могло да улесни приемането на членната форма *-т*, съответстваща на граматичния род на тези съществителни, макар че в самите текстове те винаги завършват на *-а*.

Следователно колебанията във формата на члена могат да се свържат с колебания в парадигматичната принадлежност на съществителните имена на *-а* в текстовете от XVII в.

§ 12. В изследваните текстове се срещат твърде често прилагателни имена и местоимения-прилагателни, употребени атрибутивно при съществителните от типа *слуга*. При подлог те имат винаги форма за мъжки род (в I група — 43 случая): *колˢко ли сльзи пролúва мóй бáща* (Тихонр. дам. 315 а); . . . *оти се ты намѣ́ри такˢвзи вѣ́рень слугá* (Тихонр. дам. 260 а); *каме ѝ праведны сýдїа* (Тихонр. дам. 230 б); *посéгна антиохїи́скыи владика* (Тихонр. дам. 15 б); *и онˢзи владика узé го* (Тихонр. дам. 47 а); *злѣ стори тóизи владика* (Любл. дам. 81 а); *а името моѐ велˢзавуль . . . сѣ́щи сатанá и дїаволь* (Тихонр. дам. 286 б). Все пак съществуват две отклонения от този принцип. Единият пример вече цитирах в § 4: *затовѣ́ сѐ бѣ́ше онáзи сáтана тамоýѳемелила* (Тихонр. дам. 41 б—32 а). В същия дамаскин, на стр. 309 а е и вторият пример: *А тѣ́лото ни-егово. . . зé го слугáта нéгова.*

[19] Освен това в XVII в. срещаме още в Троянския дамаскин форма *геми цїютому* (с. 130) наред с *владикутому* (с. 142).

[20] Форми на *-и* се срещат в литературата от XIX в. най-често когато изпълняват роля на заглавия, звания, титли или са употребени във функция на вокатив.

Тук не е без значение и редът на определенията. Преобладава препозиция (35 случая, в т.ч. почти всичките атрибутивни употреби на местоименията) пред постпозиция (10 случая), която представят предимно прилагателните имена, и то в относително постоянни съчетания: *папа римскый* се среща в Тихонравовия дамаскин 4 пъти във функцията на подлог, като редът на компонентите при това съчетание се спазва в прекитe и в косвените допълнения. Освен това срещаме и *т҃нь и дума бж҃ïи* (Тихонр. дам. 132 а); *слуга бжïи* (Тихонр. дам. 234 б); *слуга дïаволовь* (Тихонр. дам. 43 б); *слугá романинь* (Тихонр. дам. 42а); *владика лирúскы* (Тихонр. дам. 74 б); *владика мѵ̈риликiискы николае* (Любл. дам. 88 б). В един случай срещаме и две местоименни форми на *-а* със същото разположение на компонентите (*слугата негова*). При постпозитивно употребеното притежателно местоимение (*негова* вместо *негов*) може да се допусне разширяване на този формален принцип на съгласуване, обусловено от принципа на съгласуване на членната форма със съществителното на *-а* и от позицията на притежателното местоимение — непосредствено след такава членна форма.

В II група (лични имена) атрибутивните определения са значително по-редки, отколкото в I група, което се обяснява със семантиката на тези съществителни имена. Общо в изследваните текстове се срещат малко повече от 30 такива употреби, като не включваме съчетанията от типа *пророк Илия, син Юда, стратилат Плакида,* като преобладават съчетания с прилагателното *свети* (над 20). Намерени са само 5 случая на съчетания с местоимение. Примери: *и светы̀и Никóла се врѣ́на* (Любл. дам. 81 а); *и блажены Сáва рече* (Тихонр. дам. 126 б); *бѣ стóриль сѣ́ты сáва л годúнь* (Тихонр. дам. 126 б); *а то дрьжаше благочьстïе и православ̀ïе тóизы нечѣ̀стивы áрïа* (Любл. дам. 79 б).

Постпозиция на определението при тези съществителни е много рядка. Съществуват само три случая на такава употреба, като два от тях представят повторение на едно и също съчетание в двата изследвани дамаскина: . . . *и ц҃рь Фóка цáроград^{s}скы проводи повелѣ́нïе* (Тихонр. дам. 313 а); *А царь Фóка царограáдскы, провóди фермáне* (Любл. дам. 67 б); *рече . . . Iуда сïмоновь искарïѡт^{s}скы* (Любл. дам. 250 б).

Тук във всичките случаи без изключения местоименията и прилагателните имена имат форма за мъжки род.

В III група (турски заемки) са засвидетелствувани общо само 17 случая на атрибутивна употреба на именителен падеж: *ето сѣ́кыи бúкрïа та е отлѣ́чень от бога* (Тихонр. дам. 109 а); *а óн^{s}зи геме ц̈ïа нещѣ̀ да гó прïемне* (Любл. дам. 66 б); *тóи е сегá найстрáшны кадïа* (Тихонр. дам. 200 б); *да сѧ̀ земѐ сѣ́ки кáдïа и паша от цáра емирь* (Тихонр. дам. 297 а); В постпозиция — 2 случая: *Геме ц̈ïа нѣ́кои житопродавець, напльни геміата си* (Любл. дам. 82 а); *И кадíать мѵ̈риликiискы Ев^{s}статïе вьседна и тóи на конь* (Любл. дам. 85 а).

Във всички тези случаи прилагателните имена и местоименията имат форма за мъжки род.

§ 13. При местоимения и прилагателни имена, употребени атрибутивно към пряко допълнение или след предлози, господствува родително-винителна форма, присъща на определенията на всички мъжколични съществителни в текстовете от XVII в. (подобно на положението в старобългарски при акузатив и генитив). В изследваните текстове срещаме около 80 случая на такава употреба. Това са главно форми на старо ме-

стоименно склонение (над 65 случая на местоименно склонение или т. нар. сложно склонение на прилагателните имена).

Примери: . . . *и съсѣде твой да почиташь, . . . като и своего баща* (Тихонр. дам. 5 б); . . . *прїе послáнїето от пáпа римˢскаго* (Тихонр. дам. 114 б); *послýшай ме слýга твоéго* (Тихонр. дам. 300 б); *и зовà постà-ригo слугa* (Тихонр. дам. 322 б); *аггелыте щьть да пѣáть прѣдь правéднаго судїа* (Люб. дам. 35 а); *поидеме . . . на владика христїанскыго* (Тихонр. дам. 30 а); *да ме заведéте при вáшего воевóда* (Тихонр. дам. 47 б); *и зéха оногóзи Iýда* (Тихонр. дам. 23 б); *приведе бь и тóгози зóсима* (Тихонр. дам. 165 а).

Тук е характерно разпространението на същия принцип на съгласуване и върху неодушевените съществителни, употребени като определения в такива съчетания: . . . *запáли своéго свѣтилника Iωанна прдт҃ча* (Тихонр. дам. 82 а).

Друга характерна особеност на принципа на съгласуване, що се отнася до рода, е употребата на генитивни форми на местоименното склонение без оглед на това какво родително-винително окончание има съществителното. Така когато то е употребено с винително окончание (от стара парадигма на *а*-основи), определението има в косвен падеж (пряко допълнение и след предлози) същата форма за генитив мъжки род: *ако бы́хь владику моего х҃а хулиль* (Тихонр. дам. 116 а); *ные сме пý-стены до тебѣ́ от нашего общыго владику г҃а х҃а нѣ́его* (Тихонр. дам. 119 б). Последният пример е доказателство за това, че без оглед на старата си акузативна функция окончанието *-у* (<*ж) тук е окончание за общ косвен падеж (не датив). Това се вижда още по-ясно от съпоставката на две идентични употреби на определения при формите *Николы* и *Николу* на една и съща страница от Тихонравовия дамаскин: . . . *прославише б҃а и ст҃го николу* (155 а), *прославише ба и ст҃го николы* (155 а). Тук пък окончанието на стария родителен падеж от *а*-основи е употребено като окончание на обща форма за косвен падеж, мъжки род.

При общата форма на съществителното рядко (9 пъти) се появяват определения — прилагателни или местоимения, равни на именителен падеж мъжки род вместо на родителен падеж. Те може да се интерпретират като стар акузатив (присъщ на определението към неодушевените съществителни и понякога при неличните одушевени съществителни), или като новобългарска иновация — форма за общ косвен падеж и за подлог: *съсˢ бескрáйны нѣ́говь баща* (Тихонр. дам. 8 б); *азь те . . . глéдам . . . нѣ като г҃а и владику. ами като едúнь слугá дето е осъдень* (Тихонр. дам. 261 а); *да мѝ доведéшь тýка щотó ми слугýва мóать слугá. . . защó имамь нѣчто да му рекь* (Любл. дам. 59 а); *видѣхь áзь нáсьнѣ нѣкоего владика старь сѣщи* (Любл. дам. 82 а); *защо е повелѣно от ст҃ы козˢма и дамїань* (Тихонр. дам. 77 б); *И царь попúта негóватˢ си кéхая Магнéнтїа за товà* (Тихонр. дам. 306 а). Втората от дадените тук интерпретации е като че ли в този случай по-правдоподобна. В нейна полза говорят два примера с членни форми: *моатˢ, неговатˢ,* и особено контекстът на втората форма: генитив-акузатив *Магнентїа* от номинатив *Магнентїе.*

Освен това съвсем спорадично в ролята на определение при генитив-акузатив от съществителни на *-а* се срещат форми от стари склонения на съществителното (2 пъти): *когато го рукополагáха светáго от архїереа стрúка нѣ́гова, прорéче* (Любл. дам. 76 а); *отн нѣ́гова баща*

ни́кои не види (Тихонр. дам. 207 а). Редкостта на тези форми навежда на мисълта, че тук се извършва изравняване на окончанията на определенията с окончанията на определяемото съществително[21].

Общата форма за косвен падеж на съществителните на *-а* през XVII в. не се употребява за дателен падеж. Съществителните с окончание *-у*, преобладаващо в този падеж, се придружават от съответна дателна форма на местоимението или прилагателното име, употребено атрибутивно. В изследваните текстове са намерени около 40 такива съчетания. Те не подлежат на съмнение — всички прилагателни имена и местоимения имат форма за мъжки род: *бащу́ своему́* (Тихонр. дам. 224 а); *папу римскому* (Тихонр. дам. 114 а); *слугу своему́* (Тихонр. дам. 315 а); *оному́зи владику* (Любл. дам. 76 б); *дадо́ха го дар гю́рѝтскому во́еводу ами́ру* (Тихонр. дам. 316 б); *и те́бѣ пръда́вамь сто́му ко́зму и дамїану* (Тихонр. дам. 77 б); *и́маше любо́вь. . . къ светому нико́лу* (Любл. дам. 92 а); *доне́се го начелному геме́ѡ́ю* (Тихонр. дам. 312).

По правило прилагателните имена и притежателните местоимения се явяват в сложна форма (*-ому*), но се среща и субстантивна (1 път): *положе́но бы тѣ́ло алеѯ́ю бѫ́ю чл҃ку* (Тихонр. дам. 324 а). Това представя паралел със също рядко срещаната в тези текстове при разглежданите съществителни субстантивна форма на прилагателните имена в родително-винителен падеж.

§ 14. Останалите думи, които в славянските езици се обхващат от съгласуване, приемат при съществителните имена от типа *слуга* в текстовете от XVII в. също съответната форма за мъжки род.

Между формите на сказуемното определение, към които спадат и причастията на *-лъ* в сложни глаголни форми, срещаме едно изключение при съществителното *сатана* в двукратно цитираното вече изречение: *затова́ се бѣ́ше она́зи са́тана тамо уѳемели́ла* (Тихонр. дам. 41 б — 42 а). Извън това изключение причастията на *-лъ* от сложните глаголни времена като сказуеми при подлог от типа *слуга* винаги са във форма за мъжки род, например: *е́днакъ бѣ́ше бащу́ му дошьлъ* (Тихонр. дам. 37 а); *като си бы́ль мра́чны сата́на* (Тихонр. дам. 276 б); *като си послушаль моѯ́сеа що е быль твоѝ слуга* (Тихонр. дам. 24 б); . . . *бѣше го съзидаль стрыка́ му* (Тихонр. дам. 137 б); *и а́рїа се натакми́ль* (Любл. дам. 180 б).

Същото се отнася и за сказуемните определения, изразени чрез прилагателни имена или съществителни: *ж и в ь ли е твой бащу́* (Тихонр. дам. 44 б); *плакїда. . . бѣше г о т о́ в ь да иде* (Тихонр. дам. 28 б); *бащу́ му бѣ́ше б о л ѣ р и н ь* (Тихонр. дам. 297 б); *та́ко бѣше и чс҃тный предтеча яко п р о п о в ѣ д н и к ъ. х҃с же есть ц҃ръ* (Тихонр. дам. 246 б).

Това правило обхваща и сказуемните определения, които се състоят от съюзни съчетания със съществителни имена от типа *слуга: та ѐ товѐ крьвни́кь и убїи́ца дїа́воль* (Тихонр. дам. 162 а).

Личните (анафорични) местоимения в текстовете от XVII в. също са винаги в мъжки род, когато се отнасят към съществителни от типа *слуга: . . . и постави го с҃щеника и про́топапу́ въ алеѯандрїи* (Тихонр. дам. 140 б); *А тѣ́лото ни́егово сто́е зе́ го слугата ни́егова . . ., като м у бѣше зарача́ль сты́и* (Тихонр. дам. 309 а); *ц҃ръ пусти́ ма́йка си . . . и воевода*

[21] Но в Троянския дамаскин срещаме форми от субстантивното склонение на прилагателните имена в други съчетания, например: *видъх а́зь на́сънѣ ни́кьоего стара владика* (Троян. дам. с. 276), а в текстовете от XIX в. тези форми са много по-чести.

аполо́са нареди и н ѥ *г о да иде със*^{s} *нѣ́ю* (Тихонр. дам. 22 а); . . . *и́мето м у а́рїа* (Любл. дам. 79 б).

Този принцип се отнася и до склоняемите относителни местоимения *(който)*. В изследвания материал обаче липсват примери за такава употреба, тъй като в разглежданите текстове определителни изречения към съществителните от типа *слуга* се въвеждат чрез relativum generale *дето* и *що, щото,* а връзката се изразява чрез лично-анафорично енклитично местоимение в съответния падеж, например: . . . *като І-у́да, дѣ́то . . . г о оста́ви бѣ* (Тихонр. дам. 251 а); . . . *що прили́ча то́изи чл҃кь на пла-кї́да щото г о ищеме* (Тихонр. дам. 34 б).

§ 15. Следователно в текстовете от XVII в. съществителните от типа *слуга* не само имат граматически мъжки род, както в другите славянски езици, но и в сравнение с първичното (праславянско и старобългарско) състояние притежават увеличено количество формални показатели за този граматичен род. Новите формални показатели за мъжки род се появяват в два пункта:

1. В областта на склонението (парадигматичната принадлежност). Тези съществителни се отнасят към нова парадигма за мъжки род, сведена до три падежа. Това е проведено последователно в дателен падеж и с известни колебания в общата форма за пряко допълнение и за предложни съчетания. Най-архаично състояние показва формата за звателен падеж — тук преобладава окончание *-о* от старата парадигма на *а*-основи. Отклонения към парадигмата на **о*-основи се срещат при личните имена.

2. В областта на членните форми. Съществителните *кадия, гемиджия* имат членна форма, която се извежда от показателното местоимение за мъжки род и се употребява при съществителни също от мъжки род, завършващи на съгласна. Останалите съществителни от типа *слуга* имат членна форма, съответстваща на показателно местоимение в женски род, употребявана освен това при съществителни на *-а* и на съгласна от женски род.

Въз основа на анализираните принципи на съгласуване при съществителните от типа *слуга* в текстовете от XVII в. трябва да се признае, че членната форма:

а) не е формален показател за граматичен род и

б) управлява се от принципи на съгласуване, различни от тези при формите на местоименията и на прилагателните. Принципът на съгласуване на членната форма със съществителната я доближава още в текстовете от XVII в. до окончанието или до суфикса, чиято употреба се определя по-скоро от строежа на основата на съществителното, при което се появява. В текстовете от XVII в. съществуват слаби симптоми, които показват, че е съществувала тенденция към разширяване на този тип съгласуване върху прилагателните и местоименията *(слугата негова)*. Тези промени обаче не могат да се интерпретират като промяна на граматичния род преди всичко поради съществуването на общ за тези съществителни естествен род и лично значение. То намира израз в последователната употреба на форми за мъжки род при сказуемните определения в изречения, чийто подлог е съществително от типа *слуга,* както и в също последователната употреба на анафоричните и относител-

ните местоимения във форма за мъжки род при свързването им със съществителни от разглежданата тук група.

Съществителни от типа *слуга, кехая* в текстове от XVIII в.

§ 16. Тук текстът, който вземам за основа, е Свищовският дамаскин[22]. В сравнение с дамаскините от XVII в. на пръв поглед той показва значително по-малка еднородност — колебанията на анализираните съществителни по отношение на парадигматичната им принадлежност към *о-* или *а*-основи са по-ясни, тъй като обхващат по-голям брой лексикални единици (появяват се и в III група — турски заемки) и засягат всички падежи — косвените и звателния падеж. Освен това тук се появяват форми, които не се срещат в текстовете от XVII в. От друга страна обаче, тук липсват някои окончания от старата парадигма на *а*-основи, засвидетелствувани в текстовете от XVII в. (генитив-акузатив на *-ы*). Появяват се и несъгласувани съчетания, непознати на текстовете от XVII в.

Струва ми се, че тази нееднородност в употребата на съществителни от типа *слуга* в текста на Свищовския дамаскин е преди всичко резултат от промените, настъпили при парадигмата на съществителните от мъжки род в синтактично отношение.

Във функция на подлог (именителен падеж) съществителните от анализираната тук група имат окончание *-а*. (Останалите съществителни не влизат в нашата тема.) Необходимо е обаче да се обърне внимание върху известно ограничаване на лексикалния обхват при тази група. От личните имена в Свищовския дамаскин срещаме не формата *Никола,* а винаги *Николай, Николае,* докато в Тихонравовия и в Люблянския дамаскин (както и в Троянския) се срещат паралелно *Никола/Николае* със съответни форми за косвени падежи. Формата *Савва* в Свищовския дамаскин е много ограничена. Именителната форма на това име е редовно *Савви* или *Саввы,* дошла вероятно от старата форма за генитив единствено число от *а*-основа, употребена в заглавието на житието. Формите за косвени падежи на това съществително са също различни и при това се отдалечават от господствуващата в разглеждания паметник схема, така че понякога е трудно да се определи тяхната принадлежност към една от конкуриращите се парадигми. Единствено атрибутивните съчетания показват, че това са имена от мъжки род и затова те ще бъдат разгледани по-долу, в § 21, при съгласуването на съществителните от мъжки род на *-а*. И така *Никола* не се среща в изследваната от нас група съществителни в Свищовския дамаскин, а *Савва* принадлежи само частично към тях. Освен това значителна част от собствените имена на *-а (Арїа, Рафакїа, Езекїа)* имат или именителна форма изключително на *-їе* и остатъци от склонението по парадигмата за мъжки род, или се изписват също паралелно *Арїа* и *Арїе, Ираклїа* и *Ираклїе.* В изследването могат да бъдат включени само случаите от втория тип, във връзка с което групата на собствените имена в Свищовския дамаскин е значително по-малка в сравнение с текстовете от XVII в. (17 имена).

[22] Библиографското описание вж. в бел. 1. Използувала съм целия текст. Освен това и целите два преписа на „Историята" от Паисий Хилендарски, направени от Софроний Врачански и издадени от С т. Р о м а н с к и. Новъ Софрониевъ преписъ на Паисиевата история. . . Български старини. Кн. IX. С., 1938.

Същият тип колебания показват и двата изследвани преписа на „Историята", както и на „Неделника" на Софроний, анализиран заедно с текстовете от първата половина на XIX в.

§ 17. В дателен падеж, употребяван в Свищовския дамаскин при косвено допълнение като дателен притежателен и след някои предлози, преобладава — както и в XVII в. — окончание *-у*. Това окончание е засвидетелствувано дори в повечето от случаите (35). От друга страна, архаичното окончание *-и* освен при формата *бащи* (с. 567) се среща и при *гемиджия,* и то в съчетание с членна форма: *Яви́ се светыи Никола́й гемиџїитуму на сънѣ* (с. 482). Среща се паралелно с по-честото окончание *-у: донёсе го начёлному гемиџїю* (с. 569). Втората от тези две форми е засвидетелствувана при това съществително име 3 пъти. Освен това тук е употребена дателно и формата *Савви/Саввы: на манасти́рю светому́ Савви* (с. 406); *на главѣта светому́ Саввы* (с. 409) наред с явно деформираната форма на *-у: пакь са моли. . . светому́ С а в в ю* (с. 411) и с още по-деформираната дателна форма на *-ѳ* (очевидно вместо *-у*): *Мо́ляха се светому Са́вво ста́рцу* (с. 408).

Последните деформирани форми на стар датив от *ја*-основи и на стар датив от *о*-основи биха могли да се тълкуват главно като отделен случай на разпадане на склонението на името *Савва*, извършващо се успоредно с промяна при именителната форма, ако не беше обстоятелството, че наред с тези форми в Свищовския дамаскин намираме признаци, свидетелствуващи за отстраняване в писмения език от XVIII в. на формите за дателен падеж на *у* при съществителните от мъжки род на *а* и заместването им с обща форма за косвен падеж, равна на именителната или родително-винителната:

а) В по-ранния препис (копие) на Паисиевата „История" ($К_1$) срещаме също в дателен падеж старото черковнославянско окончание на *а*-основи, изписано тук *-е* вместо *-ѣ: посла́ль . . . к ь п а́ п е ри́мскому Никола́ю* ($К_1$ с. 22 б); *посла́ль царь Михаи́ль. . . к ъ п а п е* ($К_1$ с. 23 а). В $К_2$ тези две употреби са заменени от Софроний с аналитични конструкции: *прати́ль . . . н а п а́ п а римскаго Никола́* (с. 28 а); *прати́ль . . . н а п а́ п а* ($К_2$ с. 28 б).

В Свищовския дамаскин също се срещат аналитични конструкции при косвено допълнение (със съществителни от мъжки род на *-а*), непознати в текстовете от XVII в.: *яви́ха се светци́те на т у г и́ ш н ї я т ъ в л а д и к а* (с. 444); *да речёшъ н а А в в а І о а́ н а* (с. 519); . . . *ре́че н а с л у г а т а си* (с. 628); . . . *ка́заше н а п р о р о к а И л і́* (с. 633); *Отговори́ света и ка́же н а З о с ї м а* (с. 508 и 510). (В Тихонравовия дамаскин на същото място е употребено лично местоимение в дателен падеж *му,* с. 168 а.) Същите конструкции срещаме и в $К_1$, повторени в $К_2$ без промяна:

$К_1$: *бы́ль въ Ца́ригра́дь на ня́кого вели́каго велму́жа прода́нь* (с. 32 а);

$К_2$: . . . *бы́ль прода́день на Ца́ригра́дь на н* ⩓ *кого гол* ⩓ *маго велмо́жа* (с. 39 б).

В Свищовския дамаскин в аналитична дателна конструкция се появява форма с член в стар генитив: *като се засра́ми от му́жеството́ н а т у м р у к ч ї а т о к* (с. 439). Ново явление по отношение на текстовете от XVII в. тук е употребата на съществително от турски произход в подобна конструкция и наличие на тази членна форма при съществително от типа *слуга.*

б) В Свищовския дамаскин се появяват несъгласувани съчетания между дателна форма на прилагателно и обща форма на съществително на *-а*, равна на именителната: *яви́ са стариму влади́ка* (с. 740); *врьнаха се . . . камто́ пристáнището светому Фока* (с. 311); *евангелїето . . . светому Лука* (с. 285). Както се вижда, тези съчетания се появяват независимо от функцията на дателен падеж. В XVII в. не открих такива съчетания.

Съществува и аналитично дателно съчетание с формата *Езекїю,* която в случая може да бъде интерпретирана или като датив от парадигмата на мъжки род, или като хиперархаизирана акузативна форма (от стара *а*-основа), употребена във функцията на общ косвен падеж под влияние на родително-винителната форма на прилагателното в същата функция: *тьй повелѣ царь асѵрїйскы . . . на царе́ вашего Езекїю* (Свищ. дам., с. 356). Във всеки случай тук става дума за несъгласуваност, която представя включване на склоняемата форма от съществителното *Езекїа* в аналитична дателна конструкция[23].

Анализираните явления показват преди всичко, че в парадигмата на съществителните имена от типа *слуга* в XVIII в. започва да се развива тенденция към пълна несклоняемост. Очевидно нейното действие е било улеснено от по-ранното отъждествяване именно в рамките на тази парадигма на именителната форма на съществителните от мъжки род на *-а* (*а*-основи) с формата за генитив-акузатив на *-а* (*о*-основи). Дателната форма без оглед на отделните ѝ функции (притежателно значение, значение за цел) и на обкръжението ѝ е заменена с обща форма, представяща вече общ падеж за подлога и за косвените падежи.

Частично запазените окончания от старата парадигма на *а*-основи в това време трябва да са съществували в живия език, щом са могли да бъдат употребени при съществителни от турски произход — вж. по-горе формата *гемиджїи-тому*. От друга страна, турските заемки трябва още преди това (преди XVIII в.) да са били включени към парадигмата на мъжки род, щом и при тях се среща дателно окончание *-у* (вж. по-горе *гемиджїю*): *. . . да́ди . . . анато́лскому бегле́рь бе́ю Мостафу флабора́ру* (Pov. Car. 441).

§ 18. Общата форма за косвен падеж на *-а* освен анализираните в по-горния параграф признаци за разширяването ѝ върху косвено допълнение (и други дателни функции) намира в текстовете от XVIII в. ново приложение, което не се среща в XVII в. — употреба със склоняема членна форма. Съчетанието *тумрукчїаток* в Свищовския дамаскин се среща 5 пъти.

Самата генетивно-акузативна форма на *-а* при съществителните от мъжки род на *-а* е преобладаваща (над 60 случая), като наред с нея от окончанията на старата парадигма на *а*-основи се появява единствено *-у* (<*-ѫ аккузатив единствено число), засвидетелствувано 4 пъти. Но липсва окончание *-и* (<*-ы генитив единствено число *-ы*), което се среща в дамаскините от XVII в.[24]. Принадлежността на съществителните от типа

[23] В Троянския дамаскин този откъс гласи: *така́ ре́че ца́рь асїрїискы . . . ца́ру ва́шему езе́кїю* (с. 172); в същия вид го намираме и в Тихонравовия дамаскин, с. 906; следователно по-правдоподобна е първата от тези две интерпретации.

[24] Като хапакс срещаме генитив-акузатив на *-е* (*изле́зи от Арїе* Свищ. дам. с. 478), който можем да интерпретираме като рефлекс на черковносръбска форма. Това може да бъде и само паралелен вид на общата форма *Арїа*.

слуга към парадигмата на мъжки род е прокарана следователно в XVIII в. по-последователно при случаите на пряко допълнение, отколкото в XVII в. Нещо повече, тук едни и същи принципи на съгласуване обхващат както славянските съществителни, така и групата на турските заемки, което също представя иновация по отношение на XVII в. От една страна, тук имаме: *едного паша́ зовѣха Непотїа́нъ* (Свищов. дам. 485), и същата обща форма на *-а* със склонена членна форма: . . . *ви́дѣ томрукчїа́токь Аглаїа по срьдѣ́ тѣхь* (Свищов. дам. 441); а, от друга страна, рядкото окончание *-у* се появява при турски заемки: *И повика́ начелникатокˢ градскы, си речˢ сӳ́башуткокˢ и ка́жи му* (Свищов. дам. 185). Окончанието *-у* при славянски и гръцки съществителни в Свищовския дамаскин има несъмнено характер на черковнославянски архаизъм: . . . *да не рекътъ, чи Прѣдте́чю кажеть сина возлюбленна, зарадъ туй слѣзе духъ свети́* (Свищов. дам. 81); *ангель господенъ повика пророка Илїю* (Свищов. дам. 635). Неговата поява обаче при формата *субашуток* свидетелствува, че е имало опора и в говоримия език от този период). Това се подкрепя и от ограничаването на употребата на окончание *-у* при лексикални единици, представящи несъмнено черковнославянизми: съществителното *юноша* е засвидетелствувано в Тихонравовия дамаскин в черковнославянските части на текста именно с това окончание, а у Софроний Врачански в $К_1$ и $К_2$ се появява във форма за генитив-акузатив с окончание *-а*: $К_1$: *посекли. . . еди́нагo ю́ноша, краснаго лицемъ* (81 а); $К_2$: *му́чили . . . едногó мла́дого юноша* (99 б). По същия начин се употребява и съществителното *папа* (в $К_1$ и $К_2$ общо 6 пъти), например: *и проси́лˢ ца́рь па́па да му поста́ви въ Болгарїю патрїарха* ($К_1$ с. 23 б, $К_2$ 28 б).

Следователно в текстовете от XVIII в. са запазени и засилени тенденциите, очертали се още в езика на писмеността от XVII в. Окончанието *-а* в родително-винителен падеж взима окончателно връх, а фрагментарно употребяваното окончание *-у* се разширява върху турски заемки. Изчезва рядкото окончание *-и* (<*-ы). Заедно с това, отишло далече, унифициране на формата при допълнението при съществителните от мъжки род на *-а* се появява постпозитивен склоняем член, засвидетелствуван в текстовете от XVII в. само при датив. Членната форма се появява и в случаите, когато старата форма за генитив-акузатив изпълнява вече роля на общ косвен падеж (и датив). Това подкрепя изказаната по-горе теза за причинната връзка между употребата на член и установяването на съществителните на *-а* в парадигмата на мъжки род. Едновременно с това тази парадигма започва да се ограничава до една обща форма, равна на стар именителен падеж — увеличават се случаите, при които косвеното допълнение се изразява аналитично чрез *на* и същата обща форма (номинатив-генитив-акузатив). Склоняемият член при тези съществителни формално запазва (както и местоименията) система от три падежа: номинатив, акузатив, датив (*-т, -того, -тому*). Съществителните от типа *слуга* чрез опростяване на цялата парадигма до една форма се намират отново, този път върху основата на балканската система — в такъв тип, какъвто е *вода, жена,* като на този тип отговаря членна форма *-та*, еднаква за именителен падеж и за косвените падежи. От тази гледна точка членната форма от тип *-т, -того, -тому* е била в

езика на писмеността от XVII в. вече архаизъм, остатък от преходна принадлежност на типа *слуга* към парадигмата на мъжки род.

§ 19. Между формите за звателен падеж на съществителните на *-а* в текстовете от XVII и XVIII в. се появяват големи различия. Многообразието на окончания през XVIII в. е по-голямо, тъй като се появява и звателен падеж на *-у: слугу, владику, Іуду: владико светы́й и слугу истинну Христу богу* (Свищов. дам. 487); *нинѣ отпущаеши ра́ба сво́его, владику* (Свищов. дам. 138); *О Іу́ду, азъ сега повелѣхъ те́бѣ отъ гладъ да умре́шъ* (Свищов. дам. 594). Тази форма може да представя графично отражение на т. нар. редукция на неударените гласни (*о*>*у*), но по-правдоподобно е предположението, че тук става дума за употреба, аналогична на срещания в дамаскините в мъжки род архаичен (също черковнославянски) звателен падеж на *-у*, свойствен на стари j-основи: *радувай се пастыру добрыи* (Троян. дам. 229); *Стани́ ца́ру и чю́й* (Троян. дам. 323); *откъдѣ и́деш пръвосвѧтителю бо҃жiй* (Троян. дам. 142); същото в Тихонр. дам. 74 б; *радувай се архїерею бо҃жїю ахи́лїе* (Тихонр. дам. 74 б); *многолѣ́тни ца́рю . . . ами́ ви́ши царю, от дъ́ве ра́боти да отбе́решъ една́* (Свищов. дам. 493). В такъв случай виждаме още един признак за преминаване на съществителните от мъжки род на *-а* в звателен падеж към парадигмата на мъжки род така, както същият процес се е извършил по-рано в косвените падежи.

Продължават да се употребяват и звателни форми на *-о, -а, -е*, засвидетелствувани още в XVII в., но пропорцията между тях значително се изменя. Звателен падеж на *-е* се появява в текстовете от XVIII в. само два пъти, и в двата случая това са съществителните, които имат същата форма от предишния век (*Архиппа, Зосима*). Това подкрепя предположението, че тази форма е дошла в текстовете от XVIII в. по писмен, литературен път. Преобладава окончанието *-а*, т.е. форма, равна на именителната. Най-добре илюстрират това състояние таблиците.

Промяната в пропорциите е причинена главно от употребата на звателната форма *Зосима* (именителен падеж) и от съществуването на окончанието *-у*. Симптоматична е преди всичко редовната употреба (с едно изключение *Зосиме*) на звателната форма *Зосима* (20 пъти), например: *и ка́же му: Зосима́ . . . ами́ я́ иди́ на Іорданската ръ́ка́* (Свищов. дам. 505); *. . . и каже: Зосима, да ми простишь, Авва Зосима* (507). В текстовете от XVII в. това име имаше вече редовна звателна форма от парадигмата на мъжки род (*Зосиме*). Изместването ѝ от формата за звателен падеж, равна на именителната на *-а*, трябва да се интерпретира като резултат от балканизиращото опростяване в областта на падежните форми — звателен падеж, както и косвените падежи, започва да се изразява чрез обща форма.

За това, че звателният падеж на *-а* е форма за одушевени съществителни, че е заета от говоримия език и се разширява, свидетелствува не

Окончание	—о	—а	—е	Общо
Брой на употребата	44	14	10	68
%	65	20	15	100

XVII в.

Окончание	—а	—о	—у	—е	Общо
Брой на употребата	25	19	5	2	51
%	50	37	40	3	100

XVIII в.

само последователната ѝ употреба вместо *Зосиме,* но и появата ѝ при съществителните *слуга, Илïа, Лука,* познати също и на съвременния говорим български език: *защó седишь тука, Илïа?* (Свищов. дам. 630); *що дýмашь, о евангелисте Лукá* (Свищов. дам. 146); *благодарúм те, слуга бога вышнаго* (Свищов. дам. 463).

Тук трябва да се добави, че звателен падеж на *-а* е в противоречие с черковнославянската граматика, предписваща последователно в тази област форми от парадигмата на *-а*, т.е. тип *слуго, Луко, Юдо, Илïе,*[25] въпреки че в склонението вече не липсват и русизми. Това също подкрепя тезата за говоримия, новобългарски език като източник на звателната форма в писмения език от XVII и XVIII в., равна на именителен падеж на *-а*.

§ 20. Формите за множествено число в парадигмата за мъжки род на *-а* в XVIII в. показват подобно на формите за общ косвен падеж тенденция към унифициране. В Свищовския дамаскин окончанието *-и* се появява при турските заемки паралелно с познатото от XVII в. окончание *-їе* (16 *-и*, 16 *-їе*, *-ъе*): *бѣха се зарáдвали онéзи гем ци* (446); . . . *щото бѧха на анадолската страна пашïе и кадïи* (541); *отúде техниѧт синъ със дрýгите спахïи* (573); *комшïите му . . . пренéсуха го* (236). Същото явление намираме и в Повест за падането на Цариград: *собрá си Мохамéть сúчкïти пашú и воиводи . . . своú* (446); . . . *волѧта на болѧрïте и воивóдите грéчески и на пашúте тýрскïи* (446). В $К_2$ на Софроний Врачански намираме заместване на черковносръбското окончание -е (<*ѧ) в номинатив множествено число също с *-и*: $К_1$: *мнóго народ млáди юноше и крáсни избирáль* (с. 56 а); $К_2$: *тá много нарóдь млáдïй юноши, сиреч млáди момци избúрал*[s] (68 б).

Освен това в двата преписа на Софроний се появява по един път формата за множествено число *владики* ($К_1$ с. 71 а, $К_2$ с. 87 а) вместо разпространената в XVII и XVIII в. форма *владици*. А това показва ранно прехвърляне на тази дума към парадигмата за мъжки род. Формата с непалатализирана основна съгласна може да бъде аналогична с формата *слуги* и е в съгласие с постулатите на черковнославянската граматика (номинатив-акузатив множествено число *слугы, владикы*), която в XVIII в. е била по-добре позната, отколкото в XVII в.[26]. Тази форма обаче не намира потвърждение в никой друг от изследваните текстове от XVII и XVIII в.

СЪГЛАСУВАНЕ ПРИ ТИПА СЛУГА, КЕХАЯ В XVIII В.

§ 21. По отношение на употребата на членната форма при съществителните от типа *слуга* в I група няма принципна разлика в сравнение със XVII в. Като подлог и допълнение са засвидетелствувани съединенията

---

[25] М. С м о т р и ц к и (вж. бел. 2.) дава напр. на с. 31 склонение *Ió́на* със зват. пад. *Ió́но,* на с. 35 б *юноша* — зв. п. *юноше,* на с. 33 а зват. пад. *Авво* от именителен *Авва* (наред с *Аввас*), на с. 37 — *Захарïе,* на с. 38 *о судïе.*

[26] Вж. Н. М. Д ы л е в с к и й. Грамматика Мелетия Смотрицкого у болгар в эпоху их возрождения. Труды отд. древнерусской литературы. Инст. рус. лит. АН СССР, т. XIV. М.—Л., 1958, с. 461—473; Г. К. В е н е д и к т о в. К вопросу о начале современного литературного языка. Краткие сообщения Института славяноведения, вып. 43. История славянских литературных языков. М., 1965, особено с. 12.

слугата, владиката, войводата. При личните имена (II група) членна форма не се употребява.

Примери: подлог: *Слугáта и рéчи* (240); *и владúката по-стáри продýма* (471)

косвени падежи: *и повúка му слугата и той дóйде* (547); *провóди ги със Рафакïа, войводата úмъ, на Іерусалúмъ* (356)

При турските заемки обаче може ясно да се видят по-нататъшните резултати от включването на съществителните на *-а* към парадигмата на мъжки род. Засвидетелствувани са 3 типа членни форми от срещаните в именителен падеж, мъжки род:

-от: току тумручïютъ Аглáïа ни спéши (438)

-о: Тýй като дýмаши закле́ му са навлам цïю (подлог) *какъ ще испрáви, що му е зарьчал* (226).

Тук се среща както при славянските съществителни на *-а* членна форма *-та* при подлог и в косвени падежи: подлог: *отú ми не озé* (вместо *узе*) *геми цúята мо*$_{\Delta}$*т стълпъ* (570); *а навлам цïата зе тугúзи и напрáви единь сандькь* (226); косвени падежи: *отидóха на кехаята цéрева* (491).

Освен това членната форма се появява при съществителните от тази група (турски заемки) в двете съществуващи форми за косвен падеж: генетив-акузатив *-того, -тог/-ток* и датив *-тому, -туму.* Формата *-тог* е обща форма за косвен падеж, тъй като се среща не само при пряко допълнение, а без оглед на окончанието на съществителното: *и повыка . . . сýбашутокъ* (185); *като видѣ томрукчïáтокь Аглáïа* (441), но и след предлози: *испльни гу със томрукчïатой*[8] (440), и при косвено допълнение (в дателна функция): *и рéчи на навлам цïатук: зна*$^{\Delta}$ . . . (226); *посвѣти срьдцéто на тумрукчïаток*[8] (440).

Формата *-тому* е ограничена само за дателна функция и се среща единствено при дателно окончание на съществителното (*-у, -и*): *явú са светый Николай геми цïитуму* (482).

От анализираните употреби на склоняемата членна форма може да се направи извод за нейната относително формална независимост от съществителното. В такива случаи съгласуването със съществителното се основава на принципа, който действува при прилагателните имена и местоименията. И именно затова всички тези употреби трябва да се разгледат (въпреки че някои не се срещат в XVII в.) като остатък от по-архаично състояние. Състояние, в което далече стигналите по това време балканизиращи процеси е трябвало да се задълбочат, ако склоняемата членна форма *-тому* се явява вече само като вариант на общата форма за косвен падеж *-того,- тог,* а, от друга страна, при тези две форми е възможно заместване със синонимичната обща членна форма *-та,* съответствуваща както на косвен, така и на именителен падеж. А по-новото състояние, в по-голяма степен съответствуващо на общата развойна тенденция и на по-късния литературен български език, представляват споменатите вече тук по-горе употреби на несклоняемата форма *-та* в обща функция (на именителен и на всички косвени падежи). Употребата на тази членна форма зависи от формата на съществителното, към което се отнася (*-а+-та*), а това също се свързва с общобалканската тенденция в развоя на постпозитивната членна форма към суфикс[27].

[27] Вж. Т. В. Цивян. Цит. съч., с. 163.

§ 22. Съгласуването на прилагателните имена и местоименията при съществителните от типа *слуга* в XVIII в. не се различава принципно от XVII в., ако се изключат два типа редки отклонения, свързани с опростяване в парадигмата на самите съществителни. И двете отклонения се обясняват — както при съществителните — с разширяване на употребата на една обща форма върху всички падежи.

По-горе, в § 17, обърнах внимание върху по-нередовната в Свищовския дамаскин в сравнение с XVII в. употреба на дателната форма *-у* и заместването ѝ с аналитична конструкция. Страничен резултат от това изчезване на отделна дателна форма от парадигмата на *слуга* е появата на несъгласувани съчетания от типа *яви се стариму владика,* в които само прилагателното име е в дателна форма, докато съществителното е употребено в обща форма, равна на именителната. Макар и по-рядко, но са засвидетелствувани обратни случаи на несъгласуване, при които съществителното е употребено в дателна форма, а прилагателното — в обща форма за косвен падеж (генитив-акузатив мъжки род): *повелѣ на царе вашего езекїю.*

Освен тези несъгласувани конструкции, чиято основа е контаминация между елементите на две различни системи (аналитична и синтетична), тук се срещат и 2 типа напълно съгласувани съчетания, чиято основа представя 2 различни системи:

1. Система от два падежа (подлог и косвен падеж),
2. Система от един падеж (безпадежна)[28].

През XVIII в. преобладаващ е първият тип, в който функцията на всички косвени падежи на съществителните от типа *слуга* изпълнява обща форма, равна на именителната (исторически = генитив-акузатив от *о*-основи!) *слуга,* а на прилагателните и местоименията — форма за стар генитив мъжки род на сложно (местоименно) склонение[29]. Това е анализираният вече по-горе тип *был продаден на някого голямаго велможа.* Към него се включват и съчетанията със склоняема членна форма като *речи на навлам цїатук* или със *тумрукчїаток.*

Случаите, които представят втория тип (безпадежна система), са спорадични. Тук функцията както на подлог, така и на всички косвени падежи изпълнява една форма — равна на стар именителен падеж. Това засяга и съществителното и неговите определения (прилагателни имена, местоимения)[30]. При съществителните от мъжки род на *-а* тази именителна форма функционира също в двупадежна система (едновременно е форма за именителен и за косвен падеж). В същност разликата между двете системи е само при формите на прилагателните и местоименията, които придружават съществителните, и при членната форма. Следователно разликата между двете системи се изразява в модела на съгласуване.

---

[28] Вж. Т. В. Цивян. Цит. съч., с. 165.

[29] Този модел на съгласуване се различава както от господствуващата през XVIII в. двупадежна схема за съществителните от м. р. на съгласна, така и от схемата на съществителните от м. р. на *-а*. По-подробното разглеждане на този модел съгласуване в XVII и XVIII в. и неговата хронология биха изисквали отделно изследване.

[30] Този модел на съгласуване се покрива очевидно с модела, който още преди XVIII в. се е установил за съществителните от ж. р. на *-а* в езика на новобългарската писменост. Детайлното разглеждане на неговия развой изисква отделно изследване.

Отделни случаи, представящи безпадежна система, отбелязахме вече в Тихонравовия дамаскин: *А тѣлото . . . зе го слугата нѣгова* (с. 309 а — подлог); *и нѣгова баща никой не види* (с. 207 а); *повика му слугата му* (с. 306 б) — допълнение)), но на същото място: *повика тъмничарятого* — двупадежна система). Съответно и типа *царевъ кехаїа . . . испроси* (с. (с. 304 а — подлог) наред с *послушай ме слуга твоего* (с. 300 б — допълнение) трябва да интерпретираме като примери от двупадежната система. Тогава типът *царева кехаїа* (подлог и косвени падежи!) се обяснява като едновременно функциониране в същите текстове на безпадежна система в областта на съществителните от мъжки род на *-а*. Точно такива примери се появяват и в Свищовския дамаскин. Към тях принадлежи цитираният в началото на тази студия откъс, даден като пример от Л. Милетич. За прегледност тук ще приведа всички примери от Свищовския дамаскин, които могат да се разглеждат като резултат от съществуването на безпадежната система.

Подлог: *и ней благовѣстѝ а́нгелотъ и слугата божїа Гаврїи́лъ* (285); *и стана́ му ученѝкъ и слуга негова* (631); *а тѣлоту не́гово светое зе́ го слугата негова* (561); *кату си послушалъ Моусе́а, що е былъ твоѧ слуга* (595); В Тихонравския дамаскин тук има: ***Твой слуга*** (с. 246); *оти́ ми не озе геми цїата мо́ѧтъ стълпъ* (570); *навламджїата зе . . . и напра́ви единь сандъкь* (226).

Косвени падежи: *И наго́тви са от све́чери със едного родни́на не́гова вѣрна* (240); *оти́де . . . стражаръ и повѝка му слугата* (547); *. . . и видѣ бога яко су́дїа седѣща* (449); *проводи гы със Раѳа́кїа, войводата и́мъ* (356); *оти́доха на кехаята ца́рева* (491); *Никола́й оти́де на кехаята царюва на Ёвлавїе* (497).

За това, че тези случаи не представляват просто грешка на преписвачите, единични отклонения, свидетелствува недвусмислено изказването на Неофит Рилски. Във връзка с употребата на членната форма *-та* при съществителни като *войвода, слуга* той отбелязва: *. . . воево́да . . . та . . . паша̀ та . . . суді̀ѧта . . . совсѣмъ що са му́жески, не токмо, що прїиматъ же́нскїатъ членъ, но по нѣкои мѣста̀ въ Болгарїа та сопрѧгаватсе и съ прила́гателни на же́нскїа родъ, като н.п. що гово́ратъ Тжрновска та войво́да, Ви́динска та паша̀, Ло́вченска та влади́ка.* [31]

При такова разбиране, каквото е представено по-горе, нито членната форма *-та;* нито местоименните й прилагателни форми на *-а* от типа *негова, божїа* при съгласуването си със съществителни имена като *слуга* във функция на подлог не са заети от формите за женски род, а представят обобщени при подлога стари форми от мъжки род за косвен падеж. В случая с членната форма може би последователността е била обратна: формата за именителен падеж е била употребена за общ косвен падеж. От историческа гледна точка обаче при прилагателните имена несъмнено бихме се сблъскали със старата форма за генитив, мъжки род от именното (просто) склонение. Фактът, че окончанието *-а* в приведените примери се появява преди всичко при притежателни местоимения — прилагателни *(негова)*, и при притежателни прилагателни, образувани от съществителни, говори в полза именно на такава историческа интерпретация. В

[31] Болгарска грамматїка . . . отъ Неоф҃ѵта П. П. . . . изъ обѝтели Рылскї̀ѧ . . . Въ Крагуевцѣ 1835; с. 83—84. Целият откъс, откъдето е взет този пасаж, цитирам по-долу във връзка с нормите на литературния език през XIX в. (§ 28).

дамаскините от XVII в., а още по-често в текстовете от XVIII в. тъкмо тези определения имат относително най-често форми от именното (просто) склонение дори независимо от употребените в същото съчетание форми от сложно склонение: . . . *и сѫа чл҃ѣскаго Іс҃ѹ х҃а сѫа бж҃ïа* (Тихонр. дам. 196 а); *и оумирѝ се със мъжова ти бра̀та* (Троян. дам. 199); *със безначáлнаго и винóвнаго нéгова отца* (Свищов. здам. 293 и 318); *на рóбатук кнезува мéнь ни подубáва* (Свищов. дам. 260).

§ 23. Господствуващата парадигма за съществителните от типа *слуга* още от XVII в. е била новобългарската (балканската) система от 3 падежа (4, ако признаем наред с именителния и звателния като втори независим падеж) с окончания за мъжки род и съответствуващо съгласуване. В XVIII в. може да се наблюдава по-нататъшното развитие на тази система в двупадежна (със звателен падеж — трипадежна) и явни симптоми за проникване в езика на писмеността на безпадежна система, която в границите на типа *слуга* вече е трябвало да съществува в живия език. Във всички изследвани дамаскини следователно при употребата на съществителни от типа *слуга* господствуват норми от новобългарски, балкански тип (окончания от парадигма на мъжки род, ограничаване на броя на падежите). Откъслечно появяващите се окончания от стари *а*- основи (датив на *-ѣ, -и;* генитив на *-ы;* акузатив на *-*ѫ*) са, даже от гледна точка на простата статистика, маргинално и все по-рядко явление. Имат характер на постепенно изчезващи от употреба архаизми или на вторични архаизми[32] и са подчинени по различен начин (съгласуване) на новата система. В тази област не може да се говори за езика на дамаскините като за смесен език, тъй като примесът от елементи на черковнославянската система е толкова незначителен, че не ни дава право на това. Освен това съществуващите морфологични заемки от черковнославянската система функционират в рамките на новобългарската синтактична система и са ѝ подчинени (например формите *Николу* и *Николы,* употребявани в идентични съчетания като обща форма на падеж за пряко допълнение с еднакви форми на определението).

Всички приведени в по-горния параграф примери на безпадежна система се срещат само в Свищовския дамаскин. В изследваните два котленски преписа на Паисиевата история, направени от Сорфоний Врачански, разглежданите крайни явления, чрез които се завършва формирането на балканската безпадежна система, не се срещат. Засвидетелствувани са само цитираните вече примери в K_1 и K_2 за употреба на двупадежна система, при това с известни ограничения: Софроний не употребява членна форма при съществителните от мъжки род на *-а*. Че това не е резултат от влиянието на първообраза, нито от специфичните лексикални

[32] В тази работа авторката използува термина „вторична архаизация" така, както го е дефинирала в статията си „Problemy wtórnej archaizacji w bułgarskim języku literackim", Studia z filologii polskiej i słowiańskiej, t. VIII, 1969, s. 271—279. След това, в същата област, е използуван същият термин без допълнително дефиниране в статиите: 1. Zjawiska wtórnej archaizacij w bułgarskim języku literackim (Z historii zanikania podwójnych dopełnień). Z polskich studiów slawistycznych, Seria 3, językoznawstwo. Warszawa 1968, s. 139—151; 2. Z dziejów wtórnej archaizazii bułgarskiego jïzyka literackiego. Wołacz na *-е* przy krótkiej (niezłozonej) formie przymiotników rodzaju męskiego. Praace filologiczne, t. XXII, 1972, s. 291—307; 3. Podwajanie dopełnień w historii bułgarskiego języka literackiego. Warszawa 1973. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Вж. също и статията Archaisme в Dictionnaire de linguistique par J. Dubois, M. Giacomo, L. Guespin . . . Paris 1973 Larousse — първата част на статията.

особености на текста на Историята, нито от неговата оскъдност, свидетелствува нормата, господствуваща в друг, по-самобитен, обширен текст от същия автор — Неделника. Този текст, като отпечатан в 1806 г., ще бъде разгледан заедно с другите издания от първата половина на XIX в.

СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ОТ ТИПА СЛУГА, КЕХАЯ В ТЕКСТОВЕ ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.

§ 24. Езикът на първите новобългарски издания — от Неделника на Софроний Врачански — в изследваната тук сфера се отличава от състоянието, което установихме в езика на писмеността от XVII до втората половина на XVIII в.[33] В областта на склонението притежава повече елементи от черковнославянската система. В определен смисъл той видимо се приближава по-скоро до старата версия на писмения език, която представят анализираните в § 7 черковнославянски откъси на Тихонравовия дамаскин. Дали може да се говори за противопоставяне или за едновременно съществуване на две системи — новобългарска, представена в завършен вид още в дамаскините от XVII и XVIII в., и черковнославянска (черковноруска)? Количественото съотношение между черковнославянските и новобългарските елементи показва, че тук не става дума за конкуренция между две равностойни граматически системи, а по-скоро за включване на отделни елементи от черковнославянската морфологична система в цялостно представената новобългарска система.

Няма да се впускам в подробен анализ на отделните разлики между изследваните текстове. Ще взема под внимание само тези текстове от първата половина на XIX в., в които констатирах наличие на черковнославянски елементи или

а) в броя на падежите;

или б) в окончанията на тези падежи, които са общи за двете системи. Ще сравня количеството на употребите, свойствени за всяка от конкуриращите се системи.

---

[33] Изследвала съм следните текстове:

1. Кѵ̀ріакодромїо̀н/сиречъ: Недѣлникъ. Поученіе . . . Преписанный от Греческаго . . . на болгарскій простый зыкъ от Смиреннаго Вратчанскаго Епc̃кпа СОФРОНІЇА . . . Римник 1806. За тази работа съм използувала страниците: 142—151, 160—170, 179—181, 187—189, 200—205, 208—213, 216—222, 226—232, 238—241, 252—254. Общо 115 стр.

2. Чудеса прес̃тыѧ бгородицы преведени . . . на болгарскій языкъ ра́ди по́лзы . . . Въ Будинѣ градѣ . . . 1817; използувала съм страниците: 6—27, 43—66, 69—99. Общо 72 стр.

3. Свѧщенное цвѣтособраніе или сто и четыре свѧщенны Історїи . . . переведены от Атанаса Стоѧновича Котлѧнина ч. 1 (228 с), ч. 2. (187 с). Будинъ 1825. Използувала съм страниците: От първа част: 20—33, 77—86, 158—189, 205—228; от втора част: 5—29, 39—52, 54—81, 107—153, 161—170. Общо 200 стр.

4. Книга нарица́емаѧ Митарства преведена на Бо́лгарски от житѣто на Свѧтаго Васи́ліа Но́ваго . . . Букурещъ . . . 1843. Използувала съм целия текст заедно със списъка на книжарите. Общо 104 стр.

5. Баснословіе Синтипы философа . . . от Греческій . . . на Болгарскій языкъ превѣденое отъ Х. П. д.п.н.ч.н.н. Изданіе первое, у Будиму 1844. Използувала съм целия текст. Общо 66 стр.

В текстовете от първата половина на XIX в. прави впечатление това, че елементи от черковнославянската морфология функционират при разглежданите съществителни в рамките на новобългарската падежна система. Казано по друг начин, тук няма (освен едно единствено изключение в Неделника) случаи на заимствуване на черковнославянски окончания за падежи, чужди на новобългарската система. Става дума главно за творителен и предложен падеж единствено число и за всички косвени падежи в множествено число, а естествено и в двойнствено число.

Споменатото изключение в Неделника от 1806 г. гласи: *Тогива*с *испо́лнило рече́нное Іеремїемъ проро́комъ* (Неделник 1806, с. 213 а). Трябва да се отбележи, че в изследвания откъс от Неделника не съм срещнала именителна форма Іеремїа и (въпреки че в дамаскините и в текстовете от XIX в. тя е обичайната форма на това име) следователно не може да се изключи като основа черковнославянската форма Іеремїи.

И така в областта на типа *слуга* влиянието на черковнославянската система върху езика на текстовете от първата половина на XIX в. не засяга а) състава на падежите, а само б) броя на окончанията на падежите, общи за двете системи.

Употребата на черковнославянската форма за генитив за изразяване на притежание не може да се тълкува като промяна в състава на падежите, а като заимствуване на чужда форма за изразяване на съществуваща в новобългарската система категория.

За изразяване на притежание в изследваните текстове намерих генитив в черковнославянско окончание от стари *а*-основи (*-ы*, писано като *-ы* или *-и*) общо 22 пъти: Неделник 1806 — 15 пъти, Чуд. 1817 — 3 пъти, Цвет. 1825 — нула, Митарства 1843 — 1 път, Синт. 1844 — 3 пъти. Примери: *Слово въ день усѣкновеніе . . . честнаго . . . Проро́ка Предте́чи и Кр҃стител*а *Іо́анна* (Неделник 1806, с. 252 б). Тук трябва да се каже, че *-и*, като окончание за генитив на *-ја*-основи, е черковноруско, а не старобългарско окончание. Подобно е и в израза: *кр҃пость*а *ю́ноши* (Чудеса 1817, с. 59 — силата на юношата); други примери: *Во вре́м*а *Са́ввы пр҃пдбнаго* (Чудеса 1817, с. 49); *Завѣщаніе то учителя моего Синтипы* (Синт. 1844, с. 49). Трябва да се изключи известен брой лексикализирани съчетания: 14 случая на съчетанието *е҃ѵгелїе от Луки́* в Неделника, където самото изписване с *-и* вместо с *-ы* говори за липса на мотивация при това съчетание в единната морфологична система. Установихме по-малко от 10 (8) черковнославянски генетивни форми (на *-ы*) в изследваните текстове. Отделно ще се спра на няколкото случая, когато притежание при разглежданите съществителни е изразено посредством окончания за мъжки род в двете форми (на съществителното и на прилагателното), тъй като тук се проявява друг тип архаизъм. Освен това във всички изследвани текстове намерих 5 дателни форми с черковнославянско окончание *-ѣ*: Неделник 1806 — 1, Чуд. 1817 — 1 и Синт. 1844 — 3. Примери: *отдали тїе . . . Мо́щы Благочестивому тому . . . Іоанну Васїлїа Воеводѣ* (Неделник 1806, с. 187 а); *поклони се моему Владыцѣ* (Чудеса 1817, с. 46); *нека го дамъ Синтипѣ философу* (Синт. 1844, с. 4). Освен това в Чудеса 1817 г. се намират две дателни форми на *-и (владики, папи): Това дошло у уши блаженному Льву Папи римскому* (Чудеса 1815, с. 45). От гледна точка на черковнославянската и черковноруската морфология датив на *-и* от съществителни с твърда основа на *-а* не е редовно явление (неправдопо-

добно е); трябва да го свържем с морфологични диалектни архаизми. Но и от синтактична гледна точка във втория от тези случаи се установява употреба, обусловена от новобългарската система: *що си мнóгу любéзен на моегó сына и владики* (Чудеса 1817, с. 18) — т.е. вмъкване на склонитбена форма в аналитична конструкция. Това свидетелствува за доминиращата роля на аналитичната новобългарска система дори и в случаите, когато се употребяват окончания от склонение.

В Митарства 1843 г. срещаме само в един епизод (с. 6 и следващите) 10 случая, при които притежанието е изразено при името *Васїлїа* (тази форма за именителен падеж се употребява в същия текст като единствена, засвидетелствувана е 7 пъти) с помощта на окончанието *-а*, т.е. окончание от парадигма за мъжки род (стари *jo*-основи) и без предлог *на: и сосъ мл҃тва ст҃аго Василіа* (с. 7); *со помощь ст҃аго Василіа* (с. 8). Наред с това в същото издание, но на друго място намираме примери за притежание, изразено чрез аналитична конструкция с *от* и *на* и същите окончания. Такива конструкции съответствуват на това, което беше казано по-горе за общата форма за косвен падеж на съществителните от типа *слуга: дéто са честни́те главы на св҃таго Васи́лиа вели́каго и на Михаи́ла* . . . (с. 80); *помóгнаха мл҃твыте от ст҃аго Василіа* (с. 27 и 35). Синтетичните съчетания с генитив на *-а* и без предлог се извеждат вероятно от някакъв първообраз, в който именителният падеж е имал вид *Василий*, и са се запазили като лексикализирани съчетания, така както в Неделника се е запазило съчетанието *от Луки*. Подобни съчетания се появяват няколко пъти и в Неделника.[34]

И така, в изследваните текстове установихме общо не повече от 20 употреби на заети окончания за генитив и датив от стари *а*-основи и известен брой (около 20) лексикализирани съчетания с окончания от парадигмата на *-а (Луки)* и от парадигма на *-о (Василіа)*. Същите синтактични функции, които се изразяват чрез генитив и датив (притежание, аблативност, дателност и т.н.), в изследваните текстове са изразени чрез аналитични конструкции над 60 пъти. Тук включвам:

а) тясно дателни изрази (косвено допълнение) — около 30 случая общо: *повел҃лъ на слу́га своегó* (Неделник 1806, с. 150 а); *предáла егó на Макáрїа патрїáрха* (Неделник 1806, 180 в); *рече евреино на сатанá* (Чудеса 1817, 46); *чи́ни изметь на арамъ башáта* (Чудеса 1817, 86); *покажѝ . . . на тóи вѣрный Владика* (Чудеса 1817, с. 18); *дали знакъ на бащá му* (Цвет. 1825, 32); *отсѣкалъ дéсното оухо на еди́нъ Архїерéйскїй слу́га* (Цвет. 1825, II, 137); *щѣ ны отнесѐ тáмо на стрáшенъ судíа Їи̃съ Хр̃сосъ* (Мистарства 1843, 62); . . . *дето е извѣстила сокрови́ще (иманъ) на св҃таго Сáвва* (Митарства 1843, 84); *продýма на ст҃аго Космà* (Митарства 1843, 86);

б) дателно-притежателна употреба (около 15 случая): *тóй е отецъ на тогози юноша* (Цвет. 1825, 215); *оу домàтъ на нейнъ бащà* (Цвет. 1825, II, 31); . . . *была дщéрка на едéнъ лóшъ человекъ убíица* (Чудеса 1817, 25); *путешéствїето на млáдыать Товí҃а* (Цвет. 1825, 209); такива съчетания липсват в изследваните откъси на Неделника 1806 и Митарства 1843.

[34] Върху темата за такива петрифицирани падежни съчетания вж. Е. К о ч е в а. За превръщането на граматични архаизми в езикови формули от XVIII в. — Изв. на Инст. за бълг. ез. Кн. XVI, 1968, с. 417—423.

в) аблативно-генитивни употреби с предлог *от* и обща форма за косвен падеж (по-малко от 20): *онъ от правéдного сýдïа бга тáмо оправдáнъ быва* (Неделник 1806, 212 а); *къ да бúдемъ осужденъ от праведнаго судïѧ* (Чудеса 1817, 47); *пратенъ отъ сатанá* (Чудеса 1817, 86); *голéма пóмощь úма таѧ дша от стаго Васíлïа* (Митарства 1843, 18); *и това чувши царь отъ Синтипа, много му благодареше* (Синт. 1844, 51).

Освен това тук се среща доста рядко (общо 8 пъти в изследваните текстове) дателен падеж, изразен синтетично в съответствие с преходната трипадежна система, позната в текстовете от XVII и XVIII в.: *такóво е стое . . . живéнïе было Предтéчу и Крстителю Іоáнну* (Неделник 1806, 219 а); *такóво бúло мученïе стóму Великомýченику Геóргïю* (Неделник 1806, 241 а); . . . *врéмѧ в коéто подобáло Пророку Илïю да сѧ земи жúвъ на небéто* (Цвет. 1825, 158); *Това . . . тому стому Григорïю му откры́лъ . . . Бгъ* (Митарства 1843, 35). Появява се главно в тези два текста, в които не установихме аналитични дателни конструкции с *на* в притежателно значение и в които притежателността е изразена неколкократно чрез синтетични съчетания (без *на*) с окончание за генитив *-а (молитва светаго Василïа)*. Дателни конструкции с *на* липсват и в Синт. 1844, но тук няма и съчетания с притежателен датив на *-у*. Всичко това със сигурност говори съответно за по-силна вторична архаизация на тези текстове. Рядката употреба на дателен притежателен на *-у* в текстовете от първата половина на XIX в. свидетелствува за това, че той е бил в това време архаизъм в езика на писмеността, където се е установила вече, по отношение на типа *слуга*, система от два падежа или безпадежна. Елементите на тези две системи са представени в цитираните по-горе аналитични дателни конструкции.

Паралелното съществуване на тези две системи в литературния език от първата половина на XIX в. се потвърждава от два типа съгласуване при пряко допълнение[35]: *като имамы такóваго м стиваго Владика* (Неделник 1806, 220 б); *мти его оузéла того Геóргïа* (Неделник 1806, 239 б); *посакáла небеснаго хекимчïа* (Чудеса 1827, 15); *викнала едéнъ неговъ слугá* (Чудеса 1817, 24); *видѣлъ ли си . . . моѧтъ слуга Іóва* (Цвет. 1825, 181); *проводилъ нáй стáрыатъ си слýга Елеазáра* (Цвет. 1825, 30); *и наишéлъ скóро едного млáдаго юноша* (Цвет. 1825, 209): *Товà . . . зарáдувало млáдаго Товіѧ* (Цвет. 1825, 210); *да пречéкате стрáшнаго судïа Іса* (Митарства 1843, 40).

Двата типа съгласуване се появяват паралелно в езика на едни и същи писатели. Същото се отнася и до появата на форма за общ косвен падеж след предлог: *оупомѧнýва за Чéстнаго Предтéча* (Неделник 1806, 218 а); *да не засрáмѧтъ насъ . . . прѣдъ стрáшнаго сýдïа* (Неделник 1806, 167 а); *отнéсли ѧ предъ праведнаго судïа Хрта* (Чудеса 1817, 69); *да го умертвѧтъ . . . катò едногó кабахатлïа* (Митарства 1843, 65); *заради стаго Григорïа, Неокесарïискїй Владúка* (Чудеса 1817, 18); *и доведéме на прáведный судïѧ* (Чудеса 1817, 85); *отишелъ при судïата градскїи* (Чудеса 1817, 97); *отúшла оу едéнъ роднúна* (Чудеса 1817, 51); . . . *сосъ твой чорбаджïа* (Чудеса 1817, 86); *Заради Юда предателѧтъ* (Цвет.

[35] Случаите, при които пряко допълнение се изразява чрез склоняемата форма на у<*ѫ, са много редки в изследваните текстове. Открих само 4 такива случая, всички в Чудеса, 1817 г.

1825, II, 134); *у почтéнный . . . г. Лукá А. Иконóмовичъ* (Митарства 1843, 98).

§ 25. Извън Неделника при съществителните от типа *слуга* във всички изследвани издания от първата половина на XIX в. се употребява членна форма. Липсата на членни форми при тези съчетания у Софроний се свързва със силната вторична архаизация на целия текст. Освен това членната форма общо е по-честа в текстовете от първата половина на XIX в., отколкото в XVII и XVIII в., и нейната употреба не е ограничена от произхода на съществителните. Употребява се както при съществителни от славянски тип, така и при съществителни, заети от турски език. Освен това се появява във всички синтактични позиции: при подлог, при пряко допълнение и след всички предлози (и при непряко, дателно допълнение).

Подлог: *свой човéкъ го испáдилъ владиката* (Чудеса 1817, 46); *ходилъ владиката сосъ íконата и се молúлъ* (Чудеса 1817, 73); *вúдѣлъ гемїджíата кораблю́ погúбель* (Чудеса 1817, 92); *бащата отговорилъ* (Цвет. 1825, 28); *като влѧзалъ слугата* (Цвет. 1825, II, 32); . . . *каквото го пуща сайбíата му* (Митарства 1843, 55).

Пряко допълнение: *попыталъ сынатъ бащáта: отче* . . . (Цвет. 1825, 27); *жена та . . . искающи на скрые слуга та, воведе го* . . . (Синт. 1844, 19).

Непряко допълнение: съчетания с предлози: *злый човéкъ го оклеветáлъ на Владыката* (Чудеса, 1817, 46); *отшла при судїѧта* (Чудеса 1817, 59); . . . *на арамъ башата* (Чудеса 1817, 86); *рéклъ на гемичíата* (Чудеса 1817, 16); *Г. никола сливенлíата* (Митарства 1843, 99).

Господствуващата членна форма е *-та*. Спорадично обаче се среща и *-тъ*: . . . *да любодѣйствува сас ю́ношатъ* (Цветъ. 1825, 226); *осемнáдесѧтый мнстырь е Грігоріáтъ* (Митарства 1843, 89).

Въпреки че решителен превес има членната форма *-та*, в областта на съгласуването прави впечатление почти пълната липса в езика на текстовете от първата половина на XIX в. на признаци, показващи разширяване на общата форма на *-а* върху прилагателни имена и местоимения *(слугата негова, кехая царева)*. Единственият намерен пример е в Синт. 1844: *оная жена, видевши слугата млада, возлюби и него* (с. 19). Въпреки сигурността, че в живия език са съществували такива съчетания[36], липсата им в езика на писмеността от този период трябва да интерпретираме като признак за вторична архаизация — при съществителните от типа *слуга* съгласуването се е установило по образец на други славянски езици. Принципът на съгласуване, задължителен за прилагателните имена и местоименията, не обхваща членната форма, тъй като тя е била елемент от балканско-славянската система, непознат за тези езици (черковнославянски, руски).

§ 26. Две форми, неанализирани по-горе — звателен падеж единствено число и обща форма за множествено число — в езика на изследваните текстове са относително редки, достатъчни обаче, за да се установи общата закономерност.

При звателния падеж по отношение на състоянието от XVIII в. е настъпила решителна регресия, вторична архаизация: преобладават черковнославянски форми. Четем не само *владыко, сатано* (Цвет 1825),

[36] Вж. по-горе бел. 31 при 22.

Синтипо (Синт. 1844), но и последователно *Георгїе* (Неделник 1806), *пророче Захарїе* (Неделник 1806, Цвет. 1825), *Пелагїе* (Чудеса 1817), *Грїгорїе* (Митарства 1843) при засвидетелствувани навсякъде именителни форми на *-а*. В изследваните текстове намерих общо 16 такива форми на *-о* и 11 на *-е*.

А форми, отдалечаващи се от черковнославянския тип, почти няма: от общо четирите примера, 3 са в Неделника: *слугу мою*! (с. 150 б); *небо́йсѧ Георгїа, азъ с*^{s} *тебѣ е́смъ* (с. 240 б); *Гдѣ Б҃ъ твои́ сега́ Георгїа, защо не изба́ви тебѣ* (с. 240 б). Тези две именителни форми във функцията на звателен падеж у Софроний се появяват наред с четири употреби от старобългарски тип — *Георгїе* — в същия откъс на текста. Освен това един случай на такъв звателен падеж, равен на именителен, съществува в Цвет. 1825: — *Ахъ Юда! ты ли предаваш*ъ *. . . Сына человѣческаго* (II, 136). И така в областта на звателния падеж нормата се е установила по черковнославянски образец.

Същото се отнася и за общата форма на множествено число: тук без изключение господствува окончание *-и*, като пак трябва да се уговори, че за съществителните имена с мека основа на *-а* като *судиїа, убиїца, кадиїа, гемиджїа* това е окончание, исторически нерегулярно, а мотивирано от черковноруската морфология[37]. И така окончанието — *їе*, през XVII в. срещано като единствено при турските заемки (*пашїе, кадїе, гемиџїе*), представящо в текстовете от XVIII в. все още 50 % при тези съществителни, в изследваните текстове от първата половина на XIX в. изобщо не се появява. В тези текстове присъствуват повече от 20 случая на множествено число при турски заемки: *гемиджїите* (Чудеса 1817), *сайбїи* (Митарства 1843), но също и *судїи* (Неделник 1806), *юноши* (Цвет. 1825).

§ 27. От разгледания по-горе материал следва, че в текстовете от първата половина на XIX в. съществителните от типа *слуга* принадлежат към парадигмата на *-а* от гледна точка на употребяваната обща форма на самото съществително и на употребяваната членна форма. Тази „парадигматична" принадлежност съответствува на безпадежния модел, формиран вече по това време в новобългарски език за съществителните имена от женски и среден род. Отклоненията от този модел в езика на писмеността от първата половина на XIX в. имат характер на архаизми (датив на *-у*) или вторични архаизми (хиперархаизми — звателен падеж от типа Захарїе, дателен падеж на *-ѣ*, генитив на *-ы*).

Но от гледна точка на съгласуването по род тези новобългарски съществителни представят двупадежна система, т.е. такава, каквато функционира за останалите съществителни имена от мъжки род за лица. Отклоненията от тази система в посока на безпадежен модел (новика *еден слуга*) имат нерегулярен характер: представят синтактични варианти на съчетания като *новика едного слуга*, като показват обаче, че по-нататъшният развой в литературния език ще тръгне именно в тази посока.

Началото на процеса, който поставя съгласуването при определенията в зависимост от парадигматичната принадлежност на съществителното (*слугата негова* като обща форма за подлог и косвен падеж) и

[37] В старочерковнославянски (старобългарски език) тук е *-ѣ/ѧ, -ја*: *сѫдьı*, но в граматиката на М. Смотрицки (вж. бел. 2), с. 38 се дава формата за им. пад. мн. число *судїи* като черковнославянска (черковноруска).

който се наблюдава в писмения език от XVIII в., в текстовете от първата половина на XIX в. вече е в състояние на отмиране. Това може да се интерпретира като проява на вторична архаизация на литературния език.

КОДИФИКАЦИЯ НА УПОТРЕБАТА НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА ОТ ТИПА СЛУГА, КАДИЯ В БЪЛГАРСКИ ГРАМАТИКИ ОТ XIX В.

§ 28. Що се отнася до употребата на съществителните от типа *слуга*, кодификацията на българския литературен език има почти през целия XIX в. решително архаизиращ характер. Това прави впечатление, още повече поради факта, че в първата новобългарска граматика, написана от българин, намираме описание на фактическото състояние в живия език, което поразява със своята простота и точност в разграничаването на елементите на живия език от писмената традиция, а, от друга страна, формулира нормативни постулати, пълни с филологичен ентусиазъм.[38] Ще го изложа тук от тази гледна точка, като дам най-характерните цитати. Неофит Рилски причислява изследваните от нас съществителни към първо склонение. Към него принадлежат: *сѝчки те имена мужески и женскóи то се окончáватъ на а и* ѧ (с. 76); първият образец обхваща тип с твърда основа: *воеводата, водата* ,а вторият и третият — с мека основа; към третия образец принадлежат *стїхїа та, судїѧ та*. Парадигмата на първия образец в единствено число има следния вид:

И. *воевóда та*
Р. *на-воевóда та*
Д. *на воевóда та*
В. *воевóда та*
З. *воевóдо*

В множествено число: *воеводы те* за всички падежи (с. 76, 77).

В третия образец единствената форма, отдалечаваща се от именителната, е също за звателен падеж (тук на *-е*): *стїхїе, сýдїе* (с. 78). При изброяването на съществителните, принадлежащи към всеки от образците, Н. Рилски споменава следните съществителни от мъжки род при първия образец: *Юда, Лукà, Θома, Мїна* (79). В третия образец: *Захáрїа, Исáїа, Іеремїа и онїѧ нарицáтелни именà що сѐ окончáватъ въ славéнско то на -ей и ѣй, а по прóсто на -а илѝ на -ѧ и знáчатъ нѣкое достóйнство, н.п. архїерéа, Іерéа, фарїссеа, . . . злодѣѧ . . . и прїиматъ члéнатъ на жéнскїа рóдъ, ако и да са со всѣмъ мужески, н.п. когáто дойде архїереа та < което думаме и владúка та > да слýжи лїтурґїа.* Тук следват няколко по-дълги примери в изречения на: *Іереа та, фарїссеа та, злодѣѧ̀ та* и дълъг извод за правилността и необходимостта от членна форма при такива изрази: *. . . за товá е нýждно да прїиматъ едúнъ члéнъ, кóи то мóже да ни опредѣлѧва рáзуматъ, и да представлѧва оновá що мúслиме, та илѝ жéнски, илѝ мýжески бúлъ, не трéбува да мáриме, защото ако бúхме се смущавáли за тóѧ члéнъ че е женски а не мýжески рóдъ, трéбуваше прáведно да се смýтиме пóнапредъ за владúка та, за воевóда та, за пашà та, за судїѧ̀ та, за бащà та и за дрýги такúва < кои то, совсѣмъ що са мýжески не токмо, що прїиматъ жéнскїатъ членъ, но по нѣкои мѣстá въ Болґарїа та сопрѧгвáтсе и съ прилагáтелни на-жéнскїа*

[38] За библиографични данни на граматиката на Неофит Рилски вж. бел. 31.

родъ, като н.п. що говóратъ Тѫрновска та войвóда, Вúдинска та пашà, Лóвченска та владúка, кòѐ то е весмà протúвно но грамматíчески те прáвила > та послѣ за архїерéа та, фарїсéа та, злодѣѫ та и за дрýги таквúѫ. А щò да речéме за слѣдующи те; тїѫ, совсѣмъ що са онѝ мужески, прїúматъ члéнатъ на-срéднїа рóдъ, крáища та, градúща та, пѫтища та . . . по-нататъкъ: „прилагателни те на-срéднїа рóдъ когáто се сопрѫгватъ со сýществителни си прїúматъ членатъ на мýжескїа рóдъ, като н. п. высóки те древесà . . . тíа са сѐ протúвни на грамматíчески те прáвила, но що можеме да чúниме кóгато е язúко ни вънеизвѣстни временà самъ прїѫлъ такúва непрáвилности, кòи то не прїúматъ исправлéнїе, илѝ ако прїúматъ исправлéнїе въ граммáтїка та, тíѫ тогàва не ще да бýде веке грамматїка на-Бóлгарскїа язúкъ, но грамматїка на-новоизмúсленъ и неупотребл҃емъ язúкъ“ (с. 84).

Скоро настъпва архаизираща регресия от това съвременно схващане. Вече Иван Богоров в своята граматика, признавана единодушно в XIX в. за съкратен и преработен вариант на граматиката на Н. Рилски, въвежда архаизираща промяна: наред с общата форма, равна на именителната, въвежда форма за родителен падеж: *воеводи/на воевода та* и в акузатив окончание -ѫ за съществителните и за членната форма: *воеводѫ тѫ*. Освен това в множествено число също отличава графично акузатив от останалите „падежи“: акузатив *воеводы*, останалите — *воеводи*.[39]

Тези промени се покриват с промените, които Богоров въвежда по отношение на съществителните за лица от женски род.

При съществителните за лица както от женски, така и от мъжки род той въвежда в граматиката си форма за дателен падеж (мъжки род, единствено число, датив: *Драгою/на Драгоя*).

Значително по-далече в архаизирането е отишъл Христаки Павлович във второто издание на своята граматика. По черковнославянски образец той е отделил 7 падежа с окончания също черковнославянски (въвежда творителен, местен и родителен падеж). Към II склонение (обхващащо женски род) той е причислил под образец *звѣзда*: „*сички на -а мужески кѫкъ Воевода, велможа, и прч.*“[40].

Кодификацията на парадигмата на съществителните от типа *слуга, кехая* в българския литературен език през целия XIX в. се колебае между крайностите, представени в първата половина на века от Неофит Рилски и Христаки Павлович. Без да се впускам в подробности, тук ще спомена само, че първият автор, който се връща в своята граматика към концепцията на Неофит Рилски, е Д. Миркович[41]. Той обособява отделни форми само за два независими падежа (именителен и звателен) и ясно определя граматическата роля на предлога при общата форма, равна на именителната. Признава формите на склонението в българския литературен език за чужди обрати, черковнославянски идиоми: *Нїй въ языка-тъ си нѣмамы освѣнъ два само падежа: именителенъ и звателенъ — и то, за въ единствено-то число; други-тѣ испълняватъ отношенїе-то*

---

[39] И. Андреовъ (Богоровъ). Пѫрвичка бѫлгарска грамматика. Букурещъ, 1844, с. 26.

[40] Грамматика славено-болгарска отъ Христаки П. Дупничанина. . . сега второ пѫть со . . . поправленіями издадена. Въ Бѣлградѣ, 1845, с. 22.

[41] Д. Г. В. Миркович ъ. Кратка и методическа българска грамматика . . . Цариградъ-Галата, 1860.

си или посрѣдственно съ частица-тѫ на и именителнія-тъ падежъ, или просто само послѣднія-тъ; като: вмѣсто р о д и т е л е н ъ и д а т е л е н ъ думами н а ч е л о в ѣ к ъ, вмѣсто винителенъ, ч е л о в ѣ к ъ. Замѣч. Ако и да употребляватъ по нѣкоги днесъ наши-тѣ списатели окончанїе-то МУ или АГО за прилагат. то е идїотизмъ славянскїй или Русскїй а не Българскїй (с. 37). Във връзка с тази обща концепция за липсата на склонение в българския език той не предвижда и за съществителните от типа *слуга* отделни падежни окончания.

По подобен начин схваща проблема в своята по-късна граматика от 1870 г. и Сава Радулов[42]. Неговата по-ранна граматика, от 1863 г., е в по-голяма степен архаизираща, въвежда отделни форми за генитив, акузатив и датив, но не формулира ясно проблема при съществителните от типа *слуга*. Подобно на Радулов в неговата втора граматика разглежда този проблем и И. Н. Момчилов. В образеца *войвода* (причислен впрочем неточно към „склонение" на мъжки род) той представя една форма *войвода* за именителен, родителен, дателен, винителен падеж и *войводо* за звателен падеж единствено число. В множествено число има една форма — *войводы*.[43]

В нито една от тези граматики не се споменава как звучи формата за звателен падеж при съществителните с мека основа от типа *судїа, паша, кехаїа*. Тази форма се появява с окончание, заето от твърди основи: *-о* чак в граматиките от осемдесетте години независимо от това, дали авторът признава изобщо склоняемостта на съществителните от типа *слуга*.

Така С. Веженов, който продължава схващането за две форми — обща и звателна — има за *убїица* зват. падеж *убїйцо*.[44] Същото намираме и в архаизиращата (вж. по-долу) граматика на Т. Икономов: на с. 15 е дадена в парадигмата звателна форма *войводо* и *сждио*.

Най-късната, позната ми граматика, която дава парадигма с пет различни падежни форми, е граматиката на Йоаким Груев от 1858 г. Склонения 7 и 8 включват съществителни от изследвания тук от нас тип:

7. *Прмѣръ*	8. *Примѣръ*
И. *войвода*	И. *сждія*
Д. *войводи*	Д. *сждіи*
В. *войводѫ*	В. *сждіѫ*
З. *войводо*	З. *сждіе*

За множествено число — *войводы, сждіи*[45].

В изданието от 1869 г.[46] (изд. IV) авторът е изключил от парадигмата отделната форма за датив, но е запазил акузатива на *-ѫ* в съгласие със склонението, прието в тази граматика за женски род.

---

[42] С. Р а д у л о в ъ. Начална грамматика за ученіе на българскый езыкъ . . . ки. 1. Болградъ, 1870, с. 41. Обаче Радулов дава наред с новобългарския образец и пълна черковнославянска парадигма — за всеки случай, като отбелязва, че такива форми могат да се срещнат в текстовете.

[43] Ив. Н. М о м ч и л о в ъ. Грамматика за новобългарскыя езыкъ. Пьрво изданіе. Русчукъ, 1868, с. 18. Същото и в следващите издания, без промяна.

[44] С. Д. В ѣ ж е н о в ъ. Грамматика за бѫлгарский языкъ. Пловдивъ и София, 1880, с. 11.

[45] Й. Г р у е в ъ. Основа за бѫлгарскѫ грамматикѫ. Пловдивъ, 1856, с. 10—11.

[46] Й. Г р у е в ъ. Основа за бѫлгарскѫ грамматикѫ. Пловдивъ — Русчюкъ — Велесъ, 1869, с. 10—11. Това е последната българска граматика, в която се отбелязва зват. пад. от типа сѫдіе.

Същата парадигма без отделна форма за датив, но по-рано е въвел в малката си граматика Д. Войников, който дава образци с четирите форми без датив:

И. *войвода*	В. *войводж*	З. *войводо*
И. *сждія*	В. *сждіѣ*	З. *сждіе*

За множествено число — *войводы, сждіи*.[47]

Въпреки това в граматиките до края на века все още се появява отделна форма за дателен падеж при съществителните от мъжки род на *-а*. Така е в граматиката на Т. Икономов от 1881 г. и дори в граматиката на Д. Мишев от 1897 г[48].

От този преглед на материала следва, че кодификацията, свързана с употребата на форми от съществителните имена като *слуга, кадия* в българските граматики от XIX в. от гледна точка на въвеждания инвентар падежни форми, се различава от състоянието в живия език, дори от състоянието, фактически господствуващо в езика на писмеността. В областта на окончанията — от половината на XIX в. черковнославянските окончания на въвежданите по този начин падежи биват заместени с форми, срещани в диалектите (датив на *-и*) или аналогични на съществуващите в друга област (звателен падеж от меки основи на *-о*). Разглежданите разлики между кодификация и норма представят явления, свързани с вторичната архаизация на литературния (общия, културния, стандартния) език.

[47] Д. П. Войниковъ, Кратка българска грамматика. Пловдивъ, 1864, Д. В. Манчевъ, с. 26—77.

[48] Т Икономов. Българска грамматтика. Пловдивъ — София — Русчукъ, 1881, Х. Данов, с. 15; Д. Мишевъ. Ръководство по български езикъ. . . шесто издание. Плсвдив, 1897, с. 94.

СЪДЪРЖАНИЕ

Ралица Цойнска — Към характеристиката на лексиката и устойчивите съчетания на съвременния български книжовен език от началото на XIX в. (върху материал от съчиненията на Йоаким Кърчовски) . 5
Веса Кювлиева — Морфологична адаптация и асимилация на турските заемки — съществителни и прилагателни — в българския език 78
Пенка Бараковa — Семантика и дистрибуция на пасивните конструкции в съвременния български книжовен език . 137
Лилия Манолова — Образуване на научно-технически термини (с оглед към силикатната терминология) 203
Ханна Ожеховска — Съществителни от типа слуга, кадия в български текстове от XVII до XIX век (морфология и принципи на съгласуване) 235

ВЪПРОСИ НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
И НЕГОВАТА ИСТОРИЯ

*

Редактор Лилли Неделчева
Худ. редактор Данаил Донков
Техн. редактор Александър Иванов
Коректор Соня Чолакова

*

Изд. индекс 7608
Дадена за набор на 14. I. 1980 г.
Подписана за печат на 25. IV. 1980 г.
Формат 700/1000/16 Тираж 700
Печатни коли 17,50 УИК 25.21 Издателски коли 22,68
Цена 4,68 лв.
Код 28 $\frac{9535122411}{5014\text{-}19\text{-}80}$

*

Печатница на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“
Поръчка № 159